

HEIKKI MÄKI-KULMALA

Vastakohtat vai kaksoset

Tutkimus neuvostomarxismien suhteesta
moderniin länsimaiseen rationaalisuuteen

AKATEEMINEN VÄITÖSKIRJA

Esitetään Tampereen yliopiston
informaatiotieteiden tiedekunnan suostumuksella
julkisesti tarkastettavaksi Tampereen yliopiston
Pinnin luentosalissa B1100, Kanslerinrinne 1, Tampere,
4. päivänä lokakuuta 2003 klo 12.

English summary

Acta Universitatis Tampereensis 950
Tampereen yliopisto
Tampere 2003

AKATEEMINEN VÄITÖSKIRJA

Tampereen yliopisto, Matematiikan, tilastotieteen ja filosofian laitos

Myynti

Tampereen yliopiston
Tiedekirjakauppa TAJU
PL 617
33014 Tampereen yliopisto

Puh. (03) 215 6055
Fax (03) 215 7685
taju@uta.fi
<http://granum.uta.fi>

Kannen suunnittelu
Juha Siro

Painettu väitöskirja
Acta Universitatis Tamperensis 950
ISBN 951-44-5741-2
ISSN 1455-1616

Sähköinen väitöskirja
Acta Electronica Universitatis Tamperensis 274
ISBN 951-44-5742-0
ISSN 1456-954X
<http://acta.uta.fi>

Tampereen yliopistopaino Oy Juvenes Print
Tampere 2003

Esipuhe

Tutkielman pääotsake *Vastakohdat vai kaksoiset* on muistuma Stalinin lausahduksesta, jonka mukaan ”sosialidemokratia ei ole fasismin vastakohta vaan kaksoisveli”. Edelleen hän opetti, että sosialidemokratia, eli ”sosiaalifasismi”, oli näistä kahdesta veljeksestä verrattomasti vaarallisempi. Tämän kyseenalaiseen viisauden hän lausui julki vähää ennen natsismin valtaannousua Saksassa.

Tässä työssä ei tutkittavien penkillä ole sosialidemokratia vaan neuvostomarxismi yhdessä modernin länsimaisen järjen kanssa. Viimemainittu on lukuisissa yhteyksissä pyrkinyt kiistämään kaiken sukulaisuutensa totalitarismin kanssa. Tämä on tietysti ymmärrettävää, onhan ihmisillä, kuten myös heidän luomillaan instituutioilla tai perinteillä vaistomainen taipumus kieltää omassa itsessä oleva pimeys. Paha on peräisin jostain muualta, vähintään naapurista. Niinpä esimerkiksi natsismi haluttiin nähdä jotenkin erityisen saksalaisena ilmiönä, jonka taustalla olisivat olleet esimerkiksi tuolle kansakunnalle ominainen romanttinen haaveellisuus yhdistyneenä preussilaisen kurin vaatimukseen. Vain kohtalaisen pieni ajattelijoiden joukko uskalsi painottaa koko modernin maailman ja modernin järjen syyllisyyttä Auschwitzin kaltaisiin kauheuksiin; että murhien toimeenpanijat ja monet suunnittelijatkin olivat ihmisiä, jotka eivät olleet mitenkään erityisesti erottuneet nykyaikaisen suurkaupungin katukuvasta. Sama kritiikittömyys näyttää olevan vallalla myös stalinismin suhteen: Stalinin terrorille etsitään selityksiä ”puoliaasialaisen Venäjän” itsevaltaisesta perinteestä ja ajoittain hyvin väkivaltaisesta historiasta.

Tämän tutkimuksen polttopisteeseen on otettu kuitenkin kysymys modernin järjen ja neuvostomarxismin suhteesta. Sen, että järki on näin asetettu tutkittavien tai jopa epäiltyjen penkille, ei kuitenkaan pitäisi olla järjen itsensä kannalta mitään tavatonta, vielä vähemmän kohtalokasta. Kriittisen itsetutkiskelu on aina ollut todellisen järjen olennainen piirre, eli Pascalin sanoin: *Il n'y a rien de si conforme à la raison que ce désaveu de la raison*. Tämä olikin ensimmäisen filosofian opettajani, professori Raili Kaupin, yksi mielilause.

Niitä, jotka ovat aikeissa lopettaa tämän tutkielman tähän, pyydän vielä hetken malttamaan mieltään ja kuulemaan tekijän kiitoksen sanat.

Kiitokset Tampereen yliopistolle ja siellä erityisesti seuraaville henkilöille:

YTL Simo Aholle, joka kummenisen vuotta sitten tarjosi minulle työtä eräässä projektissaan. Projektin päätyttyä huomasin joutuneeni tutkimustyön lumoihin siinä määrin, että en enää kyennyt lopettamaan. Niinpä kaivoin esiin jo kertaalleen haudatut suunnitelmani lisen-siaatintyön tekemisestä, mihin urakkaan tuli mahdollisuus uppoutua omaehtoisen koulutus-tuen ansiosta.

Seuraavat kiitokset kuuluvat professori Matti Sintoselle, jonka mielestä runsaan vuoden aikana syntynyt käsikirjoitukseni *Oppi liikkeen yleisimmistä laeista: neuvostomarxismien dialektiikkakäsitys* oli ”melkein valmis lisensiaatintyö”. Siitä puolen vuoden kuluttua voitiin luonnehdinta lyhentää viimein muotoon ”valmis lisensiaatintyö”.

Kuvittelin, että olisin nyt voinut ryhtyä tutkijaksi, joka saa työstään myös palkkaa. Näin ei kuitenkaan käynyt, joten jatkosuunnitelmat täytyi työntää syrjään muiden töiden ja hankkeiden tieltä. Mutta jostain syystä historia toisti itseään ja Simo Aho tarjosi jälleen työtä eräästä toisesta projektistaan, jonka päätyttyä huomasin olevani yltä päältä väitöskirjaan tähtäävän tutkimuksen kimpussa.

Onnistuin nyt saamaan myös Suomen Kulttuurirahaston Pirkanmaan Rahaston apurahan, jonka turvin saatoin työskennellä päätoimisesti runsaan puolen vuoden ajan. Tämän jälkeen myös Tampereen yliopiston tukisäätiö lämpeni hankkeelleni niin, että kokopäiväinen työskentely jatkui vielä kaikkiaan yhdeksän kuukauden ajan, mikä on havaittu hyväksi valmisteluajaksi myös muualla luonnossa. Kiitokset molemmille rahastoille.

Eriytynyt kiitos tästä tapahtumien onnellisesta käänteestä kuuluu professori Aulis Aarniolle ja professori Leila Haaparannalle.

Kiitokset kuuluvat vielä professori Markku Kiviselle ja dosentti Vesa Oittiselle, työni huolellisille esitarkastajille – sekä ennen kaikkea: tutkija Timo Uusituvalle. Mihinkä olisinkaan joutunut ilman Timon terävää päätä, hyvää sydäntä ja pahaa suuta!

Sitten on tietysti melkoinen joukko ihmisiä, joita haluaisin vielä erityisesti ja henkilökohtaisesti kiittää. Sen teenkin – heti sopivan tilaisuuden tullen. Lausun kiitoksistani tässä yhteydessä enää vain lämpimämmät ja ne saakoon molemmat kotiväkeni: lapsuuden ja nuoruuden koti Seinäjoella sekä uusi kotini Tampereella, johon kuuluvat Teija, Veera ja Joonas. Enkä voi myöskään unohtaa pojanpoikaani, pikkuista Roopea.

Tampereella 11. Elokuuta 2003

Sisällysluettelo

I Johdanto – Alkukuvia • 7

1. Irti päästetyt pedot • 7
2. Neuvostoliitto suljettuna yhteiskuntana • 8
 - 2.1. Suljettu yhteiskunta ja logiikka • 9
3. Modernisoituvaa yhteiskunta • 10
4. Itseen tuhoava yhteiskunta • 15
 - 4.1. Dostojevski ja vallankumous • 16
 - 4.2. Valistuksen dialektiikka • 18
5. Kuvien jälkeen – tutkimustehtävä • 21

II Perinteinen ja moderni järki • 26

1. Rationaalinen vs. järkevä • 26
 - 1.1. "Entzauberung" • 27
 - 1.2. Modernin ambivalenssi, valistuksen dialektiikka • 29
2. Objektiivisestä subjektiiviseen järkeen • 31
 - 2.1. Objektiivinen järki • 31
 - 2.2. Subjektivoituvaa järki: keskiajan kristillinen teologia ja filosofia • 36
 - 2.3. Subjektivinen järki: moderni minus • 39
3. Substantiaalisesta formaaliseen järkeen • 42
 - 3.1. Runsauden periaate ja modaliteetit • 44
 - 3.2. "Olemuslogiikasta" formaaliin metodiin • 47
 - 3.3. Port-Royalin logiikasta Leibniziin ja Kantiin • 51
 - 3.4. Moderni logiikka • 54
4. Jäljittelystä uuden luomiseen • 57
5. Järjen tuhoutuminen • 60
 - 5.1. Minuuden minimalisoituminen • 62
 - 5.2. Totuus ja mielivalta • 63
 - 5.3. Tiede ja tekniikka ideologiana • 66
6. Utopiasta industriaan • 71
 - 6.1. Luostarista utopiaan • 72
 - 6.2. Utopia, tiede ja tekniikka • 74
 - 6.3. Utopiasta industriaan ja falansteriin • 74
 - 6.4. Maailmansisäinen askeesi ja "methodistinen" elämä • 76

III Bolševikkien vallankumous ja valtio - poliksesta laskukonttoriin • 79

1. "Valtion kuoleutuminen" • 79
 - 1.2. Porvari, kansalainen, ihminen • 81
 - 1.3. Yhteiskunta ja "industria" • 86
 - 1.4. Bolševikit ja valtio • 91
 - 1.5. Bolševikit ja spetsialisty • 102
2. Kaksikymmenluvun neuvostomarxismi • 108
 - 2.1. Leninistä Buhariniin • 108
 - 2.2. Deborin ja Akselrod-Ortodoks • 116
 - 2.3. Metodin myytti – kaksikasvoinen Lenin • 122
3. Stalinismi • 132
 - 3.1. Kansalaisyhteiskunta ja valtio • 133
 - 3.2. Johtaja ja opettaja • 136
 - 3.3. Filosofian "leniniläinen kehitysvaihe" • 143
 - 3.4. Breznevän sukupolvi • 146

IV Iskulauseista järjestelmään • 150

1. Muutos ja pysyvyys • 150
 - 1.1. Muutos suhteessa sivistyneistöön • 151
 - 1.2. "Homo extraordinarius" • 153
 - 1.3. Rohkeus ja kuri, sankari ja kollektiivi • 154
2. "Stahanovilainen filosofia" • 156
 - 2.1. Thaleesta Staliniin • 158
 - 2.2. Materialismin ja idealismin taistelu punaisena lankana • 159
 - 2.2. Dialektinen materialismi järjestelmänä • 165
 - 2.3. Dialektiikan periaatteet, lait ja kategoriat neuvostomarxismissa 1930-1938/1940 • 173
 - 2.4. Dialektinen ja muodollinen logiikka neuvostomarxismissa 1930-1938/1940. • 181
 - 2.5. Dialektiikan asema ja merkitykset • 189
 - 2.6. Katgoriaoppi • 198
 - 2.7. Päätelmäoppi • 202
3. Yhteenvetoa: pseudokongkreetin pseudodialektiikka • 202

V Jähmettynyt järjestelmä 207

1. Stalinin Dialektisesta ja historiallisesta materialismista • 207
 - 1.1. Yleinen yhteys, sattuma "tieteen vihollisena" • 210
 - 1.2. Liikkeen universaalisuus ja vastakohtien ykseyden ja taistelun laki • 211
 - 1.3. Määrälliset muutokset ja laadulliset harppaukset • 215
 - 1.4. "Kieltämisen kieltämisen" kieltäminen • 217
 2. Uudelleen (ja uudelleen) kirjoitettua historiaa • 219
 - 2.1. Venäläisen "vallankumouksellisen materialismin" merkitys • 221
 3. Stahanovista "rattaiksi ja ruuveiksi" • 222
 - 3.1. Muodollinen logiikka myöhäisstalinismin kaudella • 225
 - 3.2. Marrismi ja sen loppu • 234
 - 3.3. Talouden lakien objektiivisuus • 242
 - 3.4. Oikeustiede ja laillisuusperiaate • 246
- Yhteenvetoa: Jähmettynyt mielivalta • 248

VI Aineeton materia • 249

1. Stalinismi ja materialismi • 249
 - 1.1. Tapaus Lysenko • 250
 - 1.2. Koordinaatit otettuihin, hiukkaset järjestykseen • 256
 - 1.3. Psyky ilman minää ja alitajuntaa • 258
2. Materia "hallinnan substraattina" • 259
 - 2.1. Hallinnan substraatti todellisuuden peittona • 261
 - 2.2. Herra ja renki • 261
 - 2.3. Maaginen teatteri – Stalinin Neuvostoliitto virtuaalimaailmana • 263

VII Loppukatsaus • 265

Loppuviitteet • 269

Lähdekirjallisuus • 296

English summary 307

I JOHDANTO

– Alkukuvia

1. Irti päästetyt pedot

Maailmansotien välisenä aikana neuvostomarxismista tai Neuvostoliiton yhteiskuntajärjestelmästä julkaistiin melko vähän tutkielmia, joiden arvo olisi osoittautunut kestävämmäksi. Tärkein poikkeus lienee Nikolai Berdjajevin vuonna 1937 ilmestynyt *Istogi i smysl russkogo kommunizma*, joka on edelleenkin yksi alan perusteoksista. Sen ohella maininnan ansaitsevat myös Lev Trotskin *Predannaja revolutsija* (Petetty vallankumous) vuodelta 1936 sekä Boris Souvarinen vuonna 1938 ilmestynyt *Stalin: aperçu historique du bolchévisme*.¹

Tavallisimmin bolševikkien Venäjä ja sittemmin Neuvostoliitto miellettiin ”punaisen hämärän maaksi”, sen yhteiskuntajärjestelmä terroriksi ja kaaokseksi, jossa ihmiseläin oli saanut voiton inhimillisestä ihmisestä. Filosof Eino Kailan näkemys lienee ajalleen varsin tyyppillinen:

Ihmiseläin on yhä olemassa ja se on alituudessa kapinassa ihmishenkeä vastaan. Me voimme kuulla sen kumean murinan sieltä, missä vallitsee ankarin paine ja synkin pimeys. Jos korvamme olisivat kyllin herkäät, niin sieltä ”punaisen hämärän maasta” voisimme kuulla tuon murinan yhtyneenä irti päästettyjen petojen ulvonnaksi.²

Kaila oli oikeassa: erityisesti noiden sanojen lausumisen hetkellä (1930) Neuvostoliitto oli täydellisen katastrofin partaalla. Mutta toisaalta arvio herättää vastaväitteitä: olivatko nuo punaisen hämärän maassa riehuvat voimat sittenkään peräisin olentomme animaalisista kerrostumista. Olisiko meissä asuva ihmiseläin halunnut moninkertaistaa teräksen tuotannon tai yrittänyt rakentaa planeetan korkeimmat pilvenpiirtäjät. Eikö ihmiseläin havittele vain välitöntä tarpeentyydytystä, eikö se käy makuulle saatuaan kylliksi syödä, juoda ja tyydytetyään sukupuoliset halunsa? Toisen maailmansodan vuosina puna-armeijan taistelukyky sekä maan sotatarviketuotannon lähes uskomattomilta tuntuneet saavutukset olivat lopullisia näyttöjä siitä, että punainen hämärä kätki sisäänsä jotain muutakin kuin vain kaaosta, terroria ja irstailua.³

Toisen maailmansodan päättyessä Neuvostoliitto ei ollut enää marginaalinen ilmiö jossain Euroopan ja Aasian rajamailla. Se hallitsi nyt lähes puolta Eurooppaa ja sen johtama kommunistinen liike oli merkittävä poliittinen voima myös monissa lännen leiriin kuuluvissa maissa, erityisesti Italiassa ja Ranskassa. Myös Kiina oli luisumassa kommunistien ja sitä tietä – niin ainakin uskottiin – Neuvostoliiton valtapiiriin. Nyt Neuvostoliitto ja sen ideologia alkoivat nousta aivan toisella tapaa vakavamman mielenkiinnon kohteeksi.⁴

2. Neuvostoliitto suljettuna yhteiskuntana

Keskelle uuden neuvostoliittokuvan kuumeista etsintää ilmestyi (vuonna 1945) Karl R. Popperin laajahko teos *Avoim yhteiskunta ja sen viholliset*. Kirjan suosiota lisäsi valtaisesti myös se, että siinä annettiin vastaus myös toiseen tuon ajan ihmisiä piinanneeseen kysymykseen: mitä oli fasismi tai natsismi, miten ne olivat voineet päästä valtaan keskellä sivistyneintä Eurooppaa?

Popper tiivistä kirjansa perusajatuksen seuraavasti:

Se hahmottelee eräitä kulttuurimme kohtaamia vaikeuksia. Kulttuurimme voitaneen sanoa pyrkivän inhimillisyyteen ja järjenmukaisuuteen, tasa-arvoisuuteen ja vapauteen; se on vielä ikään kuin lapsenkengissään ja jatkaa kasvuaan huolimatta siitä, että monet ihmiskunnan intellektuaaliset johtajat ovat sen niin monesti pettäneet ... Kirja pyrkii osoittamaan, että kulttuurimme ei ole vielä täysin toipunut syntymästään – siirtymisestä taikavoimien hallitsemasta heimoyhteiskunnasta eli ”suljetusta yhteiskunnasta” ”avoimeen yhteiskuntaan”, joka vapauttaa ihmisen tiedolliset kyvyt. Se pyrkii osoittamaan, että tämän siirtymän aiheuttama järkytys on osaltaan tehnyt mahdolliseksi niiden taantumuksellisten liikkeiden nousun, jotka ovat yrittäneet ja edelleen yrittävät – kukistaa kulttuurimme palauttamalla sen heimoyhteiskunnan vaiheeseen. Lisäksi se pyrkii todistamaan, että nykyisin totalitarismiksi kutsumamme ilmiö on osa perinnettä, joka on syntynyt samanaikaisesti kuin kulttuurimme.⁵

Kailan kaltaiset kulttuurikonservatiivit ja liberaali Popper olivat yhtä mieltä siinä, että neuvostoyhteiskunta oli atavistinen ilmiö, paluuta mielen arkaaisempien kerrosten hallintaan. Mutta toisaalta heidän painotuksensa olivat vastakkaiset: konservatiivien mukaan ihmisesä asuva peto oli päässyt irti – Popperin ja hänen kaltaistensa liberaalien mukaan ihminen eli siellä taas aivan tarpeettomasti kahlehdittuna. Popperin ajattelutapa oli huomattavasti lähempänä läntisten voittajavaltioiden, ennen muuta USA:n edistystä ihannoivaa mentaliteettia. Eikä *Avoimen yhteiskunnan* suosiota suinkaan vähentänyt se, että vanha ja uusi vihollinen, Hitlerin Saksa ja Stalinin Neuvostoliitto, olivat sen mukaan samasta puusta veistettyjä, saman asian kaksi eri ilmentymää.

Avoimen yhteiskunnan ohella ilmestyi koko joukko muitakin samanhenkisiä teoksia. Niistä vaikutusvaltaisimmin oli ehkä Merle Feinsodin *How the Soviet Union Is Governed* (ilm. 1953), jota käytettiin USA:n ja monien muiden maiden yliopistoissa neuvostoyhteiskuntaa esittelevänä perusoppikirjana lähes kolmen vuosikymmenen ajan. Myös Zbigniew Brzezinskin teokset *Permanent Pudge: Politics in Soviet Totalitarianism* ja yhdessä S. Friedrichsin kanssa kirjoitettu *Totalitarian Dictatorship and Autocracy* olivat aikoinaan hyvin luettuja ja peruslähtökohdiltaan saman tyyppisiä teoksia.

Bertrand Russell, joka kirjoitti Popperin teoksesta kiittävän arvion heti sen ilmestyttyä, julkaisi vuonna 1947 *Länsimaisen filosofian historiansa* sekä esseekokoelman *Filosofiaa jokamiehelle*. Vaikka Russell onkin arvioissaan huomattavasti maltillisempi kuin Popper, käyvät heidän näkemyksensä monilta olennaisilta osin yksiin. Russellin ohella on syytä mainita vielä amerikkalainen Sydney Hook, joka kirjoitti runsaasti neuvostomarxismien filosofiaa arvostelevia teoksia ja artikkeleita sekä toimi ideologisen sodankäynnin johtotehtävissä.⁶

2.1. Suljettu yhteiskunta ja logiikka

Ennen *Avoimen yhteiskunnan* ilmestymistä Popper oli saavuttanut arvostetun aseman tieteenfilosofina vuonna 1934 ilmestyneen teoksensa *Logik der Forschung* ansiosta. Itse asiassa kaikki hänen tärkeät yhteiskuntafilosofiset ajatuksensa ovat peräisin tieteenfilosofiasta.⁷

Logik der Forschung -teoksen ensimmäinen keskeinen lähtökohta oli radikaali anti-induktionismi: suurenkaan yksityistapausten joukon nojalla ei voida koskaan loogisesti sitovalla tavalla todistaa mitään yleistä lakia (lakilauseetta). Vaikka kaikki näkemäni – tai vaikka kaikkien havaitsijoiden kaikkina aikoina näkemät – joutsenet olisivat olleet valkoisia, niin se ei ole (ainakaan loogikolle) vielä sitova todistus siitä, etteikö jonkin muun värisiä joutsenia olisi olemassa. Tämä ajatus ei ole millään tavalla uusi, itse asiassa jo Bacon oli hyvin tietoinen siitä, ettei luetteloidun induktion avulla voida todistaa oikeaksi yhtään mitään. Mutta uutta oli Popperin jyrkkä kanta, jonka mukaan induktioilla ei voisi olla *minkäänlaista* sijaa empiirissä tieteissä.⁸

Hänen mukaansa kaikki empiiristen tieteitten teoriat tai lait olivat tietyt kriteerit täyttäviä arvauksia. Tärkein tieteellisen teorian tai lakilauseen ominaisuus oli, että sillä täytyi olla sellaisia loogisia seurauksia, jotka oli mahdollista empiiristen havaintojen nojalla kumota eli falsifioida. Niinpä esimerkiksi lause ”valkohait voivat kasvaa hyvin suuriksi” ei täyty tätä ehtoa, kun taas lause ”valkohait kasvavat korkeintaan 16 metrin pituisiksi” voisi olla alkeellinen tieteellinen laki. Näin siksi, että se voidaan kumota havaintoraportilla, jossa kerrotaan luotettavasti yli 16 metrin pituisesta yksilöstä. Popperin tieteenfilosofiaa onkin kutsuttu falsifikationismiksi.⁹

Suljetun yhteiskunnan ideologioiden tai ”tieteiden” tärkein yhteinen piirre oli Popperin mukaan se, että ne askaroivat ”olemusten”, niitä ilmaisevien käsitteiden määritelmien kanssa. ”Olemustieto” ja sitä ilmentävät määritelmät olivat Popperin falsifikationismin kannalta hyvin ongelmallisia, koska ne ovat *par definitionem* kumoamattomia. Uskollisena omille periaatteilleen Popper esittikin nyt, että tieteen peruskäsitteiden tuli olla määrittelemättömiä. (Popperin kielteinen asenne koskee tietenkin vain reaalinmääritelmiä. Nominaalinmääritelmät, joissa jollekin asialle annetaan nimi, ovat tietenkin sallittuja. Niinpä fyysikko voi edelleenkin määrittellä esimerkiksi käsitteen ”nopeus” ”matkan ensimmäiseksi derivaataksi ajan suhteen” tai ”kappaleen aikayksikössä kulkemaksi matkaksi”.)

Popperin mukaan reaalinmääritelmät ja olemustieto olivat aina holistisia: olemus oli jotain enemmän kuin ilmentymiensä summa. Jos ”olemuksen” kaikki piirteet onnistuttaisiin luettelemaan, kyseessä ei olisi enää reaali- vaan nominaalinmääritelmä. Niin ikään olemustiedossa väitettiin usein loogisesti tai käsitteellisesti välttämättömiksi sellaisia ilmiöiden välisiä suhteita, jotka todellisuudessa olivat kontingentteja eli toisistaan loogisesti riippumattomia. Popperin mukaan marxilaisuuteen sisältyi dogmi, jonka mukaan jo siitä seikasta, että joku on palkkatyöläinen, seuraisi välttämättä se, että hänen aineellinen elintonsa ajan mittaan heikkenisi suhteessa tuotantovälineiden omistajiin. Todellisuudessa nämä kaksi asiaa ovat loogisesti toisistaan riippumattomia eli toisiinsa nähden kontingentteja. Työläisten kurjistumista aiheutti Popperin mukaan pikemminkin tuollaisten ”välttämättömyyksien” kuvittelemi-

nen. Se kun johti aina passiiviseen kohtaloukseen ja esti näin rationaalisen yhteiskuntapolitiikan (*peacemeal social engineering*) harjoittamisen.¹⁰

Hegelin filosofiassa Popper uskoo näkevänsä jonkinlaisen pimeyden ytimen. Tämä on hänen kannaltaan varsin ymmärrettävää: Hegelin filosofiahan on nimenomaan erilaisten havainnon, ymmärryksen tai järjen kategorioiden ja käsitteiden analyysia tai eksplikaatiota. Kaikkein räikeimmin Popperin silmiin pisti kuitenkin se, ettei Hegel näyttänyt hyväksyvän kielletyn ristiriidan lakia, joka hänen mukaansa oli taas kaiken järjellisen ajattelun ja erityisesti hänen falsifikationisminsa kulmakivi:

Tiede lähtee kuitenkin liikkeelle siitä olettamuksesta, että ristiriidat ovat kiellettyjä ja vältettävissä, joten ristiriidan keksiminen pakottaa tiedemiehen yrittämään sen poistamista. Jos ristiriidat hyväksytään, tiede romahtaa välttämättä kasaan. Hegel johtaa tästä dialektisesta triadista aivan erilaisen opetuksen. Hän päätelee, että koska tiede kehittyy ristiriitojen kautta, niin ne eivät ole ainoastaan sallittuja ja välttämättömiä, vaan myös toivottuja. Tämä on Hegelin näkemys ja se tuhoaa välttämättä kaikenlaisen rationaalisen keskustelun ja tieteen kehityksen. Sillä jos ristiriidat ovat väistämättömiä ja toivottavia, meidän ei tarvitse pyrkiä ratkaisemaan niitä ja täten kehitys on tullut päätepisteeseensä.

Hegelin tarkoituksena oli operoida täysin vapaasti kaikenlaisten ristiriitaisuuksien avulla. ”Kaikki oliot ovat sisäisesti ristiriitaisia”, hän kirjoittaa puolustaakseen näkemystä, joka ei merkitse ainoastaan tieteen vaan myös rationaalisen keskustelun loppua. Hän haluaa sallia ristiriidat sen takia, että hän haluaa lopettaa älyllisen keskustelun ja sen mukana tieteellisen ja älyllisen edistyksen. Tekemällä keskustelun ja kritiikin mahdottomaksi hän pyrkii suojaamaan oman filosofian kaikelta kritiikiltä, jotta se voisi kehittyä vahvistetuksi dogmatismiksi, joka olisi suojassa hyökkäyksiltä ja voisi täten jäädä filosofian kehityksen lopulliseksi huippusaavutukseksi.¹¹

Pätevät Hegelin tuntijat eivät koskaan ottaneet Popperin näkemyksiä kovin vakavasti, ja sama pätee myös siihen, mitä hän kirjoitti Platonista, Aristoteleesta tai Marxista.¹² Mutta tästä huolimatta monet filosofian harrastajat muodostivat käsityksensä mainituista ajattelijoista paljolti Popperiin nojautuen. Syitä oli varmasti monia ja osa niistä liittyi suoraan sen hetken poliittiseen tilanteeseen: Hitlerin Saksa oli hävinnyt sodan ja samalla sen hirvittävät rikokset ihmisyyttä vastaan olivat nousseet kaikkien silmien eteen. Oli vallalla yleinen ja varsin valikoimaton vastenmielisyys kaikkea saksalaisuutta kohtaan. Jopa saksalaisen kulttuurin hienoimmissa aikaansaannoksissa – vaikkapa Bachin, Goethen, Schillerin tai Herderin teoksissa – saatettiin nähdä natsismin ituja.

3. Modernisoituva yhteiskunta

Neuvostoliitto oli erityisesti Stalinin vallan loppuvuosina todellakin äärimmäisen suljettu, koko muusta maailmasta suorastaan ilmatiiviisti eristäytyvä yhteiskunta. Mutta Popperin mukaan suljetut yhteiskunnat olivat aina myös pysähtyneitä ja kivettyneiden perinteidensä varassa eläviä. Tätä Neuvostoliitto ei ilmeisestikään ollut. Suomeksikin ilmestyneessä Neu-

vostoliiton maantiedettä ja historiaa esittelevässä propagandakirjassa *Kotimaamme kartan ääressä* todetaan esimerkiksi:

Neuvostoihmisen työ tekee Kotimaamme kartan eläväksi, alituiseen muuttuvaksi. Kun katselemme karttaa, niin näemme, kuinka maa elää ja kasvaa. Kaupungeissa kohoaa uusia taloja kerros kerrokselta, uusilla rautateillä porhaltaa junia, uusien tehtaiden savupiippuja nousee eri puolille maata, traktorit seuraavat toisiaan arojen uutismailla ... Kotimaamme kartta levittäytyy eteemme kuin käsikirjoituskäärö. Ja me kuulemme, kuinka hiekka kirskuu betonisekoituskoneiden pyörivissä rummuissa, kelat narisevat nostaessaan ylös tiiliä ja lankkuja, rautamoukari paiskautuu alas ja iskee paalun maahan...

Maamme kasvaa. Aika rientää eteenpäin. Työ luistaa hyvin.

Kartalle ilmestyy yhä uusia vivahteita. Kartta muuttuu. Ja tämä kartan muuttuminen vahvistaa eittämättömäksi sen totuuden, että kansa joka uudistaa maata oman onnensa hyväksi, on kaikkivoipa.¹³

Vaikka nuo rivit ovat ilmeisen valheellisia, ne ovat kuitenkin maan virallisen ideologian autenttisia ilmauksia. Natsismin tavoin neuvostoideologiakin palvoi voimaa, vauhtia, tekniikkaa, tiedettä, kaiken muuttumista ja muuttamista. Erityisesti Stalinin valtakauden lopulla tuo kaikenkäsittävä uudistusinto sai lähes mielipuolisina pidettäviä piirteitä. Eräs tällainen oli maan propagandassa näkyvästi esillä ollut stalinilainen luonnon uudistamisen suunnitelma, johon kuuluivat suurten jokien kääntämishankkeet, ”kasvikunnan uudistaminen”, laajojen aroalueiden muuntaminen pelloiksi jne.¹⁴

Tämän ajattelutavan apoteosina voidaan pitää vuonna 1958 ilmestyneen *Marxismin-leninismän perusteet* -teoksen muutamia viimeisiä kappaleita, joissa todetaan:

Yhä uusia ongelmia nousee tieteen ratkaistavaksi, jolla tulee olemaan huomattava sijansa kommunistisessa yhteiskunnassa. Jo tänä päivänä on nähtävissä, että ne ovat laajuudeltaan todella valtavia. Tunnettu neuvostoliittolainen tiedemies akateemikko V.A. Obrutsev kirjoitti harkittuaan, mitä ihmisillä on oikeus odottaa tieteeltä:

”on tarpeen:

pidentää ihmisen ikää keskimäärin 150–200 vuoteen, hävittää tarttuvat taudit ja vähentää eirtarttuvat vähimmäismäärään, voittaa vanhuus ja väsymys, oppia saamaan ihminen jälleen henkiin sattuman aiheuttaessa ennenaikaisen kuoleman;

alistaa ihmisen palvelukseen kaikki luonnonvoimat, Auringon ja tuulen energia sekä maanalainen lämpö, ottaa atomivoima käyttöön teollisuudessa, liikenteessä ja rakennustöissä, oppia varastoimaan energiaa hyödyllisesti ja toimittamaan sitä mihin paikkaan tahansa ilman johtoja;

ennustaa ja tehdä lopullisesti vaarattomiksi luonnonmullistukset: tulvat, hirmumyrskyt, tulivuorten purkaukset ja maanjäristykset;

valmistaa tehtaissa kaikkia Maassa tunnettuja aineita aina kaikkein monimutkaisimpia – valkuaisaineita myöten, samoin myös luonnossa tuntemattomia aineita: timantteja kovempia, suurempaa kuumuutta kestäviä kuin tulenkestävät tiilet, vaikeammin sulavia kuin wolfram ja osmium, joustavampia kuin silkki, kimmoisampia kuin kumi;

kehittää uusia eläinrotuja ja kasvilajeja, jotka kasvavat nopeammin ja antavat enemmän lihaa, maitoa, villaa, viljaa, hedelmiä, kuituja ja puutavaraa kansantalouden tarpeisiin;

kaventaa, muokata elinkelpoisiksi ja ottaa käyttöön karuja alueita, soita, vuoria, autiomaita,

taigaa, tundraa ja kenties meren pohjaakin;

oppia ohjaamaan säätä, sääntelemään tuulta ja lämpöä samoin kuin nyt säännellään jokia, siirtelemään pilviä ja määräämään harkinnan mukaan sateet ja selkeä sää, lumi ja helle.”

Ja vielä näiden näkymien jälkeenkin katsottiin tarpeelliseksi lisätä:

Tiede ei näistäkään suurenmoisista tehtävistä suoriuduttuaan luonnollisestikaan pääse mahdollisuuksiensa äärimmäiselle rajalle. Tiedonjanoisella ihmisälyllä, ihmisten pyrkimyksellä alistaa luonnonvoimat palvelemaan itseään ja hallita kaikkia sen salaisuuksia ei ole eikä voi olla äärirajaa.¹⁵

Vaikka noita taivaita tavoittelevia suunnitelmia ei Neuvostoimperiumin ulkopuolella otettuakaan todesta, niin toisaalta sen talouskasvua ja teollistumisen vauhtia pidettiin varsin vaikuttavana. Niin ikään uskottiin, että maan koululaitos olisi saattanut monimiljoonaisen talonpoikaisväestön ja erämaaseutujen paimentolaiset lyhyessä ajassa vähintään samalle sivistystasolle, millä länsimaiden kansalaiset elivät. Erityisesti sputnik-shokin yhteydessä syntyi vuosikausia elänyt myytti, jonka mukaan sosialististen maiden koululaisten taso olisi erityisesti luonnontieteissä ja matematiikassa huomattavasti korkeampi kuin heidän läntisten tovereitensa.

Näin alkoi Neuvostoliitosta hahmottua jälleen uusi kuva. Sen mukaan maa oli tietysti suljettu ja epädemokraattinen, ”puoliaasialainen” ja kehittymätön maatalousmaa. Mutta toisaalta se kehittyi, teollistui ja kaupungistui kaiken aikaa. Stalinin ja hänen hallintonsa toimet olivat olleet bruttaaleja, usein harkitsemattomia ja inhimillisesti tuomittavia. Mutta toisaalta niillä oli ollut oma mielekkyytensä: kehityksen perussuunta oli oikea ja politiikan perimmäiset tavoitteet täysin hyväksyttäviä. Lisäksi pahimman uskottiin olevan jo takanapäin, koska raskaan teollisuuden raskaimmat investoinnit oli tehty tai maatalous oli organisoitu sellaisiin yksiköihin, jotka mahdollistivat kaikkein moderneimman teknologian käytön.

Vaikutusvaltaisimpia tällaisen näkemyksen puolestapuhujia olivat historioitsijat Isaak Deutscher ja E.H. Carr, taloustieteilijät J.K. Galbraith, W. Rostow ja J. Tinbergen sekä osin myös sosiologit R. Aron, D. Bell, R. Dahrendorf ja A. Inkeles. Modernisaatioon perustuvan neuvostoliittokuvan yhteydessä puhuttiin usein myös konvergenssiteoriasta, koska sekä markkinatalousmaiden että sosialististen suunnitelmatalouksien kehityksen uskottiin hakeutuvan (”konvergoituvan”) jonkinlaista sekataloutta kohden: sosialismissa jouduttaisiin antamaan enemmän tilaa markkinoille ja markkinatalousmaissa puolestaan hyväksymään jonkinlainen yhteiskuntasuunnittelu. Myös teollistumisen alkuvaiheelle ominaisten yhteiskunnallisten poliittisten vastakohtaisuuksien uskottiin vähitellen menettävän merkitystään ja korvautuvan uusilla. Uskottiin esimerkiksi, ettei tuotantovälineiden omistussuhteilla ole entisen kaltaista merkitystä, koska teknologian oma logiikka sallii niin työntekijöille kuin omistajillekin vain vähän liikkuma-alaa toteuttaa omia mielihalujaan.

Myös kuvaa Neuvostoliiton tiede- ja kulttuurielämästä ja jopa neuvostomarxismista alettiin korjailia. Jo vuonna 1952 ilmestyi jesuiittapater Gustav Wetterin laaja teos *Der dialektische Materialismus: seine Geschichte und sein System in der Sowjetunion*, joka oli useita vuosikymmeniä luotettavin neuvostofilosofian esitys. Popperin, Russellin tai Hookin tyylistä poiketen tämä teos pyrkii kiihkottomasti esittelemään lukijalleen neuvostomarxismin

keskeisiä ajatustapoja ja historiaa. Mahtavan järjestönsä diplomaattisesti kouliintuneita perinteitä noudattaen Wetter ei pyri yksioikoisesti tyrmäämään ja torjumaan neuvostomarxismia katsomuksia. Hänen mielessään on selvästikin pitkäikäinen rauhanomaisen rinnakkainolon ja samalla ideologisen asemasodan kausi. Samaa voidaan sanoa myös toisen neuvostomarxismia tutkimuksen uranuurtajan ja organisoijan Jozef Maria Bochenskin tutkimuksista. Myös hän kuului jesuiittajärjestöön.¹⁶

Kuusi- ja seitsemänkymmenlukuilla nousi esiin myös joukko uusia, erityisesti Neuvostoliiton filosofian, tieteen ja teknologian historiaan erikoistuneita tutkijoita, joista kannattaa mainita Kendall Bailes (erit. teos *Technology and Society under Lenin and Stalin: Origins of the Soviet technical intelligentsia, 1917 –1941*), Stephen S. Cohen (*Bukharin and the Bolshevik Revolution*), Sheila Fitzpatrick (*Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1921 –1934*) Loren R. Graham (*Science and Philosophy in the Soviet Union, The Soviet Academy of Sciences and Communist Party, 1927 –1932*) Bernard Jeu (*La philosophie soviétique et l'Occident: essai sur les tendances et sur la signification de la philosophie soviétique contemporaine (1959 –1969)*), David Joravsky (*Soviet Marxism and Natural Science, 1917 –1932*), James P. Scanlan (*Marxism in the USSR: a Critical Survey of Current Soviet Thought*) sekä Alexander Vuchinich (*Science in Russian Culture, 1861 –1917; Empire of Knowledge*).¹⁷

Kaikissa näissä teoksissa tarkastellaan Neuvostoliittoa modernisoituvana ja moniarvoituvana yhteiskuntana. Mainitut tutkijat eivät tarkastele sitä myöskään yhtenäisenä monoliittina vaan pyrkivät löytämään modernille yhteiskunnalle tyypillisiä intressiryhmiä ja niiden välisiä ristiriitoja. Tosin useimmat tieteen ja tekniikan historiaa eritelleet tutkijat ovat tyytyneet varsin yksinkertaiseen vastakkainasetteluun: tiede vs. filosofia tai teknokraatit vs. ”politrukit” tai uudistajat vs. konservatiivit. Tässä vastakkaisasettelussa tiede, teknokraatit ja uudistajat edustivat modernisaatiota ja ”avointa yhteiskuntaa” – ideologia, ”politrukit” ja konservatiivit puolestaan ”suljettua yhteiskuntaa”.

Tälle alalle uskaltaneista suomalaistutkijoista kannattaa mainita Ilmari Susiluoto (*Origins and the Development of Systems Thinking in Soviet Union*) ja Pekka Sutela (*Socialism, Planning and Optimality*). Kumpikin tutkimus kuuluu ehdottomasti alansa parhaimmiston ja ne lähestyvät aihettaan juuri edellä mainitun dikotomian kautta. Pertti Lindforsin tavassa tarkastella neuvostomarxismia ja erityisesti sen tulevaisuuden näkymiä tuo dikotomia on kiristetty äärimmäisyyksiin asti. Marxilaisuudessa on kaksi vastakkaista ainesosaa, ideologinen (”hegeliläinen” tms.) ja tieteellinen, joka puolestaan käy täydellisesti yksiin loogisen empirismin järkevän ytimen (ja kybernetiikan) kanssa. Erityisesti 1960-luvulla hän uskoi ja julisti modernin tieteellisen sosialismin voittokulun jo alkaneen Itä-Euroopan yliopistokampuksilla, mistä se leviäisi tieteellis-teknisen vallankumouksen siivittämänä pian kaikkialle maailmaan. Lindforsin puutteena täytyy kuitenkin mainita hänen vähäinen marxilaisuuden ja varsinkin ”hegeliläisyyden” tuntemuksensa.¹⁸

* * *

Virallinen neuvostomarxismi tuomitsi konvergenssiteorian jyrkästi, sillä se piti itsestään ja ”reaalisesti olemassa olevaa sosialismia” kapitalistisen yhteiskuntajärjestelmän todellisena

vaihtoehtona ja vieläpä ”koko ihmiskunnan valoisana tulevaisuutena”. Kun Neuvostoliitossa yritettiin luoda ”fordilaista” massatuotannon ja kulutuksen yhteiskuntaa, tällä projektilla oli neuvostomarxistien mukaan kuitenkin täysin eri ”sisältö” tai ”olemus” kuin kapitalistisissa maissa. Näin siinäkin tapauksessa, että tuollaisia tuotteita valmistanut tehdas kuten myös sen tuotteet olisivat olleet läntisten esikuviansa tarkkoja kopioita. Niinpä Vadim Kortunov -niminen neuvostotiedemies todistelee:

Tällöin tietenkin kierretään mitä huolellisimmin se seikka, että porvarillisen yhteiskunnan koko olemuksen viljelemällä ja juurruttamalla pikkuporvarillisella haalimiskiihkolla ei ole mitään yhteistä sosialismin ihanteiden kanssa. Vaietaan siitä, että sosialismin kannalta hyvinvoinnin kasvu – niin tärkeä seikka kuin se onkin – muodostaa vain yhden aineksen yhteiskunnallisen edistyksen ja persoonan kaikinpuolisen kehityksen tiellä. Konvergoitumisen puolestapuhujat eivät kuitenkaan ole huomaavinaan näitä eroja. Heidän näköpiirissään pysyvät vain ne piirteet, jotka kahdessa järjestelmässä ovat ulkoisesti samanlaisia.¹⁹

Kortunovin järkeilyt tuovat mieleen saman maan korkeiden energiaviranomaisen taannoiset selittelyt, joiden mukaan heidän ydinvoimalansa olivat turvallisia, koska ne on pystytetty osana sosialismin rakennustyötä. Tämä on osoitus ennen muuta siitä, että Popperin olemusajattelun kritiikissä on sen heikkouksista huolimatta paljon oikeaan osuvaa.

Mutta sosialistisista maista alkoi vähitellen kuulua myös toisenlaisia ääniä. Monet yhteiskuntatutkijat ja hallintomiehetkin pyrkivät varovasti irrottautumaan vanhakantaisen ideologian puristusotteesta. Taloustieteilijöiden piirissä kasvoi kiinnostus kybernetiikkaa, peliteoriaa ja optimointiteoriaa kohtaan,²⁰ eikä modernia sosiologiaa tutkittu enää vain marxismi-leninismille vihamielisenä ideologiana tai porvarillisena näennäistieteenä. Filosofian piirissä tämä johti taas siihen, että marxilaisen filosofian sisään syntyi erilaisia ryhmittymiä, jotka varsin pitkälle vastasivat länsimaisen filosofian suuntauksia. Analyyttinen filosofia, kriittinen rationalismi, semiotiikka ja marxismi (*sic!*) saivat vähitellen luoduksi omat filiaalinsa neuvostomarxismin piiriin tai liepeille. Erityisesti kahden viime mainitun suuntauksen piiristä nousi pian monia ”koulukuntia”, jotka saivat osakseen myös ansaitsemaansa kansainvälistä arvostusta. Näitä olivat jugoslavalainen Praxis -ryhmä, Georg Lukácsin ja hänen oppilaittensa ympärille syntynyt ”Budapestin koulukunta” tai Tšekkoslovakian ”humanistiset marxilaiset” jne. Neuvostoliitossa tällaisia koulukuntia tai ”keittiöpöydän akatemioita” syntyi esimerkiksi Evald Iljenkovin, Merab Mamardashvilin sekä Juri Lotmanin ympärille.²¹

Eräs merkittävimmistä yksittäisistä tutkimushankkeista käynnistettiin Tšekkoslovakiassa akateemikko Radovan Richtan johdolla. Siinä lähdettiin rohkeasti näkemyksestä, etteivät sosialistisiksi nimitetyt talous- ja yhteiskuntajärjestelmät olleet sosialistisia sanan alkupeiräisessä marxilaisessa mielessä. Kyse oli ollut pikemminkin keskusjohtoisesta valtiokapitalismista, joka oli ollut, monista vioistaan huolimatta, omana aikanaan toimiva ratkaisu. Se oli kuitenkin muodostumassa niin aineellisen kuin henkisenkin kehityksen esteeksi. Projektin loppuraportti (tai sellaiseksi jäänyt teos) oli nimeltään *Civilization at the Crossroads: Social and Human Implications of the Scientific and Technological Revolution* ja siinä nojaututaan keskeisesti juuri monien ”konvergenssiteoreetikkojen” modernia teollistunutta yhteiskuntaa ja sen ongelmia koskeneisiin tutkimuksiin.

Tutkimusryhmän jäsenet pitivät itseään myös marxilaisina ja pyrkivät hahmottelemaan maalleen uudenlaista tulevaisuutta. Näissä pohdinnoissaan he nojautuivat sekä (nuoren)

Marxin, että myös monien länsimarxistien – esimerkiksi Roger Garaudyn, Erich Frommin, Herbert Marcusen – ja jugoslavialaisen itsehallinnollisen sosialismin ajatuksiin.²²

Tämä kehitys sai lähes kuoliniskun vuonna 1968, kun Neuvostoliiton ja viiden muun Varsovan liiton maan vahvat sotilasyksiköt murskasivat tšekkien ja slovakkienvyrkymykset kehittämään maansa sosialistista järjestelmää vapaampaan ja humanimpaan suuntaan. Miehityksen jälkeen alkoi kaikissa Varsovan liiton maissa – ja osittain myös siihen kuulumattomassa Jugoslaviassa – vanhakantainen ”vastauskonpuhdistus”, jonka yhteydessä tehtiin myös kaikille uudistuksia toivoneille ihmisille selväksi, ettei ”Prahan kevään” ajatuksia tulla enää sallimaan missään muodossa.²³

Kansainvälisessä politiikassa liennytyksen aikakausi jatkui vielä ”Prahan syksyn” yli. Sen kulminaatiopiste osuu vuosiin 1973–1976, jolloin suurvallat sopivat eräistä merkittävästä asevarustelua rajoittavista periaatteista ja jolloin pidettiin ensimmäinen ETYK -kokous. Neuvostoliiton ja muiden sosialististen maiden modernisaatioprosessin uskottiin jatkuvan tilapäisistä takaiskuista tai konservatiivien vastaan pyristelyistä huolimatta.

4. Itseään tuhoava yhteiskunta

Kun ”Prahan syksy” osoittautui todelliseksi syksyksi eikä vain ohi meneväksi takatalveksi, alkoivat toisenlaiset, olennaisesti synkemmät kuvat Neuvostoliitosta vallata mieliä. Vuonna 1973 ilmestyi Aleksander Solzhenitsynin massiivinen teos *Vankileirien saaristo*, jonka vaikutus erityisesti länsimaiden radikaalin sivistyneistön näkemyksiin oli syvä. Noina vuosina myös USA pääsi lopulta eroon sodastaan Vietnamissa ja vuonna 1976 maan uudeksi presidentiksi valittiin Jimmy Carter, joka oli vapaa monista edeltäjiensä rasitteista. Maailman julkisen mielipiteen huomio alkoi kääntyä yhä enemmän ihmisoikeuksien puuttumiseen tai niiden loukkauksiin Neuvostoliitossa ja sen vaikutuspiirissä olevissa maissa.

Solzhenitsyn ei tuo teoksessaan esiin mitään sellaista tosiasia-aineistoa, mikä olisi ollut läntisille lukijoille täysin uutta. Vankileirien olemassaolosta, niiden mittasuhteista tai julmuuden asteikkosta oli jo kauan ollut saatavilla kohtalaisen luotettavaa tietoa. Mutta niin kauan kun kuva Neuvostoliitosta modernisoituvana yhteiskuntana hallitsi mieliä, nuo tiedot sysättiin syrjään. Niitä ei pidetty väärinä vaan epäoleellisina: koska kehityksen pääsuunta oli perimmäältään oikea, niihin ei saanut liiaksi takertua. Kun Solzhenitsynin teos ilmestyi, oli tuo ”modernisaation paradigma” alkanut jo murentua. *Vankileirien saaristosta* tuli katalyytti, joka moninkertaisti tuon prosessin nopeuden ja voiman.²⁴

Ennen *Vankileirien saaristoa* ei oikeastaan ollut ”poliittisesti korrektaa” nähdä vanhasa Venäjässä mitään hyvää. Sitä tuli pitää melkein pahan valtakuntana, joten kaikille ”Venäjän uudistajille” – niin Pietari Suurelle, 1800-luvun terroristeille kuin myös Leninille tai Stalinille – oltiin halukkaita antamaan paljon anteeksi. *Vankileirien saaristossa* oli miltei järjestyttävintä se, että keisarillinen Venäjä näyttäytyi sen sivuilla Neuvostoliittoon verrattuna varsin inhimillisenä ja jopa oikeudenmukaisena valtiona.²⁵ Tämä kyseenalaisti ne käsitykset, joiden mukaan stalinismin terrori olisi ollut kasvukipua ja vanhan autokratian jään-

ne. Eihän jäännöstilkku voi olla kooltaan moninkertainen alkuperäiseen kangaspalaan verrattuna!

Solzhenitsynin ”taiteellisen tutkimuksen kokeilun” ohella myös eräissä ankarammin tieteellisissä tutkimuksissa oli tuo itseään tuhoavan yhteiskunnan kuva ollut jo esillä. Tässä suhteessa merkittäviä teoksia olivat esimerkiksi Robert Conquestin *The Great Terror* sekä James R. Millardin *The ABC of Soviet Socialism*. Edellinen esittää vuosien 1935–1938 terroriaallon tapahtumasarjana, jossa ei ollut kyse todellisen tai edes mahdollisen poliittisen vastarinnan nujertamisesta; jälkimmäisessä, Neuvostoliiton taloushistoriaan keskittyneessä teoksessa, kuvataan esimerkiksi maatalouden kollektivointi lähinnä luonnonmullistuksiin verrattavana katastrofina, josta ei yksikään osapuoli hyötynyt – esimerkiksi kaupunkien elintarviketilanne ja jopa halpojen peruselintarvikkeiden saatavuus vain vaikeutui entisestään.²⁶

4.1. Dostojevski ja vallankumous

Solzhenitsynin ajattelun taustalta voi erottaa selvästi F.M. Dostojevskin mahtavan hahmon ja hänen filosofis-uskonnollisen problematiikkansa, jonka keskiössä esimerkiksi G.H. von Wrightin mukaan oli nimenomaan kysymys vallankumouksesta.²⁷

Jo *Rikoksessa ja rangaistuksessa* kirjailija esittää mieliin painuvassa muodossa kysymyksen siitä, onko meillä lupa uhrata kenenkään elämää omien maailmanparannussuunnitelmienne alttarille. Kirjailijan vastaus oli ehdottoman kielteinen: jos ihminen ottaa itselleen tällaisia vain Jumalalle kuuluvia oikeuksia, repäisee hän itsensä irralleen ihmisyydestä. Niinpä Raskolnikovista (nimen kantasana on substantiivi *raskol*, joka tarkoittaa säröä, repeämää yms.) ei tulekaan lujatahtoista hyväntekijää, joka olisi jaellut koronkiskurieukon rahat niitä todella tarvitseville tai ”yhteiskuntaa hyödyttäviin” tarkoituksiin. Raskolnikov sairastuu ja lopulta tunnustaa vapaaehtoisesti rikoksensa, mikä kirjailijan mukaan merkitsi myös paluuta ihmisyyden piiriin. Stalinistisen valtaeliitin kohtalo ei ollut yhtä onnellinen: se ei kyennyt sairastumaan eikä katumaan, minkä vuoksi se syöksyi Solzhenitsynin sanoin ”ikuiseen liikkeeseen”, siihen samaan väkivallan kierteeseen, jota Shakespeare kuvaa mestarillisesti *Macbeth*-näytelmässään.

Jo luvun alussa mainittu venäläissyntyinen filosofi Nikolai Berdjajev on ollut yksi niistä vaikutusvaltaisista ajattelijoista, jotka alkoivat tarkastella Venäjän vallankumousta nimenomaan Dostojevskin teosten läpi. Hän oli nuoruudessaan marxilaisen vallankumousliikkeen kannattaja jopa niin, että hänet erotettiin sen vuoksi yliopistosta ja karkotettiin syrjäiseen Vologdan kaupunkiin. Karkotuspaikassaan Berdjajev koki samantyyppisen henkisen murroksen kuin Dostojevski itse vankilavuosinaan.²⁸

Berdjajevin, Dostojevskin ja Solzhenitsynin teosten sivuilta nousee esiin hätkähdyttävä ajatus tai kysymys: oliko stalinistinen ideologia, järjestelmä ja niiden harjoittama terrori sitenkin modernin järjen ilmentymiä tai aikaansaannoksia. Raskolnikovhan oli – kuten myös *Karamazovin veljesten* Ivan – Dostojevskille nimenomaan modernin rationalismin intohimoinen edustaja, ja sellaiseksihan neuvostomarxismi mielsi myös itsensä. Ranskalaiset ”uusfilosofit” olivat ehkä ensimmäisiä, jotka yleistivät Solzhenitsynin stalinismin kritiikin sel-

keästi ja ohjelmallisesti hyökkäykseksi koko modernia länsimaista rationaalisuutta vastaan.²⁹

4.1.2. "Smerdjakovismi"

Mutta kohosiko barbaria sittenkään aivan modernin sivilisaation ytimeistä vaan jostain syrjemmältä, modernin metropolin epämääräisiltä sivukujilta? Dostojevskin henkilögalleriassa on molemmilla moderneilla rationalisteilla, niin Rodion Raskolnikolla kuin Ivan Karamazovillakin omalaatuinen kaksoisolento tai varjo, edellisellä Svidrigailov ja jälkimmäisellä Smerdjakov. G.H. von Wright on luonnehtinut edellistä "varjoa":

Hyvin mielenkiintoinen hahmo kirjassa (*Rikoksessa ja rangaistuksessa* –HMK) on Svidrigailov, joka tavallaan on irvikuva Raskolnikovin aatteista. Hän on Raskolnikovin huonompi minä, vailla sitä hyvyyden ydintä, joka kuitenkin oli olemassa onnettoman intellektualistin kovan kuoren alla. Svidrigailovilla ei ole toivoa, hän ei koskaan voi löytää tietä takaisin ihmisten luo, ja hän kuolee oman käden kautta.³⁰

Smerdjakov on puolestaan neljäs Karamazovin veljeksistä, isä Karamazovin avioton lapsi. Hän asui samassa taloudessa vanhojen palvelijoiden kasvattilapsena ja sittemmin lakeijana. Hän on yhtäältä jotenkin vajaamielinen, mutta toisaalta hänen päättelykykynsä on ajoittain poikkeuksellisen terävä. Hän ihailee tavallaan Ivania, erityisesti tämän älyä ja lukeneisuutta.

Smerdjakov oli huomannut Ivanin inhoavan syvästi isäänsä ja jopa toivovan tämän kuolemaa. Mutta toisaalta murha, varsinkin oman isän surmaaminen, oli Ivanille kuitenkin mahdotonta. Smerdjakovilla ei tällaisia pidäkkeitä ollut, joten hän päättää tehdä likaisen työn. Hän suunnittelee rikoksensa niin nerokkaasti, että oikean syyllisen paljastuminen on miltei mahdotonta. Mutta koska hän tekee murhan nimenomaan palvellakseen ja miellyttääkseen Ivania, hän paljastaa tälle tekonsa ja myös vaikuttimensa.

Murha ja aavistus omastakin syyllisyydestä järkyttävät Ivania niin syvästi, että hänestä tulee lopulta mielipuoli. Myös isänsä surmannut ja idolinsa tuomitsema tai hylkäämä Smerdjakov hirttäytyy. Kysymys siitä, kumpi heistä oli suurempi syyllinen, jää lopulta avoimeksi. Ivan ei tehnyt murhaa – mutta ilman hänen antamiaan yllykkeitä ei myöskään Smerdjakov olisi siihen ryhtynyt. Dostojevskin ajatusmaailmassa kysymys on tavallaan mieletön, sillä Smerdjakov ja Ivan kuuluvat jotenkin väistämättä yhteen, toista ei olisi ilman toista.

Von Wright toteaa heistä vuonna 1994 ilmestyneessä, Nikolai Berdjajevia käsittelevässä esseessään:

Monien muiden suuren kirjallisuuden hahmojen lailla sekä Ivan että Smerdjakov ovat tulkittavissa useammalla kuin yhdellä tavalla. Minusta tuntuu kuitenkin sekä kiinnostavalta että luonnolliselta nähdä toisen edustavan symbolisesti Euroopan kehitystä valistusajasta lähtien leimannutta henkeä ja toisen edustavan sitä henkeä, jossa lokakuun vallankumouksen yhteiskunnalliset kokeilut toteutettiin ja jonka annettiin sävyttää kehitystä seitsemän vuosikymmenen ajan. Samoin kuin Smerdjakov oli Ivanin apina yritti neuvostojärjestelmä jäljitellä länsimaailmaa ja samalla ylittää sen saavutukset luomalla edistyksellisen ja järkevän yhteiskun-

nan, modernin ihmisen tulevaisuuden mallin. Yritys päättyi surkeaan epäonnistumiseen ja johti maailman suurimman yhtenäisen valtiomuodostuman itsemurhaan.³¹

Venäläisten hyvin omalaatuinen tapa omaksua lännempänä Euroopassa syntyneitä aatevirtauksia on von Wrightin ohella kiinnostanut monia muitakin, esimerkiksi Berdjajevia itseään sekä erityisesti Tartossa aikoinaan vaikuttanutta Juri Lotmania. Myös neuvostoliittolainen Aleksandr Tsipko julkaisi vuonna 1989 laajan neliosaisen artikkelin *Stalinismin alkulähteet*, jossa on monia yhtymäkohtia Berdjajevin, Lotmanin, von Wrightin ja viime kädessä Dostojevskin ajatuksiin. Artikkelin on ehkä parasta, mitä perestroikaksi kutsuttuna aikakautena ja sen innostamana kirjoitettiin.

Tsipko kiinnittää huomiota siihen, että venäläiset vallankumoukselliset marxilaiset olivat hyvin omalaatuinen ihmisryhmä, jolta puuttuivat yhtäältä siteet normaaliin arkielämään ja sen realiteetteihin. Toisaalta heitä ei voida myöskään pitää sivistyneistönä siinä merkityksessä, mikä tuolla sanalla länsieurooppalaisessa kielenkäytössä on. Heidän oppineisuutensa oli usein puutteellista tai heiltä puuttui kypsän harkinnan ja keskustelun perinne. Tsipko toteaa myös, että kaikilla kansoilla ja kaikissa kulttuureissa ihmiset saavat joskus ”tarpeeseen tervejärkisyydestä ja reaalipolitiikasta” ja alkavat kaivata vallankumouksellisia rynnäköitä, hyppyjä johonkin vallan uuteen. Mutta sitten hän toteaa:

Tätä luonnollista uutuudenhalua, halua syöksyä kohti tuntematonta, on Euroopan kansoilla hillinnyt yhtä luonnollinen pelko kaiken sen menettämisestä, mitä jo on. Uusi lupaa vain mahdollista hyvää; se voi täyttää odotukset mutta voi jättää täyttämättäkin. Vanhassa on kaikista vioistaan huolimatta se hyvä puoli, että se on jo olemassa tässä todellisuudessa. (...)

Ilmeisesti yksi ja sama objektiivinen yhteiskunnallinen kehitystarve tai tarve päästä eroon kaikesta tympäisestä saa erilaisissa kulttuureissa erilaisen merkityksen.

Meillä Venäjällä eivät vanhan vetovoima ja romanttisen haaveilun houkutukselta suojaavat pidäkkeet olleet niin vahvat kuin kansoilla, jotka ovat käyneet läpi kapitalistisen realismin ja rationaalisuuden koulun.³²

Juuri Smerdjakovin kaltaiset tyypit, joilla ei ole perinteeseen oikein minkäänlaisia kiinnostuksia, ovat valmiita äärimmäisen rajuihin hyppyihin. Kun heidän mahdollisuutensa omaksua uutta ovat pakostakin jääneet hyvin rajallisiksi, he yrittävät korvata tämän puutteen mahdollisimman ”apinamaisella” jäljittelyllä.

4.2. Valistuksen dialektiikka

Dostojevskilla tai varsinkaan Berdjajevilla ei tiettävästi juurikaan ollut vaikutusta Frankfurttin koulukunnan keskeisten ajattelijoiden – Max Horkheimerin (1895–1973), Theodor W. Adornon (1903–1969), Walter Benjaminin (1892–1940) tai Herbert Marcusen (1898–1979) – katsomusten muodostumiseen. Mutta eräät yhtäläisyydet lienevät ainakin kiistattomia: heitä kaikkia kiinnosti moderniin itseensä kätkeytyvä julmuus ja itsetuhon mahdollisuus.

Horkheimerin ja Adornon vuonna 1947 yhdessä julkaisema *Valistuksen dialektiikka* poikkasi stalinismin ja fasismien analyysissaan jyrkästi Popperin ja muiden ”valtavirran”

teoreetikkojen katsomuksista. Jos totalitarismin ja sen julmuuksien taustalla oli Popperin mukaan ”tarrautuminen arkaaiseen, heimokantaiseen ajatteluun”, sen epämääräiseen holismiin, kohtaloukseen jne., niin Horkheimer ja Adorno väittivät, että tuo pahuus nousi esiin valituksesta itsestään, melkein sen ytimestä. Totalitarismin maailma ei heidän mukaansa ollut mikään aloilleen pysähtynyt heimoyhteiskunta, vaan jatkuvan muutoksen, jatkuvan liikkeen ja ”totaalin mobilisaation” sekä myös jatkuvan kyseenalaistamisen maailma.

Tällaisessa maailmassa kaikki puhe ”luonnollisesta” tai ”terveen järjen mukaisesta” tuntui toivottoman vanhanaikaiselta. Kuluneen vuosisadan eräs kaikkein merkittävin venäläinen runoilija oli Osip Mandelstam. Hänen runonsa Stalinista, se sama joka sinetöi hänen oman kohtalonsa, alkoi karulla säeparilla ”Ei maata jalkojemme alla/puheemme ei kuulu kymmentä askelta kauemmas”.

”Ei maata jalkojemme alla...”, mistään ei voi olla enää varma, mikään ei ole itsestään selvää, pyhää tai koskematonta. Terveen järjen tai kohtuullisuuden mittapuita ei enää ole, joten mitä tahansa voi tapahtua. Sinut voidaan pidättää milloin hyvänsä, syyttää mistä hyvänsä ja tuomari toteaa ilmeenkään värähtämättä minkä tahansa hölynpölyn toteen näytetyksi. Franz Kafkan *Muodonmuutos* -novellissa päähenkilö herää ”levottomasti nukutun yön jälkeen” ja huomaa muuttuneensa – noin vain! – ”suunnattomaksi syöpäläiseksi”. Kaikki tämä todetaan selkein ja lakonisin lausein, eikä yksikään tarinan henkilöistä pysähdy hetkeksikään kyselemään, miksi näin tapahtui. Eikä tässä kaikki: Vain muutama vuosikymmen myöhemmin tämä painajaisuni kävi toteen. Juutalaiset leimattiin todellakin syöpäläisiksi ja heitä kaasutettiin kuoliaiksi väkevöityllä hyönteismyrkällä. Silloinkin yllättävän suuri osa väestöstä eli ja oli kuin mitään erikoista ei olisi tapahtunut.³³

”Puheemme ei kuulu kymmentä askelta kauemmas”. Ihmiset ovat jäykistyneet kauhus- ta, eivätkä tahdo saada suustaan sanaakaan, kuuluu vain kummallista mutinaa. Ne ikivanhat tai hieman uudemmat foorumit, ”kadunkulman seurapiirit” tai valtakoneistoon kuulumattomat sanomalehdet on hävitetty. Niiden tilalle ovat tulleet suunnattomat valtiolliset (myöhemmin ehkä kaupalliset!) propaganda- tai mainospektaakkelit. Ihmiset atomisoituvat kuin elokuvateatterin katsojat, sukulaiset tai jopa saman perheen jäsenet saattavat epäillä toisiaan. Muuan virolainen sosiologi totesikin kerran, että maaseudun kollektivoinnin tarkoituksena oli ennen muuta hävittää maaseudun kollektiivit!

Myös Georg Orwellin teoksessa *Vuonna 1984* totalitarismi nähdään leimallisesti modernina yhteiskuntana, jossa milteipä minkäläinen muutos ja käänne tahansa on mahdollinen. Kaikkien kiinnekohtien murentuminen on pyritty varmistamaan tuhoamalla ihmisten muisti, minkä takia jopa vanhat sanomalehdet kirjoitetaan uudelleen aina kunkin päivän tai hetken tarpeiden mukaan. Myös kielessä, erityisesti sen sanastossa on käynnissä sama ”jatkuva vallankumous”.

Valituksen dialektiikan ohella ja samoihin aikoihin ilmestyi joukko muitakin merkittäviä teoksia, joissa esitetty analyysi totalitarismissa oli ainakin osittain saman tyyppinen. Niistä merkittävimpiä ovat olleet Hannah Arendtin vuonna 1950 ilmestynyt *The Origins of Totalitarianism*, Maurice Merleau-Pontyn *Les aventures de la dialectique* (1955) ja *Humanisme et terreur: essai sur le problème communiste* (1947) sekä Simone Weilin postuumi *L'engracement* (1949) Niin ikään maininnan ansaitsevat Frankfurtin koulukunnankin

kanssa paljon yhteistyötä tehneen Franz Neumannin teos *Behemoth: The Structure and Practice of National Socialism* (1944) sekä puolalais-liettualaisen Czeslaw Miloszin *Vangittu mieli* (1953).

Frankfurtin koulukunnan jäsenistä neuvostomarxismia tutki perusteellisimmin Herbert Marcuse, joka julkaisi vuonna 1958 teoksen *Soviet Marxism: a critical analysis*. Kun sitä vertaa Marcusen tunnetuimpaan teokseen, vuonna 1964 ilmestyneeseen *Yksiulotteiseen ihmiseen*, voidaan nähdä, että tämä ajattelija piti Neuvostoliiton ja USA:n kehitystä hyvin samansuuntaisena. Yksiulotteisen ihmisen ja yhteiskunnan käsite näyttää paljon täsmentyneen neuvostomarxismia koskeneen tutkimustyön yhteydessä.

Ei voida väittää, että nämä teokset olisivat omana aikanaan jääneet kokonaan vaille huomiota, mutta aivan ilmeisesti ne kuitenkin jäivät popperilaisten sekä myöhemmin myös modernisaationäkökulmaa korostaneitten esitysten varjoon. Ne olivat hieman vaikeammin omaksuttavissa jo senkin vuoksi, että niiden filosofiset lähtökohdat koettiin länsimaiden analyttisen filosofian ja tietoisuuden kyllästyneessä ilmapiirissä oudoiksi.

* * *

Onko tällä modernin projektilla sitten mitään toivoa? Kuten jo edellä todettiin, *Vankileirien saariston* ilmestymisen jälkeen esiin nousseet ranskalaiset uusfilosofit julistivat ensin äännekkäästi Marxin ja sitten pian koko ”modernin projektin” kuolemaa. Samalla innolla, millä vielä hetki sitten oli käyty pääoman, porvariston ja imperialismin kimppuun, haluttiin nyt pikaisesti ”dekonstruoida” koko moderni järki ja sivilisaatio. Ne kun veivät vääjäämättä Kolumbia tai Auschwitzia kohti. Tämä äärimmilleen viety sensitiivisyys kaikkia ”järjen totalisoivan paranoian” ilmenemismuotoja kohtaan päättyy kuitenkin helposti täydelliseen umpikujaan. Jos Popperin maailma oli äärimmäisen mustavalkoinen, niin monet modernin kriitikot eksyivät siihen hämärään jossa Hegelin sanoin ”kaikki lehmät ovat mustia”.

Tässä tilanteessa erityisesti Jürgen Habermas nousi selkeästi puolustamaan modernin projektia. Näin tehdessään hän ei kuitenkaan halunnut Popperin tavoin sysätä kaikkia aikamme kauheuksia suljetun yhteiskunnan tai ihmisen atavististen voimien kontolle. Edeltäjänsä Max Horkheimerin tai Theodor W. Adornon tavoin hän piti niin natsismin kuin stalinisminkin luomia totalitaristisia järjestelmiä modernin järjen erikoislaatuisia aikaansaannoksina. Mutta toisaalta totalitarismi ei hänen mukaansa ollut koko totuus modernin ja valistuksen projektista. Modernilla järjellä ja kulttuurilla on resursseja taistella omia patologioitaan vastaan, avaimet demokraattisempaan, humanimpaan, niin ihmisen kuin luonnonkin arvokkuutta kunnioittavaan yhteiskuntaan ja maailmaan.³⁴ Habermas on tuonut erityisesti laajassa teoksessaan *Theorie des Kommunikativen Handelns* hahmotellut yksityiskohtaisesti välineitä, joilla moderni voi torjua tai hoitaa omia patologioitaan. Joista keskeisin on instrumentaalisen (teknisen ja ”strategisen”) järjen pyrkimys ylivaltaan sekä muiden elämänaluiden ja rationaalisuuden muotojen ”kolonialisoimiseen”.

Adornon, Horkheimerin ja Marcusen vaihtoehtoisia ”visioita” on hieman aiheettomastikin pidetty äärimmäisen synkkinä tai jopa täydellisen defaitistisina. On kuitenkin muistettava heidän ”toivottomuutensa” syvästi ambivalentti tai dialektinen luonne, joka tulee hienosti esiin Marcusen *Yksiulotteisen ihmisen* viimeisissä sanoissa, Walter Benjaminilta lainatus-

sa aforismissa: *Nur um Hoffnungslosen willen ist die Hoffnung uns gegeben*. Ehkä kaikki toivo on todellakin mennyt vasta siinä vaiheessa, kun ympärillä on vain natsien, stalinistien tai maolaisten kaltaisia ”raudanlujia optimisteja” tai barbie–nukkeja muistuttavia ”tyytyväisiä kuluttajia”!

Vaihtoehtojen ja kriittisen position etsinnässä Adorno, Horkheimer ja Marcuse alkoivat varsinkin 1950- ja 1960-luvuilla korostaa estetiikan merkitystä. Sen sijaa nykymuotoisen politiikan mahdollisuuksiin he suhtautuivat äärimmäisen epäluuloisesti. Jürgen Habermas ei ole tähän halunnut tyytyä, vaan on kommunikatiivisen rationaalisuuden teoriassaan korostanut myös etiikan ja politiikan merkitystä.

5. Kuvien jälkeen – tutkimustehtävä

Monien vaihtoehtojen joukosta olen valinnut termin ”neuvostomarxismi” tutkimuskohteeni nimeksi. Kyse on siis siitä erikoisesta marxilaisuuden suuntauksesta, joka syntyi taannoisessa Neuvostoliitossa 1930-luvulla ja säilyi erään muutoksin tuon valtakunnan ”virallisena filosofiana” aina sen hajoamiseen saakka. Neuvostoliiton ohella neuvostomarxismi oli useimpien muiden sosialististen maiden sekä myös niiden kontrolloiman ”kansainvälisen kommunistisen liikkeen” virallinen ideologia. Näin kaikki ”neuvostomarxismi” ei siis ole välttämättä peräisin Neuvostoliitosta. Sen vuoksi ei myöskään kaikkia neuvostoliittolaisia marxisteja – vielä vähemmän kaikkia siellä eläneitä filosofejä – voida automaattisesti pitää neuvostomarxisteina. Tuure Lehén oli suomalainen neuvostomarxisti, Evald Iljenkov ei ollut neuvostomarxisti vaan ainoastaan neuvostoliittolainen marxisti.

”Kaksikymmenluvun neuvostomarxismista” voidaan toki myös puhua, mutta tällä nimityksellä ei voida tarkoittaa vielä mitään erityistä oppijärjestelmää. ”Kaksikymmenluvun neuvostomarxismi” muistuttaa enemmän sellaisia käsitteitä kuin ”saksalainen elämänfilosofia”, ”brittiläinen empirismi” jne. Kaksikymmenluvun neuvostofilosofian tarkastelu on kuitenkin varsinaisen neuvostomarxismin ymmärtämisen kannalta välttämätöntä.

Neuvostomarxismissa oli kolme perusosaa: filosofia, poliittinen taloustiede ja ns. tieteellisen kommunismin teoria. Tässä tutkielmassa keskitytään ensi sijassa filosofiaan, jolloin osuvampi, mutta kuitenkin tarpeettoman kömpelö, tutkimuskohteen nimitys olisi ollut tietysti ”neuvostomarxismin filosofia”.

Tuossa filosofiassa erotettiin perinteisesti vielä kaksi osaa, yhtäältä dialektinen ja toisaalta historiallinen materialismi. Tässä tutkielmassa keskitytään lähes yksinomaan edelliseen, eli dialektiseen materialismiin. Näin siksi, että oikeastaan vain dialektinen materialismi oli ankarassa mielessä filosofiaa, kun taas historiallista materialismia pidettiin, erityisesti 1930-luvulta lähtien, jo jonkinlaisena erityistieteenä, yleisten filosofisten periaatteiden soveltamisena yhteen rajattuun ilmiöalueeseen, historiaan ja yhteiskuntaan.

Dialektisen materialismin omaleimaisimpana piirteenä, ellei peräti ytimenä, voidaan taas pitää sen erikoislaatuista käsitystä dialektiikasta tai dialektisestä metodista. Niinpä tässä tut-

kimuksessa on keskitytty ennen muuta siihen. Tiivistetyksi tutkimustehtävä voitaisiin ilmaista nyt seuraavasti: *mikä on neuvostomarxismien mukaisen dialektisen materialismin dialektiikan tai dialektisen metodin³⁵ suhde moderniin länsimaiseen rationaalisuuteen.*

* * *

Ensimmäisessä, johdantolukua seuraavassa jaksossa keskitytään modernin järjen eräisiin keskeisiin piirteisiin. Käsittelytapa on historiallinen siitä syystä, ettei modernia järkeä tai rationaalisuutta voida pitää staattisena olotilana vaan prosessina: moderni tai moderniteetti on jatkuvaa modernisoitumista. Luvussa esitetty kuva modernisuudesta tai modernisoitumisesta ei pyri olemaan mitenkään uusi tai omaperäinen. Pikemminkin päinvastoin: tehtävän luonteesta johtuen se on varsin lähellä filosofien ja sosiologien ”common sense”. Hahmoteltu kuva modernista ei pyri olemaan myöskään täydellinen: kyseisellä ilmiöllä on varmasti monia sellaisia tärkeitä piirteitä, joita ei tässä työssä edes sivuta. Modernin erittelyssä olen pyrkinyt selvittämään lukijalle, mitä modernilla järjellä *tässä tutkielmassa* tarkoitetaan ja mihin neuvostomarxismia näin verrataan.

* * *

Tutkimuksen lukijaa saattaa oudoksuttaa se, että suuri osa tekstistä näyttää käsittelevän aivan muita asioita kuin filosofiaa. Ratkaisu on ollut kuitenkin tietoinen ja tarkoituksellinen. Käsitteiseni mukaan Neuvostoliiton ja neuvostomarxismien ”salaisuutta” on aivan liian suuressa määrin yritetty etsiä Marxin, Engelsin tai jopa Hegelin teosten sivuilta.

On tietysti totta, että Marx, Engels ja sittemmin myös Lenin olivat Neuvostoliiton johtajille suuria auktoriteetteja, usein myös ainoita vähänkään merkittäviä ajattelijoita, joita he tunnustivat. Mutta heidän suhtautumisensa klassikoihinsa oli merkillinen sekoitus harrasta dogmaattisuutta ja pragmatismia. Niinpä maan filosofikunta ei tohtinut vielä 1970-luvullakaan puhua edes energian säilymisen laista, vaan käytti vanhaa ja hieman harhaanjohtavaa nimitystä ”liikkeen säilymisen laki”, koska Engels oli käyttänyt vain sitä. Samasta syystä myös avaruus ja aika pysyivät filosofian oppikirjoissa äärettöminä, vaikka fysiikan ja kosmologian moderneissa esityksissä keskusteltiin jo täysin vapaasti esimerkiksi yleisen suhteellisuusteorian avaamista näkökulmista.

Mutta toisaalta uskollisuus klassikkojen kirjaimen oli merkillisen valikoivaa. Vaikka Marx arvosteli ankarin sanoin kaikenlaista ennakkosensuuria, niin se ei estänyt neuvostovaltaa luomasta historian ehkä massiivisinta ja pikkumaisinta sensuurikoneistoa. *Kommunistisen manifestin* painokas vakuuttelu, etteivät kommunistit tule työväenliikkeen piirissä erottautumaan omaksi ryhmäkunnakseen, ei kyennyt estämään massiivisen puoluebyrokratian syntymistä.

Neuvostomarxismien historian tutkija ei voi siis pitää tuon opin mitään piirrettä tai käsitettä selitettynä vielä siinä vaiheessa, kun hän löytää vastaavan ajatuksen Marxin, Engelsin tai Leninin teoksista. Koska niissä on aineksia niin sanotusti moneen lähtöön, on yritettävä löytää vastaus sille, miksi rakentajat ovat valinneet kulmakiveksi juuri tämän tai tuon tekstin-

kohdan ja unohtaneet jonkun muun. Selityksiä näille valinnoille tulee etsiä Venäjän ja Neuvostoliiton historiasta, bolševikkien (sitemmin stalinistien) erityisestä mentaliteetista ja siitä suuresta projektista itselleen omaksuivat.

* * *

Bolševikkien ja sitemmin stalinistien tavoite oli rakentaa sosialistinen ja lopulta kommunistinen yhteiskunta. Sen mallina tai esikuvana oli heille suuri, ajan huipputeknologian mukainen teollisuuslaitos. Tuollaisessa tehtaassa sekä inhimillinen, elollinen ja eloton materia oli saatettu kokonaisvaltaisen ja järkipärisen kontrollin alaiseksi tavalla, joka tuloksena oli valtaisan tehokas tuotanto. Neuvostoliiton johtavan eliitin tavoitteena ei siis ollut vain maan täyttämisen tehtailla vaan koko maasta oli tehtävä jättiläismäinen tehdas.

Suuren tehtävän toteuttamisessa oli tieteelle ja tekniikalle, tiedemiehille ja insinööreille varattu keskeinen osa. Neuvostovallan alkuaikoina bolševikit uskoivat tieteellis-teknisen sivistyneistön vapautuvan nopeasti ”taantumuksellisista” asenteistaan ja huomaavan, kuinka sosialismi luo heidän työnsä entistä asianmukaisemmat edellytykset ja mahdollisuudet.³⁶

Näin ei kuitenkaan käynyt, vaan hallitsevan eliitin piiriin alkoi muodostua kaksi ryhmittymää: ”punaiset hallintomiehet” ja ”porvarilliset” tai ainakin poliittisesti neutraalit tieteen, tekniikan ja jossain määrin myös talouden asiantuntijat. NEP -kauden aikana näiden ryhmien välille syntyi tasapainotila ja jonkinlainen *modus vivendi* – ja epäilemättä myös poliittinenkin eliitti jakautui ainakin jossain määrin pragmaattikkoihin ja ”idealisteihin”.

Tällainen tilanne oli bolševikkien ja sitemmin stalinistien kannalta hyvin kiusallinen, koska se murensi heidän valtansa legitimaatioperustaa. Heidän oli vaikea väittää omia poliittisia ratkaisujaan tai yhteiskunnallisia instituutioitaan tieteellisesti perusteltuina historian välttämättömyyksiä, jos heiltä kuitenkin puuttui uskottava tieteellinen pätevyys. Toiseksi he näkivät tieteessä ja tekniikassa instrumentin, jonka avulla oli mahdollista luoda mittaaamaton taloudellinen varallisuus sekä vahva sotilaallinen mahti. Jokainen sotajoukkohan pitää tehokkaimmat aseensa mahdollisimman luotettavissa käsissä.

Niinpä taistelu tiedosta tai tieteestä oli koko Neuvostoliiton historian eräs perusjuonne ja filosofialla oli siinä keskeinen osa. Välittömästi lokakuun vallankumousta seuranneena aikana filosofian päätehtäväksi määriteltiin taistelu uskontoa ja muita epätieteellisiksi miellettyjä käsityksiä vastaan. Tämä oli aikaa, jolloin bolševikit uskoivat tieteellis-teknisen sivistyneistön asenteiden muuttuvan nopeasti heille suosiolliseen suuntaan. Mutta kaksikymmenluvun myötä ja tieteellis-teknisen sivistyneistön asennemuutoksen viivästyessä esiin alkoi nousta myös toinen teema: uuden tieteen metodologian kehittäminen.

Neuvostoliitto ”sellaisena kuin me sen tunsimme” syntyi oikeastaan vasta Stalinin valtaannousun, maatalouden kollektivoinnin ja tiukasti keskitetyn komentotalouden pystyttämisen ja vakiintumisen myötä. Saman prosessin yhteydessä syntyi myös neuvostomarxismi sanan täsmällisessä merkityksessä.

Tuo aika voidaan jakaa vielä kahteen periodiin: vuosien 1929–1931 kulttuurivallankumouksen kuohuntavuosiin, jotka muistuttivat Kiinan kulttuurivallankumouksen aikaa 1960-

luvulla. Tässä vaiheessa marxilainen filosofia menetti hetkeksi melkein kaiken itsenäisyytensä ja älyllisen sisältönsä korvautuen monitulkintaisilla ja usein vaihtuvilla iskulauseilla. Iskulauseiden sisältö voitaisiin tiivistää yhteen kaikkein tunnetuimpaan niistä: ”Ei ole sellaisia linnoituksia, joita bolševikit eivät kykene valloittamaan”. Koska Stalin, puolue ja oikea vallankumouksellinen asenne olivat kaikkivoipia, mitään järkevästi perusteltua ja totuuteen pyrkivää teoriaa ei tarvittu. Pelkkä päämajan ohjeiden seuraaminen riitti.

Jälkimmäinen periodi, joka kattaa vuodet 1932–1938, oli tietynlaisen vakaantumisen aikaa, vaikka se sisältääkin ns. suuren terrorin vuodet. Tilanteen rauhoittaminen oli välttämätöntä, koska erityisesti maatalouden kollektivointi oli johtanut maan lähelle katastrofia, mistä selviytymistä voidaan pitää jonkinlaisena ihmeenä. Toinen viisivuotissuunnitelma oli tavoitteiltaan ensimmäistä jonkin verran maltillisempi ja siinä oli hieman enemmän kiinnitetty huomiota siihen triviaaliin seikkaan, että ihmiset tarvitsevat jopa sosialistisessa yhteiskunnassa jotain syötävää ja päälle pantavaa.

Myös filosofiassa luovuttiin voluntarismiin ja anti-intellektualismiin kaikkein räikeimmistä muodoista. Tieteellis-teknistä asiantuntemusta alettiin jälleen arvostaa ja sille myönnettiin jonkinasteinen autonomia. Neuvostomarxismi alkoi kiteytyä (tai saostua!) filosofiseksi systeemiksi, joka omaksui ainakin monia tieteiden, älyllisen pohdinnan ja argumentaation ulkoisia maneeereja. Opin keskiössä oli omalaatuinen käsitys dialektiikasta, jolla ainakin näytti olevan runsaasti yhtymäkohtia Engelsin, Marxin ja jopa Hegelin keskeisten ajatuskulkujen kanssa.

Stalinin vuonna 1938 ilmestynyt kirjoitelma *Dialektisestä ja historiallisesta materialismissa* aloitti uuden vaiheen neuvostomarxismin historiassa, jota voitaisiin kutsua Leszek Kolakowskia mukaillen kristallisoituneen opin ajaksi. Koska Stalin korosti yhä enemmän yhteiskunnan vakautta, kurinalaisuutta ja ohjattavuutta, jäi vallankumoukselliselle voluntarismin tai spontaanisuudelle yhä vähemmän tilaa. Filosofian piirissä tämä ilmeni yhä voimistuvana ja yhä vulgaarimpana skientisminä – ja myöskin siinä, että Stalinia itseään luonnehdittiin yhä enemmän ja yhä suuremmaksi tiedemieheksi. Dialektiikka, jolla edelleen oli keskeinen asema neuvostomarxistien retoriikassa, muuntui vuosien mittaan yhä enemmän jonkinlaisen ”superfysiikan” kaltaiseksi opiksi ”liikkeen yleisimmistä lainalaisuuksista”.³⁷

Tässä kehitysvaiheessaan neuvostomarxismi ja sen filosofia olivat samalla kuitenkin muuttuneet lähes tykkänään erikoislaatuiseksi teatteriksi, filosofian esittämiseksi. Sitä voidaan verrata sirkukseen, jossa klovnit nostavat hirmuisen kokoisia mutta kuitenkin onttöjä painoja. Neuvostomarxismin teatterinomaisuus oli kytköksissä koko yhteiskunnan teatterimaisuuden tai speaktaakkelimaisuuden kanssa. Virallisen kuvan mukaan kansalaisten ruokapöydät notkuivat runsauttaan, pelloilla ja tehtaissa näki vain kaikkein uusinta tekniikkaa ja ihmisten kasvoilta paistoi tyytyväisyys. Neuvostomarxismi oli tämän näytösluontoisen yhteiskunnan näytösluontoista tiedettä.

Tämä ei kuitenkaan ollut ”pelkkää teatteria”, eikä sitä oltu tarkoitettu vain silmänlumeeksi. Kuvien oli tarkoitus muuttua todellisuudeksi. Tällä kohtaa neuvostomarxismi – ja koko neuvostoideologia – alkoi saada vahvasti maagisia sävyjä. Lysenkolainen biologia, joka Stalinin vallan loppuvuosina korotettiin kaikkien luonnontiedeen ja tekniikan esikuvaksi, oli enemmän modernia magiaa kuin virheellinen teoria perinnöllisyydestä.

Stalinin kuoleman ja erityisesti Hruštševin valtaannousun jälkeen stalinismin kristalli alkoi sitten murentua ja sulaa. Yhtäältä virisi harrastus marxilaisuuden hegeliläisiin juuriin ja sitä kautta mannermaiseen filosofiaan – toisaalta myös muodollisen logiikan, matematiikan ja kybernetiikan, uuden muotitieteen, harrastaminen toi neuvostomarxismiin analyyttiselle filosofialle ominaisia aineksia. Hruštševin syrjäyttäminen ja Brezhnevin valtaantulo ei pysäyttänyt tätä murentumisprosessia kuten ei myöskään Tšekkoslovakian miehitys tai sitä seurannut ilmapiirin kiristymisenkään. Jälkimmäinen vaikutti pikemminkin niin, että neuvostofilosofit alkoivat vieraantua yhä perusteellisemmin marxismista ja että varsinkin neuvostomarxismin piiristä alkoivat kaikota viimeisetkin kiinnostavat ajattelijat.³⁸

Murentumisen aika on kuitenkin rajattu tämän tutkielman ulkopuolelle. Ratkaisua voi perustella sillä, että neuvostomarxismi ei mitenkään merkittävästi enää kehittynyt tuona aikana, se vain murentui ja muuttui G.H. von Wrihgtin sattuvan luonnehdinnan mukaan eräänlaiseksi kumifilosofiaksi:

Ortodoksinen marxilaisuus olisi siis Musilin sanojen mukaan ”repeytymätön maailmankatso-
mus” – ”eine zerreisfeste Weltanschauung”. Sen puitteisiin mahtuisi kaikki totuus. Uudet tutkimukset saattavat muuttaa erikoistieteiden teorioita, mutta eivät marxilaisia tulkintapuitteita. On ilmeistä, että filosofia voi tyydyttää näin kunnianhimoiset vaatimukset vain olemalla rajattoman venyvä, niin että kaikki voidaan sopeuttaa siihen. Näin on laita myös marxismi-leninismiin. Se on ”kumifilosofia”, joka ostaa keskeisten ajatustensa kumoamattomuuden epä-määräisyydellä. Näin häipyvät näkyvistä rajat, jotka erottavat toisistaan antoisia ja kiinnostavia, mutta hyökkäyksille alttiita ajatuksia ja merkityksettömiä arkisia selviöitä.³⁹

Tällainen filosofia käy hyvin yhteen sen yhteiskunnallisen tilan tai henkisen ilmapiirin kanssa, jota kutsuttiin aikoinaan pysähtyneisyyden ajaksi.

II Perinteinen ja moderni järki

1. Rationaalinen vs. järkevä

Mitä järki oikein on? Kysymyksen yhteydessä joudumme saman hämmennyksen valtaan kuin kirkkoisä Augustinus pohdiskellessaan ajan olemusta. Myös järjestä voisi moni lausahata: ”Minä tiedän, mitä se on, jos kukaan ei minulta sitä kysy. Mutta jos joku minulta sitä kysyy, minä en tiedä.” Georg Henrik von Wright ei kuitenkaan tyytynyt tähän, vaan esimerkiksi esitelmässään *Tieteen maailmankuva ja ihmisjärki* hän pyrki lähestymään kysymystä erottamalla toisistaan käsitteet rationaalinen ja järkevä:

Käytän omiin tarkoituksiini yhtä tämän moniulotteisuuden (so. rationaalisuuden moniulotteisuuden) särmää, jonka välittävät sanat rationaalinen ja järkevä englanniksi ehkä osuvammin sanat *rational* ja *reasonable*. Jokin argumentti voi olla rationaalinen, mutta sen premissit ja johtopäätökset saattavat olla järjettömiä. Suunnitelma saattaa olla rationaalinen, mutta sen toteuttaminen ei ole järkevää. Mikä sitten on ero? Niin kuin minä näen asian, rationaalisuus – kun se asetetaan järkevyyden vastakohdaksi – liittyy ensisijaisesti päättelyn formaaliseen oikeellisuuteen, päämäärään johtavien keinojen tehokkuuteen ja hypoteesien vahvistamiseen ja koettelemiseen. Se on päämäärään suuntautunutta – vaikkakin vähän laajemmassa merkityksessä kuin Max Weberin kuuluisa päämäärärationaalisuuden (*Zweckrationalität*) käsite. Järkevyyden arvostelmat ovat puolestaan arvosuuntautuneita. Ne liittyvät oikeaan elämäntapaan – siihen, minkä ajatellaan olevan ihmiselle hyvää tai pahaa. Järkevä on tietenkin myös rationaalista – mutta ”pelkästään rationaalinen” ei ole järkevää.

Järkevyyttä etsivän tieteen tapaamme älyllisiltä esi-isiltämme, vanhan ajan kreikkalaisilta.

Varsin moni nykyihminen jakaa von Wrightin tuntemukset ja ajatukset. Karkeasti ottaen järjen keskeisin ongelma on juuri tässä: Ihminen on tullut monilla elämän alueilla vuosisatojen ja -tuhansien saatossa huimaavan rationaaliseksi, mikäli tuolla sanalla tarkoitetaan von Wrightin tavoin toimien ja päätelmien tehokkuutta ja formaalia moitteettomuutta. Mutta toisaalta hyvää elämää ja oikeaa elämäntapaa koskevat käsitykset tai mallit tuntuvat murenevan käsiin, raukeavan tyhjiin. Puhutaan modernin maailman arvotyhjiöstä, juurettomuudesta tai nykyihmisen mielen kodittomuudesta – sekä kaiken tämän vastakohtana vanhoista hyvistä ajoista, jolloin ainakin ns. perusarvot olivat kohdallaan.

Von Wright vihjaa, että kreikkalaisilla oli jotain, mitä meiltä ilmeisesti puuttuu. Mutta samassa esitelmässään hän kuitenkin viisaasti varoittaa liian helpoista ratkaisuista:

Ei ole mitään mahdollisuutta ”palata kreikkalaiseen ajattelutapaan” – esimerkiksi näkemysseen hyvästä elämästä tai oikeudenmukaisesta yhteiskunnasta kosmisen lain mikrokosmise-

na heijastuksena. Sanon näin siksi, että nyky-yhteiskunnassa esiintyy haaveellisia tendenssejä – joita itse pitäisin antirationaalisina – ajatella, että jokin tämäntapainen olisi mahdollista ja kenties omien pulmiemme ratkaisemisen kannalta jopa tarpeellista. Tämä on kuitenkin itsepetosta ja väärää romantismia. Kerran menetettyä viattomuutta ei voida saavuttaa uudelleen.

40

Jotain peruuttamatonta on siis tapahtunut, mikä on vienyt meiltä viattomuutemme ja mahdollisuuden ilman järjen tai älyn tietoista uhraamista ”palata kreikkalaiseen ajattelutapaan”. Siel lähän ihminen katsoi jollain tapaa tietävänsä ”hyvän elämän mallin” – vaikkakaan ei yhtä ”objektiivisesti” tai kiistattomasti kuin moderni ihminen katsoo tuntevansa alkuaineiden jaksollisen järjestelmän tai sen, miten kasvit yhteyttävät.⁴¹

Miksi ja miten me menetimme tuon kykymme? Tai ehkä tarkemmin: miten ja miksi menetimme uskomme siihen, että me voisimme tietää. Miksi näin on tapahtunut samaan aikaan, kun esimerkiksi luonnontieteet ovat yltäneet melkeinpä päivä päivältä huimempiin saavutuksiin. Frankfurtin koulukunnan keskeisten teoreetikkojen – Theodor W. Adornon ja Max Horkheimerin sekä myös Walter Benjaminin ja Herbert Marcusen – pohdinnat modernista järjestä, ”valistuksen dialektiikasta” tai ”yksiulotteisesta ihmisestä” ovat olleet merkittävimpiä kontribuutioita tähän keskusteluun. Tässä yhteydessä on syytä myös mainita Karl Marx (1818–1883), Friedrich Nietzsche (1844–1900), Sigmund Freud (1856–1939) ja Max Weber (1864–1920), joita voidaan pitää ”frankfurtilaisten” tärkeimpinä oppi-isinä sekä vielä Jürgen Habermas (1929-) heidän vaikutusvaltaisimpana oppilaanaan. Seuraava esitys ”järjen historiasta” tai valistuksesta ja modernisaatiosta on hyvin paljossa velkaa heidän käsityksilleen.

1.1. ”Entzauberung”

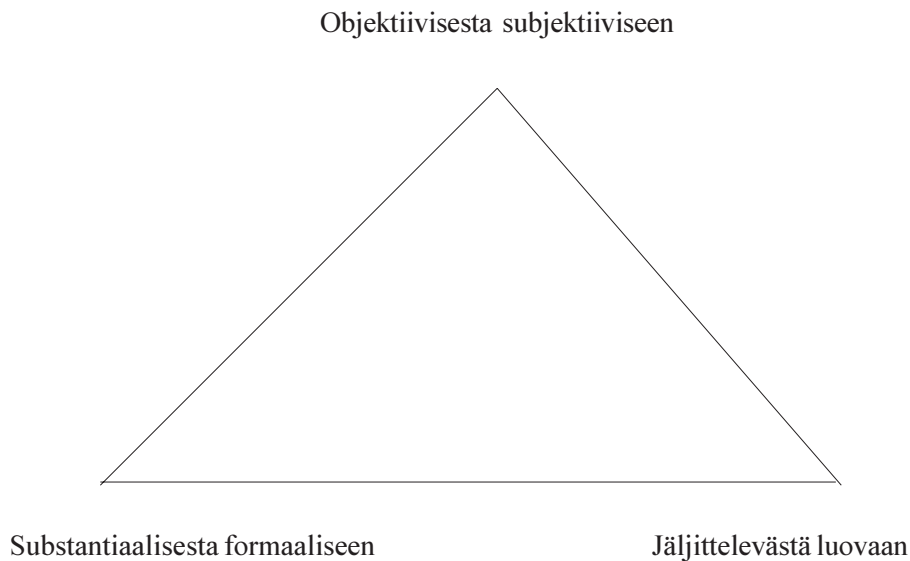
Weberin mukaan ihmiskunnan historiassa voitiin – sen kaikesta moninaisuudesta huolimatta – nähdä muuan yhteinen juonne: ihmisen käsitys maailmasta ja asenne maailmaan tuntui vähin erin mutta vääjäämättä vapautuvan taianomaisten voimien hallinnasta.⁴² Tämä taikavoimien hallinnasta vapautumisen prosessi (saks. *Entzauberung*) oli ytimeltään juuri maailman(käsityksen) rationaalistumista, jonka radikaalein ja pisimmälle kehittynyt muoto hänen mukaansa oli moderni länsimainen rationaalisuus:

Aikamme kohtalo on rationaalistuminen ja intellektualisoituminen ja ennen kaikkea maailman vapautuminen taikavoimien hallinnasta (*Entzauberung*). Viimeisimmät ja ylevimmät arvot ovat kadonneet julkisuudesta joko mystisen elämän ylimaalliselle alueelle tai persoonallisten ja välittömien suhteiden veljeyteen.⁴³

Länsimaissa rationaalistuminen tunkeutui ja eteni kaikilla elämänalueilla: taloudellisessa toiminnassa (moderni erityisesti kapitalistinen yritys), oikeuslaitoksessa ja hallinnossa (säännösten formaalistuminen), tieteessä ja tekniikassa (moderni, maailmankatsomuksellisista kysymyksistä irrotettu ”*Fachwissen*”) ja myöskin henkilökohtaisen elämän alueella (tehokkuutta korostava askeettinen ammattietiikka sekä myös muu kurinalainen ”*Lebensführung*”).⁴⁴

Moderni länsimainen järki on siis formaalia vastakohtana perinteisen maailman substantiaaliselle ajatustavoille: se ”sulkee pois kaikki substantiaaliset päämäärät ja se on pelkkä yleistetty välineistö”.⁴⁵ Toisekseen substantiaallinen järki on määritelmän luontoisesti aina objektiivista, koska järjellisyys tai hyvän elämän mallit ja mittapuut olivat olemassa ”objektiivisesti”, ihmisen mielen ulkopuolella ja siitä riippumatta. Kolmanneksi kannattaa ottaa esiin vielä modernia rationaalisuutta ja sen vastakohtaa valaiseva käsitepari: moderni rationaalisuus oli luovaa (produktiivista, ”kreatiivista”) kun taas perinne korosti annettujen esikuvien seuraamista (mimesis, imitaatio, re-produktio). Tämä viime mainittu aspekti ei tosin ole Weberillä mitenkään korostetusti esillä.⁴⁶

Moderni järki tai järkevyyden ei ole myöskään mikään historiallinen vakio tai staattinen tila. Moderni on pikemminkin jatkuvaa liikettä, jatkuvaa modernisoitumista, taikavoimista vapautumista ja rationaalistumista. Tällä prosessilla voidaan ajatella olevan kolme toisiinsa tiukasti kietoutuvaa puolta:

Kuvio 1. Järjen modernisoitumisen ulottuvuudet

Nämä prosessit eivät ole itsenäisiä tai rinnakkaisia vaan toisiinsa kietoutuneita, toistensa edellytyksiä ja seurauksia.

1.2. Modernin ambivalenssi, valistuksen dialektiikka

Modernisoitumiseen tai ”valistuksen projektiin” on koko sen historian ajan kytkeytynyt onnen lupaus, lupaus maailmasta, missä ihminen on vapautunut aiheettomista peloista, itse aiheutetusta alamaisuudesta ja missä hän on kykenevä hallitsemaan yhä useampia luonnon prosesseja tai ainakin suojautumaan niiden tuhoisilta vaikutuksilta. Tyypillisen valistuksen projektin edustajan mukaan valistus oli puhdasta valoa ja sellaisenaan hyvää – pahuus oli peräisin hyvän, valistuksen valon puutteesta. Niinpä esimerkiksi teollisen sivilisaation sellaiset ongelmat kuin esimerkiksi ympäristön saastuminen, luonnonvarojen ehtyminen ja monet uudenlaiset sairaudet eivät ole tieteen ja tekniikan vaan niiden harkitsemattoman käytön seurauksia. ”Harkitsematon käyttö” on puolestaan seurausta tietämättömyydestä tai erehdyksistä. Ne eivät ole valistuksen vaan sen riittämättömyyden ilmauksia.

Frankfurtin koulukunnan ajattelijat hahmottavat asian toisin. Modernisaation tai valistuksen myönteisten saavutusten ja sen kiistämättömien varjopuolien välinen yhteys on paljon tiiviimpi, varjot eivät tule jostain ulkoa vaan nousevat esiin melkeinpä valistuksen ytimeistä. Tämä teema oli esillä jo Rousseauilla ja kaikilla merkittävimmillä 1800- ja 1900-luvun sivilisaatiokritikoilla, Marxilla, Nietzscheillä, Weberillä ja Freudilla. Horkheimerin ja Adornon *Valistuksen dialektiikka* oli kuitenkin ehkä kunnianhimoisin yritys tislata sivilisaatiokritiikin ydin tiiviiksi ja iskeväksi esitykseksi, vieläpä yksiin kansiin.

Vaikka *Valistuksen dialektiikkaa* on joskus luonnehdittu päättyneen vuosisadan kaikkein mustimmaksi tai pessimistisimmäksi teokseksi, niin sen asenne valistuksen projektiin ei kuitenkaan ole yksinomaisen kielteinen. Päinvastoin: eräässä hyvin tärkeässä suhteessa teos ja sen kirjoittajat itse asiassa jatkavat ankarasti kritikoimaansa valistuksen projektia pyrkimällä paljastamaan tai purkamaan sen oman myyttisen luonteen, ”*Zauberungin*”.⁴⁷

Horkheimerin ja Adornon *Valistuksen dialektiikassa* esittämä käsitys maailman rationaalistumisesta poikkeaa jo lähtökohdiltaan useimmista tavanomaisesta esityksistä siinä, että he eivät pidä valistusta ja myyttiä (myyttiä ja logosta) toistensa sovittamattomina vastakohtina, eivätkä he yhdistä valistuksen tai modernin alkua uuden ajan tieteen tai edes filosofian syntyyn – modernin teollisuusyhteiskunnan alusta puhumattakaan.⁴⁸

Heidän mukaansa modernisaatio ja valistus syntyy ja lähtee liikkeelle jo myyttisessä ajattelussa. Kaikesta hämäryydestään tai värikylläisyydestään huolimatta myös myytti on etäännyttävä idealisaatio, jonka tarkoituksena on tehdä hallitsematon jotenkin hallittavaksi, tai ”asuttavaksi”. Myytin myötä moninainen pyritään saattamaan yhtenäisen, erityinen yleisen ja ainutkertainen ikuisen tai ainakin ikuisesti toistuvan vallan alle. Tämä merkitys ja tehtävä oli kaikkein arkaaisimmillakin myyteillä.⁴⁹

Kun Kreikan kaupunkivaltioista ja niiden aristokratiasta tuli koko helleenisen maailman valtiaita, tapahtui jotain samaa myös jumalien ja myyttien piirissä. Homeroksen ikuistamat uljaat sankarihahmot ja kirkkaat olympolaiset jumaluudet tunkivat kirjaimellisesti maan rakoon varhaisempien ja arkaaisempien tarinoitten paljon kirjavamman ja hämyisemmän maailman. Antiikin filosofian synnyn myötä homeeriset myytit joutuivat itse syrjäytymään uudenlaisen argumentaation sekä sille tyypillisten käsitteiden ja periaatteiden tieltä. Plato-

niset ideat ja aristotelinen logiikka puolestaan työnnettiin vähin erin syrjään, kun uuden ajan filosofia ja ennen muuta luonnontiede ja sen käsitteet (massa, energia, nopeus jne.) alkoivat vallata yhä enemmän alaa Euroopan ja vähin erin myös Amerikan olympoksilla. Omaa aikaamme lähestyttäessä tällaisetkin käsitteet alkavat haihtua ja muuttua (”kirkastua”, ”täsmentyä”, ”demytologisoitua”) pelkiksi mittaluvuiksi ja niiden funktioiksi. Mytologian sijasta vastustajaksi – kaiken pahuuden ja hämäryyden lähteeksi – koettiin erityisesti 1900-luvulla metafysiikka tai sen jäänteet.

Kun arkaaiset myytit korvautuivat homeerisilla, homeerinen myytti filosofialla tai filosofia tieteellä, niin ihminen epäilemättä vapautui harhan, lumeen tai ”väärän objektiivisuuden” vallasta. Tuollaisen harhan taustalla on Horkheimerin ja Adornon – kuten monen muunkin ajattelijan – mukaan ”antropomorfinen projektio”. Kun esimerkiksi von Wrightin mainitsemat klassisen kauden kreikkalaiset pitivät omaa elämänmuotoaan ”kosmisen lain mikrokosmisena heijastuksena”, niin nykyään tunnemme tarkemmin nuo heijastuksen mekanismit. Kreikkalaiset saattoivat mieltää oman yhteiskunta- ja elämänmuotonsa ”kosmisen lain mikrokosmisena heijastuksena” tai ”luonnonmukaisena” siitä yksinkertaisesta syystä, että he olivat ensin projisoineet omat ihanteensa luontoon. Kuka on tuon projektio mekanismin oppinut tuntemaan, on menettänyt peruuttamattomasti oman viattomuutensa.⁵⁰

Kuvitteellisten taikavoimien vallasta tai väärästä objektiivisuudesta vapautumista Horkheimer tai Adorno eivät siis pitäneet sinänsä vahingollisena kehityksenä, päinvastoin. Von Wrightin tapaan hekin vastustivat päättäväisesti kaikkia ”haaveellisia yrityksiä” palata esimerkiksi kreikkalaisten ajattelutapoihin antirationaalisina ja vääränä romantismina. Erityisen ankarasti he (tai ainakin Adorno) kritikoivat tällaisista arkaisista Martin Heideggeria.⁵¹

Arkaismien, uusien myyttien tai erilaisten ”kosmisten järjestysten” tehtailun sijasta Horkheimer ja Adorno pyrkivät purkamaan valistuksen oman myyttisen ytimen. Sitä he erittelevät yksityiskohtaisesti *Valistuksen dialektiikan* ensimmäisessä pitkässä eskurssissa *Odyseus oder Mythos der Aufklärung*. Erityistä huomiota he kiinnittävät tämän neuvokkaan sankarin oveluuteen, siihen että hänen vastustajistaan saama voitto perustui varsin usein petokseen ja kykyyn korvata todellinen (esimerkiksi jumalien vaatima uhri) sen symbolisella edustajalla. Mutta toisaalta *Valistuksen dialektiikan* mukaan ”alkuperäinen” tai ”oikea” uhrikin oli petosta, jonkun tai jonkin symbolinen edustaja.

Odyseijan eräänä ydinkohtana Horkheimer ja Adorno pitävät sen yhdenteentoista kirjaan sisältyvää tarinaa, joka kertoo kotimatkalaisten purjehduksesta seireenien saaren ohitse. Kirken neuvojen mukaisesti Odyseus sidotutti itsensä laivan mastoon, mutta sulki miestensä korvat vahalla. Näin he eivät kuulleet seireenien lumoavaa laulua eivätkä myöskään päällikkönsä pyyntöjä päästä irti mastosta. Tällä tavoin varustettuna seireenien – luontoperäisten halujemme ja viettiemme vertauskuvien – ohi lipuva laiva on kuin nykyaikainen sivilisaatio: suurin osa sen ihmisistä on kuuro seireenien lauluille ja mastoihin sidottujen pyynnöille. Kuulemaan kykenevät on sidottu tiukasti aloilleen.⁵²

Nykykielellä ilmaistuna Odyseus on yhtäältä ”selviytyjä”, jonka muuntautumiskyky venny tarpeen vaatiessa yli kaikkien rajojen – juuri nämä ovat modernin minuuden keskeisimmät ominaisuudet. *Valistuksen dialektiikan* mukaan selviytyminen vaatii jatkuvasti uusia

uhreja, joita modernissa maailmassa voisivat olla esimerkiksi työttömiksi saneeratut tai liikenneonnettomuuksissa vammautuneet tai menehtyneet. Mutta uhrautumisen logiikan vaatimukset kääntyvät myös subjektia itseään vastaan, minkä takia Odysseus jo sidotutti itsensä mastoon. Moderni selviytyjästä tulee taas yhä suuremmissa määrin ”mies vailla ominaisuuksia”.

Koska myyttisen ajattelun takana on antropomorfinen projektio, se ”löytää” luonnosta aina itsensä, sen, mitä on sinne asettanut. Tämä lienee varsin yleinen mielipide aate- ja kultuurihistorian tutkijoiden piirissä. Mutta mitä sitten paljastuu valistuksen purkamien myyttien tai projektioiden alta? Tavanomaisimpien filosofian tai tieteen historian esitysten mukaan sieltä paljastuu neutraali ja objektiivinen ”totuus” tai ainakin sellaiset abstraktiot, joiden varassa ”todellinen tiede” voi lähteä kehittymään. Mutta Horkheimer ja Adorno ovat korostaneet erityisesti sitä, että myös moderni järki on omalla omituisella tavallaan antropomorfinen. ”Miehelle vailla ominaisuuksia” myös luonto alkaa näyttää pelkkien massapisteiden ”harmaalta liikkeeltä”.

2. Objektiivisestä subjektiiviseen järkeen

2.1. Objektiivinen järki

Popper hyökkäsi siis erityisen ankarasti kreikkalaisen filosofian suurimpia edustajia, Platonia ja Aristotelesta vastaan. Hänen ei onnistunut nähdä näiden suurten ateenaalaisten ajattelussa juuri muuta kuin yrityksiä restauroida autoritaaristen instituutioiden ja niitä tukevien myyttien valta. Niiden myötä he olisivat pyrkineet puristamaan ajattelevat ihmiset takaisin suljettuun heimoyhteiskuntaan, sen kuriin ja järjestykseen. Näkemys on perin pohjin virheelinen, mutta ei kuitenkaan tuulesta temmattu.⁵³

Kreikkalaisen filosofian klassinen kausi alkaa muun muassa persialaissotien aiheuttamalla kriisillä. Tuolloin pieniksi kaupunkivaltioiksi jakautunut ja sulkeutunut yhteiskunta tulee lopullisesti tietoiseksi maailman moniarvoisuudesta, jota jotkut filosofit olivat jo ennakoineet. Eräs tuolle aikakaudelle ominainen ja oireellinen ilmiö olivat sofistit, jotka opettivat maksukykyisten perheiden pojille sellaisia taitoja, joita ilman ei menestyminen julkisuuden foorumeilla ollut juuri mahdollista. Näitä olivat ennen muuta puhe- ja väittelytaito, koska oli osattava perustella monia sellaisia asioita, jotka ”vanhassa maailmassa” olivat olleet itsestään selvyyksiä. Oli myös tunnettava eri kaupunkivaltioiden lakeja, tapoja ja yhteiskunnallisia laitoksia.⁵⁴

Sofistien filosofia oli radikaalia relativismia niin ontologiassa, tietoteoriassa kuin etiikassakin. Vanhat ja arvossa pidetyt opit siitä, millainen maailma oli tai miten ihmisen tuli elää,

olivat menettämässä otteensa ihmisten mielistä. Oli paljastunut, etteivät vanhat ja arvossapidetyt käsitykset ja käytännöt olleetkaan minkään ihmistä suuremman voiman aikaansaannoksia – tai että erilaiset jumalat olivat pikemminkin ihmisen aikaansaannoksia kuin päinvastoin. Näin sofistit olivat eräs tärkeä solmukohta valistuksen historiassa. Protagoras, sofistista ehkä arvostetuin, tiivistä iskevästi nämä ajatukset ja tunnot lausahdukseensa ”ihminen on kaiken mitta”. Hän on luonut lait, tavat ja moraalikäsitykset, luonut tai lausunut kaiken sen, mitä totuutena pidettiin.

Sokrates, Platon ja Aristoteles (sokraatikot) lähtivät tarpomaan tätä relativismin valtavirtaa vastaan ja onnistuivatkin suuntaamaan sen aivan uusiin uomiin. Tietyissä mielessä he todella olivat ”lain ja järjestyksen” miehiä. He tunsivat hyvin tuon ajan ”modernin kaupungin” ja siellä liikuskelevien ihmisten ajatusten ja pitäymysten moninaisuuden ja ailahtelevaisuuden. Mutta he oivalsivat myös sen, ettei vanhaan ole paluuta tai ettei ”kerran menetettyä viattomuutta voida saavuttaa uudelleen”.

Uskottavuutensa menettäneiden heimokantaisten myyttien palauttaminen väkipakolla olisi sokraatikkojen mukaan ollut juuri sitä, mitä he kaikkein kiivaimmin halusivat vastustaa: subjektivismia ja mielivaltaisuutta. Nythän monien ristiriitaisten ja keskenään kilpailevien myyttien joukosta olisi valtaistuimelle pitänyt kohottaa vain jotkut, ehkä vain yksi ainoa. Tämän ainoan oikean valinta olisi kuitenkin jäänyt täysin sattumanvaraiseksi. He eivät myöskään millään tavalla väheksyneet tai halunneet tukahduttaa niitä haasteita tai kysymyksiä, joita sofistit olivat esittäneet. Kauniita ja havainnollisia esimerkkejä tästä ovat esimerkiksi Platonin sellaiset dialogit kuten *Protagoras* ja *Theaitetos*.

Niistä jälkimmäisessä Platon esittelee laajasti ja asiallisesti Protagoraan oppia ihmisestä kaiken mittana, joka puolestaan on looginen seuraus eräästä toisesta tietoteoreettis-metafyysisestä olettamuksesta: käsityksestä että tieto olisi havaintoa. Jos tämä pitäisi paikkansa, niin maailma (todellisuus) olisi aina vain sitä, mitä se kullekin havaitsijalle on – eikä tämän havaitsijan suinkaan tarvitse olla ihminen. Näin ajatellen kaikki totuudet tulevat yhtä päteviksi, jolloin kukaan ei ole pätevä opettamaan kenellekään yhtään mitään. Ei vallankaan maksua vastaan, mitä tointa Protagoras harjoitti. Platon osoittaa, että Protagoraan omakin toiminta edellytti toden ja epätoden tai oikean ja väärän erottamista toisistaan.⁵⁵

Theaitetos –dialogissa tyydytään ennen muuta osoittamaan yksityiskohtaisesti, ettei tieto ole samaa kuin havainto. Kaikkeen tietämiseen kuuluu käsitteellinen ainesosa, sillä pelkät aistivaikutelmat ovat todellakin keskenään täysin yhdenvertaisia. Dialogin loppupäässä koetellaankin toisenlaisia tiedon määritelmiä: ensin tieto määritellään ”oikeaksi käsitykseksi” ja myöhemmässä vaiheessa se tarkentuu ”oikeaksi käsitykseksi, jossa on perustelu”.⁵⁶

Dialogin lopulla kuitenkin todetaan, ehkä hieman yllättäenkin, tämäkin määrittely-yritys harhaiseksi. Keskeinen hylkäämisen perusta oli se, ettei Sokrates tai Platon halunneet määritellä tietoa (*episteme*) uskomukseksi (*doksa*) – ei edes paikkansa pitäväksi ja perustelluksi uskomukseksi. Uskominen (luuleminen) ja tietäminen olivat heidän mukaansa eri kykyjä ja sellaisina niillä oli myös eri kohteet.⁵⁷

2.1.1. Idea, muoto, olemus

Theaitetos -dialogissa ei ole minkäänlaista viittausta ideaoppiin, joka kuitenkin on ehdottomasti Platonin filosofian ydin. Hän piti sitä ratkaisuna niihin metafysisiin, tietoteoreettisiin ja moraalisiin ongelmiin, jotka vaivasivat koko kreikkalaista maailmaa. *Theaitetos* -dialogi johdattelee lukijansa kuitenkin tämän merkillisen opin porteille, sen mukaanhan totuus on – mikäli sitä lainkaan on olemassa – jotain käsitteellistä tai pikemminkin ideaalista.

Nykyaikainen Platonin teosten lukija pitää helposti ideoita vain jonkinlaisina yleiskäsitteinä, yleisnimien merkityksinä (*Simm, Sense*). Tämä ei tietysti ole kokonaan väärin, mutta toisaalta näin ajatellen monet Platonin filosofian kaikkein keskeisimmät piirteet jäävät avautumatta. Ensinnäkään ideat eivät Platonille olleet ihmisen mielessä olevia käsitteitä – kaikkein vähiten mitään sellaista, minkä inhimillinen intellekti voisi itse (”vapaasti”, ”mielensä mukaan”) muovata. Ideat olivat tosiolevaa ja sellaisena nimenomaan riippumattomia ihmisen mielestä kuten myös aineellisesta maailmasta. Ideat eivät ole maailman kuvajaisia vaan päinvastoin: maailma – ja myös me ihmiset – olemme niiden kuvajaisia tai heijastumia.

Aristoteles puolestaan piti virheellisenä opettajansa tapaa ajatella ideoiden maailma jotenkin tästä maailmasta erilliseksi, siihen nähden kokonaan tuonpuoleiseksi tai transsendentiksi. Hänen metafysiikkansa mukaan todellisuus ja kaikki sen oliot olivat syntyneet muotojen ja aineksen yhdelminä. Muoto oli jotain intelligiibeliä yleistä ja aktiivista – aines taas ”käsittämätöntä”, yksityistävää ja passiivista. Tästä ja muutamista muista eroista huolimatta voimme pitää niitä yhden ja saman perusteeman muunnelmina: ideat, muodot tai olemukset ovat ihmisen mielestä riippumattomia, siihen nähden ”annettuja” tai objektiivisia.

”Objektiivisuuden” ohella toinen nykyaikaiselle lukijalle oudolta tuntuva piirre on se, että ideat tai olemukset ovat tietyllä tapaa ”eläviä” tai aktiivisia. Tämä tulee erityisen selkeästi esiin Aristoteleen filosofiassa, minkä mukaan ”muoto” tai luonto on jokaisen olion ”sielu”, joka aktiivisesti pyrkii toteutumaan. Aristoteles toteaaakin *Fysiikassaan*:

Tämä on yksi tapa käyttää sanaa ”luonto”: ensisijainen substraattina oleva aine, joka on jokaisessa, jossa itsestään on liikkeen ja muutoksen periaate. Toinen tapa on pitää luontoa asian määrittelyn mukaisena hahmona tai muotona. Samoin kuin sitä sanotaan taidoksi, mikä on taidon mukaista ja taidon aikaansaamaa, samoin sitä sanotaan luonnoksi, joka on luonnon synnyttämää.⁵⁸

”Luonnot” tai substanssit olivat Aristoteleen filosofiassa tapahtumien (tai oikeammin: muutosten) subjekteja tavalla, mitä nykyaikana pidetään ominaisena vain inhimilliselle toimijalle.

2.1.2. Kosmos

Ajatus maailmasta kosmoksena, hyvän luoja-jumalan hyvänä, kauniina ja täydellisenä luomuksena ei ole mitenkään erityisen kreikkalainen. Lukuisten uskontotieteilijöiden tai folkloristien, esimerkiksi Mircea Eliaden tai Uno Harvan, mukaan sitä voitaisiin pitää pikemmin

kin sääntönä, ”kulttuurisena universaalina”. Kreikkalaiselle ajattelulle oli kuitenkin ominaista ja muista poikkeavaa kosmoksen korostunut rationaalisuus. Se oli yhtenäinen ja järjestetty kokonaisuus, josta ihmisen intellekti saattoi muovailta itselleen adekvaatin ja kohtalaisen tarkan kuvan.⁵⁹

Kreikkalaisen kosmos-käsityksen toinen, ja edelliseen kiinteästi liittyvä piirre, oli sen korostunut kontemplatiivisuus (tai ”teoreettisuus”). Useampien muiden muinaisten kulttuurien kosmos-käsityksissä oli huomattavasti voimakkaammin korostunut maaginen aines: sen mukaan ihmisten oli suoritettava joukko tarkoin määriteltyjä rituaaleja, jotta kosmos olisi pysynyt koossa. Jos intiaanit olisivat jättäneet sadetanssinsa suorittamatta, sateet olisivat jääneet ehkä tulematta – jos Keskuksen valtakunnan hallitsija olisi suorittanut jonkin pyhän seremonian väärin, valtakuntaa olisi uhannut kaaos.⁶⁰

Kreikkalaisten ajattelu oli muuntunut toisenlaiseksi: kosmos, ei ainakaan suuri maailmanjärjestys, ei ollut millään tavoin riippuvainen ihmisten toimista. Minkäänlaisen riitin suorittaminen tai suorittamatta jättäminen ei saanut maata järisemään, tähtiä putoamaan tai aurinkoa sammumaan. Sen sijaan ihmiset olivat osa kosmosta ja siitä täysin riippuvaisia. Mikäli he eivät eläneet siinä säädettyjen mittojen mukaisesti he itse tai heidän yhteisönsä syöksyi kaaokseen. Kun tarun Ikaros ylitti säädettyt rajat ja lensi liian lähelle aurinkoa, vaha hänen siivissään sulii ja hän syöksyi mereen. Aurinko sen sijaan valaisi ja lämmitti ja kulki omalla radallaan kuin mitään ei olisi tapahtunut.⁶¹

Platonin *Timaios* oli antiikin filosofien kosmologisista teoksista vaikutusvaltaisin. Siinä hän toteaa:

Jos maailmankaikkeus on kaunis ja sen luoja hyvä, on selvää, että hän sitä luodessaan on kiinnostunut katseensa ikuisen. Jollei näin ole, minkä sanominenkin olisi jumalatonta, hän on katsonut siihen, mikä on syntynyt. Jokaiselle on selvää, että hän on katsonut ikuista. Sillä kaikesta mitä on syntynyt, maailmankaikkeus on kauneinta ja sen luoja on kaikkien syiden joukossa paras. Kun se on saanut olemassaolonsa tällä tavoin, se on rakennettu järjestettyä ja älyllä käsitettävään mallin mukaan.⁶²

Koska Demiurgi oli siis paras ajateltavissa oleva käsityöläinen, hän loi maailman parhaan mahdollisen mallin mukaan. Tämä ajatus pitää sisällään myös sen uskomuksen, että maailma on jo valmis ja että olemassa oleva maailma on vääjäämättä paras mahdollinen. Jonkin toisenlaisen maailman mallina olisi nimittäin ollut jokin muu kuin se paras mahdollinen – Jumala itse. Ihmisen ei myöskään tarvinnut, eikä saanutkaan, täydentää tai kehittää kosmosta millään uusilla luomuksilla.

Kreikkalaisilla näytti olevan vahva taipumus ajatella myös niin, että tämä maailma oli ainoa mahdollinen. Platon pohdiskelee *Timaioksessaan* kuinka:

Kaikkea tätä ajateltaessa voidaan kysyä, pitäisikö olettaa rajaton vai rajoitettu määrä maailmoja. Joudutaan kuitenkin toteamaan, että oletamus maailmoitten rajattomasta lukumäärästä on kovin rajoittuneen henkilön ajattelun tuote, sellaisen, joka ei tiedä, mitä hänen pitäisi tietää. Kysymys, onko maailmoja katsottava todellisuudessa olevan yksi vai viisi, on kuitenkin sellainen, jonka eteen kannattaa pysähtyä. Minun mielestäni maailma on yksi jumala, todennäköisen esityksen mukaan, mutta joku toinen, joka ottaa huomioon muita näkökohtia, voi olla toista mieltä. Hänen käsityksensä meidän on tässä sivuutettava.⁶³

Oudolta kuulostava kohta ”maailma on yksi jumala” selittyy sen perusteella, että Timaioksessa esitetyn käsityksen mukaan jumala-demiurgos loi maailman omaksi kuvakseen (ks. lainaus edellä). Platon ei tässä kysymyksessä ollut kuitenkaan halukas ottamaan aivan ehdotonta kantaa vaan piti näkemystään vain todennäköisenä. Sen sijaan Aristoteles piti mahdollisena sitovasti todistaa, ettei mahdollisia maailmoja voinut olla yhtä enempää. Hänen todistuksensa perustui yleisempään olettamukseen siitä, että kaikilla oliolajeilla oli maailmankaikkeudessa omat luonnolliset paikkansa. Tässä järjestyksessä raskaitten esineitten paikka oli lähimpänä kaikkeuden keskipistettä, keveiden taas siitä etäämmällä. Jos maailmoja olisi alun perin ollutkin useampia, ryhmittäisivät ne kuitenkin lopulta tämän periaatteen mukaisesti yhdeksi maailmaksi.

Vaikka Platonin tai Aristoteleen mukaan olemassa oleva maailmanjärjestys olikin paras ja itse asiassa ainoa mahdollinen, niin se ei tarkoittanut kuitenkaan sitä, että maailman aktuaalinen tila juuri jollakin nimenomaisella hetkellä olisi aina paras mahdollinen. Aktuaalinen maailma saattoi poiketa ”todellisesta maailmasta” ja täyttyä erilaisilla luonnonvastaisilla tapahtumilla ja olioilla niin, että vallalla oli täysi kaaos.

2.1.3. Teleologisuus

Jaakko Hintikka on monissa tutkielmissaan puhunut kreikkalaisen ajattelutavan ”implisiittisestä teleologisuudesta”, koska läheskään aina ei ollut kyse julki lausutuista opeista, vaan vaistomaisesta taipumuksesta ajatella kaikkea tapahtumista (muutosta, liikettä) tiettyä päämäärää kohti etenevänä. Nykyaikainen fyysikko tarkastelisi nuolen lentorataa tietyn funktion kuvaajana, jossa tekijöinä olisivat nuolen lähtönopeus ja -suunta, nuolen geometriset ominaisuudet, ilmanvastus, ilmavirtaukset yms. Se, onko nuolen lähtönopeus ja -suunta olleet tarkoitettuja vai eivät, osuuko nuoli maaliinsa yms., on lentoradan määrittämisen kannalta täysin yhdentekevää.

Vaikka antiikinkin jousimiehet ymmärsivät varmasti, että vain oikein suunnattu nuoli osuu kohteeseensa, niin yleisesti ottaen mainitunlainen ajattelutapa oli kreikkalaisille vieras. Yksinkertaistaen sanottuna nuoli osui heidän mielestään tiettyyn kohtaan, koska jousimies oli siihen tähdännyt. Muita selittäviä tekijöitä olivat jousimiehen taitavuus, hänen välineittensä laatu yms., mutta ennen muuta tapahtuminen tai muutos oli yhtä sen tarkoituksen, teloksen, kanssa.⁶⁴

Yhtenäisin ja arvovaltaisin teoria syistä oli antiikin maailmassa epäilemättä Aristoteleen *Fysiikka* -teoksessa esittämä näkemys, jonka mukaan oliolla tai tapahtumalla saattoi olla peräti neljä eri tyyppistä aiheuttajaa:

Päämääräisy (*causa finalis*) oli siis se tarkoitus, mitä varten malja oli valmistettu.

Muotosy (*causa formalis*) oli se maljan muoto tai hahmo, jonka hopeaseppä oli pyrkinyt teokselleen antamaan.

Vaikuttava syy (*causa efficiens*) oli hopeaseppä. Hänen taitavuutensa, ahkeruutensa jne.

Materiaalisyy (*causa materialis*) oli sen aineen määrä ja laatu, josta seppä valmisti teoksen.⁶⁵

Päämääräisyys oli tapahtumissa aina ensisijainen tekijä, niiden ensimmäinen liikuttaja. Niinpä esimerkiksi hopeamaljan käyttötarkoitus saneli pitkälle sen, minkä muotoinen sen tuli olla. Hyvän hopeasepän (*causa efficiens*) tunnisti taas siitä, että hän pystyi tuon tarkoitusta vastaavan muodon toteuttamaan. Niin ikään hyvä materiaali oli mahdollisimman ”tottelevaista”.

Aristoteles esittää näkemyksensä *Fysiikka* -teoksessa, jonka aiheena oli luonto, siis kaikki itsestään tapahtuva tai oleva. Luonto kuitenkin aiheutti ilmiönsä ja olionsa periaatteessa täysin samalla tavalla kuin ihminen, joskaan sen piirissä eivät eri aiheuttajat olleet toisistaan yhtä selkeästi erotettavissa. Niinpä esimerkiksi (yksittäisen) ihmisen päämääräisyys oli mahdollisimman hyvä elämä eli ihmislunnon toteutumisen. Sen muutosyys oli samainen ihmislunnon, vaikuttava syy hänen vanhempansa (Aristoteleen mielestä ehkä vain hänen isänsä) ja materiasyys kaikki ne ainekset, joista ihmiskeho koostui.⁶⁶

Tässä matoisessa kuun alapuolisessa maailmassa ei mikään sujunut kuitenkaan täysin ”käsikirjoitusten” mukaan. Tapahtui paljon sellaista, mikä ei näyttänyt lainkaan suuntautuvan mihinkään päämäärään ja oli siten vailla tarkoitusta. Tällaisia tapahtumia Aristoteles nimittää sattumiksi – alkutekstissä hän on käyttänyt termejä *tykhe* (sattuma) tai *automati-on* (itsestään tai ilman tarkoitusta tapahtuva). Fysiikassa hän käyttää sattumasta esimerkiksi tapausta, jossa ihminen menee torille ostamaan hedelmiä, mutta tapaakin siellä velallisensa – esimerkki joka ei nykyaikaiselle fyysikolle tulisi varmaankaan mieleen.

Sattuma ei siis kreikkalaisille ollut niinkään lainmukaisen tai välttämättömän vaan tarkoitettuna tai ”mielekkään” vastakohta. Newtonin kuuluisan omenan putoaminen olisi kreikkalaisille ollut sattuma, kun se taas klassisen mekaniikan perustajan mielestä oli juuri sen vastakohta, yleisen painovoimain yksittäinen ilmaus. Reijo Wilenius on todennut, kuinka tieto tapahtumista, jotka ”toteutuivat ’mekaanisesti’, ilman tarkoitusta ja päämäärää” jäi kreikkalaisten maailmankuvassa sen ”pimeäksi puoleksi” tai ”alikehittyneeksi alueeksi”, jonka vasta uusi, galileinen tai kausaalisesti selittävä luonnontiede pystyi valaisemaan.⁶⁷

2.2. Subjektivoituva järki: keskiajan kristillinen teologia ja filosofia

Hellenistiselle kaudelle oli ominaista vanhojen, verrattain autarktisten ja samalla yhteisöllisten kaupunkivaltioiden itsenäisyyden murentuminen ja keskusjohtoisten ”suurvaltojen” syntyminen. Niinpä esimerkiksi Hegel toteaa filosofian historian luennoissaan, kuinka vanhan polis -yhteisön murentumisen seurauksena syntyivät ”roomalaistyypiset” persoonattomat valtakoneistot ja toisaalta privatisoituneitten yksilöiden juurettomat joukot. Hegelin mukaan tällaisen yksityisyyteen ja yksinäisyyteen joutuneen ihmisen kaipauksen kohteena saattoi olla ainoastaan persoonallinen Jumala, eivät mitkään abstraktit ideat.⁶⁸

Simo Knuutila kirjoittaa filosofian sävyjen muutoksista:

On tunnettua, että hellenistisenä aikana kreikkalainen filosofia sai etenevässä määrin elämäntarkoituksensa suuntautuneen sielunhoidollisen sävyn. Mysteerikulttien ja muiden uusien uskontojen tavoin se pyrki tarjoamaan eksistenssimahdollisuuden ihmisille, joiden elämäntun-

netta laajojen poliittisten ja aatteellisten muutosten keskellä vaivasi epävarmuuden ja juurettomuuden kokemus. Plotinoksen 3. vuosisadalla perustama uusplatonismi oli viimeinen antiikin suuri filosofinen järjestelmä, ja vaikka sen piirissä harrastettiin vaateliasta teoreettista ajattelua, sille oli myös tyypillistä yritys kehittää uskonnollisluonteista elämänfilosofiaa ihmisille, joilta puuttui klassisen kauden ajattelijoiden voimakas usko järjen mahdollisuuksiin ja joiden elämäntunne ylipäättänsä oli angstinen.

Tämän aikakauden yleisen luonnehdinnan jälkeen Knuutila esittää filosofian kehityksen kannalta mitä keskeisimmän seikan:

Jo hellenistisenä aikana platonista traditiota oli popularisoitu uskonnollisen elämänfilosofian suuntaan tulkitsemalla Platonin ideain maailma ideoiden taakse postuloidun transsendenttisen jumaluuden ajatuksiksi. Sielun perimmäisenä päämääränä ei ollut tällöin enää kohoaminen universaaliseen tietoon, vaan eksistenttisestä turvattomuudesta vapahtava yhteys todellisuuden jumalalliseen alkuperustaan, joka on järjen suhteen transsendenttinen.⁶⁹

Juuri tuolla kohtaa tapahtuu olennaisen tärkeä siirtymä klassisen kauden intellektualistisesta kosmosentrismistä hellenistisen aikakauden ja sittemmin kristinuskon teosentrismiin. Vaikka demiurgos esiintyikin jo Platonin *Timaioksessa*, se tai hän oli aivan jotain muuta kuin kristinuskon kaikkivaltias Jumala. Demiurgi ikään kuin sulautui kosmokseen tai oli ideoiden maailman kahlitsema. Uusplatonismissa tämä ajatus alkoi kääntyä päinvastaiseksi kun ideat alkoivat muuttua Yhden (Jumalan) emanaatioiksi, jotka puolestaan kristillisessä teologiassa ja ontologiassa alettiin mieltää jumalan luomissanoiksi. Tällä ideoiden ”mentalisoitumisella” tuli olemaan äärimmäisen kauaskantoisia seurauksia.⁷⁰

Kristilliset teologit ja filosofit omaksuivat monia antiikin filosofien ajattelutapoja. Kärjitetysti voidaan jopa sanoa, että Platonin ideamaailma tai erityisesti uusplatonikkojen Yksi muuttui heillä Jumalaksi. Filosofisen mietiskelyn sijan tai ainakin huomattavan osan sen paikasta sai puolestaan rukous ja muut hartauden harjoittamisen muodot.

2.2.1. ”Creatio ex nihilo”

Mutta toisaalta juutalaisessa tai juutalais-kristillisessä perinteessä oli runsaasti sellaisia aineksia, joita oli vaikeaa sovittaa yhteen kreikkalaisen tradition kanssa. Siihen sopi varsin huonosti ajatus, että Jumala oli luonut maailmankaikkeuden tyhjästä, *ex nihilo*. Niin kreikkalaisen kuin useimpien muidenkin varhaisten filosofioiden, uskontojen tai mytologioiden mukaan jumalalla oli aina ollut jokin, josta hän maailman loi. Tuo ”jokin” on mielletty joksikin hahmottomaksi alkumateriaksi tai alkukaaokseksi, jota on usein pidetty elollisena: suunnattoman suurena ja voimakkaana mutta myös muodottomana ja järjettömänä ”alkuhirviöinä”. Luominen on sitten mielletty muodon antamiseksi muodottomalle, kaaoksen järjestykseen asettamiseksi.⁷¹ Tämän ajatuksen mukaan järjestys ja järjestäjä olisivat hyvää, kun taas aine ja sen oma spontaanisuus mielletään helposti joksikin pahaksi – pimeydeksi, kaaoksen lohikäärmeeksi.⁷²

Kosmoksesta puhuessaan klassisen kauden kreikkalaiset eivät kuitenkaan mitenkään korostaneet demiurgosta tai sankarijumalaa, joka oli asettanut kaaoksen järjestykseen.

Luonto kosmoksena oli heille lähes samaa kuin luonto fysiksenä, jonain ”joka on itsestään” tai joka ”tulee itsestään esiin”.⁷³ Koska kristinuskon Jumala oli luonut kaiken *ex nihilo*, luonto ei tietenkään voinut olla fysis, so. itsestään olevana. Siitä tuli ”natura”, luomakunta, joka ei ollut itsestään vaan jonkin toisen mahdin luoma ja sen varassa oleva. Luonto tai kosmos ei ollut kristitylle se olemisen alkuperusta tai alkukoti, jota hän etsi ja ikävöi. Hänen ajatusmaailmassaan ikävän kohde sijaitsi jossain luonnon ja vielä kosmoksenkin tuolla puolen.⁷⁴

Jotkut ovat näkevinään tässä siirtymisessä kosmosentrismistä teosentrismiin jopa nykyisen ekologisen kriisin aatteelliset juuret. Vuonna 1967 amerikkalainen Lynn White Jr. julkaisi *Science* -lehdessä artikkelin *Ekologisen kriisin historialliset juuret*, joka nostatti poikkeuksellisen vilkkaan ja edelleenkin jatkuvan keskustelun. Suurin syyllinen sivilisaation ja kulttuurin uhkaavaan yhteentörmäykseen oli hänen mukaansa kristinuskko. Erityisen kohtalokkaana Lynn White Jr piti seuraavia kolmea seikkaa:

- 1) Luomiskertomus määritteli ihmisen luomakunnan herraksi, jota kaikkien muiden tulee hyödyttää tai palvella.
- 2) Pakanallisen animismin tuhoamisen myötä luonnon oliot ja paikat muuttuivat ”hengettömiksi” ja pelkäksi ihmistyön raaka-aineeksi.
- 3) Useista muista uskonnoista poiketen kristinuskko arvosti kohtuuttoman paljon toimivaa ja työtä tekevää ihmistä.⁷⁵

Koska kristillinen perinne on niinkin moni-ilmeinen ja hyvinkin vastakkaisia ajattelutapoja sisältävä, mainitun kaltaiset syytteet tai väitteet voi helposti osoittaa vääräksi murskaavalla vastaavidenssin määrällä. Mutta tällöin hukkuu helposti se järkevä ydin, mikä Whiten ajatukseen sisältyy: kristinuskko kielsi luonnon (ja jopa luonnonjärjestyksen, so. kosmoksen) pyhyiden tai jumaluuden ja tällä on monia kauaskantoisia seurauksia – *fysis* muuttui todellakin *naturaksi*.

White tuntuu näkevän kristinuskosta (ja juutalaisuudesta) vain sen toisen puolen: Jos ihmisen ihmisellä *Genesisin* mukaan olikin oikeus tehdä ”maasta itselleen alamainen”, niin hänen tehtävänään oli toimia myös sen ”viljelijänä ja varjelijana”. On myös kohtuutonta olettaa, että *Genesisin* tekstin syntyaikoina ihmisillä olisi voinut olla mitään kuvaa siitä, millaisia muotoja ”maan alamaiseksi tekeminen” saattaisi joidenkin tuhansien vuosien kuluksa saada. Se tarkoitti heille ehkä jotain sellaista elämänmuotoa, mikä meistä näyttäisi hyvinkin luonnonmukaiselta elämältä.

Kieltäessään luonnon pyhyiden tai jumaluudet kristinuskko kuitenkin piti niitä hyvän Jumalan hyvinä luomuksina. On jälleen muistettava se konkreettinen historiallinen tilanne, jossa kristinuskko syntyi ja alkoi voimakkaasti levitä: perinteiset uskonnot, joissa luonnon jumaluuksien kunnioittaminen oli keskeisellä sijalla, olivat alkaneet murentua Rooman valtakunnan ”kosmopoliittisessa” ja myös voimakkaasti kaupungistuvassa maailmassa. Kristinuskon leviäminen oli pikemminkin tämän prosessin seuraus kuin syy.

Suhteessaan luontoon tai ”aineeseen” kristinuskko oli paljon ”ekologisempi” vaihtoehto verrattuna niihin kilpailijoihinsa, jotka myös olisivat voineet tuon tyhjiön täyttää. Erityisesti

gnostilaisuudessa luontoa ja ainetta pidettiin yksiselitteisesti pahana, pahan valtakuntana ja vankilana, josta ihmisen oli mahdollista vapautua esoteerisen gnosis-tiedon ja erilaisten puhdistautumismenojen avulla.⁷⁶

Kristinuskon myötä esiin ei siis murtautunut ekologinen kriisi vaan ajatus sellaisesta persoonallisesta subjektista, joka pystyi joka hetki luomaan jotain radikaalisti uutta ja jonka ”luomismahdollisuuksia” ei voinut ennalta rajoittaa minkäänlaisilla ihmisen ymmärryksen mukaisilla ihanteilla ja esikuvilla.

2.3. Subjektiivinen järki: moderni minuus

Renessanssifilosofi Pico della Mirandolan (1463 –1494) teosta *Ihmisen arvokkuudesta* (*De hominis dignitate*) on joskus luonnehdittu modernin ihmisen itsenäisyyden julistukseksi. Sen ehkä tunnetuimmassa kohdassa hän toteaa ihmisen paikasta ja olemuksesta:

Jumala on luomispäivien lopussa luonut ihmisen, jotta hän oppisi tuntemaan maailmankaikkeuden lait, rakastamaan sen kauneutta, ihaillemaan sen mahtavuutta. Hän ei sitonut ihmistä mihinkään kiinteään asemaan, vaan antoi hänelle liikkuvuutta ja vapaan tahdon. Sinut olen asettanut maailman keskusta, puhui Luoja Aatamille, jotta sinä helpommin näkisit ympärillesi ja näkisit, mitä on sen sisällä, loin sinut olennoksi, joka ei ole taivaallinen eikä maallinen, jotta sinä olisit oman itsesi vapaa muovaaja ja voittaja. Sinä voit rappeutua eläimeksi tai synnyttää itsesi uudelleen Jumalan kaltaiseksi olennoksi. Eläimet tuovat äidin kohdusta sen, mitä heille kuuluu. Korkeammat henget ovat alusta pitäen tai pian sen jälkeen sitä, millaiseksi he iäksi jäävät. Vain sinulle on tarjolla kehitys, vapaatahtoinen kasvu. Sinulla on itsessäsi kaikenmuotoisen elämän siemen.⁷⁷

Ihminen on nyt maailman keskuksessa, joskin Jumalan siihen asettamana. Ihminen miellettiin näin universaaliksi olennoksi, joka voi itse tehdä itsestään miltei mitä hyvänsä, joskin Jumala on asettanut häneen nuo ”kaikenmuotoisen elämän siemenet”. Moderni ja autonominen minuus tai inhimillinen subjekti ei siis syntynyt tyhjästä, eikä se pitänyt itseään ”oman itsensä syynä” (*causa sui*). Sen taustalla oli ”Suuri subjekti”, Jumala, jonka ”kuvaksi ja kaltaisuudeksi” tuo ”pieni subjekti” itsensä mielsi.⁷⁸ Horkheimerin mukaan modernin individualismin juuria voi löytää tietysti muualtakin: esimerkiksi sellaisista antiikin kulttuurin merkittävistä hahmoista kuin Odysseus ja erityisesti Sokrates. Niin ikään stoalaisen filosofian filosofi-ihanne ja tietenkin kirkkoisä Augustinuksen itsetutkiskelun paatos ovat olleet sen tärkeitä edellytyksiä.⁷⁹

Samaan aikaan, kun ihminen asettui ”maailman keskipisteeseen” murentui myös käsitys maailmankaikkeudesta hyvänä, täydellisenä, kauniina ja valmiina kosmoksena. Eräs hyvin ilmeinen syy tälle kaikelle oli se, että uusia maailmoja löytyi aivan kirjaimellisesti niin valtamerien takaa kuin myös tähtitaivaan syvyyksistä. Vanha maailmankuva murentui, koska siinä ei ollut näille uusille löydöille tilaa.

Mutta konkreettisten löytöjen lisäksi muuttui myös ihmisen tapa tarkastella maailmaa: hän ei yksinkertaisesti halunnut nähdä sitä enää valmiina ja täydellisenä kosmoksena. Uudessa luonnontieteessä – erityisesti Galilein fysiikassa – oli uutta ja mullistavaa juuri se, että

huomion keskipisteessä oli nyt kaikki se, mikä näytti tapahtuvan sattumalta tai ”automaattisesti”, ilman mitään erityistä tarkoitusta. Näin syntyi vähin erin moderni, mekanistinen tai kausaalinen käsitys luonnosta.⁸⁰

Modernia minuutta tai subjektikäsitystä voidaan pitää myös mekanistis-kausaalisen luontokäsityksen väistämättömänä komplementtina. Koska luonnolla ei ollut mitään ”omia” tarkoitusperiä, ihmisen oli löydettävä ne omasta itsestään. Samasta lähteestä – oman mielen- sä tai sydämensä syvyyksistä – hänen oli löydettävä myös Jumala, koska tarkoitukseton tai ”mieletön” luonto ei voinut enää hänestä todistaa. On myös selvää, että mekanistinen luonto ja ”subjektiivinen subjekti” ovat (paitsi toistensa väistämättömiä edellytyksiä), myös toistensa vastakohtia, toisilleen ”olemuksellisesti vieraita”.⁸¹

Modernin subjektiviteetin artikuloijina ansaitsevat aivan erityisen maininnan Martti Luther ja René Descartes, joiden kummankin taustalta kohoaa vielä kirkkoisä Augustinuksen vaikuttava hahmo.⁸² Kummankin ajattelussa moderni subjekti asettuu oman itsensä – joko oman uskonsa (*sola fide*) tai oman ajattelunsa (*cogito, ergo sum*) – varaan. He eivät kuitenkaan pitäneet subjektia itseriittoisena niin, että se olisi voinut olla kokonaan oman itsensä herra tai ”oman itsensä syy”. ”Oman itsensä varaan” asettuminen tarkoitti nyt ennen muuta ihmisen itsenäisyyttä suhteessa ”tähän maailmaan”, sen mielipiteisiin, instituutioihin jne. Mitä nämä herrat eivät pystyneet vilpittömin mielin uskomaan tai ”selvästi ja tarkasti näkemään”, sitä he eivät katsoneet velvollisuudekseen pitää myöskään totena. Tämän itseriittoisuuden ja autonomian taustalla oli radikaali heteronomia suhteessa Jumalaan.

Vähintään yhtä tärkeää modernin minuuden syntyprosessille olivat ne vaikutteet, joita brittiläinen empirismi, Baconista – tai tosiasiaissa William Ockhamista alkanut ja Hobbesissa ja Lockessa jatkunut – ajatteluperinne sille antoi. Empiristinen tai sensualistinen tietoteoria korosti samalla tapaa kuin Lutherin uskonoppi tai Descartesin selvyuden ja tarkkuuden vaatimus yksityisen tiedostavan subjektin merkitystä ja arvoa totuuden ja epätotuuden viimekätisenä tuomarina. Mutta ehkä vieläkin suurempi merkitys oli anglosaksisten ajattelijoiden voluntaristisella ja individualistisella ihmiskäsityksellä. Ihminen ei ollut heille enää aristoteliseen tapaan sosiaalinen ”lajiolento” niin, että jokaisen yksilön olemus olisi ollut olemassa jopa ennen hänen syntymäänsä. He olivat taipuvaisia ajattelemaan myöhempien eksistentiaalistien tavoin, että ”oleminen edeltää olemusta”. Ei vain ihmisen mieli vaan koko ihminen oli syntymän hetkellä ”tyhjä taulu”, joka sitten elämänsä myötä maalasi itsensä.⁸³

Tämän uuden ihmiskäsityksen mukaan ihminen ei myöskään ollut erityisen yhteisöllinen, sosiaalinen tai poliittinen olento. Pikemminkin jokainen yksilö oli Robinson Crusoen tai uudisraivaajan kaltainen yksityisyrittäjä, jolle naapuri saattoi olla kilpailija tai uhka. Erityisen dramaattisesti tämä ihmisten ”epäsosiaalisuus” tulee esiin Hobbesin yhteiskuntafilosofiasa, jonka mukaan ihmisten luonnontila oli synkkää ”kaikkien sotaa kaikkia vastaan”. Mutta on hyvä kuitenkin muistaa, että esimerkiksi Locke näki luonnontilan miltei idyllinä.⁸⁴

Mutta vaikka moderni ihmiskäsitys oli individualistinen ja yksilöitten autonomia korostava, niin asialla oli kuitenkin myös toinen puolensa. Oikeuksien vastineena uudella yksilöllä oli myös joukko velvollisuuksia toisia ihmisiä tai yhteiskuntaa kohtaan. Horkheimer korostaa tutkielmassaan *Zum Rationalismusstreit in der gegenwärtigen Philosophie* sitä, että klassisen kilpailutalouden ja liberalismien aikakauden porvarillinen filosofia Descartesista,

Hobbesista ja Leibnizista aina Fichteen ja Hegeliin saakka ilmensi ”valistuneen porvariston pyrkimystä pitää kaikki oleelliset elämänkysymykset hallinnassaan”.⁸⁵ Tämä merkitsi sitä, että jokainen ajatteleva kansalainen pyrki ymmärtämään vapauksien ja velvollisuuksiensa, yleisen ja yksityisen edun perimmäisen yhteenkuuluvuuden. Tämän ajatustavan vaikuttavimpia ilmentymiä ovat olleet Leibnizin monadologia, Kantin käsitys autonomisesta ja samalla velvollisuudentuntoisesta kansalaisesta sekä Hegelin koko valtio- ja oikeusfilosofia. Tähän yhteyteen kuuluu epäilemättä myös J.W.Snellmanin ajatus järjellisestä tahdosta:

Jos myönnetään, että ihminen on vapaa ainoastaan sikäli kuin hän on järjellinen, ja että järjellisyys ei tarkoita yksilön mieloitteita ja haluja, vaan että sen pitää olla yleispätevää, niin ymmärretään myös, että ihmisellä on tosi vapaus silloin, kun hän toimii yleispätevästi. Ja positii-visesti, omalla voimallaan laki osoittautuu yleispäteväksi. Sen tähden se sitookin ainoastaan mielivaltaa, ei todellista, järjellistä vapautta. Ihmisen tuleekin siis kansalaisyhteiskunnassa, samoin kuin perheessä ja valtiossa ylipäänsä luopua mielivallasta, ei vapaudestaan.⁸⁶

Marxilaisena Horkheimer korosti vielä sitä, että liberalismien aikakauden porvarin järjellisyys oli kiinteästi sidoksissa hänen yhteiskunnalliseen olemiseensa, sen taloudelliseen perustaan. Liberalismi ja individualismi olivat ennen muuta kaupunkilaisen elämäntavan ja miljöön – erityisesti itsenäistyvän ja vaurastuvan kauppias- ja käsityöläisluokan – tuotteita. Moderni individualisti ei ollut sidottu talonpojan tai hänen herransa tavoin maahan ja perinteisiin, vaan abstraktit vaihtosuhteet ja rationaalinen taloudenpito olivat avartaneet ja järjelleineet hänen maailmaansa. Mutta toisaalta ”järjevän porvariston” yhteiskunnallinen pohja oli alusta saakka hyvin kapea. Työ- tai palvelusväen ”järjellisyys” perustui pitkälti ulkonaiseen pak-koon tai he olivat vailla omaa yksilöllisyyttä, isäntävallan alaisena. Vastuuntuntoisesti ja jär-kevästi saattoi ajatella vain jos oli hyväksyttävien keinoin saanut kokoon kohtalaisen omaisuuden!

Samassa yhteydessä Horkheimer tarkastelikin 1800-luvun loppupuolella esiin nousseen ja natsismiin huipentuneen elämänfilosofian (*Lebensphilosophie*) hyökkäystä järjeä sekä myös klassista liberalismia vastaan. Vaikka tämä irrationalismin aalto saattoikin koko länsimaisen kulttuurin ja sen demokraattiset ja humanit arvet suorastaan kuolemanvaaraan, hän ei kuitenkaan halunnut työntää sitä kokonaan takaisin. Porvarillisen liberalismien klassiseen aikakauteen, jonka ytimenä oli nimenomaan usko vapauksien ja velvollisuuksien tai yksilön ja yhteisön etujen täydelliseen identtisyys, ei ollut paluuta. Niinpä Horkheimer piti suuressa arvossa sitä puolta elämänfilosofiassa tai niitä elämänfilosofejia, jotka olivat tuoneet esiin tuon ristiriidan ja sen myötä ihmisen ja koko yhteiskunnan elämään vääjäämättä liittyvät traagiset piirteet. Tällaisina ajattelijoina hän mainitsee esimerkiksi Nietzsche, Bergsonin, Diltheyn ja Simmelin.⁸⁷

Modernin tai porvarillisen järjeen kohtalo oli niin Horkheimerin kuin Marcusenkin mukaan sidottu siihen, missä määrin markkinat pystyvät oikeudenmukaisella tavalla hyödyttämään kaikkia osapuolia, niin työläisiä, maanviljelijöitä, tehtailijoita kuin kauppiaitakin.⁸⁸ Pääoman kasautuessa ja monopolisoituessa tämä tasapaino tuli heidän mukaansa vuosi vuodelta epätodennäköisemmäksi. Ylimääräisiä voittoja tavoittelevan monopolin tai siirtomaiden rikkauksia havittelevan suurvallan oli entistä vaikeampaa väittää älyllisesti vaativalle yleisölle, että niiden oma etu kävi yksin koko yhteiskunnan ellei peräti koko ihmiskunnan edun kans-

sa. Tämän ristiriidan seurauksena ainakin osa porvaristosta alkoi sanoutua irti koko järjen käsitteestä.⁸⁹

Järki oli kuitenkin ollut se perusta, jonka varaan koko autonomisen ja itsenäisen kansalaisen idea rakentui. Sen murentuessa alkoi hävitä myös yksilön autonomia ja sen mukana koko yksilöllisyys.⁹⁰ Horkheimerin mukaan tämä ilmeni ensinnäkin siinä, että ihmistä ajateltiin entistä vähemmän päämääränä sinänsä ja entistä enemmän välineenä tai voimana, jonka oli tarkoitus hyödyttää jotain ”suurta päämäärää”, joka oli usein äärimmäisen epämääräinen ja mielivaltaisesti muuttuva. Tämän ohella myös ajatus vapaan kansalaisen selkeästi määritellyistä oikeuksista ja velvollisuuksista alkoi esimerkiksi korvautua käsityksellä, että elämä olisi jatkuvaa palvelusta (*Dienst*), joka muuttui sitten niin fasismissa kuin stalinismissäkin vielä aggressiivisemmäksi ja irrationaalisemmaksi ”totaaliseksi mobilisaatioksi”.⁹¹

3. Substantiaalisesta formaaliseen järkeen

Sekä Platon että Aristoteles näyttävät uskoneen hyvin sinisilmäisesti, että ihminen kykenee tavoittamaan ideat tai olemukset ja muodostamaan koko todellisuudesta adekvaatin käsityksen. Näin heidän mukaansa oli tietysti vain periaatteessa, erityisesti Platonin dialogeissa on runsaasti edelleenkin ajankohtaisia kohtia, joissa kerrotaan miten ankaria ponnistuksia lähentäminen luolasta ihmiseltä vaatii.⁹²

Myös siitä, miten ihminen voi tietoa tavoittaa, esittivät Platon ja Aristoteles varsin samansuuntaisia käsityksiä: kummankin mielestä jostakin asiasta tietoa tavoitteleva ihminen pyrki tavoittamaan juuri tuon asian idean, luonnon tai olemuksen. Tämän jälkeen hänen oli sitten pyrittävä ilmaisemaan tuo tieto pätevässä määritelmän muodossa. Mutta koska mainittujen filosofien käsitykset siitä mitä (ja missä) muodot olivat, poikkesivat heidän tiedon etsimisen menetelmänsäkin toisistaan kuitenkin jonkin verran.

Koska tosiolevien ideoiden maailma oli Platonin mukaan selvästi erillään aineellisesta maailmasta, ei hän tämän mukaisesti voinut antaa havainnoille juuri mitään arvoa tiedon lähteenä. Tie tietoon oli pelkistetyksi käsitteiden analyysiä, jotain jossa järki ikään kuin tarkasteli itse itseään. Ehkä tunnetuin esimerkki Platonin *dihaireettisesta* metodista on *Sofisti*-dialogin hieman leikkimielinen jakso, jossa koetetaan määritellä onkijan käsite. Keskustelun lähtökohtana on ajatus, että onkiminen on erityinen taito ja että taidot voidaan jakaa kahteen luokkaan, nimittäin tuottamis- ja hankkimistaitoihin; hankkimistaidot puolestaan vaihdannan ja pakolla tapahtuvan hankinnan taitoon jne. Näin edetään yhä yksityiskohtaisemmin määritelyihin taidon alaluokkiin – kunnes viimein tavoitetaan onkimisen olemus ja sitä vastaava käsite.⁹³

Mutta mistä ihminen saa sen ”käsitteellisen materiaalin”, jota analysoimalla tai työstämällä hän voi kohottautua todelliseen tietoon? Platonin vastaus on hyvin looginen, mutta vallankin nykyihmisen on sitä kuitenkin vaikea hyväksyä: kaikki tällainen tieto on ihmisessä jo olemassa. Tietoiseksi tuleminen ei ole siis uuden oppimista vaan jo-tiedetyn jälleenmuistamista (*anamnesis*). Platonin mukaan ihminen, tai ainakin hänen sielunsa, on ennen syn-

tymäänsä elänyt ideamaailman yhteydessä, sitä katsellen. Aineen maailmaan joutuminen on siis onnettomuus, jonka yhteydessä sielu saa eräänlaisen ”aivotärahdyksen” ja menettää tajuntansa. Aikaa myöten muisti kuitenkin alkaa palautua, joskin itsestään tätä tapahtuu varsin rajoitetusti. Vain erikoisen hyvä kasvatus ja antaumuksellinen filosofian harrastus voivat parantaa kokonaan nämä sielun kärsimät vammat.⁹⁴

Aristoteles ei voinut hyväksyä tällaisia ratkaisuja jo senkään vuoksi, ettei hän uskonut erillisen ideamaailman olemassaoloon. Tiedon lähtökohtana olivat ne havainnot, joiden kohteena oli meitä ympäröivä (aineellinen) maailma. Hän ei ollut kuitenkaan empiristi tuon sanan nykyisessä merkityksessä. Yksikään moderni empiristi ei nimittäin voisi hyväksyä Aristoteleen ”havainnon filosofiaa”, joka on erottamaton osa hänen koko metafysiikkaansa, jonka mukaan aineellisen maailman oliot olivat kahden ”komponentin”, aineen (*hyle*) ja muodon yhdistelmiä. Aristoteles uskoi, että inhimillinen ymmärrys voi ”siepata” jo yhtä ainoatakin tapausta koskevista havainnoista siinä aineellistuneen intelliigibelin olemuksen.⁹⁵

Äärimmäisen kauaskantoinen oli Aristoteleen ajatus kahdesta teoreettisen tietämisen lajista, jota hän kehitteli logiikkaa koskevissa teoksissaan, erityisesti *Toisessa analytiikassa*. Siinä hän toteaa:

Koska se, mitä tieto ilman lisämääreitä koskee, ei voi olla toisin, todistetun tiedon mukainen tiedettävä on välttämätöntä. Todistettua on se, mikä meillä on, kun meillä on todistus. Todistus on siksi välttämättömistä pmissseistä muodostuva syllogismi.⁹⁶

Kun todistettu tieto on siis jotain, joka saadaan tosista pmissseistä sitovan päättelyn avulla, niin ongelmaksi nousee pmisssien itsensä totuus. Ne voidaan ilmeisestikin taas johtaa samalla tavoin toisista, perustavampaa laatua olevista pmissseistä. Tämä puolestaan johtaa kysymään, voidaanko näin jatkaa matkaa loputtomiin vai törmätäänkö jossain sellaisiin ensimmäisiin pmissseihin, joita ei voida mitenkään epäillä. Aristoteleen mukaan tällaisia ”ensimmäisiä totuuksia” oli olemassa ja niitä hän kutsui aksiomeiksi. Ajatus, että tieteellisen tiedon pitäisi koostua yksinomaan todistetuista totuuksista – vieläpä niin, että aksiomien ja oikean päättelyn sääntöjen joukko oli selkeästi rajoitettu – oli kreikkalaisen ajattelun yksi hämmästyttävimmistä saavutuksista. Eukleideen geometria oli tietenkin vaikuttavin esimerkki tieteestä, jossa tämä ihanne oli onnistuttu toteuttamaan. Mutta Aristotelesta voidaan kuitenkin pitää ensimmäisenä ajattelijana, joka on tällaisen järjestelmän yleisen luonteen selkeästi ymmärtänyt.⁹⁷

Mutta millaisia sitten olivat ne aksiomit, jotka ihmisjärki pystyi tavoittamaan ja joiden vaaraan tieteiden järjestelmä rakentui? Eukleideen aksiomit ja niihin liittyvät peruskäsitteet (piste, suora, ympyrä, kulma, jana) olivat toki abstrakteja, mutta kuitenkin myös havainnollisia. Aksiomeja oli viisi:

1. Kahden pisteen kautta voidaan piirtää suora.
2. Jana voidaan jatkaa suoraksi.
3. Annetun pisteen ja annetun janan avulla voidaan piirtää ympyrä.
4. Kaikki suorat kulmat ovat yhtä suuria.
5. Suoran ulkopuolella olevan pisteen kautta voidaan piirtää vain yksi sen kanssa yhdensuuntainen suora.

Vaikka Aristoteles ei itse koskaan esittänyt mitään käsittelemäänsä tieteenalaa aivan yhtä ankarana aksiomaattisena järjestelmänä, niin jotain hyvin saman tapaista voidaan hänen katsoa ajatelleen. Minkä hyvänsä tieteen aksiomit olivat hänen mukaansa sellaisia, että ihminen pystyi ne normaaleilla aisteillaan ja ymmärryksellään ”sieppaamaan” luonnollisesta ympäristöstään.⁹⁸

Yksityiskohtiin enempiä menemättä on syytä todeta se filosofisesti äärimmäisen tärkeä seikka, että Aristoteleen tieteen ihanne on eräässä suhteessa täysin ”moderni” – hän pyrkii noudattamaan analyysin ja synteessin menetelmää. Toisin sanoen hän pyrkii hajottamaan ”lähellä olevat” ilmiöt ja oliot tiettyihin alkeisiin, jotka ovat ehkä ”kauempana” (so. eivät aivan välittömästi havaittavissa) ja kokoamaan todellisuuden niistä askel askeleelta. Voitaisiin ehkä sanoa, että hänen tieteen ihanteensa muoto oli moderni, mutta sen sisältö (mitä hän piti aksiomeina ja mihin hän rajoitti päättelysäännöt) oli jotain, mikä sitoi hänet tiukasti omaan aikaansa ja maailmaansa.⁹⁹

Näihin seikkoihin liittyen Aristoteleen ajattelussa on vielä keskeinen piirre tai puute, minä takia hän selvästi eroaa modernista ajattelusta. Simo Knuutilan mukaan:

Aristoteelisen formaalin logiikan perustana on syllogismi eli päätelmä, jonka johtopäätös on välttämätön seuraus suhteessa premissihin. Niinpä syllogismi pakottaa premissit hyväksyneen hyväksymään johtopäätöksen. Aristoteles pyrki valaisemaan tämän välttämättömyyden luonnetta eri tavoin, mutta hän ei kehittänyt sen perustaksi teoriaa loogisesta tai formaalisesta totuudesta; tätä modernissa logiikassa suositua ajatustapaa alettiin pitää luontevana vasta myöhäiskeskiajalla.¹⁰⁰

Jonkin proposition sanotaan olevan formaalisti tosi (tautologia, analyttisesti tosi), jos se on tosi ”kaikissa mahdollisissa maailmoissa”. Formaalisti tosi lause, ”sataa tai ei sada”, on tosi aina, satoi tai paistoi! Mutta se ei kuitenkaan kerro sataako vai paistaako, onko poutainen vai sateinen maailma se todellinen.

3.1. Runsauden periaate ja modaliteetit

Termi ”runsauden periaate” (*The principle of plenitude*) on peräisin Arthur O. Lovejoyn teoksesta *The Great Chain of Being* (1936). Hän tarkoitti sillä antiikin ajattelijoiden omaksumaa ajattelutapaa, jonka mukaan kaikki se, mikä ylipäättään oli mahdollista toteutua, toteutui jonkin rajoitetun historian aikana. Saman asian voi ilmaista myös negaation avulla: sellainen mahdollisuus, joka ei koskaan toteudu ei ole aito mahdollisuus lainkaan. Olemisen suureen ketjuun ei jää siis aukoja, aitoja mahdollisuuksia jotka eivät koskaan toteudu.

Runsauden periaatteen mukaisesti antiikin filosofeilla oli taipumus määritellä tapahtumiin, olioihin tai niiden ominaisuuksiin liittyvät modaliteetit – välttämätön, mahdollinen, mahdoton – ekstensionaalisesti tai ”tilastollisesti”, viittaamalla niiden tosiasialliseen esiintymiseen tiettyllä aikavälillä. Näin välttämätön oli jotain, joka esiintyi aina; mahdollinen jotain joka esiintyi joskus ja mahdoton sellaista, mitä ei esiintynyt tai tapahtunut koskaan.

Vaikka tämä ajattelutapa tuntuukin erinomaisen luontevalta, se pitää sisällään myös hankalia puolia. Jos nimittäin tuo ”tietty aikaväli” supistetaan kovin lyhyeksi tai jos tarkastel-

laan ajan suhteen täsmennettyjä lauseita, esimerkiksi ”Kalle Virtanen istuu jakkaralla 30.1. 2003 klo. 19.00”. Koska hän ei voi tuolla samalla kellonlyömällä seistä tai juosta, niin lause näyttäisi ilmaisevan välttämättömän totuuden, ja sellaisena sen pitäisi olla aina tosi – jopa ennen mainittua ajanhetkeä. Jos nyt tarkastelemme mitä hyvänsä asiantilaa, niin se näyttääkin olevan välttämätön, vieläpä ennalta määrätty. Tämä on kuitenkin ristiriidassa riidassa monien muiden ilmeisten totuuksien kanssa. Kreikkalaiset ajattelijat olivat näistä vaikeuksista tietoisia ja koettivat pyristellä niistä irti siinä täysin kuitenkin siinä onnistumatta. Eräs syy, miksi he kuitenkin pystyivät elämään tämän ongelman kanssa oli, että ajasta tai ajallista tapauksista puhuessaan he eivät koskaan olleet kiinnostuneita yhdestä hetkestä, vaan tietyn keston omaavista jaksoista.¹⁰¹

Samaan periaatteeseen liittyy myös toinen kreikkalaisten ajatustaipumus: heidän mukaansa todellisen tiedon kohteena saattoivat olla vain sellaiset asiat, jotka eivät muuttuneet, maailman ja olioiden pysyvät piirteet. Jos ajattelemme käsitteellistä olemustietoa, niin sen piiriin kuuluu ensinnäkin kaikki se, mikä on välttämättä. Modaliteettien statistisen tulkinnan mukaan välttämättä oleva oli taas aina olevaa. Tämän lisäksi siihen voidaan liittää toinenkin alue: kaikki se, mikä ei ole välttämättömien totuuksien kanssa ristiriidassa, eli mahdollisen alue. Modaliteettien statistisen tulkinnan mukaan taas kaikki, mikä oli (loogisesti) mahdollista, tapahtui tai oli ainakin joskus. Näin voidaan huomata, että pelkän käsitteellisen tiedon avulla voitiin itse asiassa hallita kaikki se, mikä oli (aina tai ainakin joskus). Niin kauan kuin tieteellinen ajattelu pysyi näiden periaatteiden vankeina, niin kauan aristotelisen logiikan avulla operoiva käsiteanalyysi tuntui täysin riittävältä tieteellisen ajattelun menetelmältä.

3.1.1. Jumalan mahdollisuudet

Runsauden periaatetta oli kuitenkin vaikeaa yhdistää kristinuskon yhteen kaikkein keskeisimpään periaatteeseen, ajatukseen että Jumala oli kristittyjen mukaan kaikkivaltias, että hän oli luonut koko maailman *ex nihilo* ja että (kaikkivaltiaana) hän olisi voinut luoda silloin aivan toisenlaisen maailman kuin tämän, missä elämme. Kaikki merkittävät kristilliset teologit Augustinuksesta Tuomas Akvinolaiseen ja William Ockhamilaiseen olivat tietoisia tästä ongelmasta. Yksikään heistä ei liioin mennyt kirjoituksissaan *expressis verbis* esittämään mitään sellaista, joka olisi Jumalan kaikkivaltiutta rajoittanut. Idea tällaisista mahdollisista maailmoista tosin ilmaantui – ja myös jäi – kristilliseen kulttuuriin jo Augustinuksen luomis-teologian myötä. Sen mukaan Jumala luomishetkellä valitsi maailman useiden eri vaihtoehtojen joukosta.¹⁰² Mutta kaikesta tästä huolimatta usko runsauden periaatteeseen ja siihen hyvin kiinteästi liittyvä modaliteettien statistinen tulkinta säilyivät vallitsevana ajattelutapana hämmästyttävän pitkään, itse asiassa 1300-luvulle saakka.¹⁰³

Simo Knuutilan mukaan uusi modaalisemantiikka murtautui esiin selkeästi vasta eräiden 1300-luvulla eläneiden loogikoiden, erityisesti Johannes Duns Scotuksen ajattelussa. Uutta näkemystä modaliteeteista kutsutaan synkronisten modaliteettien paradigmaksi ja se muistuttaa niitä kehitelmiä, joita modernissa logiikassa nimitetään mahdollisten maailmojen semantiikaksi.

Mahdollisten maailmojen semantiikassa on ajateltava ikään kuin ”samaa loogiseen hengetoon” useita mahdollisia asiantiloja tai tapahtumakulkuja. Kun heitän noppaa, niin ennen heittoani minulla on kaikkiaan kuusi yhtä todennäköistä mahdollisuutta. Kun noppa on lyhyen ilmalentonsa jälkeen pöydän pinnassa, ja sen silmäluku on esimerkiksi kolmonen, niin sillä erää muita mahdollisuuksia ei näyttäisi olevan. Perinteisen modaalisemantiikan mukaan nyt pitäisi ajatella, että tulos oli välttämätön. Eli sen mukaan:

$$p_t \Leftrightarrow N p_t$$

Synkronisten modaliteettien mallin mukaisesti on taas mahdollista ajatella, ettei jonkun tosiasiain vallitsemisesta jollakin hetkellä seuraa sen loogista välttämättömyyttä tuona samana hetkenä. Tämä aktualisoitunut maailma, jossa heitetyn nopan silmäluvuksi tuli kolme, oli ikään kuin samanaikaisten mahdollisten maailmojen ympäröimä. Niissä nopan silmäluvuksi saatiin jokin kolmesta poikkeava luku.

Jos on olemassa aitoja mahdollisuuksia, jotka eivät koskaan toteudu, niin siinä tapauksessa käsitteellisten tai loogisten ja luonnollisten modaliteettien alat eivät peitäkään toisiaan. ”Olevaisen suureen ketjuun” onkin ilmestynyt aukkoja, koska mahdollisuuden aitoudesta ei voida vielä päätellä sen toteutumista. Tämä motivoi aivan uudella painolla empiiristä tutkimusta ja kokeilua, koska tutkijan on nyt ikään kuin erikseen tutkittava, mitkä ajateltavista olevista mahdollisuuksista toteutuvat ja mitkä jäävät tyhjiksi.¹⁰⁴

Synkronisten modaliteettien tai ”mahdollisten maailmojen” ilmestyminen ajattelijoiden näkökenttään sai aikaan myös sen, että perinteinen logiikka alkoi näyttää varsin puutteelliselta tieteellisen tiedon hallinnan välineeltä. Niinpä Georg Henrik von Wright toteaaakin teoksessaan *Logiikka, filosofia ja kieli*:

Kukoistettuaan 1200-luvulla ja 1300-luvun alussa skolastiikka alkaa heiketä ja turmeltua. 1600-luvulla esiintyvä uusi filosofia, jonka alullepanijoita oli Englannissa Bacon ja Ranskassa Descartes, tekee selvää jälkeä keskiajan ajattelun kivettyneistä jäännöksistä. (Mikä ei estä, että se itse juontaa juurensa syvältä kristillisestä filosofiasta.) Ankarimpana vastavaikutus kohtaa logiikkaa. Puolivuosituhat Vilhelm Ockhamilaisen kuolemasta vuonna 1349 Boolean vuonna 1847 ilmestyneeseen teokseen ”Mathematical Analysis of Logic” on logiikan historian pimeitä vuosisatoja. Sitäkin loistavammalta näyttää tätä taustaa vastaan logiikan tutkimisen uudelleen elpyminen meidän aikanamme.¹⁰⁵

Yksi keskeinen syy logiikan ”heikentymiseen ja turmeltumiseen” oli juuri modaalikäsitteisissä tapahtunut syvälinen ajattelutapojen murros. Tieteellinen tieto ei enää mahtunut vanhan logiikan puitteisiin. Yritykset täydentää sen formalismeja johtivat valtaisan monimutkaisiin rakennelmiin, mikä osaltaan johti turhautumiseen ja mielenkiinnon herpaantumiseen.

3.1.2. Nominalismi ja realismi

Duns Scotuksen uusi modaaliteoria liittyi vain teologisiin, Jumalaa ja hänen mahdollisuuksiinsa koskeviin pohdiskeluihin. Hän vei siis tavallaan päätökseen kristinuskon vaatiman ideoiden (olemusten, luontojen) ”mentalisoinnin” suhteessa Jumalaan. Hänen maanmiehensä

ja sääntökuntaveljensä William Ockhamilainen toi mahdolliset maailmat myös ihmisen intellektin ulottuville. Tämä merkitsi puolestaan uudenlaisen ontologian, nominalismin, syntyä.

Nominalistien tunnetun lausahduksen mukaan *universalia sunt nomina* eli yleiskäsitteet ovat pelkkiä nimiä. Vastaavasti vain yksilöoliot olivat heidän mukaansa ainoita todella olemassa olevia realiteetteja. Niitä keskiajan ajattelijoita, joiden mukaan yleiskäsitteet eivät olleet pelkkiä nimiä, koska ne nimesivät myös jotain todella olemassa olevaa (ideoita, olemuksia, luontoja jne.) kutsuttiin realisteiksi.

Aristotelisen realistin mukaan ihmisen intellekti pystyi siis tavoittamaan erilaisista yksityisolioista, vaikka karhuista, niiden intelligiibelin olemuksen. Nominalistisen tietoteorian mukaan ihmisen intellekti ei voinut näin tehdä, koska olemuksia ei ollut olemassa. Ihminen saattoi havainnoida vain yksilöolioita, niiden yhtäläisyyksiä ja eroavaisuuksia. Näin siis ihminen itse muodosti yleiskäsitteet abstrahoimalla, eli ne olivat hänen mielensä konstruktioita. Filosofisessa semantiikassaan Ockham kutsui yksilöolioita ensimmäisiksi ja laji- tai yleiskäsitteitä toisiksi intentioiksi. Toiset intentiot olivat olemassa vain ihmisen mielessä.¹⁰⁶

3.2. "Olemuslogiikasta" formaaliin metodiin

Jos yleiskäsitteitä pidetään ajattelevan tai tiedostavan intellektin luomuksina, silloin nousee vääjäämättä esiin kysymys, voitaisiinko niitä muodostaa useammalla eri tavalla? Toisin sanoen: voitaisiinko maailmaa hahmottaa useimmilla eri tavoilla – ja jos voitiin, niin olivatko kaikki tavat korrekteja?

Korrektiuden ja epäkorrektiuden mittapuuna ei tässä uudessa tilanteessa voitu enää pitää mielen ulkopuolella olevaa muotojen tai olemusten maailmaa, jonka kanssa järkevän ihmisen käsitysten tuli olls sopusoinnussa. Nyt järjen oli löydettävä se ikään kuin itsestään. Järkeviä, oikeita ja tosia olivat sellaiset käsitteet ja käsite rakennelmat, joka oli muodostettu oikein, oikeaa metodologia johdonmukaisesti noudattaen. Metodista, metodisäännöistä ja niiden formaalista moitteettomuudesta alkoi vähin erin muodostua uusi järkevyyden mittapuu.¹⁰⁷

Mutta tilanne oli kuitenkin sikäli paradoksaalinen, että myös metodi oli hukassa, olihan luottamus aristoteliseen *Organoniin* murentunut. Tie aristotelisestä logiikasta niihin uuden ajan tieteen matemaattisiin ja/tai empiirisiin menetelmiin, joihin tavallisesti yhdistetään nimet Galilei, Descartes, Newton, Bacon ja Locke, oli kuitenkin kaikkea muuta kuin mutkaton. Vanhan järjestyksen murentuessa myöhäiskeskiajan ja renessanssin sielunmaisema muuttui ajoittain hyvinkin villiksi: syntymässä olevan matemaattisen luonnon kuvailun välineistön ohella oppineet olivat kiinnostuneita kaikesta mahdollisesta muusta: magiasta, astrologiasta, alkemiasta, kabbalasta, gnostilaisuudesta ja pythagoralaisuudesta.¹⁰⁸

Eräs tuolle ajalle ominainen hahmo oli englantilainen hovimies, matemaatikko, tähtitieteilijä, alkemisti ja okkultisti John Dee (1527–1608), jonka eräs elämänmittainen projekti oli ennallistaa se kieli, jota Aatami ja Eeva puhuivat Paratiisissa ennen syntiinlankeemusta. Tuo kieli sisälsi hänen mukaansa täydellisen tiedon kaikista niistä asioista, joista sillä voitiin puhua. Sen lisäksi kielellä oli maagisia ominaisuuksia: jos ihminen lausui tuolla kielellä jonkin olion nimen, tuo olio oli hänen vallassaan.¹⁰⁹

Ehkä vähemmän eksoottinen, mutta kuitenkin hyvin oireellinen tuon ajan ilmiö oli myös retoriikkaa kohtaan tunnettu voimakas kiinnostus, jonka alullepanijoita olivat antiikin latinas- ta innostuneet renessanssihumanistit – esimerkiksi Lorenzo Valla ja Marius Nizolius – joi- den mielestä skolastikkojen logiikka perustui varsin pitkälle keskiajan kehnoon kyökki- tai munkkilatinaan.¹¹⁰ Retoriikan harrastukseen kytkeytyi puolestaan kiinnostus mnemoniik- kaan, ”muistin taiteeseen”. Siihen liittyivät kiinteästi pyrkimykset luoda sellainen universaali ensyklopedia, johon oltaisiin koottu ja systemaattisesti järjestetty kaikki tietämisen arvoinen tieto. Välttämättä ensyklopediaa ei mielletty kirjaksi vaan monet hahmottelivat sen myös jonkinlaiseksi ”maailmanteatteriksi”, joka olisi ollut koko maailmankaikkeuden pienoismalli. Teatteriksi sitä kutsuttiin siksi, että siihen kuului myös osia, joiden avulla voitiin jäljitellä esi- merkiksi taivaankappaleitten liikkeitä.¹¹¹

Jonkin verran logiikkaa harrastettiin tuonakin aikana ja eräs tunnetuin edustaja oli Pet- rus Ramus (1515–1572), jonka aikaansaannoksia aikanaan pidettiin vaihtoehtona Aristote- leen *Organonille*. Hänen ideansa eivät kuitenkaan osoittautuneet kovin kestäviksi – erään tutkijan mukaan niiden osakseen saama suosio ilmensi pikemminkin logiikkaa ja Aristoteles- ta kohtaan tunnettua turhautuneisuutta.¹¹²

Mutta uuden ajan alun filosofian ja tieteen suurimmat nimet olivat Francis Bacon ja René Descartes. Kumpikin heistä piti aristotelista logiikkaa kohtalaisen merkityksettömänä alana, mutta olivat erityisen kiinnostuneita tieteen metodista ja metodologiasta. Keskei- nen metodille asetettu uudi vaatimus oli, että sen avulla tuli saada luotettavaa uutta tietoa. Aristoteleen logiikka oli jo olemassa olevan tiedon järjestelemisen instrumentti.

3.2.1. Francis Bacon ja *Novum Organum*

Francis Bacon saanut koskaan valmiiksi filosofista pääteostaan, jonka nimeksi hän oli anta- nut *Instauratio Magna* – Suuri ”Instauraatio”. Siitä oli tarkoitus tulla teossarja, jossa oli yk- sityiskohtaisesti esitettäisiin, miten yksityisen ihmisen ja koko yhteiskunnan elämä voitiin perin pohjin uudistaa systemaattisesti hankitun, varmennetun ja järjestetyn tieteellisen tie- don avulla. Vaikka Bacon oli brittiläinen puritaani, on jopa todennäköistä, että hän on saa- nut paljonkin vaikutteita gnostilaisuudesta. Sen eräs keskeinen idea oli, että ihminen pelas- tuu nimenomaan tiedon avulla. Toinen tärkeä – ja jännittävän obskurantti – hahmo oli Pa- racelsus.¹¹³

Ehkä kiintoisin osa *Instauratio Magnassa* on puolestaan *Novum Organon sive indi- cia vera de interpretatione naturae*. Jo nimestäkin voi päätellä, että sen oli tarkoitus syr- jäyttää Aristoteleen *Organon*. Teos jakaantuu kahteen osioon, joista ensimmäinen – kriit- tinen tai ”hävittävä” osa (*pars destruens*) – käsittelee ”idoleita”, eli niitä virheellisistä en- nakkoasenteitamme, jotka ovat esteenä tiellä todelliseen tietoon. Teoksen toisessa, raken- tavassa osassa hän sitten esittelee niitä luonnon tutkimuksen ja induktiivisten päättelyn me- netelmiä, joiden ansiosta häntä edelleenkin pidetään kokeellisen luonnontutkimuksen perus- tanlaskijana.

Haitallisia ennakkoluuloja¹¹⁴ eli idoleita Baconin mielestä oli neljää tyyppiä.¹¹⁵ Ensim- mäisenä hän mainitsee ”heimon idolit”, jotka olivat ominaisia koko ihmiskunnalle ja johtui-

vat lajille tyypillisistä ominaisuuksista, esimerkiksi kehon ja aistielinten ominaisuuksista. Luolan idolit olivat puolestaan kullekin yksilölle ominaisia tietoisuutta vääristäviä ominaispiirteitä. Torin idolit olivat taas peräisin käyttämämme luonnollisen kielen syntaksin ja semantiikan epätarkkuuksista ja epäjohdonmukaisuuksista. Neljäs idoliin ryhmä, teatterin idolit, poikkei edellisistä sikäli, että ne eivät syntyneet samalla tavalla ”luonnostaan” kuin edelliset, vaan ne olivat filosofian (tieteen, filosofian, teologian) omia luomuksia. Jukka Kanner on havainnollistanut eri idolityyppejä seuraavalla esimerkillä:

Viivaa piirrettäessä käsivaralta viiva aina horjuu (heimon idolit). Jokaiseen viivaan syntyy viivan vetäjälle ominaisia ainutkertaisia polveiluja (luolan idolit). Keskustelussa viivan vetämisen merkityksestä törmätään mm. ehdottoman suoruuden ongelmaan (torin idolit). Ja viivan vetämisen merkityksestä saattaa syntyä erilaisia koulukuntia, joilla on täysin toisistaan poikkeavia käsityksiä tekemisensä syistä ja käyttötarkoituksista (teatterin idolit).¹¹⁶

Baconin idoliteoriassa keskeistä oli se, etteivät olioitte ”oikeat” luonnokset olleet välittömästi havaittavissa, mikä oli ollut Aristoteleen ja skolastikkojen perusvirhe. Koska tiedon järjestelmät olivat rakennettu virheellisille perustoille, tiedon hankkiminen ja järjestäminen tuli aloittaa uudelleen, puhtaalta pöydältä. Tähän viittaa ennen muuta puhe teatterin idoleista ja osin myös torin idoleista. Molemmathan ovat jotain sellaista, minkä ihminen on oppinut. Mutta toisaalta luolan ja varsinkin heimon idolit vaativat vielä radikaalimpaa uudelleensyntymää, koska ihmistä vaaditaan luopumaan myös eräistä synnynnäisistä taipumuksistaan. Mutta toisaalta se, että Baconin filosofian esikuva löytyy selkeästi filosofisesta traditiosta, nimittäin Platonin *Valtion* luolavertauksesta, osoittaa, miten vaikeata tuo ”uudelleen aloittaminen on”. Perinteen hylkääminenkin näyttää olevan eräänlainen perinne!¹¹⁷

Aristotelisen tieteen havainnointi tarkoitti olioiden ja tapahtumien tarkkailua niiden luonnollisessa ympäristössä. Bacon taas halusi sen tapahtuvan laboratoriossa, ”keinotekoisessa ympäristössä”, jossa tutkittavaa oliota voitiin eri tavoin manipuloida. Olion ”luonto” ei Baconin mukaan ollut mitään sellaista, joka voitiin välittömästi havaita. Se oli pikemminkin jotain piilossa olevaa, joka tuli paljastaa joskus hieman samantapaisin toimenpitein, mitä inkvisitio oli käyttänyt pyrkiessään paljastamaan harhaoppisten hairahduksia. Inkvisitiota tärkeämpi tausta oli kuitenkin ajatus mahdollisista maailmoista, loogisten ja luonnollisten välttämättömyksien erosta.

Asiaa voisi valaista seuraavalla esimerkillä: Aristotelikolle veden olemukseen kuuluu, että se kiehuu aina sadassa asteessa. Tätä uskomusta tukevat (lähes) kaikki kokemukset, joita ihmisellä on vedestä ja sen kiehumisesta. Baconisti voi taas keittää vettä laboratorioympäristössä, jossa hän voi saada aikaan myös ”luonnottoman” alhaisia tai korkeita ilmanpaineita, joiden vaihtelun myötä veden kiehumispistekin voi muuttua erittäin paljon. Baconin esittelemät systemaattisen kokeilun tavat ovat kaikki sellaisia, jotka voivat auttaa tutkijaa tarkastelemaan ilmiötä avarammassa katsannossa.¹¹⁸

Bertrand Russell toteaa tunnetussa filosofian historian esityksessään Baconin induktiivisesta metodista:

Baconin induktiivinen metodi on virheellinen siksi, että hän panee aivan liian vähän painoa hypoteesiin. Hän toivoi voivansa tehdä oikeat hypoteesit ilmeisesti vain kunnollisesti järjestämällä havainnon tosiasiat, mutta tämä on harvoin mahdollista. Hypoteesin muodostaminen

on yleensä tieteellisen työn vaikein osa ja se osa, joka ehdottomasti vaatii suurta taitavuutta. Toistaiseksi ei ole keksitty metodia, joka tekisi mahdolliseksi keksiä hypoteeseja säännön varassa.¹¹⁹

Tässä arviossaan Russell on yhtä aikaa oikeassa ja väärässä. Hän on väärässä, tai ainakin kirjoittaa hyvin harhaanjohtavasti, väittäessään, että Bacon olisi pannut liian vähän painoa hypoteesiin. Olihan Baconin koko induktiologiikan lähtökohtana erottelu luetteloivan ja eliminoivan induktion välillä. Luetteloiva induktio on sitä, mitä arkisessa keskustelussa induktiolla ehkä tavallisimmin ymmärretään: samantyyppisiä yksityistapauksia luettelemalla ”päädytään” johonkin yleiseen sääntöön tai lainalaisuuteen. Tällaisen induktion muodon Bacon nimenomaan hylkysi, koska sillä tavoin saatiin hyvin harvoin kovin luotettavia tuloksia. Tällaisesta induktiopäätelmästä hän kritikoiki arkkivihollisiaan, Aristotelesta ja skolastikkoja.¹²⁰

Eliminoivan induktion ideana on asteittainen kohoaminen yksityistapauksista yleisiin toteamuksiin esittämällä useita vaihtoehtoisia hypoteeseja, joista sitten virheelliset pyritään karsimaan pois vastaesimerkkien avulla. Proseduuri muistuttaa Popperin ideaa arvauksista ja kumoamisista. Russellin kritiikissä on kuitenkin jokin totuuden särmä sikäli, että Bacon näyttää todellakin uskoneen, että eliminoivasta induktiosta voisi kehittyä jonkinlainen mekaaninen prosessi niin, että tiettyjä sääntöjä ”mekaanisesti” soveltamalla voitaisiin aina ennemmin tai myöhemmin päätyä oikeisiin hypoteeseihin. Tämä prosessi olisi yhtä aikaa uuden tiedon löytämisen ja oikeaksi osoittamisen menetelmä. Tällä kohtaa Popper on ilmeisestikin ollut selvästi viisaampi korostaessaan arvausten ennakoimatonta luonnetta.¹²¹

3.2.2. Descartes ja *Metodin esitys*

Descartes puhuu *Metodin esityksessään* kahdenlaisista kaupungeista: Toiset oli rakennettu alusta asti yhden järkevän kokonaissuunnitelman mukaan – toiset taas rakentuneet spontaanisti, tilapäis- tai osaratkaisuihin osaratkaisulta. Ensin mainitun kaltaisia kaupunkeja ei ehkä vielä ollut lainkaan olemassa, mutta tulevaisuus kuului Descartesin mukaan juuri niille. Samojen järkevien kokonaissuunnitelmien mukaan tuli rakentaa kaikki muukin, siinä luvussa ihmisen käsitys maailmasta.

Tässä rakennustyössä Descartes katsoi välttämättömäksi noudattaa neljää metodisääntöä:

Ensimmäinen sääntö oli se, etten katsoisi koskaan todeksi mitään, minkä en ilmeisesti tietäisi olevan sellaista, toisin sanoen että karttaisin huolellisesti kaikkea hätäilyä ja ennakkokäsityksiä enkä sisällyttäisi arvostelmiini mitään muuta kuin sen, mikä näyttytyy hengelleni niin selvästi ja tarkasti, ettei minulla olisi mitään syytä sitä epäillä.

Toinen sääntö oli se, että jakaisin jokaisen tutkimistani pulmista niin moneen osaan kuin mahdollista ja kuin olisi tarpeen jotta kykenisin ne paremmin ratkaisemaan.

Kolmas vaati minua ajattelussani noudattamaan järjestystä siten, että aloittaisin yksinkertaisimmista ja helpoimmin ymmärrettävistä seikoista ja vasta vähitellen, kuin asteittain, kohoaisin saamaan tietoa kaikkein monisyisimmistä sekä otaksuisin järjestystä olevan niidenkin

seikkojen kesken, jotka eivät luonnollisesti edellytä toisiansa.

Neljäs ja viimeinen määräsi, että kaikkialla tekisin niin täydellisiä luetteloita ja niin yleisiä kat-
sauksia, että varmasti tietäisin ottaneeni kaiken huomioon.¹²²

Vielä perusteellisemmin metodin ongelmiin Descartes oli pureutunut postuumina julkaistussa teoksessaan *Järjen käyttöohjeet*, jossa hän tuo selvästi esiin ajatuksen matematiikasta tieteen universaalina metodina – sekä myös ajatuksen universaalimatemiikasta, *mathesis universalisksesta*.¹²³ Eräs hyvin vaikuttava – ja puhtaasti matemaattiseltakin kannalta toimivaksi osoittautunut – askel universaalimatemiikan suuntaan oli analyttinen geometria, jossa yhdistyi kaksi siihen saakka kuta kuinkin erillisinä pidettä matematiikan osa-aluetta, geometria ja algebra.¹²⁴

Descartesin mainitsemia ”luonnonvoimaisesti syntyneitä kaupunkeja” voitaisiin pitää Baconin kuvailemien idoleitten hallitsemina. Myös Descartes moittii ihmisiä ja erityisesti edeltäjiään tieteessä ja filosofiassa siitä, että nämä olivat aivan liian malttamattomasti julistaneet välttämättömiksi totuuksiksi tai eri asioiden ja olioiden olemuksiksi jotain sellaista, mikä itse asiassa olikin satunnaista, kontingenttia – mikä itse asiassa saattoi olla myöskin toisin. Metodi opasti ihmisiä kulkemaan paljon malttavaisemmin, askel askeleelta.¹²⁵

Hän uskoi itse löytäneensä tällaisen ehdottoman alkukohdan tai perustan, mitä ei ristiriitaan joutumatta voinut asettaa kyseenalaiseksi. Tämän alkupisteen hän ilmaisi kuuluisalla lauseellaan *cogito, ergo sum* – ”ajattelen, (siis) olen olemassa”. Edelleen hän uskoi, että tämän ajattelevan egon oli mahdollista saada jokseenkin täydellinen tieto omasta itsestään, eli niistä ajatuksista tai mielteistä, jotka olivat tavallaan mielen ”sisäpuolella”. Omien mielteiden – jos ne olivat selviä ja tarkkoja (*clara et distincta*) – ulkoisen todellisuuden vastavuuden takeena Descartes piti Jumalan olemassaoloa ja hänen hyvyyttään.

Descartes katsoi myös, että varma ja perusteltu tieto oli puumainen rakennelma, jonka juuret muodostuivat metafysiikasta, runko fysiikasta ja oksat yksittäisistä tieteenaloista.

Descartesia ja Baconia pidetään usein toisilleen vastakkaisina ajattelijoina, mikä on tietenkin perusteltua. Edellinen oli modernin rationalismin ja jälkimmäinen sille vastakkaisen suuntauksen, empirismin perustaja. Mutta vieläkin merkittävämpiä ovat ne seikat, jotka näitä kahta ajattelijaa yhdistävät: Molemmat heistä olivat ”metodikkoja” ja molemmat halusivat rakentaa tiedon kaupungin tai tiedon valtakunnan uudelleen ja tehdä sen vankkumattomalle perustalle. He uskoivat myös, että ihmisten ja yhteiskuntien keskeiset ongelmat ratkeaisivat sitä mukaa, kun elämä asettuisi tuon tiedollisen perustan varaan. Ja ennen muuta: sitä mukaa kuin ihmiset omaksuisivat tuon uuden järkevän ajattelun metodin, joka ei sallisi heidän joutuvan idoleitten tai muiden harhojen valtaan. Näin kyse ei ollut oikeastaan tiedon vaan koko ihmisen ja elämän ”uudestisyntymisestä”.

3.3. Port-Royalin logiikasta Leibniziin ja Kantiin

Ramuksen teosten jälkeen seuraava merkittävä logiikkaa käsittelevä teos oli vuonna 1662 ilmestynyt *La logique ou l'art de penser*, jonka tekijöinä olivat Antoine Arnauld ja Pierre

Nicole. Tämä teos, jossa ainakin jossain määrin näkyy Ramuksen ja ennen muuta Descartesin vaikutus, tunnettiin myös nimellä *La logique du Port-Royal* eli *Port-Royalin logiikka*.

Teoksen ensimmäinen silmiinpistävä piirre oli, ettei logiikkaa käsitetty siinä tieteenä (*"comme une science"*) vaan taitona (*"comme un art"*) käyttää järkeä (*"järkeillä, raisonner*) oikealla tavalla. Teos oli siis selvästi *"normatiivinen"*, ei kuvaileva tai psykologinen. Huomiota kiinnittää myös teoksen *"algebrallinen perusajatus"*, jonka mukaan logiikassa on kyse taidosta oikealla tavalla yhdistellä toisiinsa *"sanoja ja kaavoja"* (*"mots et formules"*).

Teos jakautui neljään osaan, joista ensimmäinen käsitteli ideoita ja oli näin tiettyssä mielessä vastine Aristoteleen *Kategoriat* -tutkielmalle, joka myös oli *Organonin* ensimmäinen osa. Kirjan toinen osa käsitteli lausetta tai arvostelmaa ja vastasi näin Aristoteleen *Tulkinnasta* -teosta. Kolmas osa käsitteli Aristoteleen ensimmäisen analytiikan tavoin pätevää päättelyä ja viimeinen osa metodia, siis saman tapaisia asioita kuin *Toinen analytiikka*.

Port-Royalin logiikasta tuli yksi kaikkien aikojen luetuimpia logiikan oppikirjoja ja se oli esikuvana lähes kaikille muillekin alan oppikirjoille aina 1900-luvun alkupuolelle asti. Nimenomaan tämän teoksen aineisto oli se, mitä kutsutaan yhäkin aristoteliseksi tai perinteiseksi logiikaksi.¹²⁶

* * *

Keskellä logiikan talviuneksi luonnehdittua aikaa eli ja vaikutti myös G.W. Leibniz (1646 – 1716), yksi kaikkien aikojen merkittävin matemaatikko, loogikko ja filosofi. Hänen logiikkaa koskevat tutkielmansa tulivat laajemman mielenkiinnon kohteeksi vasta 1800-luvun lopulla. Suurena logiikan kehittäjänä häntä voidaan pitää ainakin kolmen merkittävän idean ansiosta: hän oivalsi matematiikan ja logiikan syvän sukulaisuuden, mistä johtuen hän useimmista aikalaisistaan poiketen arvosti molempia. Tämän perusteella hän ymmärsi, että logiikkaankin oli mahdollista soveltaa uusia *"algebrallisia"* menetelmiä, minkä seurauksena syntyi moderni ajatus logiikasta erityisenä kalkyylina tai kalkyyleina. Descartesiltahan tämä mahdollisuus oli jäänyt syystä tai toisesta huomaamatta. Kolmanneksi Leibniz määritteli formaalin – siis matemaattisen ja loogisen totuuden – radikaalisti uudella tapaa: matematiikka ja logiikka pätevät kaikissa mahdollisissa maailmoissa.

Kalkyylin idea logiikassa ja matematiikassa merkitsee sitä, että kyseiset tieteet mielletään merkkipeleiksi, jotka voidaan yksikäsitteisesti määritellä kolmen eri tyyppisten sääntöjen avulla. Sääntöjen ensimmäinen ryhmä ilmaisee, minkälaisia merkkejä peliin kuuluu. Esimerkiksi alkeisaritmetiikkaan kuuluvat arabialaiset numerot, peruslaskutoimitusten symbolit (+, - jne.), erilaiset sulkumerkit sekä identiteettisymboli (=). Toinen sääntöryhmä kertoo, minkälaiset merkkiyhdistelmät ovat hyväksyttäviä (esimerkiksi *"1+3"*) ja mitkä hylättäviä (esimerkiksi *"")*+3"). Viimeinen sääntöryhmä kertoo, miten hyväksyttävä merkkiyhdistelmä voidaan muuttaa toiseksi tai korvata toisella merkkiryhmällä (esimerkiksi ryhmä *"(3+5)"* ryhmällä *"(5+3)"*). Logiikan premissien ja johtopäätöksen suhde ymmärretään kalkyyliissa merkkiyhdistelmän ja siitä oikealla muunnossäännöllä saadun uuden merkkiryhmän suhteeksi.¹²⁷

Kalkyylin silmiinpistävin piirre on sen mekaanisuus, kalkylointia suorittavan ihmisen (tai koneen!) ei tarvitse edes ajatella merkkien merkitystä tai sääntöjen mieltä. Hänen on vain toimittava niitä täsmällisesti noudattaen. Leibnizin suuri idea oli, että tieteellinen ja myös oikeudellinen päättely voitaisiin saattaa kalkyylin muotoon. Käsitys ajattelusta kalkylointina esiintyi siis idullaan Port-Royalin logiikassa ja monien muidenkin tuon ajan filosofien teksteissä. Niinpä esimerkiksi Hobbes toteaa *Leviathanissaan*:

Kun ihminen *järkeilee*, hän ei tee muuta kuin ajattelee summaa, joka saadaan kun osia *laske-
taan yhteen*, tai ajattelee erotusta, joka saadaan, kun yksi summa *vähennetään* toisesta. Jos
tämä tehdään sanoin, silloin ajatellaan sarjaa kaikkien osien nimistä kokonaisuuden nimeen tai
kokonaisuuden ja yhden osan nimistä toisen osan nimeen. Ja vaikka joissakin tapauksissa pu-
hutaan muistakin operaatioista kuin *lisäämisestä* ja *vähentämisestä*, kuten lukujen yhteydes-
sä *kertomisesta* ja *jakamisesta*, niin ne ovat sama asia, sillä kertolasku on vain yhtä suuren li-
säämistä ja jakaminen yhden osan vähentämistä mahdollisimman monta kertaa. Nämä operaat-
iot eivät koske yksinomaan lukuja, vaan kaikenlaisia olioita, joita voidaan laskea yhteen ja vä-
hentää toisistaan. Sillä kuten aritmeetikot opettavat laskemaan yhteen ja vähentämään *luvuil-
la*, niin geometrikot opettavat tekemään samaa *janoilla*, *kuvioilla* (avaruudessa ja pinnassa),
kulmilla, *suhteilla*, *ajolla*, *nopeuksilla* ja *voimilla* ja niin edelleen. Loogikot opettavat sa-
maa *sanasarjoilla*, jolloin *kaksi nimeä* voidaan laskea yhteen ja saadaan *väite*, ja *kaksi väi-
tettä* laskea yhteen ja saadaan *sylogismi*, ja *monta sylogismia* lasketaan yhteen ja saadaan
todistus, ja *sylogismin summasta* eli *johtopäätöksestä* he vähentävät yhden *proposition* ja
löytävät toisen.¹²⁸

Kalkyylin, ajattelevan koneen ja uuden, matemaattisen tai ”algebrallisen” logiikan idea tun-
tui olevan ikään kuin ilmassa.¹²⁹ Arkistoista vasta 1800-luvun lopulla esiin kaivetut Leibni-
zin logiikkaa koskevat kirjoitukset ja muistiinpanot ovat toki ihailun ja hämmästelyn arvoisia
– mutta yhtä lailla voidaan ihmetellä myös sitä, miksi logiikan talviuni ei päättynyt aikaisem-
min.

* * *

Jo Descartesin ajattelussa tuli siis voimakkaana esiin se modernin filosofian keskeinen aja-
tus, että tiedostava subjekti saattoi olla varma vain omista ”sisäisistä tiloistaan”. Siitä, vas-
tasiko näitä sisäisiä tiloja jokin myös mielen ulkoisessa todellisuudessa, tuo mieli ei voinut sa-
noa mitään varmaa. Mutta toisaalta häntä on pidettävä ontologisena tai metafyyssisenä ajat-
telijana sikäli, että hän pyrki perustamaan koko filosofiansa eräille oletuksille itse olevaisen
luonteesta tai keskeisistä piirteistä. Ja muodostihan metafysiikka hänen tiedon puunsa juu-
riston.

Immanuel Kant oli ensimmäinen filosofi, joka johdonmukaisesti rakensi koko ajattelun-
sa sen vakaumuksen varaan, että emme voi tietää mitään olioista sinänsä. Voimme tietää
maailmasta jotain vain sellaisena kuin se meille ilmenee. Tämän vuoksi filosofian tehtävä-
nä oli nimenomaan tietokritiikki, inhimillisten tiedon/tietokyvyn transsendentaalisten edelly-
tysten ja rajojen tutkiminen.

Kantin mukaan avaruus ja aika sekä logiikan lait ja kategoriat eivät ole todellisuuden it-
sensä ominaisuuksia. Niitä ei opita tuntemaan havaintojen ja niistä tehtävien johtopäätös-

ten myötä, vaan ne ovat kaiken havaitsemisen ja ajattelun edellytyksiä. Tällaisina ne ovat ajattelevan ja havainnoivan mielen ominaisuuksia, sen tapoja hahmottaa sille ilmenevää todellisuutta. Mutta toisaalta Kant oli sitä mieltä, että todellisuus ilmeni kaikille järkeville ihmisille kuta kuinkin samalla tapaa tai tarkemmin sanottuna: jokainen järkevä subjekti hahmotti sille ilmenevää todellisuutta suurin piirtein samalla tapaa, samoin säännöin ja periaattein. Tähän todellisuutta hahmottavien ”koneistojen” identtisyteen kaikissa järkevästi ajattelevissa ihmisissä perustui ”filosofinen maailmankansalaisuus” ja viime kädessä jopa haave ikuisesta rauhasta: järkevät ihmiset kaikkialla maailmassa tulivat toimeen ja pystyivät sopimaan asioista keskenään. Kant oli siis yhtä aikaa radikaali subjektivistin ja formalisti. Tähän on kuitenkin lisättävä, että pätevä tieto oli ”vain” transsendentaalisesti subjektiivista, mutta empiirisesti objektiivista.

Kantin omat saavutukset logiikan alalla jäivät hyvin vähäisiksi, ainakin jos ajattelemme asian formaalia puolta. Hänhän oli tunnetusti sitä mieltä, että se traditionaalinen logiikka, jonka hän oli omaksunut omana ainakaan yleisesti käytetyistä oppikirjoista ja jota hän itsekin opetti, oli jo vuosisatoja sitten saavuttanut kehityksensä huipun. Mutta toisaalta hänen ajatuksensa logiikan filosofiasta tai logiikan ”olemuksesta” ja sen *a priorisesta* luonteesta olivat kestäviä ja kauaskantoisia.

3.4. Moderni logiikka

Uusi kiinnostus logiikkaa kohtaan virisi siis 1800-luvun puolivälissä ja sen ensimmäisiksi merkittäviksi edustajiksi mainitaan tavallisesti Gottlob Frege (1848–1925) ja Georg Boole (1815–1864). Sen yhtenä tärkeänä pontimena oli matematiikan perusteiden tutkimus tai tarve lujittaa niitä. Von Wright tiivistää tapahtumia:

Eurooppalaisen matematiikan historiassa 1600- ja 1700-luvut olivat suurten seikkailujen vuosisatoja. Uusien menetelmien turvin matemaattinen ajattelu teki löytöretkiä tutkimattomiin, usein ennakolta tietymättömiin maihin. Oli luonnollista, että aluksi oltiin kiinnostuneempia eteenpäin päämääriin johtavista reiteistä kuin takaisin lähtökohtiin vievien yhdysteiden lujuudesta.

1800-luvun alussa alkaa matematiikan piirissä ilmanala muuttua. Aikaisempien vuosisatojen saavutuksia systematisoidaan. Tähän järjestelmällistämisyhkymykseen liittyy uusia vaatimuksia matemaattisen todistuksen ja käsitteenmuodostuksen sitovuudelle (täsmällisyydelle). Katse kääntyy taaksepäin sen perusteisiin.¹³⁰

Logiikka, filosofia ja kieli -teoksen kirjoittamisajankohdalle on kuvaavaa, ettei siinä ole minkäänlaista mainintaa Kantista loogikkona tai logiikan filosofina. Uudemmissa esityksissä, myös von Wrightin¹³¹ omissa julkaisuissa, Kantin vaikutus erityisesti Gottlob Fregeen on tullut kiintoisalla tapaa esiin.¹³² Yleisemminkin on noussut esiin se seikka, ettei logiikan harrastuksella ja niin sanotulla analyttisellä filosofialla (tai positivismilla, loogisella empirismillä jne.) ollut mitään välttämätöntä ”sisäistä yhteyttä”. Näkökulmaa on aikoinaan varmasti vääristänyt Bertrand Russellin (1872–1970) mahtava hahmo – ja hänen varsin negatiiviset arvionsa esimerkiksi Kantin filosofiasta ja sen vaikutuksista. Myös logiikan talviun-

takaan ei nähdä nykyään niin syvänä kuin aikaisemmin, vaikkakaan ajatusta ei olla kokonaan hylätty, mikä tuskin olisi aiheellistakaan.¹³³

Logiikan renessanssin taustalla oli yhteneväisiä filosofisia intressejä, jotka kuitenkin ylittivät selvästi suuntausten ja koulukuntien rajat – eikä kyse ollut pelkästään tarpeesta lujittaa matematiikan perustuksia. Georg Henrik von Wright viittaaakin yhdeksänkymmentäluvun alussa pitämässään esitelmässä muutamiin yhteisiin logiikan kukoistuskausien piirteisiin:

Filosofian historiassa viidettä ajanlaskumme alkua edeltänyttä vuosisataa nimitetään tavallisesti sofistien mukaan. Tämä oli aikakausi, jolloin ihmiset kokivat lapsellista iloa vastikään keksitystä sanojen voimasta käyttäessään ja väärinkäyttäessään argumentteja ratkaisemaan oikeudellisia ja kaupallisia kiistakysymyksiä. Haaste pohtia kriittisesti näitä kesyttömän rationaalisuuden varhaisia purkauksia synnytti sokraattisena tunnetun filosofisen perinteen ja sen puitteissa eriytyneemmän ajattelun muotojen tutkimuksen, jota sanomme logiikaksi. Se oli myös aikaa, jolloin ensimmäistä kertaa yritettiin systematisoida matemaattista tietoa – mistä todistuksena ovat Eudoxoksen verranto-oppi ja Euklidesta edeltäneet pyrkimykset systematisoida geometrian alkeet.

Keskiajalla ollut logiikan kukoistuskausi syntyi taas tarpeesta selventää ja tulkita mielekkäällä tavalla kristinuskon pyhiä kirjoituksia ja niiden logosta – ja viimeinen kukoistuskausi alkoi tarpeesta tutkia perusteitaan myöten sitä ”kesyttömän rationaalisuuden purkausta”, jota on kutsuttu uuden ajan luonnontieteeksi.¹³⁴

Mutta sofistien ajattelussa ilmenevää ”kesyttömän rationaalisuuden purkausta” voitaisiin myöskin nimittää irrationalisuuden purkaukseksi, koska loppuun vietyinä ne näyttivät johtavan täydelliseen subjektivismiin ja nihilismiin. Keskiajan irrationalismi tuli tavallisimmin esiin joko hillittömänä uskonnollisena lahkolaisuutena tai eskatologismina. Logiikan kolmannen aallon syntyvaiheissa tällaisina purkauksina voidaan pitää esimerkiksi Kierkegaardin, Nietzschen tai Bergsonin filosofiaa tai koko sitä laajaa filosofista virtausta, jota on kutsuttu elämänfilosofiaksi. Heidän edeltäjänään voidaan pitää taas David Humen radikaalia ja johdonmukaista empirismia.¹³⁵

Logiikan ja logiikan filosofian piirissä voidaan nähdä eräänlainen ”rintama”, joka oli suuntautunut psykologismia vastaan. Se halusi erottaa toisistaan tosiasiallista ajattelua tutkivan psykologian ja oikeata tai moitteetonta ajattelua tutkineen logiikan. Tähän ”rintamaan” voidaan Fregen ja Russellin ohella katsoa kuuluneen esimerkiksi sellaiset vaikutusvaltaiset ajattelijat kuten Hermann Cohen (1842–1918), Rudolf Hermann Lotze (1817–1881) ja erityisesti Edmund Husserl (1859–1938). Psykologisteista voidaan mainita erityisesti John Stuart Mill (1806–1873) ja yleensä englantilaiset empiristit sekä saksalaiset, psykologeina tai luonnontieteilijöinä erittäin arvostetut Hermann Helmholtz (1821–1894) ja Wilhelm Wundt (1832–1920).¹³⁶ Psykologismia kritikoidessaan loogikot tunsivat kamppailuvansa kaikkea irrationalismia ja totuusnihilismia vastaan.

Leila Haaparanta on puolestaan korostanut sitä, ettei Fregen *Begriffsschrift* – hänen ensimmäinen merkittävä logiikan alaan kuulunut tutkielmansa ja myös eräänlainen ohjelmajulistus – ollut suinkaan vain käsitteitä koskeva kirjoitelma. Se oli uuden universaalikielen – *Mathesis universaliksen* tai *Lingua universaliksen* – luonnostelma. Tällaisena *Begriffsschrift* oli huomattavasti laajakantoisempi hanke, joka kytkee Fregen pyrkimykset suo-

raan uuden ajan alun suurien rationalistien, ennen muuta Descartesin ja Leibnizin keskeisiin intresseihin.¹³⁷

3.4.1. "Un jeu de caractères"

Erinomaisen hedelmällisen näkökulman modernin logiikan pyrkimykseen avaa todennäköisesti J. van Heijenoortin ajatus, jonka mukaan logiikka on käsitetty kahdella toisistaan poikkeavalla tavalla: joko kalkyylina tai (universaalina) kielenä. Ajatusta ovat kehitelleet edelleen Jaakko Hintikka ja Martin Kusch. Ensimmäiseen ryhmään kuuluu Fregen ja Russellin ohella Ludwig Wittgenstein, joka *Tractatus* –teoksessaan asettui painokkaasti sille kannalle, että jokainen lause voidaan analysoida elementaarilauseiden totuusfunktioiksi yhdellä ja vain yhdellä tapaa ja että "lause asettuu maailmaa vastaan kuin mittapuu" niin, että lauseen elementit (nimet) vastaavat yksikäsitteisesti maailman elementtejä (olioita). Edelleen tälle ajattelutavalle oli ominaista usko "semantiikan julkilausumattomuuteen" – Wittgensteininhan oli tunnetusti sitä mieltä, että *Tractatus* lauseet olivat mielettömiä. Lause voi ilmaista tosiseikan olemalla sen looginen kuva – ja kaikki mielekkäät lauseet ovat tällaisia kuvia. Mikään kuva ei kuitenkaan voi kuvata sitä, miten se kuvaa todellisuutta.

Toinen tapa käsittää logiikka on mieltää se kalkyyliksi – siis merkkipeliksi – jolla on omat sääntönsä ja jolle voidaan antaa monenlaisia tulkintoja, erilaisia malleja. Sen tunnetuimpia edustajia ovat tai ovat olleet George Boole, Ernst Schröder, David Hilbert, Kurt Gödel, Alfred Tarski, Rudolf Carnap (myöhemmässä tuotannossaan), Georg Kreisel ja Jaakko Hintikka. Näyttäisi siltä, että suuri osa nykypäivän loogikoista olisikin nyt kallistumassa vähitellen kalkyyli- tai malliteoreettisen ajatustavan kannalle.¹³⁸ Tämän kehityksen myötä modernien loogikkojen *Weltanschauung* on palaamassa juurilleen sikäli, että tätä voidaan pitää myöskin Leibnizin kantana – hänen mukaansa jokainen monadi heijastaa omalta kannaltaan, omasta perspektiivistään.

Tapa käsittää logiikka kalkyyliksi on herättänyt paljon kiivasta arvostelua. Hämmästyttävää ei ole niinkään se, että neuvostomarxistit olivat näkevinään siinä pelkän irrationalismin ja subjektiivisen idealismin ilmentymän. Mutta myös sofistikoituneimmat filosofian suuntaukset – esimerkiksi Max Horkheimer – näkivät tästä asiasta vain sen pimeät (tai mahdollisesti pimeät) puolet: ajattelun teknistymisen, vieraantumisen kokemustodellisuudesta jne. Von Wright osuu paljon oikeampaan kirjoittaessaan:

Leibnizin usein lainattuja sanoja logiikasta ja matematiikasta *merkki-pelinä* ("un jeu de caractères") ei saa ymmärtää pinnalliseksi leikinlaskuksi näiden tieteiden mitättömästä merkityksestä. Sanat kohdistuvat erääseen ihmishengen suurimmista ominaisuuksista – kykyyn kohota tosiasioiden yläpuolelle, ikuisesti pätevien suhteiden muotopuhtaaseen ja ankaran lainalaiseen maailmaan. Tämä riippumattomuus sisällöstä on samalla yksi yhtäläisyyksistä loogisen ajattelun ja taiteellisen luomisen välillä.¹³⁹

Max Horkheimerin loogista empirismiä käsittelevä kriittinen esseen *Die neueste Angriff auf die Metaphysik* sisältää koko joukon teräviä huomautuksia kyseisen filosofisen suuntauksen puutteista, mutta toisaalta hän ei oikein haluakaan nähdä sen ansioita. Horkheimer kysyy tietysti täysin oikeutetusti sitä, onko loogisen empirismin piirissä järki (*die Ver-*

nunf schlechthin) samaistettu tai tyypistetty ”kalkyloivaksia ajatteluksi”. Mutta samalla häneltä itseltään tuntuu unohtuvan se, ettei kalkyulien ja muiden vastaavien menetelmien käyttö ja tutkiminen tarkoita välttämättä sitä, ettei niiden käyttäjä kykenisi ajattelemaan myös muulla tavoin.

4. Jäljittelystä uuden luomiseen

Varsin laajalle levinneen käsityksen mukaan Platonin ja Aristoteleen kaltaiset ajattelijat, olisivat liki pitäen halveksineet tuottavaa työtä ja korostaneet filosofian puhtaasti kontemplatiivista, ei-teknistä luonnetta.¹⁴⁰ Mutta toisaalta esimerkiksi Jaakko Hintikka on muutamissa tutkielmissaan perustellut näkemystä, jonka mukaan antiikin suuret filosofit olisivatkin pitäneet itseäänkin jonkinlaisina käsityöläisinä. Myös G.E.M. Anscombe puhuu *Intention*-tutkielmassaan antiikin tiedonkäsityksen käytännöllisyydestä vastakohtana meidän aikamme ”toivottomalle kontemplatiivisuudelle”. Tunnustautuuhan Sokrateskin *Puolustuspuheessaan* nimenomaan käsityöläisten oppipojaksi:

Viimein käännyn käsityöläisten puoleen. Olin hyvin selvillä siitä, etten itse tiennyt juuri mitään, mutta että käsityöläisillä oli paljonkin hyödyllistä tietoa. En pettynyt toiveissani: he tiesivät paljon sellaista, mitä en tiennyt ja sikäli he olivat viisaampia kuin minä. Mutta, Ateenan miehet, olin huomaavinani, että hyvät ammattimiehet syyllistyivät samaan virheeseen kuin runoilijat: he uskoivat ammattitaidon tekevän heistä viisaita myös muissa ja hyvinkin tärkeissä asioissa.¹⁴¹

Ennen käsityöläisten puoleen kääntymistään hän oli etsiskellyt tietoa ja viisautta sofistien, poliitikkojen, runoilijoiden sekä ”tragedioiden ja dityrambien kirjoittajien” puoleen. Näiltä hän ei uskonut oppineensa yhtään mitään. Tutkielmassaan *Tieto, taito ja päämäärä* Hintikka kiinnitti huomiota siihen, että kreikan kielen *episteme* –sana tarkoitti sekä tietoa että taitoa. Se käsityöläinen, jolla oli todellista tietoa ei puuhastellut sokean spontaanisti (”välttämättömyyden ja sattuman” määräämänä) vaan pyrki kurinalaisesti tiettyyn päämäärään. Ammattimiehen taidon perustana oli siis se, että hänellä on mielessään valmistettavan asian hahmo, *eidōs*, jonka hän pyrkii antamaan käsissään olevalle materiaalille.¹⁴²

Käsityöläismäinen valmistajan tieto oli siis itse asiassa koko tuon antiikin tärkeimpien ajattelijoiden tietokäsityksen perustana. Mutta toisaalta tämä valmistajan tieto eroaa hyvin radikaalisti modernista teknisestä tietotaidosta, *know-howsta*. Antiikin valmistajan tieto oli nimittäin keskeisesti myös käyttäjän tietoa esineen ikuisista ja oikeista käyttötarkoituksista. Näin antiikin valmistajan ja samalla käyttäjän tiedon ihanteessa tulee esiin luonnon tai kosmoksen seuraamisen idea. Käyttäjän tiedon ja tekijän tiedon tietynasteinen yhteensulautuminen on kytköksissä jo edellä käsiteltyyn kreikkalaisen maailmankäsityksen implisiittiin teleologisuuteen – kuten myös siihen intellektualistiseen käsitykseen, että hyve oli tietoa ja päinvastoin.

Simo Knuutila onkin todennut valaisevasti:

Platonin käsityksen mukaan sellaiset perusartefaktit kuten talot, ruukut ja kankaat ovat oikeastaan luonnon tuotteita, sillä ihmisyyhteisö tuottaa niitä kuten puut lehtiä tai hedelmiä. Ne ovat ihmisten luonnollisen toiminnan kautta todellisuuteen syntyviä ideain jäljitelmiä. Demiurgi ei tee niitä, koska ihmislaji on suunniteltu sellaiseksi, että niiden idea on sille ilmeinen ja se tuottaa niitä elämänsä välttämättömyyksiä. Platonin käsityksen mukaan luonnollisten artefaktien määrä on pieni. Niiden lisäksi ihmiset ovat itse ”keksineet” kaikenlaista muuta kuten autoja, atomipommeja, taskulaskimia, kuvanauhureita – ottaaksemme esimerkin myöhäisemmältä ajalta. Platonin käsityksen mukaan tällainen on roskaa, oikeastaan ei mitään. Ne eivät ole lajille välttämättömiä artefakteja eikä niillä siksi ole ideaa. Ja koska vain idean jäljitelmillä on jonkinlainen ontologinen status, ei-välttämättömien artefaktien keksiminen ja tekeminen on sellaisen kanssa askaroimista, mitä olevaisen ikuisen ja muuttumattoman mallin perusteella ei voi nimetä positiiviseksi. Se on jotakin kosmoksen kuulumatonta muodotonta saastetta.¹⁴³

Moderni luonnontiede ei ole mitenkään sitoutunut kosmoksen seuraamisen ideaan, se on tässä mielessä täysin kontemplatiivista G.E.M. Anscomben tai Reijo Wileniuksen tarkoittamassa mielessä. Myöskään *know-how* ei sinänsä ole sidoksissa mihinkään selkeään kuvaan ihmisten todellisista tai luonnollisista tarpeista vaan sitä voidaan käyttää hyvinkin ”luonnonvastaisten” halujen tyydyttämiseen. Perinteinen käsityöläinen valmisti siis artefakteja muuttumattomia, kosmoksen mukaisia ja eettisesti perusteltavissa olevia käyttötarkoituksia varten. Moderni tekniikka palvelee sen sijaan ”alati muuttuvia markkinoita” tai kullattajien nopeasti muuttuvaa kysyntää.¹⁴⁴

Antiikin ja keskiajan filosofiassa ihmisen valmistamia artefakteja pidettiin vielä luonnonesineitäkin vähäarvoisempina. Näin siksi, että luonnonesineet olivat jo itsessään ikuisten alkukuvien jäljitelmiä ja ihmisen luomukset puolestaan näiden jäljitelmiä – siis jäljitelmien jäljitelmiä. Aristoteleen *Fysiikassa* tämä arvottomuus tuli esiin esimerkiksi siinä, että ihmisen luomukset (esimerkiksi puuhevoset) eivät kyenneet luonnon olioiden (esimerkiksi oikeiden hevosten) tavoin tuottamaan itsenäisesti kaltaisiaan.

Eräs merkki perinteisen filosofian otteen murentumisesta keskiajan lopulla oli oppineidenkin piirissä kasvanut kiinnostus magiaan ja alkemiaan. Molemmissa niissä oli selkeästi kyse pyrkimyksestä luoda jotain uutta – tai ainakin uudella tavalla. Kultaa valmistessaan alkemisti teki kuitenkin ainetta, jota löytyi luonnosta, jota sen ajan käsityksen mukaan luonto oli siis itsekkin tuottanut. Jos noita maagi paransi sairauksia, niin tässäkin tapauksessa oli mahdollista ajatella, että hän teki (tai saattoi matkaan) vain jotain sellaista, mitä luonnossakin tapahtui. Tapahtuihan parantumisia itsestäänkin. Uutta oli nyt vain se, että ihminen olisi kohonnut näiden ennestään tuntemattomien tai ihmissilmän tavoittamattomissa tapahtuvien prosessien tuntijaksi ja hallitsijaksi.¹⁴⁵

Mutta tätä alkemian ja magian muodossa virinnyttä kiinnostusta uuden luomiseen perusteltiin myös uskonnollisesti. Erityisesti protestanttisessa teologiassa alettiin Raamatun luomiskertomusta tulkita niin, että ihminen Jumalan kuvana ja kaltaisuutena olisi myös uutta luomaan kykenevä olento. Suosituksi tuli myös sellainen pelastushistoriallinen näkemys, jonka mukaan Jumala olisi varustanut Paratiisista karkotetut ihmiset kyvyllä tehdä työtä ja muuttaa näin maailma vähin erin paremmaksi paikaksi ihmisen elää. Tämä näkemys on unohtumattomalla tapaa kirjattu John Miltonin *Kadotetun paratiisin* viime säkeisiin:

Taa katsoivat he, nähden itämuurit
tuon Paratiisin, heidän onnelansa,
nyt loimun hehkuun jääneen; tuimat kasvot
ja julmat aseet sulkivat sen portin.
Nous kyynel silmään, pois jo pyyhittiin;
Maailma suuri asunnoksi heille
Maat monet tarjos, Kaitselmus heit'ohjas.
Niin käsityksin, arkaillen ja verkkaan
Kaut'Eedenin he vaelsivat tietään.¹⁴⁶

Työtä ei siis pidettykään enää kirouksena vaan milteipä siunauksena. Luonnon ”sinälleen jättäminen” tai sen pelkkä seuraaminen alkoi näyttäytyä vuorostaan uskonnollisesti tai eettisesti arveluttavana, penseytenä Jumalan pelastussuunnitelmaa kohtaan.¹⁴⁷

Mutta saattoiko ihminen irrottautua kokonaan luonnon jäljittelystä luomaan jotain täysin uutta, prosesseja ja tuotteita, joista kumpaisellakaan ei ollut luonnossa esikuvaa. Esimerkiksi syöpäsairaille annettava sädehoito ja siinä tarvittavat laitteet ovat varmasti jotain, mitä luonnossa ei tavata. Itse asiassa tällaisia keksintöjä olivat jo esimerkiksi ruuti, kaukoputki ja mikroskoopin alkumuodot.

Heikki Mikkeli on eritellyt tutkimuksessaan renessanssifilosofi Jacobo Zabarellasta kiistaa, joka koski mekaniikan paikkaa tieteitten järjestelmässä: oliko se praktinen vai ”kontemplatiivinen” eli todellinen tiede? Sillä että mekaniikkaa alettiin pitää matematiikan ja metafysiikan kaltaisena kontemplatiivisena tieteenä tuli olemaan varsin suuri merkitys koko uuden ajan tieteelle. Jos nimittäin mekaniikka oli todellinen tiede, niin siinä tapauksessa myös sen uudet konstruktiot olivat todellisia, ”tosiolevaa”, eivät ”muodotonta saastetta”, vaikka niillä ei olisi ollutkaan mitään esikuvaa luonnossa.¹⁴⁸

Edelleen Mikkelin mukaan Alessandro Piccolomini (1508–1578) ja Giuseppe Moletti (k. 1588) olivat ensimmäisiä, jotka rohkenivat esittää *expressis verbis* sen ajatuksen, etteivät ihmisen luomat artefaktit olleet mitenkään periaatteessa heikompia kuin luonnon aikaansaannokset vaan että hän saattoi jopa ylittää ne. Wladyslaw Tatarkiewicz on puolestaan löytänyt hyvin saman tyyppisiä ajatuskultuja renessanssin estetiikasta: taideteos voi ylittää luonnon saavutukset, jos se on konstruoitu ”oikein”.¹⁴⁹

Francis Baconin kanta luonnon jäljittelyä ja uuden luomista koskevaan problematiikkaan oli vieläkin dramaattisempi: uuden luominen sanan kaikkein radikaaleimmassa merkityksessä ei ollut ihmiselle ainoastaan luvallista vaan myös hänen velvollisuutensa. Tämän vuoksi saattaa tuntua omituiselta, että hän luonnehti *Novum Organumin* ensimmäisessä aforismissa ihmistä luonnon ”palvelijaksi ja tulkitsijaksi”, eikä herraksi ja tulkitsijaksi. Mutta tämä kielii vain siitä, että Bacon oli vielä monessa suhteessa aristotelikko, joka käsitti muutoksen mahdollisuuksien realisoitumisena. Näin ihminen oli myös se kättilö, jonka oli autettava luon-

toa synnytystapahtumissa.¹⁵⁰

Baconin filosofiaan paikantuu kuitenkin se taitekohta, jonka jälkeen sanojen ”luonnollinen”, ”luontoperäinen” etumerkki vaihtuu positiivisesta selvästi negatiiviseksi ja tuli merkittävään joihin raakaa, villiä tai atavistista. Luonnon ”sinälleen jättäminen” tai sen seuraaminen olisi merkinnyt taantumista eläimen asteelle.

Aikaa myöten tämä teologisesti perusteltu pelastussuunnitelma muuntui vähitellen ajatuksiksi yleisestä edistyksestä, josta ainakin ulkoiset uskonnolliset tunnusmerkit hävisivät vähitellen kokonaan. Jumalan tahdon sijasta edistyksen vaatimusta alettiin perustella vetoamalla järkeen. Tämä ajatustapa kulminoituu mielenkiintoisella tavalla niin Kantin kuin Hegelinkin uskonnonfilosofiassa, missä kristinusko mielletään ”universaaliksi uskonnoksi” paljolti juuri siksi, että sen voidaan käsittää Järjeksi.

Mutta myös tässä tulee esiin järjen ambivalenssi, sen mahdollisuus kääntyä itseään vastaan. Ensi vaiheessaan Jumalan luomissuunnitelma oli se, mikä asetti mittapuut kaikelle sille mitä ihminen valmisti tai loi. Myöhemmässä vaiheessaan ne löydettiin Järjestä ja ainakin ihmisen ja eri luonnonesineiden olemusta koskeneista käsityksistä.

Mutta kun tällaiset käsitykset alkoivat itse puolestaan paljastua pelkiksi idoleiksi tai ”vääräksi objektiivisuudeksi”, ihmisen vapaudet uuden luojana tietenkin kasvoivat yhdessä lisääntyvän teknisen taitavuuden kanssa. Mutta samaan aikaan mureni se kriittinen potentiaali, mahdollisuus ”luomistekojen” kriittiseen arviointiin, joka näihin olemuskäsitteisiin oli kätkeytynyt. Ihmiselle oli tullut mahdolliseksi ylittää yhä useammassa kohtaa annettu – kuuron tai huonokuuloisen ihmisen ei tarvinnut välttämättä tyytyä syrjäiseen osaansa, vaan hän saattoi korjata asian kuulolaitteella. Mutta toisaalta ihmisellä itsellään ei ollutkaan mitään mahdollisuutta kriittisesti ylittää ja kyseenalaistaa näitä omia saavutuksiaan.¹⁵¹

5. Järjen tuhoutuminen

Valistuksen prosessi – järjen subjektivoituminen, formaalistuminen ja sen muuttuminen jäljittelevästä luovaksi – mahdollistivat kehityksen kohti humanimpaa ja järjellisempää maailmaa. Mutta sivilisoitumisprosessiin itseensä sisältyy myös sen negaatio, joten modernin ja modernisoituvan ihmisen ulottuvilla oli myös toisenlainen tulevaisuus. Siellä järki vähin erin tuhoaa itsensä, muuttuu uhkaksi niin ihmiselle itselleen kuin myös luonnolle.

Adornon ja Horkheimerin näkemykset ja tunnot ovat hyvin lähellä *Kommunistisen manifestin* esipuheen tunnettua kohtaa:

Porvaristo hävitti kaikki feodaaliset, patriarkaaliset ja idylliset suhteet, missä vain pääsi valtaan. Se repi sääliä rikki feodaalijan kirjavat siteet, jotka olivat kytkeneet ihmisen hänen luonnollisiin käskijöihinsä, jättämättä ihmisten välille muuta sidosta kuin alastoman pyyteen, tunteettoman ”käteismaksun”. Se hukutti hurskaan haaveellisuuden, ritarillisen innostuksen ja poroporvarillisen kaihomielen pyhät kyynelvirrat itsekkään laskelmoinnin jääkylmään veeteen. Se sulatti persoonallisen arvokkuuden vaihtoarvoksi ja asetti lukemattomilla lupakirjoil-

la sinetöityjen ja palveluksilla ansaittujen vapauksien tilalle yhden vapauden, tunnottoman kauppavapauden. Se asetti, sanalla sanoen, uskonnollisten ja poliittisten harhakuvien verhoaman riiston sijaan avoimen, häpeämättömän, suoran ja pelkistetyn riiston.

Porvaristo riisui pyhyiden hohteen kaikilta tähän asti kunnianarvoisilta ja pelonsekaisen hurskauden ympäröimiltä toimituksilta. Se muutti lääkärin, lakimiehen, papin, runoilijan ja tiedemiehen pelkiksi maksetuiksi palkkalaisikseen. (...)

Porvaristo ei voi olla olemassa mullistamatta jatkuvasti tuotantovälineitä, sen seurauksena tuotantosuhteita ja edelleen kaikkia yhteiskunnallisia suhteita. Sitä vastoin kaikkien aikaisempien tuotannollisten luokkien olemassaolon ensimmäinen edellytys oli vanhan tuotantotavan säilyttäminen muuttumattomana. Jatkuvat muutokset tuotannossa, kaikkien yhteiskunnallisten olojen alituinen järkkäminen, ikuinen epävarmuus ja liike erottavat porvariston aikakauden kaikista muista. Kaikki tiukkaan piintyneet suhteet ja niihin liittyvät vanhastaan arvossa pidetyt käsitykset ja näkemykset hajoavat, kaikki vasta muodostuneet vanhenevat ehtimättä luotua. Kaikki säätyperäinen ja pysyväinen haihtuu utuna ilmaan, kaikki pyhä häväistään, ja ihmisten on lopulta pakko katsoa elämäntilannettaan ja keskinäisiä suhteitaan vailla harhakuvia.¹⁵²

Mielenkiintoista tässä katkelmassa on jännite viimeisen lauseen ja koko muun tekstin välillä. Porvariston aikakausi ja sen itsekkään laskelmoinnin jääkylmä vesi kuvataan ensin ihmiselle joksikin hyvin vihamielisiksi asioiksi, mutta sitten viimeinen lause kääntää koko arvion miltei ylösalaisin. Aikakausi vapauttaakin ihmisen harhakuvista, mikä on taas ehdottomasti myönteinen seikka.¹⁵³

Adorno ja Horkheimer katsoivat, että ainakin historian tuntema valistus on kätkenyt sisäänsä myyttisen ytimen. Modernin aikakausi ei automaattisesti tehnytään sitä, mitä se kuvitteli tekevänsä, ei purkanut esimerkiksi suvun, luolan, torin ja teatterin idoleita, jotta ”alaston totuus” pääsisi vihdoinkin esiin vailla ihmisen kutomia verhoja. Kun olympolaiset jumalat korvautuivat metafysisillä käsitteillä, joiden oli taas väistyttävä massapisteiden, valenssien ja voimasuunnikkaiden tieltä, niin alaston totuus ei koskaan paljastunut peiton alta. Vain peitot vaihtuivat:

Myytti muuttuu valistukseksi ja luonto pelkäksi objektiivisuudeksi. Ihmiset maksavat valansa lisääntymisen vieraantumalla siitä, minkä suhteen he valtaa käyttävät. Valistuksen suhde olioihin on sama kuin diktaattorin ihmisiin. Se tuntee ne vain sikäli kuin voi manipuloida niitä. Tieteenharjoittaja tuntee oliot sikäli kuin hän voi tehdä niitä. Näin niiden oleminen sinänsä muuttuu olemiseksi hänelle. Muutoksessa olioiden olemus osoittautuu aina samaksi, herruuden perustaksi. Tämä identtisyys konstituoii luonnon ykseyden.¹⁵⁴

Ja vielä:

Porvarillista yhteiskuntaa hallitsee ekvivalenssi. Se tekee erinimisistä toisiinsa verrattavia palauttaessaan ne abstrakteihin suureisiin. Valistukselle se, mikä ei palaudu numeroihin, viime kädessä ykköseen, on illuusiota, modernille positivismille se on runoutta. Parmenideesta Russelliin tunnussana on ykseys. Kaiken aikaa kyse on jumalien ja kvaliteettien hävittämisestä.¹⁵⁵

Näin valistus vajoaa Horkheimerin ja Adornon mukaan vain entistä syvemmälle omaan kal-seaan mytologiaansa. Samalla valistunut ihmishenkilö joutuu helposti erikoislaatuisen *ne-mesis naturaliksen* uhriksi:

[L]uontoon kohdistuva maailmanherrsus kääntyy itse ajattelevaa subjektia vastaan, josta ei jää jäljelle muuta kuin se ikuisesti samana pysyvä ”minä ajattelen”, jonka on voitava seurata kaikkia mielikuviani. Näin subjekti kuin objektikin mitätöityvät. Abstraktilla itsellä, pöytäkir-jan pitämisen ja systematisoinnin perusteella, ei ole vastassaan muuta kuin abstrakti materi-aali, jolla ei ole muuta ominaisuutta kuin olla moisen hallinnan substraatti.¹⁵⁶

Tällä kaikella kyseiset ajattelijat eivät halua väittää, etteikö tiede olisi kehittynyt tai tietämyk-semme lisääntynyt. He eivät epäile, etteikö moderni lääketiede pystyi parantamaan useam-pia sairauksia paljon tehokkaammin kuin luonnonkansojen shamaanit. He eivät myöskään halua kiistää näiden saavutusten humaania arvoa. He pyrkivät nostamaan esiin vain kysy-myksen sitä, mikä on ollut näiden monien edistysaskeleitten hintana – tai minkälainen tuo hinta voisi pahimmillaan olla. Auschwitzhan ei ollut heille valistuksen ainoa tai väistämä-tön lopputulos.¹⁵⁷

Moderni luonnontiede hävitti luonnosta teleologian ainakin sen perinteisessä merkityk-sessä. Sen mukaan millään oliolla (oliolajilla) ei ole muuttumatonta olemusta, joka pyrkisi to-teutumaan, ei luonnollista paikkaa, jonne se hakeutuisi, eikä tehtävää, jota varten se olisi ole-massa. Moderni luonnontiede näki kaiken koostuvan materiaasta ja piti kaikkea tapahtumis-ta kausaalisenä, ainakin mitä luontoon tuli. Näin vähitellen hävisivät kaikki annetut (”Juma-lan piirtämät”) rajat ”luonnonmukaisen” ja ”luonnottoman” tai ”luonnonvastaisen” väliltä. Jos luonnollisella tarkoitettiin luonnonlakien mukaista – niin sitä oli kaikki, mitä oli tai pys-tyttiin valmistamaan.

5.1. Minuuden minimalisoituminen

Näiden rajojen kyseenalaistamisen ja ylittämisen myötä ihminen on yhä enemmän vapautu-nut ”väärän objektiivisuuden vallasta” ja hänestä itsestään on tullut monessa suhteessa luon-non hallitsija. Tämän myötä hän on voinut radikaalisti parantaa oman elämänsä laatua, mut-ta se ei ole kuitenkaan koko totuus. Samalla ovat nimittäin kadonneet myös ne ”valmiina saadut” pidäkkeet, jotka ovat hillinneet ihmisen halua hallita ja manipuloida luontoa. Ihmi-sen pitäisi kyetä asettamaan ne itse.

Tämän herruuden kääntyminen ”itse ajattelevaa subjektia vastaan” alkaa (tai: sen on mahdollista alkaa) taas siitä hetkestä, kun tämä subjekti ryhtyy epäilemään erityisen ihmis-luonnon olemassaoloa. Tämäkin prosessi on syvästi ambivalentti, koska siinäkin alkaa vää-rän objektiivisuuden valta murentua yhdessä niiden pidäkkeiden kanssa, jotka ovat aikojen saatossa suojanneet ihmistä ja hänen arvokkuuttaan. Ellei näitä pidäkkeitä ole – eikä niitä pysty kukaan asettamaan – alkaa ihminen itse muuttua muodottomaksi materiaksi, jota voi-

daan mielin määrin muokata, ”kouluttaa” ja ”jalostaa” kulloistenkin ”haasteiden” tai vaatimusten mukaan.¹⁵⁸ *Valistuksen dialektiikassa* käsitellään tässä yhteydessä Homeroksen *Odysseijaa*. Sen sankarihan selviytyy kaikista tielleen asetetuista ansoista tai testeistä ove-luutensa, häikäilemättömyytensä ja miltei rajattoman muuntautumiskykynsä ansiosta. Ove-luus liittyy aina uhraamiseen, joko toisten tai oman minuuden.¹⁵⁹

Tämän jatkuvasti kohti pistemäistä raja-arvoaan typistyvän minän yhä yksinomaisempi imperatiivi on pelkkä selviytyminen. Amerikkalainen historioitsija ja sosiologi Cristopher Lasch on puhunut erityisestä ”selviytymismentaliteetista” (*survival mentality*) ja siihen kiinteästi liittyvästä oman itsen jatkuvasta minimoimisesta (*minimal self*).¹⁶⁰ Hän on kiinnittänyt huomiota myös asian koomisempiinkin puoliin, esimerkiksi siihen, kuinka tv:n sarjaohjelmat ja viihdelehdet ovat täytyneet erilaisista selviytymistarinoista, kuinka matka- tai vaikka pölynimurin käyttöoppaat ovat usein nimeltään matkailijan tai käyttäjän ”selviytymispakkauksia” (*survival kits*). Näiden selviytymistarinoiden juoni ja opetus on Lashin mukaan pelkistetysti se, että ihminen selviytyy miltei mistä hyvänsä kunhan uskaltaa kyllin rohkeasti kyseenalaistaa (so. hylätä) siihenastiset tottumuksensa ja uskomuksensa, eli mitä perinpohjaisempiin muodonmuutoksiin hän uskaltaa heittäytyä – tai mitä suuremmat osat hän itsestään uhraa.¹⁶¹

Omien tapojen ja uskomusten kyseenalaistaminen on tietenkin usein tervetullut, mutta myös ambivalentti seikka. Tämän vuoksi onkin jossain määrin huolestuttavaa se, että esimerkiksi kasvatustieteissä ja -filosofiassa on painotettu vain muutoksen tai kyseenalaistamisen humaaneja ja ”emansipatorisia” puolia. Mutta siitä voi tulla myös pakko, ahdistuksen ja loputtoman riittämättömyyden tunteen aiheuttaja.¹⁶²

Erich Fromm kirjoittaa teoksessaan *Vaarallinen vapaus* modernisoituvasta ja typistyvästä minästä osuvasti:

Toisin sanoen ei rakasteta ihmistä konkreettisesti ja kokonaisuudessaan, kaikki hänen mahdollisuutensa mukaan luettuina. Se ’minä’ jonka hyväksi moderni ihminen toimii, on yhteiskunnallinen minä (...) joka ’minä’ todellisuudessa on ihmisen objektiivisen toiminnan subjektiivinen valepuku. (...) Nykyajan ihmiselle tuntuu olevan luonteenomaista minänsä oikeuksi-en täysi myöntäminen, mutta todellisuudessa hänen minänsä on heikentynyt ja supistunut kokonaisminän osaksi – älyksi ja tahdonvoimaksi – ja kaikki muut kokonaispersoonallisuuden alueet on suljettu pois.¹⁶³

Tämä minä ei siis ole ”todellinen minä” vaan yhteiskunnan pakkojen tai funktioiden tihentymäpiste, josta marxilaisessa kirjallisuudessa on käytetty myös nimitystä ”luonnenaamio” (*Charaktärmaske*).¹⁶⁴ Se on ”sisäinen toimitusjohtaja”, joka pyrkii sopeuttamaan ja rationalisoimaan ihmisen (kokonaispersoonan!) kulloisenkin markkinatilanteen mukaiseksi.¹⁶⁵

5.2. Totuus ja mielivalta

Kuten edellä todettiin, modernin filosofian ”klassisen kauden” punaisena lankana oli ajatus järjestä minuuden ytimeen kuuluvana asiana ja samalla myös siltana, joka saattoi yhdistää

hyvinkin erilaisia ihmisiä. Tämän kauden voidaan ajatella kestäneen Baconista ja Descartesista aina Hegeliin saakka. Kantin ja erityisesti Hegelin filosofiassa järjen ajateltiin silloittavan yksityisen ja yleisen niin, että ajattelemalla ja toimimalla ”yleispätevästi” ihminen toimi ja ajatteli myös mahdollisimman itsenäisesti ja persoonallisesti. ”Yleinen”, mikäli se oli järkevää (ja vains sellaista ”todellinen yleinen” saattoi olla), ei siis ollut yksityiselle uhka vaan mahdollisuus.

Toisin kuin useimmat muut marxilaisuuden suuntaukset, Frankfurtin koulukunnan keskeisten ajattelijoiden suhde ns. elämänfilosofiaan (*Lebensphilosophie*) ei ollut yksiselitteisen kielteinen, päinvastoin. Esimerkiksi Schopenhaueria, Nietzscheä, Diltheyä, Simmeliiä tai jopa Bergsonia he pitivät varsin suurella arvolla. Horkheimerin mukaan kyseiset ajattelijat olivat tuoneet dramaattisesti esiin modernin rationaalisuuden rajoitukset ja ratkaisemattomat ristiriidat, esimerkiksi yksilön ja yhteisön tai luonnon ja sivilisaation suhteisiin kätkeytyvän traagiikan. Sigmund Freudin ajattelu ja varsinkin hänen myöhäisteoksensa olivat ”frankfurtilaisten” mukaan tässä suhteessa vähintään yhtä arvokkaita. Kaikilta mainituilta ajattelijoilta löytyy traaginen korostus, jonka Freud ilmaisi toteamalla: ”kulttuurin edistysaskeleet maksetaan syyllisyydentuntojen kiristymisellä ja onnen elämysten vastaavalla kaventumisella”.¹⁶⁶ Sikäli kuin elämänfilosofia (ja psykoanalyysi) ovat kyenneet erittelemään ja valaisemaan tätä traagiikkaa, kyse ei tietenkään ole irrationalismista vaan olemassa olevan irrationaalisuuden tutkimisesta.¹⁶⁷

Mutta toisaalta nimenomaan elämänfilosofiassa kehkeytyi Adornon ja Horkheimerin mukaan suuntaus tai kehityslinja, joka huipentui natsismiin. Sen ytimenä oli lupaus ”ratkaisusta” porvarillisen järjen traagisiin ristiriitoihin tai ”antinomioihin”: Sen mielestä ihmisen oli luovuttava autonomiastaan, opittava tottelemaan, tultava osaksi jotain suurempaa, alkupepäisempää tai alkuvoimaisempaa. Tämä uusi tottelemisen vaatimus oli luonteeltaan aivan jotain muuta kuin se järjellisen velvollisuuden idea, joka oli ominainen porvariston klassiselle kaudelle. Komennot kumpusivat nyt esiin jostakin, joka jo määritelmänsä mukaisesti oli järjelle käsittämätöntä: rodusta, verestä, maasta, muinaisesta arjalaisesta viisaudesta ynnä muusta sellaisesta.¹⁶⁸

Mutta toisaalta Horkheimer ja Adorno puhuvat ”instrumentaalisen järjen auringosta”, jonka ”jääkylmässä valossa kypsyy barbarian sato”. Se tapa, jolla järki tuhosi itsensä oli rationaalia ja kylmän laskelmoivaa. Eräs hyytävimpiä esimerkkejä tästä olivat Saksassa – ja myös USA:ssa, Suomessa, Ruotsissa tai Neuvostoliitossa – käydyt keskustelut ”arvottomasta” elämästä ja siitä, minkälaisia taloudellisiakin rasitteita sellainen saattoi yhteiskunnille aiheuttaa. On ilmeistä, etteivät esimerkiksi Hitler tai Goebbels uskoneet ”pohjoisiin myynteihinsä” samalla tavoin kuin vuosisatojen tai –tuhansien takaiset esivanhempansa. He olivat ja pysyivät moderneina ja tietystä suhteesta myös ”valistuneina” ihmisinä. Hitler toteakin *Taisteluni* –teoksessaan:

Niinpä maailmankatsomus voi viedä oman aatteensa voittoon ainoastaan siinä tapauksessa, että se kokoaa riveihinsä aikakautensa ja kansansa rohkeimmat ainekset ja järjestää heidät taisteluvoimaisen järjestön lujin muotoihin. Mutta siihen kuitenkin vaaditaan, että se noita aineksia silmällä pitäen poimii omasta yleisestä maailmankuvastaan tiettyjä ajatuksia ja pukee

ne semmoiseen muotoon, että ne täsmällisen, iskulauseen kaltaisen lyhyytensä ansiosta tuntuvat olevan omiaan uuden ihmisten yhteyden uskontunnustukseksi.¹⁶⁹

Kun tilanne muuttui, poimittiin ”yleisen maailmankuvan” varastoista uudet kuvat ja iskulauseet, jotka saattoivat olla huutavassa ristiriidassa edellisten kanssa. Se ei kuitenkaan saanut painaa taisteluvoimaisen järjestön lujissa muodostelmissa rynnäköivien taistelijoiden mieltä – jos ”itse elämä” oli ristiriitaista, niin ajattelun ristiriidat olivat vain osoitus siitä, että se olikin sopusoinnussa jonkin syvemmän ja elävämmän totuuden kanssa. Tällainen karkea anti-intellektualismi on ollut tyypillistä niin natsismille, stalinismille kuin maolaisuudellekin.

Tällainen barbaria oli eräässä mielessä äärimmäisen valistunutta ja järkevää (merkityksessä *rational*), sillä ”instrumentaalisen järjen aurinko” ja sen jääkylmä valo oli hajottanut kaikki annetut tai perityt myytit, symbolit, traditiot ja tarinat ja tehnyt niistä pelkästään propagandan raaka-aineita ja joukkojen tajunnan manipuloinnin välineitä. Saman kohtalon kuin järki (merkityksessä *reason*) on kokenut myös totuus, joka sekin voi menettää kaiken itsearvoisuutensa. Tällainen barbaria oli tietenkin ”paluuta luontoon”, mutta silloin luonto nähtiin oikeastaan vain pelkkänä olemassaolon kamppailuna – ja ”luonnonmukainen elämä” oli taas selviytymis- tai olemassaolokamppailua, jossa ”totta”, ”oikeaa” ja ”järkevää” oli kaikki se, mikä auttoi menestymään. Tämän mukaisesti fasismi – tai jokin muu valistuksen luoma äärimmäinen barbaria – voidaan määritellä Horkheimerin tavoin ”järjen ja luonnon saatanalliseksi synteeksi”.¹⁷⁰

Tämän tapainen järjen tuhoutuminen ja myös totuuden itseisarvon kieltäminen ei ole tietenkään ominaista vain fasismin tai stalinismin kaltaisille poliittisille ideologioille. Osin vakavana, osin huvittavana kurioositeettina voidaan tässä yhteydessä ottaa esiin skientologia ja sen perustaja L. Ron Hubbard, joka toteaa vuonna 1950 ilmestyneessä teoksessaan *Dianetiikka*:

Elämän tavoitteen voidaan ajatella olevan loputon elossapysyminen. Ihmisen yhtenä elämänmuotona voidaan todistaa noudattavan kaikissa toimissaan ja tarkoituksissaan yhtä ainoaa komentoa: ”PYSY ELOSSA!”

Ihmisen elossapysyminen ei ole uusi ajatus. Uusi ajatus on se, että ihmisellä on vaikuttiminaan *ainoastaan* elossapysyminen.¹⁷¹

Skientologian ja monien sen sukuisten uususkontojen tai pseudofilosofioitten ydin on hyvin radikaali subjektivismi: todellisuus on sitä tai sellainen, millaiseksi ihminen sen kokee. Maailman muuttamisen sijasta näissä opeissa keskitytään oman maailmankuvan tai koko tajunnan manipulointiin.

Luonnon ja järjen ”saatanalliseen synteisiin” perustuvilla filosofioilla on ominaista, että ne ovat yhtä aikaa äärimmäisen ”objektivistisia” ja samalla kuitenkin äärimmäisen subjektivistisia. Todellisuus kuvataan niissä yhtäältä sellaiseksi, johon on vain sopeuduttava. Veren ja maaperän kuiskaukset tai rodun käskyt olivat jotain, mitä oli kuunneltava ja toteltava ilman mitään ehtoja. ”Kansakunta” muodosti sellaisen kohtalonyhteyden, jonka ylä- tai ulkopuolelle ei kenelläkään ollut lupa asettua. Mutta toisaalta esimerkiksi Hitler saattoivat

hyvin avoimesti – ja ylpeillen – myöntää, että kansallissosialistinen ideologia koostui mielikuvista tai ”myyteistä”, jotka olivat miltei kokonaan tekaistuja ja hetkellisten tarpeitten synnyttämiä.¹⁷²

5.3. Tiede ja tekniikka ideologiana

Frankfurtin koulukunnan myöhäisemmän vaiheen yksi keskeinen teema oli tieteen ja tekniikan muuttuminen itsessään ideologiaksi, mihin prosessiin liittyi kiinteästi myös praktisen järjen erityislaadun hämartyminen tai sen korvautuminen jonkinlaisella tekniikalla. Vanhan Frankfurtin koulun jäsenistä Herbert Marcuse lienee se, joka on eniten käsitellyt tätä ongelmapiiiriä. Erityisen tärkeitä tässä suhteessa ovat hänen teoksensa *Yksiulotteinen ihminen* ja jo vuonna 1941 ilmestynyt essee *Einige gesellschaftliche Folgen moderner Technologien*. Jürgen Habermasin filosofiassa tämä ongelmakenttä – kysymykset systeemin ja elämismaailman suhteesta tai kommunikatiivisen rationaalisuuden erikoislaatu ja merkitys – on saanut keskeisen sijan. ”Frankfurtilaisten” ohella tulee ”teknistymisen” kriitikoista ja praktisen järjen erityislaadun korostajista mainita ainakin Hannah Arendt, Alasdair McIntyre, Martha Nussbaum, Charles Taylor ja myös G.H. von Wright.

Aristoteleshan jakoi ihmisen ”aktiviteetit” kolmeen ryhmään: erilaisten tuotteiden valmistamiseen (*poiesis*), eettis-poliittiseen toimintaan (*praxis*) ja vapaaseen mietiskelyyn (*theoria*). Valmistamisen päämäärä ei ollut itse prosessissa vaan sen tuloksessa, joka oli aina joku todellisen tai kuvitellun tarpeen tyydyttävä olio, palvelus tms. Eettis-poliittinen toiminta ja varsinkin vapaa mietiskely olivat taas itsetarkoituksellisia eli toiminta sisälsi myös oman päämääränsä. Theoria oli arvokkainta aristotelikkojen silmissä siksi, että se oli kaikkein itseriittoisinta: se ei kuluttanut mitään itsensä ulkopuolelta, eikä tuottanut muuta kuin ”teoriaa”.

Uuden ajan tieteen myötä tämä perinteinen asetelma alkoi muuttua hyvin hämmäntävästi ensinnäkin sikäli, että vapaa mietiskely korvautui yhä enemmän tieteellisellä teorialla (tieteellisellä päättelyllä yms.). Tämän ohella tuottavaa toimintaa ja siinä tarvittavaa tekniikkaa alettiin pitää yhä kasvavassa määrin ”theorian” (tieteen) sovellutuksena – jopa niin, että ”theorian” arvo nähtiin sen teknisissä sovelluksissa. Tämän kehityksen myötä alkoivat voimistua myös sellaiset äänenpainot, joiden mukaan myös eettis-poliittinen toiminta olisi mahdollista tieteellistää ja nähdä se siis ihmisluontoa, yhteiskuntaa yms. käsittelevien yleisten teorioitten (”sosiaalifysiikka”) käytännön sovellutuksina (”sosiaalitekniikka”). Erityisen selkeästi tämä ajatustapa tuli esiin utopistisocialisti Henri de Saint-Simonin ja hänen oppilaansa August Comten ajattelussa sekä jossain määrin myös eräiden utilitaristien katsomuksissa.

Marcusen mukaan teknologisen järjen – ja järjen teknistymisen – myötä perinteiset ideologiat saattavat murentua pois hieman sillä tapaa, mitä Daniel Bell kuvailee teoksessaan *End of Ideology*. Mutta tämä merkitsee vain sitä, että tehokkuudesta ja luonnon sekä ihmisen teknisestä kontrollista tulee itsessään ideologia. Ihmiset mieltävät itsensä osasiksi suunnattomassa koneistossa, joka näyttää ehdottoman mukavalta ja järkevältä. Tämä vai-

kutelma syntyy kuitenkin siitä, että moderni taloudellis-tekninen koneisto on pystynyt ennen näkemättömässä määrin sopeuttamaan ihmiset osaksi itseään paljon tehokkaammin kuin sitä edeltäneet talousjärjestelmät.

Teknologiseksi kaventunut järki ei voi asettaa koko järjestelmän oikeutusta kyseenalaiseksi, se voi esittää ainoastaan ”rakentavia ehdotuksia” siitä, miten koneisto voisi toimia entistäkin tehokkaammin. Niinpä saneerausuhan alla olevien työntekijöiden pitäisi kannattaa mahdollisimman radikaaleja leikkauksia, koska pidemmällä tähtäimellä vain se tekee taloudesta tehokkaan ja kykenevän tarjoamaan mahdollisimman paljon työtilaisuuksia.

Vuonna 1958 ilmestyneessä teoksessaan *Eros ja Civilisation* Marcuse toi esiin käsitteen ”repressiivinen desublimatio”, eli alistava sublimaatiorakenteiden purkautuminen. Sen mukaisesti modernin taloudellis-teknisen koneiston vaatima jatkuva tuotannon ja kulutuksen kasvu edellyttää ja tuottaa muutoksia ihmisten tarpeiden järjestelmässä. Kovin sublimoituneet tai monisyiset tarpeet – esimerkiksi modernin runouden tai musiikin harrastus, Hegelin filosofian tai eksoottisten kielten tutkiskelu – eivät ole tuon koneiston kannalta kovin ”funktionaalisia”. Sen kannalta on parempi, jos ihmiset olisivat mahdollisimman lyhytjänteisiä, impulsiivisia ja ”haluavia” – sanalla sanoen mahdollisimman lapsenomaisia. Tästäkin syystä järjestelmää on vaikea vastustaa, koska suuret joukot kokevat tällaiset muutokset vapauttavina.

5.3.1. Magian karkotus – ja paluu

Sigmund Freud on puolestaan teoksessaan *Toteemi ja tabu* (1989) esittänyt, että kaiken magian – niin jäljittelyyn kuin kosketukseen perustuvankin taustalla olisi usko mielikuvien ja symbolien voimaan: jonkin olion kuvalla, symbolilla tai pelkällä nimellä voidaan hallita tuota oliota. Freud uskoi myös, että pienen lapsen maailma on maaginen, koska hän ei vielä osaa tehdä eroa todellisuuden ja sen kuvien tai symbolien välillä. Myös ihmiskunnan alkutaival oli hänen mukaansa ollut maagisten uskomusten vahvasti sävyttämä. Koska paha oli siellä missä se mainittiin, niin vesillä liikuttaessa oli hirmumyrskyistä puhuminen kiellettyä.

Hänen mukaansa me olimme kuitenkin matkalla yhä realistisempaa ja magiasta yhä vapautuneempaa maailmaa tai maailmankäsitystä kohden. Jos moderni ihminen kiinnostui magiasta ja alkoi uskoa siihen, kyse oli Freudin mukaan taantuma- eli regressioilmiöstä.

Mutta Adorno, Horkheimer ja monet muut¹⁷³ ovat olleet arvioissaan paljon pessimistisempiä. Jo sofistien subjektivismi oli ilmaus päinvastaisista mahdollisuuksista: jos kerta maailmamme oli sellainen kuin sen uskoimme olevan, eikö yksinkertaisin tapa muuttaa ”todellisuuttamme” ole muuttaa vain sitä koskevia uskomuksiamme!

Tämä sama kaksinaisuus tulee hyvin dramaattisesti esiin tieteen ja erityisesti tekniikan kehityksessä ja myös Baconin aforismissa, jonka mukaan luontoa voidaan hallita vain sitä tottelemalla, mikä varmasti piti sisällään sen lainalaisuuksien ja realiteettien kunnioittamisen. Tämä koskee erityisesti tekniikan ja tieteen kehittelyä.¹⁷⁴

Mutta toisaalta tieteen ja tekniikan saavutusten vaikutus voi olla täysin päinvastainen – monille ihmisillehän ne ovat huomattavasti tutumpia kuin niihin johtanut kamppailu luonnon välttämättömyyksiensä kanssa. Niinpä ne muuttuvat helposti ”magiaksi” ja (pettäviksi) osoi-

tuksiksi siitä, että ihminen olisi huimaa vauhtia vapautumassa ”luonnonlakien alaisuudesta”, että hänen tahdostaan ja mielihaluistaan olisi tulossa tämän maailman viimekätinen realiteetti. Auto on lisännyt suunnattomasti ihmisen liikkumismahdollisuuksia ja ”vapauttanut hänet välimatkoista”, mutta tehnyt samalla autoistuneet yhteiskunnat riippuvaisiksi öljystä, jota saadaan kuitenkin maapallolla vain suhteellisen harvoista paikoista. Tämä riippuvaisuus pysyy pääosin piilossa niin kauan, kun öljytoimitukset pelaavat.

Mutta usko magiaan yhteiskunnan tasolla ja ”ajattelun omnipotenssiin” kasvaa myös toisenlaisista lähteistä. Eräs tällainen oli Horkheimerin mukaan modernille yhteiskunnalle ominainen ristiriita sen järjestystä legitimoivien onnen lupauksen ja todellisuuden välillä. Markkinataloutteen perustuvan yhteiskunnan monet käytännöt perustuvat ajatukseen, jonka mukaan jokainen ihminen olisi oman onnensa seppä. Tämä ei tietenkään ole pelkkää ”kansan ooppiumia”, mutta se ei ole läheskään koko totuus asiasta. Aivan puhdas sattuma lennättää jotkut elämässään onnellisesti eteenpäin, kun taas toisten kohtalo on päinvastainen.

Ajatus magian paluusta ja toisaalta turmeltuneen järjen poukkoilu äärimmäisen objektivismiin ja subjektivismiin välillä liittyvät käsitteellisesti toisiinsa. Magiahan on yhtä aikaa eräänlaista ”subjektiivista idealismia”, koska todellisuutta pidetään riippuvaisena ihmisen mielestä. Toisaalta taas magian harjoittaminen edellyttää suurta kurinalaisuutta, rituaalit on tehtävä ”oikein” miltei yhtä ankarasti kuin tehtaiden liukuhihnalla.

5.3.2. Ketkä Platon karkottaisi valtiostaan?

Se seikka, että ideaalien, symbolien ja kuvien palvonnalla on niin keskeinen merkitys totalitaristisissa ideologioissa, tekee Platonin filosofian eräät kohdat uudella tapaa mielenkiintoisiksi ja ajankohtaisiksi. Tarkoitan *Valtio* -dialogia ja varsinkin sen kymmenettä kirjaa, jossa hän Sokrateen suulla kehottaa karkottamaan runoilijat ja taiteilijat pois ihannevaltiostaan.

Mainittua kirjaa on usein luettu niin, että esimerkiksi Stalinia ja Hitleriä voitaisiin pitää ”platonisteina”, koska he kärkkäästi ja brutaalisti puuttuivat monien kirjailijojen ja taiteilijojen työhön ja elämään. Tai päinvastoin: Platon on haluttu leimata tämän ja eräitten muiden teostensa kohtien perusteella jopa totalitaristisen valtion sekä myös totalitaristisen kasvatuksen varhaiseksi teoreetikoksi. Platonin monet käsitykset taiteesta, politiikasta ja kasvatuksesta ovat sellaisia, joita on syystäkin kritikoitu. Ensimmäinen suuri kriitikko oli Aristoteles, hänen oma oppilaansa.¹⁷⁵

Taidetta tai runoutta kohtaan tunnetun syvän epäluulon taustalla on platonismin yleisempi metafysiikka, käsitys todellisuuden hierarkkisesta luonteesta. Sen mukaanhan tosiolevaista olivat muuttumattomat ideat, niiden valtakunta, jonka keskuksessa oli hyvän idea, ideoitten idea. Seuraavan kerrostuman muodostaa aineellisten olioiden valtakunta, joka Platonin mukaan oli ikuisten ja muuttumattomien ideoiden muuttuvaista ja katoavaa kuvajaista tai varjoa. Vielä aineellisia olioita häilyväisempiä ja epätodellisempia olivat näiden aineellisten olioiden kuvat ja kuvajaiset.

Tämän yleisen filosofiansa mukaisesti Platon puhuu *Valtion* kymmenennessä kirjassa kolmesta eri sängystä. Ensimmäinen on ideaalinen sänky tai sängyn idea, joka hänen mukaansa oli ikuinen ja kaikkein paras. Tämän jälkeen tulevat puuseppien valmistamat aineel-

liset sängyt, jotka ovat meille ihmisille ylen tarpeellisia. Nämä sängyt olivat kaikki ideaalisen sängyn enemmän tai vähemmän tarkkoja jäljitelmiä. Kolmanneksi Platon puhuu maalarin tai piirtäjän valmistamasta sängyn kuvasta ja kiiruhtaa heti sen perästä kysymään, voiko siinä nukkua tai tehdä mitään muutakaan sellaista, mitä varten sängyt ovat olemassa.

Sokrates kysyykin:

– Mieti sitten tätä. Kumpaan maalaustaide kohteisiinsa nähden pyrkii, jäljittelemään todellisuutta sellaisena kuin se on vai näennäisyyttä sellaisena, miltä se näyttää. Onko se kuvitelman vai totuuden jäljittelyä?

Taiteilijat todettiin tässä keskustelussa tietenkin pelkästään kuvitelmien jäljittelijöiksi. Hetkeä myöhemmin Sokrates jatkoi:

– Samaa voimme sanoa runoilijasta. Hänellä ei ole tietoa muusta kuin jäljittelystä, mutta hän sivelee sanoillaan kuvauksiinsa eri ammattien värejä, niin että muutamat jotka arvioivat niitä vain sanojen perusteella pitävät runoilijan esitystä vallan verrattomana, kun hän runomitalla, rytmikkäästi ja sointuvasti puhuu suutarintaidosta, sodan johtamisesta tai mistä muusta tahansa. Niin tenhoavia ovat nämä tehokeinot luonnostaan.¹⁷⁶

Platonin taiteellista jäljittelyä. kuvien, kertomusten ja teatteriesityksien tekemistä kohtaan, tuntemalla syvällä epäluulolla on yhteiskunnallinen ja historiallinen taustansa. Hän eli sellaisen aikakauden sarastuksessa, jolloin ihmiset alkoivat – Ateenan kaltaisissa suuremmissa taajamissa – irtautua tai vieraantua konkreettisesta todellisuudesta. Yhä harvemmallalla oli omakohtaista kokemusta siitä, millaista oli peltomiehen, karjankasvattajan, suutarin tai savenvalajan työ. Tai millaista oli merien kyntäminen tai sotaretkeen osallistuminen. Tieto tällaisista asioista alkoi kasvavassa määrin perustua muiden kertomaan, ja usein nämä muutkin perustivat tarinansa johonkin muuhun kuin omaan kokemukseensa. Platon eli siis aikana, jolloin kuvat, symbolit ja ”subjektiiviset ideat” alkoivat nopeasti saada yhä lujemman otteen ihmisten elämästä.¹⁷⁷

Taiteilijoiden ja runoilijoiden ohella sofistit, kiertävät puhe- ja väittelytaidon opettajat, olivat toinen ihmisryhmä, jonka kanssa Sokrates ja sokraatikot useimmin joutuivat vastakkain. Sofistien metafysiikka ja tietoteoria olivat siis radikaalia relativismia tai nihilismia, joka kyseenalaisti objektiivisen totuuden, hyvyyden ja kauneuden olemassaolon. Heidän mukaansa totta, hyvää ja kaunista oli se, mitä ihmiset sattuivat sellaisena pitämään. Näin heidän mukaansa ei voinut myöskään olla mitään kovin pätevää syytä leimata joitakin havaintoja tai mielikuvia illuusioiksi, toisia taas totuuksiksi. Kaikki oli ehkä vain sitä, miltä se kulloinkin näytti.

Sokrateen mukaan sofistit olivat itse asiassa runoilijoiden ja taiteilijoiden kaltaisia illuusioiden luojia, kun taas todellinen tieto (*episteme*) oli saman tyyppistä tai saman suuntaista kuin käsityöläisten taito. Puusepän valmistama sänky oli todellisempi ja myös lähempänä ideaalista sänkyä kuin taitelijan piirtämä tai maalaama sängyn kuva.¹⁷⁸

Sanotun perusteella on luvallista ajatella myös niin, että juuri Hitlerin, Stalinin tai Maon kaltaiset impressaarit ja kollektiivisten harhakuvien (spektaakkeleitten) luojat olivat juuri niitä ”taiteilijoita”, jotka Platon haluaisi karkottaa ihannevaltiostaan. Sen sijaan Anna Ahma-

tovan, Ossip Mandelstamin, Dmitri Shostakovitsin, Thomas Mannin jne. kaltaiset kuvain-
särkijät olivat niitä, joita hän olisi voinut pitää vaikka valtionsa kunniakansalaisina.

* * *

Edellä käsitellyt teemat voidaan koota seuraavaan typologiaan:

Eettis-poliittisen praksis	Tekhnin perustelu	
	Tieteellinen	Ei tieteellinen Maaginen, mimeettinen
Ei teknistynyt	A) Ihanteellisesti moderni yhteiskunta	B) Perinteinen yhteiskunta
Teknistynyt	C) Teknokraattinen yhteiskunta Patologisesti moderni	D) Moderni spektaakkeli- yhteiskunta Patologisesti moderni, totalitaristinen

Taulukko 1. Praksis ja tekhnin

Modernisoitumiskehityksen ja maailman taiaista vapautumisen eräs keskeinen aspekti on instrumentaalisen ja kommunikatiivisen järjen irtautuminen toinen toisistaan, minkä mukaisesti etiikka ja politiikka ja toisaalta luonnontiede ja osin myös tekniikka (tekniset ratkaisut)

irrottautuvat toisistaan. Tätä voisi kuvata siirtymänä ruudusta A ruutuun B. Siirtymä B:stä C:hen tarkoittaa taas teknokraattis-byrokraattisen yhteiskunnan syntymistä – siirtymistä kapitalismin rautahäkkiin, kuten Max Weber asian ilmaisi.

Typologian C-tyypin yhteiskunnassa tekniikasta, tehokkuudesta ja sen tuotteista on tullut ideologia, kitti joka pitää yhteiskuntaa koossa tai logos, jossa ihmiset elävät. Tyyppiä D olevaa yhteiskuntaa lähestyttäessä itse tekniikka, tehokkuus tai sen tuotteet alkavat muuttua pelkäksi ideologiaksi, pelkäksi kitiksi. Tällöin tekniikka itse voi lakata muuttua epätodelliseksi: traktoreita on huomattavasti enemmän julisteissa ja värikkäissä kuvalehdissä kuin pelloilla ja tuotannon kasvu näkyy vain tilastoissa tai lupauksissa.

6. Utopiasta industriaan

Thomas Moren (1478–1535) teos *Utopia* ilmestyi vuonna 1516 ja se tuli nopeasti tunnetuksi koko läntisessä maailmassa. Hänen jälkeensä monet muutkin kirjailijat ryhtyivät hahmottelemaan ihanneyhteiskunnan pohjapiirroksia. Näin syntyi sekä uusi kirjallinen lajityyppi että myös vaikutusvaltainen yhteiskuntafilosofian muoto. Merkittävimpiä utopioita Moren teoksen ohella olivat Tommaso Campanellan (1568–1639) *Aurinkokaupunki* (1623) ja Francis Baconin (1561–1639) *Uusi Atlantis* (1624). Maininnan ansaitsevat vielä Giordano Brunon, Amos Comeniuksen (1658–1660) sekä Johann Valentin Andreaen (1586–1654) visiot uudesta maailmasta.

Moren teos ei tietenkään ilmestynyt tyhjältä. Ihmiset olivat toki aina ja kaikkialla unelmoineet kulta-ajasta, Paratiisista, jonka he olivat kadottaneet tai josta heidät oli karkotettu. Lähes yhtä tunnettuja ja vaikutusvaltaisia olivat apokalyptiset tarinat tulevasta onnen ajasta, Luvatusta maasta tai Tuhatvuotisesta valtakunnasta.¹⁷⁹

Uuden ajan alun utopistien visiot kasvoivat jälkimmäisistä tarinoista, ne ovat apokalyptisen perinteen haarautuma. Useimmista uuden ajan utopiakertomuksista löytyy jopa viimeisen taistelun tai suuren katastrofin aihe, minkä jälkeen pieni valittujen joukko on voinut perustaa ihanteellisen yhteiskuntansa johonkin suojaisaan ja etäiseen paikkaan. More kertoo Utopian perustamisesta:

Heti saavuttuaan tälle paikalle ja valloitetuun sen hän päätti katkaista viidentoista mailin pituisen kannaksen, joka yhdisti paikan mantereeseen, ja tällä tavoin meri pääsi ympäröimään koko alueen. Hän pani tähän työhön paikalliset asukkaat, mutta jotta nämä eivät pitäisi työtä nöyryyttävänä, hän määräsi mukaan kaikki sotilaansa. Kun työ jakaantui näin suuren joukon kesken, se saatiin valmiiksi uskomattoman nopeasti. Naapuritkin, jotka olivat aluksi pilkanneet tätä turhaa yritystä, joutuivat ihastuksen ja pelon valtaan nähdessään tuloksen.¹⁸⁰

Campanellan mukaan Aurinkokaupunki sai alkunsa taas siitä, kun joukko rauhaa rakastavia ihmisiä oli paennut Intiasta ”mogulien ja muiden ryöstelijöiden ja tyranniin aiheuttamasta tuho”.¹⁸¹ Uuden Atlantiksen asukkaat olivat taas alkuperäisen Atlantiksen asukkaiden kaukaisia jälkeläisiä. Tuo kukoistava manner oli joutunut suurelta osin tulvien alle, joka sa-

malla oli huuhtonut pois sen vanhan sivistyksen ja palauttanut harvat henkiin jääneet takaisin luonnontilaan. Tästä he alkoivat kuitenkin päästä eroon kuningas Salomuksen viisaan hallinnon aikana.¹⁸²

Perinteiselle apokalyptiikalle oli ominaista, että siinä Jumala murtautui esiin tapahtumien keskukseen samalla kun ihminen väistyi. Eli profeetta Jesajan sanoin:

Mutta ihminen joutuu nöyrytmään, miehen on pakko kumartua. Herra älä anna anteeksi heille!

Paetkaa vuorten uumeniin, piiloutukaa maan tomuun Herran kauhistuttavan voiman tieltä, hänen ylhäisen kirkkautensa tieltä.

Ylpeät silmät nöyrytyvät, ylpeä varsi taipuu, sinä päivänä Herra yksin on ylhäinen.

Sillä Herran Sebaotin päivä iskee kaikkeen ylhäiseen ja korkeaan, kaikkeen mahtavaan ja ylhäiseen, niin että se vaipuu maahan.¹⁸³

Mistä tällaisesta ei uuden ajan alun utopioissa kerrota, vaan pinnalta katsoen utopiat vaikuttavat kokonaan ihmisen omilta aikaansaannoksilta. Tämä on sopusoinnussa sen yleisemmän ajattelutavan muutoksen kanssa, joka oli tuolle ajalle ominainen: silloinhan tapahtui painopisteen siirtyminen Jumalasta ihmiseen, Suuresta subjektista pieneen subjektiin. Mutta toisaalta tämä siirtyminen ei vallankaan aluksi merkinnyt maallistumista tai Jumalasta irtautumista, vaan sillä itsellään oli usein syvästi uskonnolliset motiivit: Jumala oli asettanut ihmisen maailman keskiöön – ja keskiöön asettunut ihminen piti itseään uudestisyntyneenä, Jumalan kuvaksi kirkastuneena, hänen yhteyteensä palanneena ja hänen asettamaan tehtävään ryhtyneenä.

Näiden teemojen ensimmäisenä yhteisenä nimittäjänä voitaisiin pitää jonkinlaista ideaa ”aivan uudesta alusta” tai ”puhtaasta pöydästä”. Varhaisimmat utopistit sijoittivat ihannevaltionsa kauas valtamerien taakse, etäälle ainakin Euroopasta ja sen historiasta. Sama pyrkimys uuteen alkuun – tai historian loppuun – tulee esiin myös Baconin idoliopissa, Descartesin metodisessa epäilyssä tai Locken *tabula rasassa*. Utopioissa Jumala on koko ajan läsnä, mutta hän toimii uuden ja uudistuneen ihmisten kautta. Mutta täysin saumattomasti utopiat eivät kristilliseen perinteeseen sopineet. Erityisen kipeä oli kysymys perisyntisestä ja perisyntiopista, josta mikään kirkkokunta ei halunnut luopua.

6.1. Luostarista utopiaan

Luostarilaitosta voidaan pitää yhtenä tärkeänä historian saranakohtana, jossa vanha kristillinen apokalyptiikka kytkeytyy uuden ajan alun utopioihin. Sehän oli jo ”tässä maailmassa” sijaitseva uuden maailman siemen tai alkusolu. Tämä ajatus nousi erityisen silmiinpistäväällä tapaa esiin Joachim Fioroslaisen (n. 1135–1202) teologiassa, jossa hän jakoi ihmiskunnan historian kolmeen suureen ajanjaksoon. Niistä ensimmäinen oli ”Isän aikakausi”, jota kesti maailman luomisesta ja syntiinlankeemuksesta aina Jeesuksen syntymään. Tämä kausi oli myös Lain aikaa, jolloin hallintavalta kuului papistolle. Kristuksen myötä murtautui esiin uusi, Pojan ja myöskin armon aikakausi, jolloin hallintavalta siirtyi kirkolle. Joachim uskoi puoles-

taan elävänsä kolmannen ja viimeisen aikakauden alkua. Sitä hän luonnehti pyhän hengen ja keskinäisen rakkauden aikakaudeksi. Hän uskoi myös sen merkitsevän sitä, että kaikista ihmisistä tulisi vähitellen munkkeja ja nunnia – ja että koko yhteiskunta muuttuisi suunnattomaksi luostariksi.¹⁸⁴

Moren kommunistinen Utopia oli eräänlainen luostari, jossa noudatettiin kurinalaista päiväjärjestystä: ateriat olivat yhteisiä, eikä kukaan voinut omistaa asuntoaan tai peltotilkkuun. Yksityisomistus rajoittui luostareitten tapaan vain kaikkein henkilökohtaisimpiin esineisiin. Vaikka päivittäinen työaika oli lyhyt – ainoastaan noin neljä tuntia – niin siitä huolimatta yhdeltäkään maan asukkaalta ei puuttunut mitään tarpeellista, koska periaatteessa kaikki tekivät työtä ja koska myös yhteiskunnan huipulla vietettiin vaatimatonta elämää niin, ettei työtä uhrattu juuri minkäänlaisten ylellisyystavaroitten valmistukseen. Rahaa ei liioin tarvittu ja kullan, korujen ja muiden ylellisyystavaroitten käyttö oli kokonaan unohtunut.

Campanellan kommunismi oli tätä vielä monin verroin radikaalimpaa sekä myös dogmaattisempaa, autoritaarisempaa ja luostarinomaisempaa. Rahan ja yksityisomaisuuden lisäksi myös perheestä ja sukulaisuudesta oli tullut täysin tuntemattomia käsitteitä. Ihmiset asuivat yhteisasuntoloissa, lapset erotettiin äideistä jo kaksivuotiaina, jolloin heidän kasvatamisensa siirtyi kokonaan valtion huoleksi. Jokainen Aurinkokaupungin kansalainen, niin mies kuin naisenkin, oli sekä työ- että asevelvollinen. Päivittäinen työaika Campanellan valtiossa oli korkeintaan nelituntine. Runsaan vapaa-aikaansa Aurinkokaupungin asukkaat viettivät opiskelun, keskustelun ja myös musiikin parissa.¹⁸⁵

Uuden ajan alun utopioiden taustalla voi nähdä myös gnostilaisuudesta saatuja vaikutteita. Vaikka gnostilaisten oppien perinne onkin hyvin moniaineksinen, niin eräänä yhdistävänä piirteenä voidaan pitää kristinuskosta selvästi poikkeavaa pelastusoppia: ihminen pelastuu aineellisen maailman vankeudesta salaperäisen tiedon, gnosiksen, avulla. Erityisen selkeästi tämä usko tulee esiin Campanellan Aurinkokaupungissa. Tämä näkyy jo tuon kaupunkivaltion asemakaava-arkkitehtuurissakin: sen nimittäin muodostaa seitsemän sisäkkäistä kehämuuria keskipisteenään suuri temppele.

Näin kaupungin mikrokosmos vastaa maailmankaikkeuden makrokosmosta ja sen seitsemää taivasta. Muureissa esitetään kirjoituksin ja kuvin kaikkien tieteiden tärkeimmät totuudet muurien hierarkian vastatessa tieteiden arvojärjestystä. Koko valtion on siis arkkitehtuuriltaan *Theatrum Mundi*, maailmankaikkeuden pienoismalli, joita useat filosofit tuohon aikaan suunnittelivat.

Aurinkovaltiota johti ylipappi-filosofi-hallitsija Aurinko (eli Sol), joka valittiin eliniäksi, mikäli hän ei tavoitellut yksinvaltaa. Hänen erityisalansa oli metafysiikka, jonka tuntemus Campanellan mukaan oli viisaan hallinnon ensimmäinen ehto. Auringolla oli apunaan kolme ministeriä: Pon (= potesta, valta, voima), jonka hoitoon oli uskottu sodankäynti ja kaikki siihen liittyvät asiat. Ministeri Sinin (= sapientia, viisaus) vastuulle kuuluivat tieteet ja tekniset taidot ja ministeri Morin (= amor) vastasi ”ruuasta, suvunjatkamisesta, vaatetuksesta ja kasvatuksesta”.¹⁸⁶

Mutta kaikesta tästä huolimatta Aurinkokaupungissa ei harrastettu sellaista tieteellistä tutkimusta, jossa oltaisiin etsitty uutta tietoa tai yritetty luoda uutta tekniikkaa. Kaikki tarvittava tiedettiin jo – ja se oli kirjoitettu muureihin tai temppelein pylväisiin lähtemättömäksi ja muuttumattomaksi tieteelliseksi totuudeksi. Tällainen jähmettynyt ihanne ei sovi kovin

hyvin yhteen Campanellan persoonallisuuden kanssa – hänethän tunnettiin hyvin levottomana sieluna, jonka harrastukset suuntautuivat kauas yli ja ohi oman aikansa hyväksytyyn tieteen. Hänen tiedetään harrastaneen esimerkiksi astrologiaa ja tutkineen myös juutalaisten kabbalaa, mitkä ovat jättäneet selvät merkkinsä myös Aurinkokaupunkiin.¹⁸⁷

6.2. Utopia, tiede ja tekniikka

Francis Baconin Uuden Atlantiksen keskipisteenä oli Salomonin huoneeksi kutsuttu seura tai veljeskunta, joka tuon ihannevaltion asukkaiden mukaan oli ”ylhäisin maanpäällisistä yhteisöistä, ja valtakuntamme kirkas majakka”.¹⁸⁸ Siellä harjoitetun tutkimustoiminnan päämääränä oli ”päästä perille tapahtumien syistä, olioiden salaisista liikkeistä; ihmisen valtapiirin laajentaminen niin, että kaikkiin mahdollisiin asioihin voitiin vaikuttaa”. Laitoksessa teytyjen keksintöjen kuvailu onkin *Uuden Atlantiksen* ehkä vaikuttavin jakso. Salomonin talon aherajat olivat vuosisatojen kuluessa onnistuneet kehittämään niin uusia metalleja ja mineraaleja kuin myös uusia eläin- ja kasvilajeja, uusia ja ihmeellisiä ravintoaineita ja lääkkeitä; koneita joilla he saattoivat jäljitellä kaikkia luonnossa tapahtuvia liikkeitä ja myös laitteita, jotka tuottivat kuvia tai harhanäkyjä ja välittivät niitä paikasta toiseen.¹⁸⁹

Yleisen tietouskon ohella myös Baconin teoksista löytyy muutamia gnostilaiseen traditioon viittaavia yksityiskohtia, vaikkakin tutkijat ovat hyvin erimielisiä siitä, mikä merkitys niille olisi annettava.¹⁹⁰ *Novum Organum* –kirjan kansilehdeltä löytyvät nimittäin Vanhan testamentin *Danielin kirjan* tunnetut jakeet, jotka olivat gnostikkojen erityisessä suosiossa:

Oikeat opettajat niin kuin säteilevä taivaankansi, ja ne, jotka ovat opastaneet monia vanhurskauteen, loistavat kuin tähdet, aina ja ikuisesti. Mutta sinä, Daniel, pidä nämä asiat salassa ja sulje tämä kirja sinetillä lopun aikaan saakka. Monet harhailevat, mutta tieto lisääntyy.¹⁹¹

Uuden Atlantiksen yhteiskunnan tai asukkaiden tapojen kuvailuun Bacon ei kovin paljoa tilaa uhraa. Niinpä Raoul Palmgren katsoo omassa utopiakirjassaan, ettei Baconin teos olisi utopia vaan ”perusluonteeltaan ... teknillinen tieteiskertomus”. Tosin se, miten kristinusko oli aikanaan saarelle saapunut ja miten yleinen lähimmäisen rakkauden vaatimus saanut tärkeän sijan sen asukkaiden sydämissä, kuvataan varsin tarkasti.¹⁹²

6.3. Utopiasta industriaan ja falansteriin

Edellä kuvailtujen utopistien ajatusmaailma oli kaikesta huolimatta erittäin uskonnollinen. Mutta seuraavilla vuosisadoilla se alkoi radikaalisti maallistua. Uuden sukupolven utopisteille Järki ja tieteellinen tieto olivat nyt kaiken pohja ja perusta – ajatus Jumalasta oli heille samaa kuin suurelle aikalaiselleen, tähtitieteilijä Laplacelle: tarpeeton hypoteesi. Heidän kohdaloihinsa liittyy vahvasti alkanut teollistuminen sekä Ranskan suuri vallankumous ja varsinkin sen tuottama ennen pettymys, kun valtaan ei noussutkaan Järki.¹⁹³

Vaikutusvaltaisimpia näiden uusien utopistien joukossa olivat ranskalaiset Henri de Saint-Simon (1760–1825), Charles Fourier (1772–1837) ja britti Robert Owen (1771–1858). Maininnan ansaitsevat myös ranskalainen Jean-Antoine de Concorde (1743–1794), jota voidaan pitää siltana ensyklopedistien ja utopistien välillä sekä Auguste Comte (1798–1857). Comte muistetaan tavallisimmin sosiologian ja myös vaikutusvaltaisen filosofisen suuntauksen, positivismin alkuunpanijana. Mutta hän oli myös Saint-Simonin oppilas ja monivuotinen sihteeri. Häntä voidaan pitää näin siltana utopismin ja 1800-luvun tiede- ja kehitysoptimististen aatevirtausten välillä.

Filosofian historian esityksissä mainitaan usein Comtesta hänen ajatuksensa maailmanhistorian kolmesta kaudesta: uskonnollisesta lapsuudesta, metafysis-juridisten periaatteiden hallitsemasta nuoruudesta ja tieteellis-positivistisesta aikuisuudesta, jonka Comte katsoo alkaneen hänen omana elinaikanaan. Tämän ajatuksen Comte on kuitenkin saanut perinnöksi jo opettajaltaan Saint-Simonilta, vaikkakin hän esitti sen paljon yksityiskohtaisemmin perusteltuna ja sijoitti aikakausien rajapyykit hieman toisin kuin edeltäjänsä.

Tiede ei siis kaivannut heidän mukaansa sen enempää uskonnollisia kuin filosofisiakaan perusteluita. Tämän lisäksi he uskoivat, että mikä hyvänsä ongelma voitiin ratkaista periaatteessa samoin kuin ”positiivisten tieteiden” pulmat. Lain säätäminen tai tuomion määrittely olivat periaatteessa samanlaisia operaatioita kuin jonkin planeetan radan laskeminen tai sen etäisyyden tai massan määrittely. Niin Saint-Simon kuin Comtekin uskoivat, että ihmisten käyttäytymistä ohjasivat periaatteessa samantapaiset lait kuin mitkä Newton oli paljastanut hallitsevan aineellisten kappaleitten liikkeitä. Kokonaisvaltaisessa tieteellisessä maailmankuvassa fysiikan, kemian, kasvitieteen ja eläintieteen rinnalle oli luotu uusi tiede tai tieteenalojen ryhmä: sosiaalfysiikka.

Kaikista omituisuuksistaan huolimatta Saint-Simonia voi pitää yhtenä niistä ensimmäisistä ajattelihoista, jotka ymmärsivät miten valtaiset vaikutukseen vasta idullaan olevalla teollistumisella tulisi koko ihmiskunnan elämään olemaan. Hän oli näkevinään tehtaassa, sen tieteellisesti ja rationaalisesti järjestetyssä tuotantoprosessissa ihmiskunnan koko tulevaisuuden: hänen käsityksensä mukaan kaikki tuotanto ja kaikkeen muuhunkin elämään piti soveltaa samaa tieteellistä ja ennakkoluuloista vapaata ajattelutapaa. Tulevaisuuden yhteiskunta tulisi hänen mukaan olemaan yksi valtaisa tehdas, jota johtaisivat eri alojen insinöörit.¹⁹⁴

Fourier oli tiedettä ja järkeä palvovien utopistien joukossa jonkinlainen ”rousseauilainen”, joka asettui voimallisesti puolustamaan ihmisen tunteita ja haluja. Hänen käsityksensä mukaan kaikki vietit olivat Jumalan luomia, joten niiden tukahduttaminen oli vastoin hänen tahtoaan. Mutta toisaalta hän uskoi, että ihmisten harmoninen yhteiselämä ilman halujen minikäänlaista tukahduttamista oli mahdollinen vieläpä niin, että yhteisön piirissä kaikki olisi tarkasti suunniteltua. Viettien ja moraalin tai järjen yhteentörmäykset olivat hänen mukaansa johtuneet ihmisten liiasta itsekeskeisyydestä, siitä että he olivat pyrkineet toteuttamaan halujaan yksin – ”kukin tahollaan”. Mutta jos he pyrkisivät tyydyttämään niitä yhdessä, muuttuisi toinen ihminen vapauden rajoituksesta halun toteuttamisen mahdollisuudeksi. On selvää, että tällaiset yhteisöt eli falansterit, kuten hän niitä nimitti, eivät voineet olla kovin suuria. Ihanteellisena koko hän piti 2000 henkeä.¹⁹⁵

Näissä pohdinnoissaan Fourier päätyi omalaatuisiin ajatuksiin: hän esimerkiksi uskoi, että

kasveista tulisi kehittää kaksineuvoisia, koska ne eivät voineet liikkua toistensa luo. Niin ikään hän pohdiskeli tähtien sukupuolta ja päätteli niiden olevan androgyyneja, koska hyvä Jumala ei olisi voinut luoda niitä ikuisen yksinäisyyteen.

Fourier on mielenkiintoinen ajattelija myös siksi, että hän Baconin tavoin visioi tieteen ja tekniikan tulevia edistysaskeleita. Ja hänen suunnitelmiensa rinnalla Salomanin talon aikaansaannokset tuntuvat varsin vaatimattomilta: Fourierin tulevaisuudessa valtameristä oli tehty suolattomia, maapalloa kiersi kuusi kuuta heijastamassa auringon valoa ja lämpöä, minkä seurauksena esimerkiksi pohjoisnavallakin vallitsi välimerellistäkin lämpimämpi ilmasto. Myös ihmisen elinikä oli kolminkertaistunut ja hengen valoa heidän elämäänsä olivat tuomassa ”likimääräisesti arvioiden” 37 miljoonaa Homeroksen kaltaista runoilijaa sekä yhtä monta Newtoniin verrattavaa matemaatikkoa ja Molièren veroista näytelmäkirjailijaa!¹⁹⁶

Robert Owenin ajatusmaailmassa oli joitakin samoja piirteitä kuin Fourierilla, mutta hän oli tätä huomattavasti maltillisempi ja realistisempi. Myös hänen tehdasyhteisönsä olivat suhteellisen pieniä ja itsehallinnollisia yksikköjä. Hänkin uskoi, että järkevän kasvatuksen, yksityisomistuksen poistamisen, täydellisen tasa-arvoisuuden jne. myötä yksilöiden keskinäiset sekä yksilön ja yhteiskunnan väliset eturistiriidat poistuisivat vähitellen kokonaan.¹⁹⁷

6.4. Maailmansisäinen askeesi ja ”metodistinen” elämä

Max Weberin tunnettu analyysi protestanttisen etiikan ja kapitalismin hengen – tai modernin rationaalisuuden – välisestä yhteydestä on osoittautunut hedelmälliseksi ja kestäväksi tarkastelukulmaksi. Sen lähtökohtana on keskiajan yhteisön ja sitä heijastelevan (tomistisen) kosmos-idean kriisiytyminen: Uskovaisesta ihmisestä kaikki näytti siltä, ettei Jumala enää tyytynyt vain rajattuun valtaansa, *potentia ordinatan* rutiineihin.¹⁹⁸ Maa tuntui nyt pettävän jalkojen alla, mikä tunne on vaikuttavasti kuvattu John Bunyanin *Kristityn vaelluksessa*, puritaanisen hartauskirjallisuuden tunnetuimmassa teoksessa:

Niin näin unessani, että mies lähti juoksemaan. Hän ei ehtinyt pitkällekkään omalta oveltaan, kun hänen vaimonsa ja lapsensa huomasivat sen ja alkoivat huutaa häntä takaisin. Mutta mies tukki sormillaan korvansa ja juoksi eteenpäin huutaen: ”Elämä, elämä, ikuinen elämä!”.

Kristitty ei saanut pysähtyä tai kiinnittyä yhtään mihinkään, koska kaikessa oli katoavaisuuden ja kuoleman merkki. Vain iankaikkinen elämä saattoi merkitä jotain. Kun Kristityn naapurit suostuttelivat häntä palaamaan kotiinsa ja entiseen elämäänsä, hän vastasi:

- Ei missään tapauksessa. Tehän asutte Turmion kaupungissa, jossa minäkin olen syntynyt. Ja kun ennemmin tai myöhemmin kuulette siellä, te vajoatte hautaa syvemmälle, paikkaan, jossa palaa tuli ja tulikivi. Hyvät naapurini, lähtekää minun mukaani.
- Mitä! Sanoi Jäärä (toinen Kristityn naapureista –HMK). – Jättäisimmekö ystävämme ja mukavan elämämme?
- Niin, vastasi Kristitty (se oli miehen nimi). – Sillä se, minkä hylkätte, ei ole verrattavissa edes

osaan siitä, mitä minä tavoittelen. Ja jos tekin lähдете mukaan, teillekin käy yhtä hyvin, sillä siellä, minne olen menossa, riittää yllin kyllin. Tulkaa, niin näette, että puhun totta.

Jäärä: Mitä sinä etsit, kun jätät koko maailman sen vuoksi?

Kristitty: Minä etsin turmeltumatonta, saastumatonta ja katoamatonta perintöä. Se on taivaassa talletettuna lahjoitettavaksi aikanaan niille, jotka sitä tavoittelevat.¹⁹⁹

Elämä on muuttunut jatkuvaksi kilvoitteluksi tai askeesiksi, joka Weberin mukaan saattoi saada myös ”maailmansisäisen muodon”. Nyt arkisesta työstä, joka kristillisessä ajatusmaailmassa oli perinteisesti liittynyt ”jokapäiväisen leivän” hankkimiseen tai lähimmäisen palvelemisen ja rakastamisen käskyyn, tuli askeesin ja kilvoittelun areena. Bunyanin metaforia käyttäksemme kristitty ei voinut tehdä työtään enää entiseen tapaan, entisiä menetelmiä noudattaen tai perinteisiä normeja soveltaen, koska se olisi merkinnyt juuri jättäytymistä turmion kaupungin asukkaaksi. Puritaanisen kristityn oli juostava eteenpäin, tehtävä työtä entistä paremmin, enemmän ja tehokkaammin. Nyt siis se hallinta- ja kurinalaistamisen pyrkimys, jonka piirissä olivat tähän saakka olleet oikeastaan vain muutamat valikoidut väestöryhmät (papisto, hallitsijat yms.) alkoi ulottua myös tavallisten ihmisten, kenen hyvänsä elämään.²⁰⁰

Maailmansisäinen askeesi ei tullut protestanttiseen etiikkaan tyhjältä, eikä sitä tule pitää vain sille ominaisena elämänasenteena. Eräänä tämän asenteen huomattavana edustajana voidaan pitää jo kirkkoisä Augustinusta, jonka ajatusmaailmassa oman itsen, omien tunteiden ja ajatusten herkeämättömällä tarkkailulla – ”itsereflektiolla” – oli mitä keskeisin osa. Nämä itsensä tarkkailemisen muodot ja ”tekniikat” olivat keskeisellä sijalla niin idän kuin lännenkin kirkkojen luostarihurskaudessa.²⁰¹

Hyvin vaikuttava ja tärkeä ajattelija oli tässä suhteessa myös jesuiittajärjestön perustaja Ignatius de Loyola (1491 –1556) ja hänen teoksensa *Hengellisiä harjoituksia*. Tämän teoksensa alussa hän määrittelee hengelliset harjoitukset ja niiden tarkoituksen:

Nimityksellä hengelliset harjoitukset tarkoitetaan kaikenlaista omantunnon tutkiskelua, miehistelyä, sisäistä katselua, suullista ja henkistä rukoilemista ja muita hengellisiä toimintoja, kuten edempänä selitetään. Sillä kuten käveleminen, vaeltaminen ja juokseminen ovat ruumiillisia harjoituksia, samoin nimitetään hengellisiksi harjoituksiksi kaikenlaisia sielun valmentamista ja valmistamista juurimaan itsestään pois kaikki epäjärjestyksen taipumukset ja sitten kun ne on juurittu etsimään ja löytämään Jumalan tahto, joka koskee oman elämän avoimuutta sielun pelastumiseen.²⁰²

Loyolan harjoitukset ovat erittäin tarkkaan harkittuja ja myös koeteltuja, mutta myös hyvin konkreettisia ja yksityiskohtaisia. Mutta on yllättävää havaita, miten paljossa hänen metodinsa ovat samankaltaisia kuin ne menetelmät, joita Benjamin Franklin (1706 –1790) kuvaili omaelämäkerrassaan ja joita hän vuosikymmenien ajan tunnollisesti noudatti. Hänenkin tarkoituksenaan oli juuria ”itsestään pois kaikki epäjärjestyksen taipumukset” tarkan päiväjärjestyksen noudattamisen ja itsekontrollin avulla.

Franklin kehitti erityisen pisteytysjärjestelmän, jonka avulla hän seurasi omaa kehitystään kolmentoista eri hyveen noudattamisessa. Nämä tärkeät hyveet olivat: itsehillintä, hiljaisuus (kevytmielisen löpöttelyn välttäminen), järjestys, päättäväisyys, säästäväisyys, uut-

teruus, vilpittömyys, oikeudenmukaisuus, kohtuullisuus, siisteys, mielenrauha, siveys ja vaatimattomuus. Niin ikään hän korosti, että aika on rahaa. Jokainen tuhattu tunti merkitsee tietyn rahasumman kevyimielistä hukkaan heittämistä. Vaikka Franklin olikin varsin uskonnollinen ihminen, niin elämänohjeitaan hän ei missään kohdin perustele avoimen uskonnollisin argumentein. Hän puhuu vain kehityksestä, menestyksestä ja onnellisuudesta.²⁰³

Franklinista ei sitten olekaan kovin pitkä matka Henry Fordiin ja hänen kanssaan työskennelleeseen Fredrick W. Tayloriin ja tämän teokseen *Tieteellisen liikkeenhoidon periaatteet*. Myös heidän tarkoituksenaan oli juuria työstä – ja laajemmin koko elämästä – kaikki ”epäjärjestyksen taipumukset”, joista Taylor piti kaikkein pahimpana ”työmiesten vitkastelua” ja perinteisiä, mielivaltaisiin nyrkkisääntöihin perustuvia työtapoja. Hän toteaa:

Tieteellisen metodin kehittäminen tuo mukanaan sääntöjen, lakien ja kaavojen laadinnan, jotka tulevat yksityisen työntekijän mielivalta-ajattelun tilalle. Niitä voidaan menestyksellisesti käyttää vasta silloin, kun ne ovat järjestelmällisesti tehdyt ja yhteenkootut. Tieteellisten muistiinpanomerkintöjen käytännöllinen sovelluttaminen vaatii lisäksi erityisen huoneen, missä kirjoja, tilastoja j.n.e. säilytetään, sekä pöydän, jonka ääressä tätä varten palkattu ajatustyöntekijä voipi työskennellä. Vanhan järjestelmän aikana suoritti työntekijä itse kaiken ajatustyön (so. suunnitteli työnsä ja työtapansa) ja tulos riippui hänen persoonallisesta kokemuksestaan. Uudessa järjestelmässä suorittaa ajatustyön välttämättä johto, tieteellisesti kehitettyihin lakeihin nojautuen. Sillä vaikka työmies kykenisikin tuollaisia tieteellisiä lakeja kehittämään ja arvioimaan, niin olisi häneen nähden fyysisesti mahdotonta, että hän samanaikaisesti tekisi työtä koneensa ja pöydän ääressä. On siis ilman muuta selvää, että useimmissa tapauksissa tarvitaan erityinen mies ajatustyötä ja aivan toinen käsityötä tekemään.²⁰⁴

Taylor ja Ford uskoivat ilmeisen vilpittömästi, että tällaiset järjestelyt saavat ennen pitkää myös työntekijöiden hyväksynnän, koska tarpeettomien liikkeiden ja voimankulutuksen myötä työ kävi ja tuli myös tuottavammaksi.

Eräs kaiken läpäisevä teema tässä elämän metodistamisen pitkässä historiassa oli vanhan ja uuden vastakkaisuus niin, että vanha edusti aina jotain pahaa, turmion kaupunkia, josta oli kaikin voimin ponnisteltava eroon. Vanha oli aina joko luontoperäistä tai tradition mukaista, jotain, jota metodin mukaisesti toimiva subjekti ei ollut itse tehnyt.

Metodistumisen historiassa voidaan havaita, kuinka päämääriä koskeva pohdiskeli vähitellen haihtuu. Loyolan mukaan epäjärjestys oli pahasta siksi, että se esti meitä näkemästä Jumalan tahdon ja avaamasta sielumme vastaanottamaan pelastus ja armo. Fordille ja Taylorille epäjärjestys ja tehottomuus olivat pahaa, koska ne olivat epäjärjestystä ja tehottomuutta.

III Bolševikkien vallankumous ja valtio - *poliksesta laskukonttoriin*

1. ”Valtion kuoleutuminen”

Lokakuun vallankumouksen päivinä bolševikkien keskeinen tunnus oli ”Kaikki valta neuvostoille”²⁰⁵. Neuvostojen valta osoittautui kuitenkin lyhytaikaiseksi episodiksi, joka oli ohi viimeistään kesällä 1918, vain vajaan vuoden kuluttua. Sen jälkeen ei ollut juuri kenellekään enää epäselvää, että valta oli siirtynyt bolševikkipuolueen suppealle ja varsin epämääräiselle johtoryhmälle. He olivat nousseet valtaan käyttäen häikäilemättömästi hyväkseen maan sekasortoista tilannetta. Tarvitsemansa poliittisen tuen he olivat hankkineet täysin katteetomilla lupauksilla rauhasta, leivästä ja maasta, joten siihen ei voinut luottaa kovinkaan pitkiä aikoja. Kevään ja kesän 1918 aikana heidän kannatuksensa oli nopeasti hupenemassa kaikkein vahvimmillakin tukialueilla.²⁰⁶

Bolševikit eivät kuitenkaan jääneet odottelemaan vääjämättömältä näyttävää tappiotaan toimettona. Jo keväällä 1918 alkoi hahmottua se yhteiskunnallinen rakenne, jota kutsuttiin (saksalaisen esikuvan mukaan) sotakommunismiksi. Syksyllä 1918 alettiin olla tilanteessa, jossa melkein kaikki talouden toimialat oli siirretty valtiovallan ja sen edustajien, ”diktaattorien” hallintaan ja poliittinen oppositio oli kielletty. Lenin, joka vielä hetkeä aikaisemmin oli puhunut työläisten vapauttamisesta isäntien mielivallasta ja tukenut kaikkia heidän vaatimuksiaan saattoikin nyt kirjoittaa:

Ymmärrettävää on, että tarvitaan tietty aika, että kun tavallinen kansanmies itse huomaa ja myös tuntee sen, ettei hän voi ilman muuta ”ottaa”, kahmaista, kiskaista, koska se vain pahentaa rappiotilaa, johtaa turmioon, Kornilovien paluuseen. Vastaava murros tavallisten työtätekevien joukkojen elinoloissa (ja siis myös mentaliteetissa) on vasta alkamassa. Ja meidän tehtävämme, kommunistien (bolševikkien) puolueen, riistettyjen vapauspyrkimysten tietoisien ilmaisijain tehtävä on tajuta tämä murros, käsittää sen välttämättömyys, asettua uupuneiden ja väsyneinä ulospääsyä etsivien joukkojen johtoon, ohjata ne oikealle tielle, mikä merkitsee, että noudatetaan työkuria, että samalla kun pidetään joukkokokouksia työolojen vuoksi, alistutaan samalla myös ehdottomasti neuvostojohtajan, diktaattorin, tahtoon *työn aikana*.²⁰⁷

Lenin kirjoitti näihin aikoihin muutenkin paljon kurista, diktatuurista ja diktatuurin ja demokratian suhteista. Kaikissa niissä tulee ilmi ajatus, jonka voisi ilmaista Clemenceaun tunnettuja sanoja mukailien: ”työväen valta on aivan liian vakava asia jätettäväksi työläisten itsensä käsiin”. Tämän kampanjan yhteydessä alkoivat kohoilla merestä myös GULAG:n ensim-

mäiset saaret, kuten Solzhenitsyn asian ilmaisi.²⁰⁸ Koska bolševikit onnistuivat ilmeisen huonosti täyttämään ne lyhyen aikavälin lupaukset, joilla he olivat joukkojen kannatuksen lunastaneet, niin ihmisten katseet haluttiin kiinnittää kaukaisempaan tulevaisuuteen. Se maalailtiin niin mahtavaksi, että sen puolesta kannattikin kärsiä.²⁰⁹

Virallinen kuva tästä suurenmoisesta tulevaisuudesta piirrettiin maaliskuun 18.–23. päivinä vuonna 1919 pidetyssä VKP(b):n kahdeksannessa edustajakokouksessa, joka hyväksyi puolueelle uuden ohjelman. Koska itse ohjelmateksti oli hyvin suppea ja vaikeasti avautuva, päätettiin kirjoittaa sen tueksi erityinen selitysteos, johon tukeutuen agitaattorien, lehdimiesten jne. oli helpompi selvittää tulevaisuuden näkymiä laajemmille kansanjoukoille. Kirjoittajiksi nimettiin kaksi sujuvakynäistä teoreetikkoa: Nikolai Buharin (1888–1938) ja Jevgeni Preobrazhenski (1886–1937).²¹⁰ Itse ohjelmatekstin oli laatinut työryhmä, johon olivat kuuluneet V.I. Lenin (1870–1924), J.V. Stalin (1879–1953), L.D. Trotski (1879–1940), L.B. Kamenev (1883–1936) ja N.I. Krestinski (1883–1938). Näin sai alkunsa legendaarinen teos *Kommunismmin aapinen – ABZ kommunizma*.²¹¹

Näiden puolueen valtuuttamien kirjoittajien mukaan sosialismi oli ennen muuta sitä, että:

Pääjohto tulee olemaan erilaisten laskukonttorien tai tilastotoimistojen huolena. Niissä tulee luetteloitavaksi päivästä toiseen koko tuotanto ja tuotannon tarpeet: myöskin tullaan osoittamaan mihin on lisättävä työvoimaa, mistä vähennettävä, minkä verran valmistettava. Ja koska kaikki tulevat jo lapsesta pitäen olemaan tottuneita yhteiseen työhön ja käsittävät sen tarpeelliseksi sekä elämisen kaikkein helpoimmaksi kaiken luistaessa hyvin lasketun suunnitelman mukaan, niin kaikki työskentelevät noudattaen näitten tilastotoimistojen ohjeita. Tässä ei tarvita erikoisia ministereitä, poliiseja, vankiloita, lakeja, dekreettejä – ei mitään. Samaten kuin orkesterissa kaikki katsovat johtajan puikkoon ja toimivat sitä silmäillen, samoin tässäkin tullaan katsomaan laskutaulukoihin ja suorittamaan työt sen mukaisesti.

Mitään valtiota ei siis ole. Tällöin ei ole mitään ryhmää eikä mitään luokkaa, joka seisoi muiden luokkien yläpuolella. Sitä paitsi näissä tilastotoimistoissa tulevat tänään työskentelemään yhdet, huomenna toiset henkilöt. Byrokraatia, vakinainen virkamieskunta katoaa. Valtio kuoleutuu pois.²¹²

Ajatus valtion kuoleutumisesta oli Marxille keskeinen teema aina hänen nuoruudenteoksistaan lähtien. Se alkaa nousta esiin jo alkuvuodesta 1843 kirjoitetuissa kriittisissä kommentteissa Hegelin *Oikeusfilosofiaan*. Hegelhan toteaa teoksensa yhdessä tunnetuimmassa kohdassa kuinka:

Valtio on siveellisen idean todellisuus – siveellinen henki ilmentyneenä, omalle itselleen selkiytyneenä substantiaalisena tahtona, joka ajattelee itseään ja tietää itsensä ja joka toteuttaa sen minkä tietää siinä määrin kuin tietää.²¹³

Hegelin ajattelun taustalla hämmöttävät selkeästi Aristoteleen käsitykset ihmisestä poliittis-sosiaalisena olentona ja valtiosta – poliksesta – korkeimmanlaatuisena inhimillisenä yhteisömuotona, jonka piirissä he saattoivat tehdä päätöksiä ja toimia vapaina ja järjellisinä olentoina.²¹⁴ Omien filosofisten perusratkaisujensa mukaisesti Hegel ei pitänyt valtiota ”paikkana” tai ”institutionaalisenä kehyksenä”, jossa ihmiset olisivat toimineet. Koska henki tai idea olivat hänelle subjekteja, niin sitä oli myös valtio ”siveellisen idean todellisuutena” ja ”siveel-

lisen hengen ilmentymänä”. Ja vieläkin enemmän: konkreettiset yksilöt ja heidän konkreettiset yhteisönsä (perheet, korporaatit) jne. näyttäytyvät *Oikeusfilosofian* sivuilla usein tuohon valtio-subjektiin liittyviltä predikaateilta.²¹⁵

Marx ja Ludwig Feuerbach pitivät tätä todellisuuden mystifioimisena ja oman aikansa filosofian tärkeimpänä tehtävänä he pitivät Hegelin ”ylösalaisin kääntämistä” (*umkehren*). Teoreettisella tai loogisella tasolla tehtävä oli äärimmäisen yksinkertainen: spekulatiivisen filosofian predikaatit eli konkreettiset ihmiset ja heidän konkreettisen historian kulussa muotoutuneet yhteisönsä tai instituutionsa tuli asettaa subjekteiksi – ja päinvastoin: erilaiset ideat tuli nähdä näiden subjektien predikaatteina. ”Niin meillä on verhoton, puhdas, pelkkä toisuus”, huudahti Feuerbach ilmeisen innostuneena.²¹⁶

Hegel ei ollut missään elämänsä vaiheessa konservatiivi, vaan häntä voi luonnehtia aktiivista reformipolitiikkaa kannattaneeksi maltilliseksi liberaaliksi, jolle kaikinainen poliittinen kiihkoilu kuten myös uskonnollinen lahkolaisuus olivat vastenmielisiä. Kansan tahto oli hänelle korkein laki, vaikkakin sanan hyvin erikoisessa mielessä. Tuon tahdon oikeaksi ilmaisijaksi hän ei halunnut hyväksyä mitä tahansa torikokousta. Tällaisten joukkojen tai massojen käyttäytyminen oli hänen mukaansa usein ”vain elementaarista, järjetöntä, villiä ja pelottavaa”.²¹⁷

Hän toteaa *Oikeusfilosofiassa* hieman ironisesti, kuinka kansa voitaisiin määritellä valtion jäsenten sellaiseksi osaksi, ”joka ei tiedä mitä tahtoo”, sillä sen ”tietäminen, mitä tahtoo, ja vielä enemmän, mitä sinänsä ja itselleen oleva tahto eli järki tahtoo, on syvällisen tiedon ja näkemyksen asia, joka juuri ei ole kansan asia”. Tuo tahto saattoi saada oikean ilmenemismuotonsa – tai toisin sanoen: kansa saattoi oppia tietämään, mitä se todella tahtoi – vasta oppimis- ja sivistymisprosessin myötä. Tämä prosessi oli Hegelin mukaan periaatteessa kaikille avoin, mutta sen läpi käytyään ihminen ei enää kuulunut kansaan tai rahvaaseen.²¹⁸

Hegelin mukaan oli erityisen tärkeää, että kaikki kansalaisyhteiskunnan piirissä muodostuneet tahot tai intressiryhmät saivat edusmiestensä välityksellä äänensä kuuluviin. Mutta toisaalta oli välttämätöntä sellainen ”yleisen, ja tarkemmin sanoen, hallituksen palvelukseen omistautuneen säädyn” olemassaolo, jossa ruumiillistuu yhteiskunnan yleinen intressi. Tällaisena säätynä Hegel piti valtion virkamieskuntaa, erityisesti ylintä osaa. Hän ei tarkoittanut tällä tietenkään sitä, että minkä hyvänsä valtion kuka hyvänsä ylempi virkamies olisi voinut julistaa olevansa yleisen edun ruumiillistuma. Idealistina hän piti kaikkea yksittäistä ja ainutkertaista satunnaisena niin, että korkeiden virkamiesten joukossa saattoi olla jopa täysiaaroistoja. Mutta hänen hahmottelemassaan valtiossa tällaisen sattuman todennäköisyys oli äärimmäisen pieni.²¹⁹

1.2. Porvari, kansalainen, ihminen

Se nuori Karl Marx, joka halusi kääntää Hegelin *Oikeusfilosofian* pääläelleen oli toiminut jo jonkin aikaa lehtimiehenä ja hänelle oli kertynyt omakohtaisia kokemuksia myös sensoriksi kutsutuista ”siveellisen idean” tai ”yleisen intressin” ruumiillistumista. Eräs hänen laaja ja huomiota herättänyt artikkelinsa käsitteli polttopuiden keräilyä, jota köyhät ihmiset

olivat harrastaneet vuosisatojen ajan. Vanhasta tavasta poiketen monet saksalaiset tuomioistuimet ja lainsäätäjät olivat ruvenneet pitämään sitä varkautena. Marx päätyi nyt väittämään, ettei valtio olisikaan tässä tapauksessa yleisen edun tai yhteiskunnan kokonaisedun vaan etuoikeutettujen säätyjen intressien valvoja tai puolustaja. Sensuurin tehtävä hänen mielestään oli suojella valtiovaltaa ja erityisesti virkamiehistön ylintä osaa julkiselta arvostelulta – eli kansalta.²²⁰

Julkisen toimintansa alkuvaiheessa Marx oli radikaali demokraatti, joka vaati sensuurin ja kaiken diskriminoivan lainsäädännön kumoamista sekä valtioelinten laajinta mahdollista valinnaisuutta. Hän ei vielä tässä vaiheessa puhunut valtion lakkauttamisesta vaan pikemminkin ”todellisesta valtiosta” ja ”todellisesta demokratiasta”. Mutta kuten tunnettua, Marxin kanta muuttui pian ja radikaalista demokraatista tuli kommunisti. Miksi radikaali demokratia, ”poliittinen emansipaatio” ei riittänyt hänelle?

Marxin motiivien ymmärtämiseksi on syytä palauttaa ensin mieleen Jean-Jacques Rousseauin yhteiskuntafilosofian eräät keskeiset teemat. Hänen mukaansa ihminen oli nykyisessä (ja silloisessa) olomuodossaan jakautunut ikään kuin kahtia: kansalaiseksi ja porvariksi. Kansalaisena hän oli vapaa yhteisön jäsen – porvarina taas rajoittunut yksityishenkilö. Hegelin valtio- ja oikeusfilosofiassa tämä sama kaksinaisuus tulee esiin valtion ja kansalaisyhteiskunnan tai oikeammin: porvarillisen yhteiskunnan vastakkaisuutena.

Rousseau oli Hegeliä paljon radikaalimpi sikäli, että hän halusi poistaa tämän kaksinaisuuden, koska se oli hänen mukaansa ihmistä orjuuttava ja luonnoton. Tämän mukaisesti suuret yhteiskunnat tai sivilisaatiot oli purettava niin pieniksi yhteisöiksi, ettei kuvattua kansalaisen ja porvarin tai yksityisen ja yleisen ristiriitaa pääse syntymään. Tätä ideaa on usein nimitetty melko harhaanjohtavasti ”paluuksi luontoon” tai ”luonnontilaan”. Huolimatta Rousseautta kohtaan tuntemastaan suuresta arvostuksesta, Hegel ei voinut hyväksyä tällaista ratkaisua. Kansalaisen tai kansalaisyhteiskunnan ja valtion kaksinaisuus säilyi – ja kumoutui kasvu- tai sivistystapahtumana.

Marxin kommunismiutopiassa on voimakas rousseaulainen korostus, mutta radikalismissaan hän ohitti pian oppi-isänsä. Sama voidaan todeta hänen suhteestaan Ludwig Feuerbachiin. Molemmat olivat Marxin mukaan jättäytyneet pelkän poliittisen emansipaation asenteelle, mikä tarkoitti juuri sensuurin, diskriminoivan lainsäädännön, feodaalisten erioikeuksien yms. poistamista. Marxin mukaan poliittinen emansipaatio oli välttämätön ja kannatettava asia, mutta sellaisenaan riittämätön: pelkkä poliittinen emansipaatio kun hänen mukaansa johti vain rahan ja markkinoiden rajattomaan valtaan – ajatus joka tänäänkin tuntuu varsin ajankohtaiselta.

Laajassa artikkelissaan *Juutalaiskysymyksestä* Marx vaati emansipaatioprosessin syventämistä ja siirtymistä poliittisesta inhimilliseen emansipaatioon (*die menschliche Emanzipation*). Poliittinen emansipaatio, johtaa siis vain ”omistavaan individualismiin”. Hobbesista ja Lockesta aina Rousseauhun ja Feuerbachiin ulottuvan modernin ihmiskäsityksen ydin on ollut juuri käsitys ihmisestä omistavana yksilönä, atomaarisena, ”aidattuna” tai ikkunattomana monadina. Tosin *Juutalaiskysymyksestä* –artikkelissaan Marx ei niinkään erittele mainittujen filosofien tekstejä vaan ”poliittisen emansipaation” tärkeimpiä kirjallisia dokumentteja: Ranskan vallankumouksen ihmisoikeuksien julistusta ja USA:n itsenäis-

syysjulistusta sekä eräiden sen osavaltioiden perustuslakeja. Marxin mukaan vapaa kansalainen ei ole todellinen ihminen, vaan jonkinlainen naamio tai juridinen abstraktio, jonka edellytykset ovat porvarillisuuden mullassa. Kun ihmiset USA:n tapaisessa radikaalissa demokratiassa olivat valtiokansalaisina toimiessaan täysin tasa-arvoisina (”one man – one vote”) oli tämä Marxin mukaan teeskentelyä tai kullissia, joka pyrki peittämään omat edellytyksensä.²²¹

Artikkelin ensimmäinen osa päättyy sitten eräänlaiseen credoon:

Kaikki vapautus on ihmisen maailman, inhimillisten suhteiden palauttamista ihmiseen itseensä.

Poliittinen vapautus on ihmisen supistamista (*Reduktion*), yhtäältä kansalaisyhteiskunnan jäseneksi, egoistiseksi riippumattomaksi yksilöksi, toisaalta valtion kansalaiseksi, juridiseksi henkilöksi.

Vasta kun todellinen yksilöllinen ihminen ottaa valtion kansalaisen takaisin itseensä (*in sich zurücknimmt*) ja on tullut yksilöllisenä ihmisenä empiirisessä elämässään, yksilöllisessä työssään, yksilöllisissä olosuhteissaan lajiolenoksi, vasta sitten kun ihminen on ymmärtänyt ”omat voimansa” yhteiskunnallisiksi voimiksi ja organisoinut ne eikä näin ollen erota enää yhteiskunnallista voimaa itsestään poliittisen voiman hahmossa, vasta sitten on inhimillinen vapautus saatettu loppuun.²²²

Abstraktin kansalaisen käsite – tai abstrakti kansalainen – oli näin Marxin mukaan poliittisen vapautumisen sekä sääty-yhteiskunnan hajoamisen syy ja seuraus. *Juutalaiskysymyksestä* -artikkelin jälkeen Marx paneutui jälleen Hegelin oikeusfilosofian arvosteluun. Hänen ajattelunsa keskiössä oli tässä uudessa vaiheessa kysymys inhimillisen vapautumisen ja abstraktin poliittisen valtion hajoamisen aiheuttajasta ja tuloksesta. Tämä uusi luokka tai ”sääty”, joka oli samalla ei-luokka ja ei-sääty oli proletariaatti. Työväenluokka oli hänen mukaansa ”kansalaisyhteiskunnan hajoamisen ilmaus”, se oli pelkkä renki, joka ei istunut herrana enää kenenkään olkapäillä. Jos tämä ihmisryhmä oppisi hallitsemaan itse itseään vaila harhakuvia, voisi koko ihmiskunta vähitellen vapautua kaikista idoleistaan.²²³

Vanheneva Marx ei varsinaisesti luopunut nuoruutensa lennokkaista visioista, mutta koko ihmiskunnan vapauttamisen sijasta hän asetti itselleen paljon rajatumpia tehtäviä. Tai oikeastaan tehtäviä oli vain yksi: modernin yhteiskunnan ja sitä kuvailevan tieteen, so. poliittisen taloustieteen, läpivalaisu, jonka hän pyrki suorittamaan *Pääoma* -teoksessaan. Kuitenkin ajatus valtion kuoleutumisesta ja ihmisten ”välittömästä” itsehallinnosta säilyi hänellä läpi elämän. Tämä tulee selkeästi ilmi esimerkiksi sellaisissa teoksissa kuten *Kansalais-sota Ranskassa* tai kriittisissä kommenteissa ns. *Gothan ohjelmaluonnokseen*. Myös Engels kirjoitti useissa kohdin valtion kuoleutumisesta. Ehkä hänen tunnetuin toteamuksensa asiasta on *Perheen, yksityisomaisuuden ja valtion alkuperä* -teoksen kohta:

Valtio ei siis ole ollut olemassa ikuisesti. On ollut yhteiskuntia, jotka ovat tulleet toimeen ilman sitä ja joilla ei ole ollut aavistustakaan valtiosta ja valtiovallasta. Taloudellisen kehityksen tiettyssä vaiheessa, mihin liittyi ehdottomasti yhteiskunnan jakautuminen luokkiin, valtio kävi tämän jakautumisen vuoksi välttämättömäksi. Nyt lähestymme nopein askelin sellaista tuo-

tannon kehitysastetta, jolloin luokkien olemassaolo ei ainoastaan ole lakannut olemasta välttämättömyys, vaan on muodostumassa tuotannon suoranaiseksi esteeksi. Luokat häviävät yhtä välttämättömästi kuin ne ennen syntyivät. Niiden hävitessä häviää väistämättömästi myös valtio. Yhteiskunnan, joka järjestää tuottajien vapaamman ja tasa-arvoisemman assosiaation pohjalla tuotannon uudella tavalla, siirtää koko valtiokoneiston sinne, minne se silloin on kuuluva: muinaismuistojen museoon, rukiin ja pronssikirveen viereen.²²⁴

Mutta Engels ei kerro minkälaisia sitten olisivat ne vapaammat ja tasa-arvoisemmat assosiaatiot, joiden tuli korvata valtio? Myöskään Marx ei missään vaiheessa pyrkinyt suunnittelemaan niiden yhteiskunnallisten instituutioiden malleja, joiden puitteissa vapautunut työväenluokka ja sen myötä koko ihmiskunta sitten voisi elää ja hallita itse itseään. Olisi absurdi selittää ongelma sillä, etteivät he ehtineet tätä muilta kiireiltään tekemään. Syyt ovat syvemmällä: Tällainen olisi itse asiassa ollut ristiriidassa heidän koko filosofiansa ytimen kanssa, sillä vapaan yhteiselämän ja itsehallinnan muotojen kehittäminen oli tietysti aivan oleellinen osa tuota vapautunutta elämää. Emansipoitunutta ihmistä on mahdoton mieltää jonkin valmiiksi laaditun suunnitelman pelkäksi toimeenpanijaksi. Itse asiassa Marx sanoutuu tästä jyrkästi irti jo *Juutalaisuuskysymyksestä* -artikkelin eräässä merkityksellisessä (ja merkillisessä kohdassa!):

Selvää on, että sellaisina aikoina, jolloin poliittinen valtio poliittisena valtiona syntyy väkivaltaisesti kansalaisyhteiskunnasta, jolloin inhimillinen itsevapautus pyrkii täydellistymään poliittisen itsevapautumisen muodossa, valtio voi ja sen täytyykin jatkaa uskonnon kumoamiseen, hävittämiseen asti, mutta vain siten kun se jatkaa yksityisomistuksen kumoamiseen, maksimihintojen määräämiseen, takavarikointiin, progressiiviseen verotukseen asti, jatkaa elämän kumoamiseen, *giljotiiniin*. Erityisen voimantuntonsa hetkinä poliittinen elämä pyrkii tukahduttamaan omat edellytyksensä – kansalaisyhteiskunnan ja sen elementit – ja järjestymään ihmisten todelliseksi ristiriidattomaksi lajitelämäksi. Siihen se kykenee kuitenkin vain olemalla väkivaltaisessa ristiriidassa omia elinehtojaan vastaan, vain julistamalla vallankumouksen pysyväksi, ja näin ollen poliittinen draama päättyy yhtä väistämättömästi uskonnon, yksityisomistuksen ja kansalaiskunnan kaikkien elementtien palauttamiseen kuin sota päättyy rauhaan.²²⁵

Eikö kyseisessä katkelmassa ennakoida välähdyksen omaisesti Neuvostoliiton historia ja luonnehdita sitä osuvasti voimansa tunnosta humaltuneen valtion sodaksi ”omia edellytyksiään vastaan”! Mainittua kohtaa kannattaa vertailla myös siihen *Feuerbach -teesien* keskeiseen ajatukseen, jonka mukaan ”ihmisolemus ei ole mikään jollekin yksilölle ominainen abstraktio” vaan että se ”todellisuudessaan” on ”yhteiskunnallisten suhteiden kokonaisuus”. Jos ihmisellä ei ole mitään abstraktia tai ”kertakaikkista” olemusta – kuten Marx *expressis verbis* väittää – niin sitä ei tietenkään voida myöskään kertakaikkisesti vapauttaa tai toteuttaa. Kaikki tuollainen johtaa juuri ihmisen redusoinnukseen joksikin ”juridiseksi henkilöksi”, ”uudeksi ihmiseksi”, ”neuvostoihmiseksi” tms. sekä lopulta ”elämän kumoamiseen, giljotiiniin” – tai vankileirien saaristoon.²²⁶

Tämä *saattaa* merkitä myös sitä, ettei Marx tarkoittanut valtion kuoleutumisen mitään kertakaikkista tai ainakaan selkeästi loppuun saatettavaa historiallista prosessia. On ainakin *mahdollista* ajatella niin, että Marxinkin käsityksen mukaan ihminen on aina jakautunut kansalaiseksi ja porvariksi, julkiseksi ja yksityiseksi henkilöksi.²²⁷ Tätä vastaa puhuvia teks-

tinkohtia voi löytää Marxin tuotannosta paljonkin. Esimerkiksi kymmenennessä Feuerbach - teesissään hän toteaa: ”Vanhan materialismin näkökohta on kansalaisyhteiskunta; uuden materialismin näkökanta on ihmisyhteiskunta eli yhteiskunnallistunut ihmiskunta” (MEVT 2., 65) Mutta tämänkin jälkeen voidaan kysyä, tarkoittaako yhteiskunnallistunut ihmiskunta jotain lopullista tilaa vai onko inhimillistynyt yhteiskunta jatkuvasti inhimillistyvä yhteiskunta ja yhteiskunnallistunut ihmiskunta puolestaan yhteiskunnallistuva ihmiskunta, so. yhteiskunta, jossa ihminen tulee entistä paremmin tietoisiksi olemisensa ja toimintansa yhteiskunnallisista ehdoista ja että nämä yhteiskunnalliset ehdot eivät ole ikuisesti annettuja luonnonmuotoja vaan hänen oman toimintansa tulosta.

Mutta kuten sanottu, nämä ovat vain oletuksia tai mahdollisuuksia. Tällaista käsitystä vastaan puhuu kuitenkin se historiallinen tosiasia, että ainakin marxilaisen työväenliikkeen piirissä valtion kuoleutumista pidettiin historiallisena tapahtumana, jonka uskottiin tapahtuvan vieläpä kohtalaisen läheisessä tulevaisuudessa. Tällainen asenne voidaan nousi esiin myös poliittisen messianismin tai kiliasmin pitkästä traditiosta. Myös Marxin ja Engelsin monet poliittiset kannanotot – esimerkiksi Pariisin Kommuunin ja sen kukistumisen yhteydessä – eivät juuri jättäneet vaihtoehtoisille tulkinnoille tilaa. Ainakin Lenin tuli näistä lausumista siihen johtopäätökseen, että kaikki porvarilliset valtiot ovat ”tavalla tai toisella ja viime kädessä ehdottomasti porvariston diktatuuria”. Marxilaisten tai proletariaatin edustajien ei tule koskaan osallistua parlamenttien tai muiden vastaavien instituutioiden toimintaan rakentavassa hengessä. Työväestön edustajien tuli esimerkiksi käyttää parlamentin puhujalavaa ennen muuta vallankumoukselliseen agitaatioon.²²⁸

* * *

Kuten jo keskustelut *Gothan ohjelmasta* osoittavat, ajatus valtion kuoleutumisesta tai murskaamisesta kohtasi sosialistisen työväenliikkeen piirissä miltei alusta saakka myös arvostelua – tai sitä pidettiin käsittämättömänä. Valtiossa ei nähtykään pelkästään hallitsevan luokan sortokoneistoa vaan myös mahdollisuus. Jopa ortodoksimarxisti Karl Kautsky toteaa jo *Erfurtin ohjelman* selitysteoksessaan kuinka ”nykyaikaisten yhteiskunnallisten organisaatioiden joukossa on vai yksi”, jonka puitteissa tai johdolla sosialistinen yhteiskuntatalous voi muodostua ja kehittyä, ja tämä oli hänen mukaansa ”nykyaikainen valtio”.²²⁹

Kautsky ei tietenkään olisi kelpuuttanut yhtäkään oman aikansa valtiojärjestelmää sellaisenaan johtamaan sosialistista taloutta vaan monia niiden instituutioita ja käytäntöjä tuli hänen mukaansa muuttaa perin pohjin. Mutta toisaalta niissä oli toteutuneena jo paljon sellaista, mitä myös sosialismissa tultaisiin pitämään arvossa. Tällaisia asioita olivat hänen mukaansa parlamentarismi, mahdollisuus poliittiseen ja ammatilliseen järjestäytymiseen sekä muuhun edunvalvontaan.²³⁰

Erityisen selkeästi valtion kuoleutumisen ajatuksesta sanoutui irti Eduard Bernstein, jonka ajatuksia arvosteltiin ja jopa hänen erottamistaan puolueesta vaadittiin. Mutta monien radikaalien ortodoksimarxistien (esimerkiksi August Bebelin) suureksi hämmästykseksi hänen näkemyksensä olivat saaneet lyhyessä ajassa varsin paljon vastakaikua.²³¹ Radikaaleimmin ”valtionvastaisia” olivat tietysti puolueen vasemmiston, erityisesti Rosa Luxemburgin näkemykset. Hänen mukaansa valtiollisen reformipolitiikan mahdollisuudet olivat kapitalismin oloissa äärimmäisen rajatut.

1.3. Yhteiskunta ja ”industria”

Marxilaisuuden valtiökäsityksessä voidaan tunnistaa kaksi perinnettä tai elementtiä, joista toista voitaisiin nimittää ”rousseulaiseksi” ja toista taas ”saint-simonilaiseksi”. Edellinen korosti yhteisöllisyyttä ja kaikkien kansalaisten tai ihmisten mahdollisuutta osallistua välittömästi päätösten tekemiseen. Jälkimmäisen ajatustavan mukaan yhteiskunta pitäisi organisoida mahdollisimman rationaalisesti tai tieteellisesti.²³²

”Saint-simonilainen” vaikutus on tietysti peräisin utopiakirjallisuudesta, jolle Marx, Engels ja monet muut työväenliikkeen ajattelijat antoivat varsin suuren arvon. Mutta vähintään yhtä voimakkaasti vaikutti se yleinen ”rationalistinen” edistysoptimismi, mikä oli ominaista koko 1800-luvun loppupuolelle. Toisen internationaalisen marxismin piirissä tekniikan edistystä ja tuotannon kasvua pidettiin itsestään selvästi myönteisinä asioina – ja myös seikkoina, jotka veivät historiaa luonnonvoimaisesti sosialismia kohti.

Hyvin pitkälti Friedrich Engelsingin *Anti-Dühring* -teoksen eräiden tekstinkohtien mukaisesti kapitalismin perusristiriitana ruvettiin pitämään ristiriitaa työn yhteiskunnallisen luonteen ja omistuksen yksityisen muodon välillä. Teoksessaan hän nimittäin antoi työn yhteiskunnalliselle luonteelle tai yhteiskunnallisuudelle hieman erikoisen merkityksen. Normaalisti työn yhteiskunnallisuus oli niin Marxille kuin Engelsille tarkoittanut sitä, ettei tuotteen valmistaja ollut tehnyt hyödykettään itselleen tai aivan omalle lähipiirilleen. Puhtaassa kapitalismissa työn yhteiskunnallinen luonne tarkoitti sitä, että tuotteet valmistettiin markkinoilla tapahtuvaa vaihtoa varten – anonyymille asiakkaitten joukolle. *Anti-Dühringissä* vastaava käsite tai luonnehdinta viittaa siihen, että tuotantoyksiköt ovat ”kasvaneet yli porvarillisen käytömuotonsa” – ts. että yksittäiset tuotteet eivät olisikaan enää ”yksityishenkilöiden” aikaansaannoksia²³³:

Rukin, käsikangaspuiden ja sepän vasaran tilalle tuli kehruukone, kutomakone ja höyryvasara; yksityisen pikkuverstaan tilalle tuli satojen ja tuhansien yhteistoimintaa vaativa tehdas. Ja samoin kuin tuotantovälineet, samoin muuttui itse tuotanto sarjasta yksityiskäsittelyjä sarjaksi yhteiskunnallisia toimintoja, ja tuotteet muuttuivat yksityisten tuotteista yhteiskunnallisiksi tuotteiksi (*aus einer Reihe von Einzelhandlungen in einer Reihe gesellschaftlicher Akte und die Produkte aus Produkten einzelner in gesellschaftliche Produkte*). Kangas, lanka ja metallitavarat, jotka nyt tulivat tehtaista, olivat niiden monien työläisten yhteisiä tuotteita, joiden käsien kautta niiden täytyi vuoronperään kulkea, ennen kuin ne tulivat valmiiksi. Kukaan yksityinen ei niistä voinut sanoa: tuon olen minä tehnyt, tuo on *minun* tuotteeni.²³⁴

Tämä samainen ristiriita ilmeni Engelsingin mukaan porvariston ja proletariaatin ristiriitana sekä myös ”yksityisessä tehtaassa olevan tuotannon järjestyneisyyden ja koko yhteiskunnassa vallitsevan tuotannon anarkian vastakohtaisuutena”. Vaikka Engels ei lausu missään aivan *expressis verbis*, että koko yhteiskunta pitäisi organisoida rationaalisti yhden suuren teollisuuslaitoksen tavoin, niin tuo ajatus tulee lukijan mieleen. Tehtaassa vallitseva järjestyneisyys ja tuotantoprosessien kollektiivinen ”epäyksilöllinen” olivat sitä uutta, jonka kanssa yhteensopiviksi tuli myös muutkin yhteiskunnalliset suhteet muovata. Näin tuota vaikutusvaltaista teosta ovat lukeneet ilmeisesti kaikki Toisen internationaalisen vaikutusvaltaiset teoreetikot Kautskystä, Leniniin, Buhariniin ja Preobrazhenskiin asti. Niinpä *Kommunism*

aapinen mainitsi kommunismin ensimmäisenä ja siis ilmeisesti myös tärkeimpänä piirteensä, ettei viimeainitussa ”esiinny minkäänlaista tuotannon pirstaantuneisuutta”. Työtätekevien riiston lakkauttaminen otettiin puheeksi vasta tämän jälkeen!²³⁵

Anti-Dühringin lausahdukset ovat kuitenkin niukkoja ja moniselitteisiä. Ajatus yksityisessä tehtaassa vallitsevan tuotannon järjestyneisyyden ja yhteiskunnassa vallitsevan anarkian välisestä ristiriidasta tuli paljon väkevämmin esiin monissa tuon ajan utopisteoksissa, jotka olivat työväenliikkeen piirissä erityisen luettuja. Niistä vaikutusvaltaisimpia olivat August Bebelin (1840 –1913) *Nainen ja sosialismi* (ilm. 1879) ja amerikkalaisen Edward Bellamyn (1850 –1898) *Vuonna 2000* (alkup. *Looking Backward from 2000 to 1887*, ilm. 1888). Venäläisen aatehistorian kannalta äärimmäisen tärkeä oli vielä Nikolai Tšernyševskin (1828 –1889) romaani *Mitä on tehtävä?* (ilm. 1863).

Bellamyn romaani oli yksi maailmankirjallisuuden ensimmäisistä bestsellereistä, teoksista joita niiden kirjallisista puutteistakin huolimatta myytiin suunnattomat määrät. 1800-luvun USA:n myyntilistoilla sen pystyi ohittamaan vain yksi kaunokirjallinen teos, Harriet Beecher-Stowen *Setä Tuomon tupa*. Eikä kirjan menestys ollut huono Euroopassakaan, esimerkiksi Englannista siitä on otettu jo kymmeniä painoksia. Bellamyn teos käännettiin venäjäksi vuonna 1891 ja vuoteen 1918 mennessä siitä oli ilmestynyt kaikkiaan seitsemän painosta, joiden yhteiseksi kappalemääräksi on arvioitu noin 50 000.²³⁶

Bellamy ei pitänyt itseään marxilaisena ja sosialistiseen työväenliikkeeseenkin hän suhtautui itse asiassa vihamielisesti. Aloitteiden ”välttämättömiin uudistuksiin” –jollaisia olivat hänen mukaansa maan, rakennusten, kaikkien tuotantovälineiden jne. yhteisomistus, samapalkkaisuus, ilmainen koulutus, yleinen työvelvollisuus jne. – hän uskoi tulevan pikemminkin keskiluokasta. *Vuonna 2000* -teoksessaan hän puhuu ”Kansallisesta puolueesta”, joka voitti ”puolueelleen kansan enemmistön”, näiden muutosten varsinaisena toteuttajana.²³⁷

Mutta kaikesta tästä huolimatta *Kommunismín aapisessa* ja *Vuonna 2000* -romaanissa esitetyt visiot tulevaisuuden yhteiskunnasta ovat eräiltä hyvin olennaisilta kohdiltaan lähes identtisiä. Bellamynkin yhteiskunta on yksi ainoa yritys tai trusti, jossa kirjanpito ja rationaalinen suunnittelu ovat korvanneet niin markkinat kuin politiikankin. Leninin, Buharinin ja Preobrazhenskin tavoin Bellamy näyttää uskovan, että varsin lyhyen ”totuttelun” ja pönteän kasvatuksen myötä ihmisistä tulee niin ”järkeviä”, että he mukisematta ja jopa iloisin mielin noudattavat pääkonttorin kaikkia ohjeita ja määräyksiä. Tämä perustui tietysti uskomukseen, että hyvin järjestetyssä yhteiskunnassa jokaisen jäsenen yksityinen etu käy täydelleen yksiin yhteiskunnan edun kanssa ja että jokainen todella tuntee yhteiset pyrkimykset omikseen. Tämä taas oli sen ”valistuneen egoismin” keskeinen periaate, johon palataan hieman tuonnempana.

Tällaisesta yhteiskunnasta rikollisuus oli hävinnyt lähes tyystin. Koska kukin ihminenhän sai yhteiskunnalta kaiken tarvitsemansa, ei esimerkiksi varastelemisessa olisi ollut enää mitään mieltä. Myös muunlaiset rikokset, esimerkiksi tapot, pahoinpitelyt, raiskaukset yms. olivat hävinneet, koska yhteiskunta valvoi tiukasti sitä, että kaikkia sen jäseniä kohdeltiin kunnioittavasti ja huomaavaisesti. Jäljelle jäänyt vähäinen rikollisuus voitiin tulkita psyykkisiksi häiriötiloiksi. ”Vankiloita ei nykyisin ole lainkaan. Kaikki atavismitapaukset hoidetaan sairaalassa”, toteavat Bellamyn utopian asukkaat.²³⁸

Bellamyn mukaan armeija oli oikeastaan ainoa järkevä organisaatio 1800-luvun maailmassa ja niinpä hänen yhteiskuntansa ei ollut vain yksi suuri trusti vaan myös suunnaton kasarmi:

Kansa oli jo tottunut siihen, että jokaisen terveen yksilön samanarvoisena ja ehdottomana velvollisuutena oli palvella valtion puolustusvoimia. Oli itsestään selvää, että jokaisen kansalaisen velvollisuutena oli valtion ylläpitämiseksi tuottaa oma osansa sen ruumiillisista ja henkisistä palveluista, mutta kun valtiosta tuli ainoa työnantaja, ihmiset pystyivät mieltämään tämän velvollisuuden yhtäläiseksi ja tasa-arvoiseksi.²³⁹

Työstä on tuossa utopiassa tullut työpalvelua, työn tekijöistä ”teollinen armeija”, jossa on alokkaat, sotilaat, aliupseerit ja upseerit ja jota johtavat kenraalit. Palvelukseen astutaan kaksikymmentäyksivuotiaina ja siitä vapaudutaan kahdenkymmenen yhden vuoden kuluttua. Päätöksenteko tapahtuu tuossa utopiassa aivan samalla tapaa kuin armeijassa: Ylimmät ja yleisluontoisimmat päätökset tehdään kenraaliportaassa. Alemmilla esimiehillä, kuten myös sotamiehillä, on sitten tietty määrä omaa harkintavaltaa niiden toimeenpanossa. Yleneminen kohti vaikutusvaltaisempia asemia tapahtuu samaan tapaan kuin armeijassa – mitään suoraa tai välillistä kansanvaltaa, siis kansankokouksia tai vaaleja, ei Bellamyn utopiassa tunneta.²⁴⁰

Bebelin *Nainen ja sosialismi* -teoksen visiot ovat perusteluitaan myöten hyvin samantaisia, vaikkakaan armeija ei ole hänelle rationaalinen organisaation perikuva.²⁴¹ Hänen sosialismiutopiansa taustalla on pikemminkin Fourierin falansteri, muutaman tuhannen ihmisen yhteisö, joka on verrattain autonominen. Myös päätösten teko oli Bebelin utopiassa huomattavasti demokraattisempaan ja avoimempaan niin, että kaikki tärkeät päätökset tehtiin kansankokouksissa tai vapailla vaaleilla valituissa elimissä. Mutta toisaalta Bebelkin korostaa sitä, että tulevaisuuden yhteiskunnassa yksilön ja yhteisön edut ovat täysin identtisiä, minkä perusteella päätökset voidaan aina tehdä tieteellisin tai objektiivisin perustein.²⁴²

Bellamyn ja Bebelin teosten ohella huomion arvoisia olivat A.A. Bogdanovin (1873 – 1928) tieteisromaanit *Krasnaja zvezda* (Punainen tähti, ilm. 1908) ja *Inžener Menni* (*Insinööri Menni*, ilm. 1913). Bogdanovhan oli vallankumousta edeltäneenä aikana – erityisesti vuosina 1902–1908 – Leninin jälkeen ehkä merkittävin bolševikkijohtaja ja -teoreetikko. Myös näiden romaanien maailmassa tieteellinen suunnittelu ja hallinto on korvannut politiikan – ja mielenkiintoisena kuriositeettina voidaan todeta, että hän uskoo suuren osan tällaisesta työstä siirtyvän erityisten koneiden tehtäväksi. Nikolai Tšernyševskin *Mitä on tehtävä?* -romaanin tulevaisuusvisioita käsitellään tarkemmin hieman tuonnempana.²⁴³

1.3.1 Imperialismi, valtiokapitalismi

Aivan erikoista ajankohtaisuutta tällaisille ”industrialistisille” tulevaisuuden visioille antoivat 1800-luvun lopun ja 1900-luvun alun talouden uudet ilmiöt ja niiden taloustieteelliset ja politologiset tulkinnat. Vapaa kilpailu näytti johtavan vastakohtaansa, kartelleihin, trusteihin ja monopoleihin. Perinteisen liberalismien keskeisimpien oppien vastaisesti valtio alkoi puuttua

näkyvästi talouselämään. Sosialistien piirissä keskustelua näistä uusista ilmiöistä pohjusti vuonna 1894 ilmestynyt Marxin *Pääoman* kolmas osa, jonka eräs ydinkohta oli teoria ”voiton suhdeluvun laskutendenssistä” ja sen vaikutuksista koko talousjärjestelmän toimintoihin. Monopolisoituminen tai siirtomaita kohtaan kasvanut imperialistinen kiinnostus voitiin tulkitta yritykseksi eliminoida tai kompensoida tuon lain vaikutus.²⁴⁴

Pääoman kolmannen osan ohella tuon ajan merkittävimmät marxilaisen poliittisen taloustieteen kontribuutiot olivat Rudolf Hilferdingin *Das Finanzkapital* (ilm. 1910) sekä Rosa Luxemburgin *Die Akkumulation des Kapitals* (1913). Itse Kautsky luonnehti Hilferdingin teosta *Pääoman* neljänneksi osaksi.

Jos Marx lähti *Pääomassaan* liikkeelle analysoimalla tavaraa, jota hän piti koko kapitalistisen talousjärjestelmän ”alkusoluna”, niin Hilferdingin lähtökohtana on raha, sen eri tehtävät ja niiden muuttuminen. Kun Marxin analyysin polttopisteessä oli klassinen tuotantopääoma, niin Hilferdingillä se oli finanssipääoma, joka oli irtautunut välittömästä tuotannosta ja jonka ”toimintaympäristöinä” olivat pörssi ja pankit. Nämä laitokset olivat hänen mukaansa vähin erin muuttuneet tuotannossa olevien pääomien palvelijoista niiden hallitsijoiksi.

Finanssipääoman aikakaudella kartellit, monopolit ja trustit, joiden muodostajina pankit saattoivat toimia, astuivat vapaan kilpailun sijaan. Myös valtiot vedettiin mukaan näihin uusiin taloudellis-poliittisiin muodostelmiin, missä ne saivat luvan eri tavoin tukea ”omien” monopoliensa ja trustiensä intressejä. Hilferdingin mukaan finanssipääomalle olivat vieraita myös klassisen kilpailukauden porvariston ihanteet, demokratian, yleisen edistyksen ja humaniteetin tai maailmanrauhan ideat. Mutta toisaalta Hilferdingin asenne näihin muutostendensseihin ei ollut yksinomaan kielteinen. Pääomien keskittyminen ja yhteenkokoontuminen merkitsivät myös niiden kasvanutta yhteiskunnallistumista. Valtion tai finanssiyhtymien talouspolitiikka loi hänen mukaansa tahtomattaan myös sosialistisen suunnitelmatalouden aineellisia edellytyksiä.²⁴⁵

Vieläkin voimakkaammin finanssipääoman roolia sosialismin aineellisen perustan valmistelijana painotti Karl Kautsky eräissä 1910-luvulla kirjoittamissaan artikkeleissa sekä vuonna 1915 ilmestyneessä kirjassaan *Nationalstaat, Imperialistischer Staat und Staatsbund*. Niissä esiintyy hieman ”bellamyalaisia” ajatuskulkuja monopolien korvautumisesta yhdellä ultrakartellilla, josta olisi enää lyhyt matka sosialismiin. Keskenään helposti sotaan ajautuvien imperialististen valtioiden tilalle tai vastapainoksi Kautsky kaavaili mahdollisimman demokraattisesti hallittua valtioliittoa. Mutta on myös painotettava, että tästä kaikesta huolimatta monopolit ja imperialismi olivat Kautskylle ”luokkavihollisia”, joita vastaan tuli taistella.²⁴⁶

Saksan sosialidemokraattisen puolueen vasemmiston etevin teoreetikko Rosa Luxemburg taas arvosteli tällaisia näkemyksiä äärimmäisen kärkevästi. Hänen mukaansa pääoman jatkuva kasautuminen oli pääoman olemassaolon ehto – kasautumaton pääoma ei olisi enää pääomaa! Tämän vuoksi sen toiminta tulee vuosi vuodelta yhä aggressiivisemmaksi, koska kasautumismahdollisuudet luonnollisista syistä kapenevat kaiken aikaa. Niinpä hän ei juuriakaan uskonut rauhanomaisen reformipolitiikan mahdollisuuksiin, eikä siihen että finanssipääoman instituutiot ja rakenteet voitaisiin jollain tavoin saattaa palvelemaan koko kansaa tai

yhteiskuntaa. Hän näki tulevaisuuden hyvin mustavalkoisena: se kuului joko sosialismille tai finanssipääoman barbarialle.²⁴⁷

* * *

Lenin ei sanottavammin osallistunut kapitalismin uusia muutos- tai kehitysnäkymiä luodan-
neisiin keskusteluihin niiden ensimmäisinä vuosina – itse asiassa edes sanoja ”monopolipää-
oma”, ”finanssipääoma” tai ”imperialismi” ei juuri löydä hänen kirjoituksistaan ennen vuot-
ta 1914. Mutta maailmansodan puhjettua ja saksalaisten sosialidemokraattien annettua tu-
kensa maansa sotaponnisteluille hän alkoi ankarasti hyökätä niin Kautskyn valtio- kuin
myös monopolipääomaa ja imperialismia koskeneita näkemyksiä vastaan.

Leninin tärkein kontribuutio monopolikapitalismista käytyyn keskusteluun oli vuoden
1916 alkupuoliskolla kirjoitettu teos *Imperialismi, kapitalismin korkein vaihe*. Vaikka hän
oli jo tuossa vaiheessa rikkonut välinsä Kautskyn ja hänen lähipiirinsä kanssa, on teos hyvin
paljossa velkaa Hilferdingin *Finanzkapitalille* sekä Nikolai Buharinille ja hänen käsikirjoi-
tukselleen *Mirovoe khozjajstvo i imperialism* (Maailmantalous ja imperialismi), seikka jota
neuvostoliittolainen historiankirjoitus ei ymmärrettävistä syistä ole liiemmästi korostanut.²⁴⁸

Hilferdingiä mukailleen Lenin määrittelee imperialismiin kapitalismin vaiheeksi, jossa mo-
nopolit korvaavat vapaan kilpailun, jossa pankit muuttuvat vaatimattomista maksujen välit-
täjistä talouden keskeisiksi toimijoiksi ja missä erityinen finanssipääoma, joka ei ole välittö-
mästi johonkin tuotantolaitokseen sidottua, tulee yhä merkittävämmäksi tekijäksi. Hilferdin-
giltä on peräisin myös se Leninin teoksen keskeinen ajatus, että imperialistisessa vaihees-
saan pääoma muuttuu yhä kansainvälisemmäksi ja että eri monopolit, monopoliliitot ja niihin
kietoutuneet imperialistiset valtiot pyrkivät jakamaan koko maapallon omiin etupiireihinsä.
Etupiirikamppailulla on taipumus saada yhä brutaalimpia muotoja, joista äärimmäinen on val-
tioiden tai valtioliittojen välinen sota.²⁴⁹

Mutta Lenin näki monopolistiseen tai imperialistiseen vaiheeseensa kehittyneen kapita-
lismiin paljon ristiriitaisempaa ja varsinkin paljon synkemmissä väreissä kuin esimerkiksi
Hilferding. Vaikka Lenin myönsi sen merkinneen useilla alueilla talouden nopeaa kehitystä,
niin samalla se oli hänen mukaansa ”kuolevaa”, ”loismaista” ja ”mätänevää” kapitalismia.
Kasvu ja kehitys jäivät nimittäin joka hetki jälkeen niistä mahdollisuuksista, jotka tieteen, tek-
niikan ja tuotantovoimien taso olivat avanneet. Viimeisin – ja hirvittävin – ilmaus imperialis-
min pimeästä puolesta oli tietysti puhjennut maailmansota.²⁵⁰ Näistä näkemyksistään hän oli
taas ainakin jonkin verran velkaa Buharinille ja Luxemburgille.

Tästä ristiriitaisesta tilanteesta johti vain yksi ainoa tie ulos: työväenluokan oli otettava
valta, järjestäydyttävä uudeksi valtiovallaksi (proletariaatin diktatuuri), jonka eräs ensim-
mäisistä tehtävistä oli koota siihen asti keskenään kilpailleet monopolit yhdeksi ainoaksi ult-
rakartelliksi. Leninin mukaan proletarisen valtion tuli toimia jonkinlaisena valtiokapitalisti-
na!²⁵¹ Mutta tällä kohtaa hän ajautui vastakkain Luxemburgin – ja ainakin joksikin aikaa
myös – Buharinin kanssa. Hehän eivät voineet mitenkään kannattaa valtiokapitalismia.

1.4. Bolševikit ja valtio

Jos läntisen Euroopan sosialidemokraattiset puolueet olivat vähin erin pehmentäneet käsitteisiään ”porvarillisesta valtiosta”, niin Venäläiset marxistit – ja aivan erityisesti bolševikit – jäivät selväksi poikkeukseksi tästä säännöstä. Se on tietysti ymmärrettävääkin: Hehän olivat kotimaassaan enemmän kuin ulkona poliittisista päätöksentekoprosesseista. Koska lähes kaikki heidän poliittinen toimintansa oli illegaalista, he saattoivat mieltää valtion vain vihamieliseksi voimaksi. Olivathan poliisi ja vanginvartija liki ainoita julkisen vallan edustajia, joidenka kanssa he olivat säännöllisemmin tekemisissä! Samasta syystä he eivät antaneet kovinkaan suurta arvoa ns. porvarilliselle demokratialle ja kansalaisvapauksille. Tässä heidän näkemyksensä eivät poikenneet vain Bernsteinin ja Kautskyn vaan tietysti mielessä myös Rosa Luxemburgin katsomuksista.²⁵²

Ennen maailmansodan puhkeamista eivät valtiota koskevat teoreettiset erimielisyydet saksalaisten sosialidemokraattien ja bolševikkien välillä saaneet kuitenkaan kovin kärkeviä muotoja. Vasta maailmansota ja suhtautuminen siihen repäisi ammollaan kaikki mahdolliset haavat ja halkeamat. Leninin mukaan se paljasti ”nykyaikaisen valtion” pedoksi, joka oli kokonaisuudessaan murskattava. Tämän uuden – tai Marxin ja Engelsin ajatuksille ainakin näennäisesti uskollisemman – käsityksensä valtiosta Lenin esitti yksityiskohtaisesti teoksessaan *Valtio ja vallankumous*.²⁵³

Kirjan perusajatus oli selkeä: Valtio ei ole luokkayhteiskunnassa koskaan puolueeton tai keskenään taistelevien luokkien yläpuolella. Mutta valtio ei Leninin mukaan ollut myöskään mikään erillinen instrumentti hallitsevan luokan käsissä, kuten ei aseistautunut gangsterijoukko ole gangsteriliigan instrumentti, vaan tuo liiga itse. Aivan samalla tavalla porvarillinen valtio oli Leninin mukaan väkivaltakoneistoksi järjestäytynyt porvarisluokka – ja proletaarinen valtio, ”proletariaatin diktatuuri”, puolestaan hallitsevaksi luokaksi järjestäytynyt aseistettu proletariaatti. Tämän näkemyksen omaksuneelle oli ilman muuta selvää, ettei työväenluokka voi mitenkään ottaa haltuunsa porvariston vanhaa valtiokoneistoa ja saattaa sitä palvelemaan uusia, vallankumouksellisia tarkoituksia. Päinvastoin: vallankumouksen onnistumisen yksi perusehto ja -tehtävä oli vanhan valtiokoneiston hävittäminen.²⁵⁴

Pitäen lähtökohtana sitä, minkä kapitalismi on jo luonut, me itse, työläiset, järjestämme suur-
tuotannon nojaten omaan työläiskokemukseemme, luoden mitä tiukimman, rautaisen kurin, jota pitää yllä aseellisten työläisten valtiovalta, teemme valtion virkamiehistä pelkkiä määräy-
stemme täytäntöön panijoita, vastuuvollisia, tarpeen vaatiessa erotettavia, kohtuullista palkkaa nauttivia ”työnjohtajia ja kirjanpitäjiä” (tietenkin myös kaikenlaisia eri alojen ja asteiden teknikoita) – siinä on meidän proletaarinen tehtävämme, siitä voidaan ja tulee alkaa proletaarista vallankumousta suoritettaessa. Tällainen alku suur-
tuotannon johtaa luonnostaan kaikkinaisen virkamiehien asteittaiseen ”kuoleutumiseen”, sellaisen järjestyksen asteittaiseen luomiseen – järjestyksen ilman lainausmerkkejä, ei palkkaorjuuden kaltaisen – järjestyksen, jolloin jatkuvasti yksinkertaistuvat valvonta- ja tilinpitotehtävät joutuvat vuoronperään kaikkien suoritettaviksi, muuttuvat sitten tottuuksiksi ja vihdoin lakkaavat olemasta erikoisen ihmiskerroksen erikoistehtävinä.²⁵⁵

Lenin ei pidä erityisen pohdiskelun arvoisena sitä, millä periaatteilla tuo ”aseellisten työläisten valtiovalta” toimii, mikä sille on sallittua, kenelle se on vastuussa jne.

Ja vasta silloin demokratia alkaa kuoleutua siitä yksinkertaisesta syystä, että kapitalistisesta orjuudesta, kapitalistisen riiston lukemattomista kauhuista, julmuuksista, järjettömyyksistä ja inhottavuuksista vapautuneet ihmiset *tottuvat* vähitellen noudattamaan yksinkertaisia, kautta vuosisatain tunnettuja, kautta vuosituhansien kaikissa elämän ohjeissa toistuvia yhteiselämän sääntöjä, noudattamaan niitä ilman väkivaltaa, ilman pakkoa, ilman alistusta, *ilman erityistä pakotuskoneistoa*, jota sanotaan valtioksi.²⁵⁶

Tuo uusi ihminen, joka toimisi ilman pakkoa ja alistusta sosialistisen tuotantokoneiston jäsenenä tuntuu Leninin ajatusmaailmassa odottelevan jo seuraavan kulman takana. Historian massiivisin valtiollinen terrorikoneisto syntyi siis nimenomaisesta pyrkimyksestä hävittää valtio!

1.4.1. Mitä on tehtävä?

V.I. Leninin ensimmäisenä ”leninistisenä” teoksena voidaan pitää hänen vuonna 1902 ilmestynyttä kirjaansa *Mitä on tehtävä?: liikkeemme päivänpolttavia kysymyksiä*. Sen ehdottomasti tärkein anti oli teoria vallankumouksellisesta organisaatiosta, ”uuden tyypin puolueesta”. Mutta samalla Lenin tulee hahmotelleeksi näkemyksensä siitä, miten vallankumouksellisen tuli elää. Ja edelleen: koska vallankumouksellinen oli Leninille epäilemättä myös uuden tai ”todellisen” ihmisen perikuva, niin tuosta teoksesta voidaan löytää hänen ihmiskäsityksensä keskeiset ainekset.²⁵⁷

Jo kirjan nimi liittää sen kiinteästi nimenomaan venäläisen vallankumousliikkeen traditioon, olihan Nikolai Tšernyševski (1828–1889) julkaissut vuonna 1863 aivan samannimisen teoksen. Tuosta romaanista, jonka Venäjän sensuuri puolittain vahingossa salli ilmestyä, tuli vuosikymmeniksi radikaalin nuorison kulttiteos. Kirjassa kuvatut vallankumoukselliset, ”uudet ihmiset” otettiin esikuviksi, joiden toimia ja elintapaa jäljiteltiin usein hyvinkin yksityiskohteisesti. Kirja kuului myös Leninin ehdottomiin suosikkeihin ja Neuvostoliitossa siitä otettiin lukuisia painoksia – niiden joukossa myös kaksi suomenkielistä laitosta.²⁵⁸

Tšernyševskin omien sanojen mukaan hänen romaaninsa ”sisältönä on rakkaus ja päähenkilönä on nainen”. Tuo nainen oli nimeltään Vera Pavlovna Rozalskaja, sittemmin Kirsanova, joka romaanin myötä kasvaa pikkuvirkamiehen tyttärestä tietoiseksi ja asialleen täysin omistautuneeksi vallankumoukselliseksi.²⁵⁹

Tšernyševskin suuria esikuvia olivat Ludwig Feuerbachin ja hänen antropologinen materialisminsa sekä myös hieman myöhempi ”luonnontieteellinen materialismi”, joiden välillä hän ei ilmeisesti nähnyt suuriakaan eroavaisuuksia. Niin ikään hän oli perehtynyt ranskalaisiin utopistisoihialisteihin sekä myös John Stuart Millin utilitaristiseen yhteiskuntafilosofiaan ja taloustieteellisiin katsomuksiin. Tšernyševski halusi luoda yhtenäisen, tieteellisen ja materialistisen käsityksen ihmisestä ja yhteiskunnasta.²⁶⁰

Tšernyševskin ensimmäinen tärkeä teos, hänen maisterinväitöskirjansa *Taiteen esteettiset suhteet todellisuuteen*, ei kuitenkaan käsitellyt talous- tai luonnontieteitä, vaan nimen-

sä mukaan estetiikkaa. Kirjoittajan tarkoituksena on perustellen kumota Hegelin ja koko saksalaisen idealismin estetiikan eräs ydinkohta: käsitykset traagisesta (ja sen vastakohdasta koomisesta).

Milliä seuraten – ja ilmeisen vahvasti myös yksinkertaistaen – Tšernyševski katsoi, että kaikkien ihmisten, niin vanhojen pikkuporvareitten kuin uusien vallankumouksellistenkin, toiminnan perimmäinen liikevoima oli itsekkyyks, oman edun tavoittelu. Näin sitä rakkautta, joka oli *Mitä on tehtävä?* -romaanin sisältönä, voitaisiin aivan hyvin kutsua myös järkeväksi itsekkyydeksi (*razumnogo egoizma*).²⁶¹

”Vanhojen ihmisten” tai pikkuporvareitten elämänpiiriä Tšernyševski luonnehtii romaanissaan ahtaaksi ja pimeäksi kellariksi. Siellä ihmisen luonnollinen itsekkyykskin vääntyy vastenmielisiin muotoihin, joista tyypillisimpinä hän piti petkutusta ja juonittelua. Pahuus on Tšernyševskille lyhytnäköisyyttä ja typeryyttä, ”ei-järkevää itsekkyyttä”. Pahuuden alkusyy on kellarin ahtaus ja pimeys. Hänen mukaansa sellaiset ihmiset, jotka alinomaa yrittävät huijata toisiaan, ovat myös mitä otollisimpia huijauksen kohteita. Tämän vuoksi petos saattaa aika ajoin näyttää myös kannattavalta. ei siis ole itsekkyydessä sinänsä vaan noissa kehittymättömissä olosuhteissa.²⁶²

Tulevan maailman symbolina Tšernyševski pitää kristallipalatsia, jonka Vera Pavlovna näkee unessaan. Se oli suuri, valoisa ja puhdas, pääosin lasista ja alumiinista tehty rakennuskompleksi.²⁶³ Kristallipalatsin asukkaat olivat aivan yhtä itsekkäitä kuin kellariloukoissaan kyyristelevät 1800-luvun venäläiset pikkuporvarit. Mutta heidän itsekkyytensä oli täysin avointa, laskelmoivaa ja loppuun asti järkevää tai valistunutta. Tšernyševski julistaa myös, että rehellistä ihmistä – ”jos hänellä on vähänkin elämäkokemusta” on mahdotonta pettää. Laajemminkin tämä ajattelija uskoi, että yksityisen ja yleisen edun ristiriidat syntyivät yksinomaan tietämättömyydestä ja typeryydestä. Valistuneella ihmisellä ja valistuneessa yhteiskunnassa (”kristallipalatsissa”) jokaisen oma etu kävi täydelleen yksiin yleisen tai yhteiskunnan edun kanssa – jokainen egoisti oli samalla täydellinen altruisti ja päinvastoin.²⁶⁴

Tšernyševskin romaani oli kehitystarina, sen varsinaiset päähenkilöt ovat vasta tulossa uusiksi ihmisiksi. Mutta kirjassa esiintyy myös (lähes) täydellinen vallankumouksellinen, Rahmetov, joka on omistautunut yleiselle asialleen niin täydellisesti, ettei hänellä ole perhetä, aviopuolisoa tai erityistä työpaikkaa. Kirjailija ei ole katsonut tarpeelliseksi antaa tälle sankarilleen edes etunimeä! Hän on miltei kokonaan henkistynyt abstraktiksi aatteenksi. Hänen käytöksensä ja puheensa oli töksähtelevää, lähes tylyä. Hän ei halunnut hukata sekuntiaakaan ”aikaa toisarvoisiin asioihin toisarvoisten ihmisten seurassa”²⁶⁵:

Niin hän puhui ja niin hän hoiti asioitaan, joita hänellä oli suunnaton määrä, ja kaikki vain sellaisia, jotka eivät koskeneet henkilökohtaisesti häntä itseään. Henkilökohtaisia asioita hänellä ei ollut – sen kaikki tiesivät, mutta mitä hän teki – sitä ei tiennyt kukaan tuttavapiiristä. Tiedettiin vain, että hänellä oli paljon työtä.²⁶⁶

Kerran Rahmetovin asunnolle menneitä ystäviä odotti outo näky: Hän oli yltä päältä veressä, koska oli maannut yönsä itse tekemällään piikkivuoteessa, josta törrrötti satoja pieniä nauvoja kärjet ylöspäin. ”Kokeilen. Niin täytyy. Tuntuu tietysti uskomattomalta mutta kaiken varalta täytyy kokeilla. Näen että voin”, totesi sankari hymyillen samalla ”synkästi ja leveästi”.²⁶⁷

Leninin mukaan vallankumouksellisen järjestön tuli koostua kokonaan tällaisista rahmetoveista, sataprosenttisesti asialle omistautuneista ammattivallankumouksellisista. Tuon järjestön tuli Leninin mukaan olla:

Riittävän suuri käsittämään koko maan; riittävän laaja ja monipuolinen, jotta voitaisiin suorittaa tiukka ja yksityiskohtainen työnjako; riittävän johdonmukainen pystyäkseen kaikissa olosuhteissa, kaikissa ”käänteissä” ja odottamattomissa tilanteissa tekemään järkkymättä omaa työtään; riittävän joustava osataksaan väistää taistelua avoimella kentällä ylivoimaista vihollista vastaan silloin, kun tämä on koonnut kaikki voimansa yhteen kohtaan, ja toisaalta osataksaan käyttää hyväkseen tämän vihollisen kömpelyyttä ja hyökätä sen kimppuun siellä ja silloin, missä kaikkein vähiten odotetaan hyökkäystä. (...) Näin korkeaan taisteluvalmiuteen voidaan harjaantua vain vakituisella toiminnalla, jota harjoittaa vakinainen sotaväki.²⁶⁸

Tällainen järjestö oli selkeästi erotettava ”tavallisista” työväenjärjestöistä, esimerkiksi ammattiliitoista tai avustuskassoista. Rahmetovin tavoin ammattivallankumouksellinen ei ollut enää mitään muuta: hän ei ollut enää työläinen eikä intellektueli ja hänen entinen sosiaalinen asemansa muuttui täysin yhdenmukaiseksi.²⁶⁹

Lenin korosti myös voimakkaasti sitä, ettei työväenluokka kyennyt omassa piirissään koskaan luomaan tai saavuttamaan muuta kuin ”trade unionistisen tietoisuuden”, tietoisuuden siitä, mikä oli hänelle kannattavaa tai järkevää oman työvoimatavaransa myyjänä eli siis kapitalistisen yhteiskunnan jäsenenä tai osana. Tämän ylittävä sosialistinen tietoisuus saattoi hänen mukaansa syntyä vain tieteelliseen ja filosofiseen ajatteluun harjaantuneen sivistyneistön piirissä, josta se oli ”ulkoa käsin” ja valmiina tavarana tuotava työväenliikkeeseen. Vaikka tämä ajatus on alun perin Karl Kautskyn lausuma, niin hän ei kuitenkaan koskaan antanut sille sellaista painoa ja niin ankaraa merkitystä kuin Lenin.²⁷⁰

Vaikka Lenin puhuu paatoksellisin sanakääntein kapitalistisen järjestelmän ”inhottavuuksista”, ”raakuuksista”, ”halpamaisuuksista” jne., niin toisaalta ei antanut juuri minkäänlaista arvoa heidän olojensa yksittäisille parannuksille: paremmille työoloille, tilavammille asunnoille tai lasten koulunkäyntimahdollisuuksien lisääntymiselle. Toiminnalla tällaisten parannusten puolesta oli merkitystä ja arvoa vain sikäli, mikäli sitä voitiin pitää osana vallankumouksen valmistelua. Muussa tapauksessa se oli täysin arvotonta ”näpertelyä”, joka oli omiaan vain porvarillistamaan työväenluokkaa. Eräs *Mitä on tehtävä?* -teoksen mieliin painuvimpia kohtia ja samalla koko leninismien henkeä parhaiten ilmentävä kohta kuuluu:

Me kuljemme jyrkänteistä ja vaivalloista tietä tiiviinä ryhmänä pitäen lujasti kiinni toisistamme. Viholliset ovat saartaneet meidät joka puolelta, ja meidän on miltei aina kuljettava heidän tulensa alle. Me olemme liittyneet yhteen vapaaehtoisesti päätöksen perusteella nimenomaan taistellaksemme vihollista vastaan ja ollaksemme poikkeamatta viereiseen suohon, jonka asujaimet ovat alusta alkaen moittineet meitä siitä, että olemme erottuneet erilliseksi ryhmäksi ja valinneet taistelun tien emmekä sovittelun tietä.²⁷¹

Suota, joka on myös Tšernyševskin usein käyttämä vertauskuva, ei Leninille ollut vain tietoinen revisionismi tai opportunisti. Sitä oli kaikki normaali arkielämä tavallisine iloineen ja suruineen.

1.4.2. Valtion vai politiikan loppu

Lokakuun vallankumousta seuranneina vuosina tai vuosikymmeninä neuvostovaltio ei osoittanut minkäänlaisia kuoleutumisen merkkejä. Tapahtui kirjaimellisesti aivan päinvastaista: valtio vahvistui, tuhosi tai sulautti itseensä lähes kaikki itsehallinnolliset yhteisöt tai instituutiot. Tällaisten yhteisöjen ohella bolševikit – *Valtiossa ja vallankumouksessa* sekä *Kommunismmin aapisessa* ilmaistun ajattelunsa mukaisesti – antoivat hyvin lamaannuttavan iskun politiikalle ja myös valtio- ja politiikan teorialle.

Leninin, Buharinin tai Preobrazhenskiin visioita sosialismista on mielenkiintoista verrata eräisiin Hannah Arendtin politiikan filosofian perusajatuksiin. Arendtia voidaan pitää hyvin radikaalina (tai mikä on tässä sama asia: konservatiivisena) aristotelisen tai ns. vanhaeurooppalaisen politiikan filosofian edustajana. Hänen lähtökohtanaan on Aristoteleen *Politiikka* -teoksesta löytyvä käsitys kolmesta ihmiselle ominaisesta yhteisömuodosta: perheestä, kylästä ja valtiosta. Toinen tärkeä lähtökohta on hänelle niin ikään Aristoteleen ja laajemminkin antiikin ajattelulle ominainen käsitys ihmisen toimien ja elämän kolmesta eri muodosta tai tasosta, poiesiksesta, praksiksesta ja teoriasta.

Arendt poikkeaa monista aristotelikoista kuitenkin siinä, että hänen huomionsa keskipiteenä ei ole niinkään mietiskelevä (*bios theoretikos, vita contemplativa*) kuin toimiva elämä (*praxis, vita activa*). Jo klassikon aseman saavuttaneessa teoksessaan *Vita Activa* hän puhuu erikseen puhtaasti suorittavasta työstä (*labour*), valmistavasta työstä (*work*) ja toiminnasta (*action*). Suorittava ja valmistava työ kattavat yhdessä kuta kuinkin sen alueen, mitä Aristoteles tarkoitti puhuessaan valmistuksesta (*poiesis*), kun toiminta puolestaan vastaa aristotelista praksista.

Pelkästään suorittava työ Arendtin tarkoittamassa mielessä on yksitoikkoista raadantaa (*labour*), jossa sen suorittaja ei oikeastaan saa aikaan mitään valmiimpaa tai pysyvämpää tulosta. Työ liukuhihnalla tai antiikin kaleereitten airoissa oli tällaista ja kotoisista askareista tyypillisimmin ”labouria” ovat tiskaaminen, siivoaminen, silittäminen tai pyykinpesu. Arendtin mukaan ”labourerina” toimiessaan ihminen on kaikkein eniten pelkän työjuhdan tai orjan kaltainen.

Selkeimpinä esimerkkeinä valmistavasta työstä (*work*) ja sen tekijöistä Arendt pitää perinteistä käsityötä ja sen itsenäisiä tekijöitä – kelloseppiä, kirjansitojia, muurareita jne. Heidän apulaisensa tekivät varsin usein vain suorittavaa työtä. Valmistaja saattoi – puhtaasti suorittavan työn tekijästä poiketen – kutsua erilaisia olemassa olevia teoksia (”*works*”) omiksi aikaansaannoksikseen. Tämä teki hänestä jo paljon suuremman määrin autonominen olennon kuin mitä pelkän suorittavan työn tekijä oli ollut.

Aristoteleen filosofiassa suorittava työ kuului keskeisesti kodin – oikoksen – piiriin. Oikoksen piirissä työskennellessään ihminen ei ollut kovin autonominen olento, vaan pikemminkin talon isännän välittömän käskyvallan alainen. Tämä päti erityisesti suorittavaan työhön ja sen tekijöihin. Mutta jo valmistavan työn tekijän silmien edessä häämötti ainakin joskus hieman avarampi maailma, ”kylä” – taloudellisten ekvivalenttien vaihdon sfääri.

Eräs Aristoteleen filosofian johtoajatuksia oli itseriittoisuus (*autarkheia*). Ihminen tai esimerkiksi kaupunkivaltio olivat sitä täydellisempiä ja onnellisempia mitä itseriittoisempia

tai mitä vähemmän ulkoisista tekijöistä riippuvaisia ne olivat. Samalla mittapuulla hän myös arvioi ihmisen toiminnan muotoja. Poiesis oli vähemmän autarktista, koska sitä ei koskaan tehty sen itsensä vaan tuloksen vuoksi. Muurari harvemmin harjoitti ammattiaan siksi, että tiilien toisiinsa liittäminen olisi ollut itsessään palkitseva. Hänen kiitoksensa seisoivat lopussa, valmiin teoksen muodossa.

Praksis oli Aristoteleen mukaan toimintaa, joka oli itsessään palkitsevaa – toimintaa, jota tehtiin sen itsensä vuoksi. Keskeinen praksiksen muoto tai laji oli Aristoteleelle juuri politiikka ja erityisen tärkeää on huomata, että politiikka (”politikointi”) oli hänelle hyvin paljossa itse-tarkoitus: ihminen oli järjellinen ja poliittinen olento, joten politiikkaa harrastaessaan hän toteutti tätä tärkeää olemuksensa puolta.

Praksiksen harjoittajana ihminen astui nyt talosta ja kylästä valtion, poliiksen, jäseneksi. Polis oli autarktisin, vapain ja täydellisin inhimillisistä yhteisöistä ja sen piirissä ihminen saattoi kehittää paljon täysimittaisemmin oman olemuksensa moraalisia, sosiaalisia ja älyllisiä taipumuksia.²⁷² Aristoteleen ihmis- ja myös politiikkakäsityksessä oli keskeisellä sijalla vaatimus, että ihmisen pitää (sosiaalisena ja järjellisenä olentona) olla mukana tehtäessä häntä koskevia ratkaisuja. Asiantuntijoiden tekemä ”oikea” päätös oli yleensä huonompi kuin demokraattisessa järjestyksessä tehty hieman virheellinenkin päätös. Tosin Aristoteles uskoi, että suuri joukko tavallisia ihmisiä päätyy yleensä myös oikeampaan ratkaisuun kuin pieni joukko ”huippuasiantuntijoita”. Aristoteles ei ollut tosin mikään populistisi: kansalaiset oppivat tekemään poliittisia ratkaisuja harkiten vasta pitkällisen harjaantumisprosessin myötä.

Näiden aristotelisten ajatuskulkujen perusteella voidaan nyt sitten kysyä, mitä oikein tapahtuu, jos yhteiskunta *Kommunismmin aapisen* mukaisesti ”muodostuu jättäjäismäiseksi toverilliseksi työkunnaksi” ja valtio kuoleutuu. Kuoleeko silloin yhteiskunnasta poliittinen yhteisö (kreik. *koinonia politike*, lat. *communitas politica*), juuri se foorumi tai sfääri, jossa ihmiset voivat vapaina ja järjellisinä olentoina kokoontua päättämään yhteisistä asioistaan? Tässä merkityksessään valtio todellakin kuoli!

Buharin ja Preobrazhenski kertovat *Kommunismmin aapisessaan* hienoisen euforian vallassa, kuinka kommunistisessa yhteiskunnassa kaikki on suunniteltua, harkittua ja laskettua: ”kuinka on jaettava työvoima teollisuuden eri alojen kesken, millaisia tuotteita ja minkä verran niitä on tuotettava” jne. Mutta missään he eivät kerro, missä itse suunnitelma tehdään, kuka sen tekee – ja mitä olisi pitänyt tehdä silloin, jos ihmisillä olisi ollut keskenään ristiriitaisia päämääriä, jos yhdet olisivat halunneet säästää metsiä ja toiset moninkertaistaa metsäteollisuuden tuotannon.

Eräs Aristoteleen moraali- ja yhteiskuntafilosofian keskeinen ajatus oli käytännöllisen eli praktisen järjen idea tai ajatus käytännöllisen ja teoreettisen järjen eräistä perustavaa laatua olevista eroista. Platonin tavoin Aristoteles ajatteli, että teoreettisen järjen kohteina tuli olla yleiset, ikuiset, muuttumattomat ja välttämättömät totuudet. Teoreettisen järjen keskeinen menetelmä oli syllogistinen päättely, joka eteni yleisistä totuuksista spesifimpiin totuuksiin totuuden säilyttämisen (*salva verite*) periaatetta noudattaen. Tällaisen tiedon ihanteena oli Eukleideen geometrian kaltainen aksiomaattinen järjestelmä.

Praktisen järjen ja praktisen päättelyn kohteena olivat puolestaan muuttuvan maailman muuttuvat asiat, jotka eivät olleet niin tai näin minkään ikuisen välttämättömyyden voimasta. Tämän lisäksi praktisen järjen kohteet olivat yksittäisiä tilanteita. Esimerkiksi rauhanneu-

vottelijoiden tehtävänä oli saada aikaan jokin tietty rauhansopimus jossakin tietyssä tilanteessa, ei ikuista rauhaa tai rauhaa yleensä. Kolmas – ja kiinteästi edellisiin liittyvä – praktisen järjen tai päättelyn piirre on se, ettei se koskaan voi olettaa päätöksiään ehdottoman varmoiksi. Premissien joukko voi aina ”kesken kaiken” osoittautua ainakin eräiltä osiltaan virheelliseksi tai auttamattoman puutteelliseksi. Neljäs praktisen päättelyn ominaispiirre on sen ”käytännöllisyys” eli sen johtopäätökset eivät ole tosiasioita vaan joko tekoja tai ainakin tekoja sääteleviä normeja.²⁷³

Hannah Arendtin mukaan modernin maailman ja modernin filosofian yksi suurimpia onnettomuuksia on ollut se, että aristoteliset valtion, politiikan ja käytännöllisen järjen ideat ovat joutuneet usein unohduksiin tai ainakin sivuraiteille. Suorittava tai tuottava työ on korotettu ihmisen elämän keskeisimmäksi alueeksi ja käytännöllistä (*praktista*) järkeä on ruvettu pitämään jonkinlaisena teorian/teoreettisen järjen soveltamisena niin, että sen erikoislaatu on hämärtynyt.²⁷⁴ Tämä kaikki on johtanut vääränlaiseen asiantuntijavaltaan, haaveisiin ”tieteellisestä politiikasta”, yhteiskunnan tieteellisestä johtamisesta jne.

1.4.2.1. Valvonta ja kirjanpito

Buharin ja Preobrazhenskii uskoivat tai uskottelivat *Kommunismmin aapisessaan*, että sosialistista yhteiskuntaa tullaan hallitsemaan samalla tapaa, millä siihen saakka oli johdettu yksittäistä tuotantolaitosta. Päätöksenteko voitiin siirtää parlamenteilta, hallituksilta tai muilta poliittisilta toimijoilta ”pääkonttorille”:

(Y)hteiskunta muodostuu jättiläismäiseksi toverilliseksi työkuunnaksi. Tällöin ei esiinny tuotannon pirstaantumista eikä mitään anarkiaa. Päinvastoin. Juuri tällaisen järjestelmän vallitessa tuotanto esiintyy järjestyneenä tuotantona. Sen vallitessa ei yksikään liikeyritys taistele ja kilpaile toisen kanssa, sillä kaikki tehtaot, kaivokset ja muut laitokset muodostavat tällöin koko kansan suuren verstaan osastoja, tämän käsittäessä koko kansantalouden. Itsestään selvää on, että tällainen jättiläismäinen järjestö edellyttää yleisen tuotantosuunnitelman. Jos kaikki tehtaot, koko maatalous on yksi suunnaton työkuunta, on ymmärrettävää, että kaiken täytyy olla harkittua ja laskettua: kuinka on jaettava työvoima teollisuuden eri alojen kesken, minkälaisia tuotteita ja minkä verran niitä on tuotettava, kuinka ja mihin on suunnattava teknilliset voimat ja niin edelleen, – kaiken tämän täytyy, vaikkapa likipitäen olla laskettua ja sen mukaisesti on toimittava. Juuri siinä ilmenee kommunistisen tuotannon järjestäytyneisyys. Ilman yleistä suunnitelmaa, ilman yleistä johtoa, ilman tarkkaa inventoimista ja luettelointia ei mikään järjestyneisyys tule kysymykseen. Kommunistisessa järjestelmässä on sellainen suunnitelma.²⁷⁵

Leninin haaveet olivat hyvin samansuuntaisia:

Kapitalistinen kulttuuri on luonut suurtuotannon, tehtaot, rautatien, postin, puhelimen ym., ja tältä pohjalta suurin osa vanhan ”valtiovallan” tehtävistä on siinä määrin yksinkertaistunut ja on ositettavissa mitä yksinkertaisimmiksi luettelointi-, kirjaamis- ja tarkastustehtäviksi, että jokainen luku- ja kirjoitustaitoinen henkilö kykenee hoitamaan näitä tehtäviä, että nämä tehtävät voidaan aivan hyvin suorittaa tavallisella ”työläisen palkalla” ja että näiltä tehtäviltä voidaan (ja tuleekin) hävittää kokonaan etuoikeuksien ja ”päällikkyuden” häiväkin.²⁷⁶

Tämä pyrkimys tulee erittäin selvästi ilmi myös monissa muissa Leninin tuon aikaisissa puheissa ja kirjoituksissa. Niinpä esimerkiksi Neuvostojen kahdeksannessa yleisvenäläisessä edustajakokouksessa joulukuussa 1920 hän totesi:

Arvelen, että olemme parhaillaan varsin suuren murroksen todistajia... Yleisvenäläisten edustajakokousten puhujalavalle on vastedes nouseva paitsi poliitikkoja ja hallintomiehiä myös insinöörejä ja agronomeja. Tämä on sen mitä onnellisimman kauden alkua, jolloin politiikkaa tulee olemaan yhä vähemmän ja siitä puhutaan harvemmin ja lyhyemmin ja enemmän alkavat puhua insinöörit ja agronomit. Muodostukoon tämä tavaksi alkaen Neuvostojen yleisvenäläisestä edustajakokouksesta ja edelleen kauttaaltaan kaikissa Neuvostoissa ja järjestöissä, kaikissa sanomalehdissä, kaikissa propaganda- ja agitaatioelimissä, kaikissa laitoksissa, jotta voitaisiin ryhtyä toden teolla taloudelliseen rakennustyöhön. (...) Parasta politiikkaa on tästä lähtien se, että harjoitetaan vähemmän politiikkaa.²⁷⁷

Bolševikkeja ja laajemminkin vasemmistolaisia on usein arvosteltu siitä, etteivät he ymmärrä tai halua ymmärtää ”talouden rautaisia lainalaisuuksia” ja että he saavat usein aikaan vain vahinkoa ”sekoittamalla politiikkaa” talouteen tai yrittäessään alistaa talouden politiikalle. Tämä syyte oli tietysti osittain aiheellinen, sillä erityisesti sotakommunismien aikana politiikka oli ehdottoman ensisijaista talouteen nähden, mutta tämä tilanne oli siirtymävaiheen ilmiö: se muistutti enemmän junan saattamista raiteilleen. Poliitiikka teki itsensä näin tarpeettomaksi ja se sai väistyä rationaalisen, tieteellis-teknis-taloudellisen hallinnon tieltä. Tämä oli tuskin Marxilla tai Engelsilläkään mielessä, kun he puhuivat valtion kuoleutumisesta tai vapaan tuottajien vapaammista ja tasa-arvoisemmista assosiaatioista.

Sen sijaan Buharinin, Preobrazhenskiin tai Leninin visiot ovat olleet Jevgeni Zamjatinilla (1884–1937) mielessä silloin, kun hän kirjoitti painajaismaista romaaniaan *Me* (ilm. 1920) tai Andrei Platonovilla (1899–1951), kun hän 1920-luvulla työskenteli *Tševengurin, Montun* ja eräiden kertomustensa parissa.²⁷⁸

Andrei Sinjavski onkin luonnehtinut leniniläistä valtiota tai diktatuuria ”oppineitten valtioksi” (*State of scholars*). Ilmaisu on tietenkin hyvin ironinen, mutta osuva. Lenin ja hänen lähipiirinsä olivat ”oppineita” ainakin siinä mielessä, että he olivat varsin vieraantuneita tavallisten ihmisten elämästä ja tarkkailivat heitä jokseenkin samalla tavoin kuin hyönteistutkija hyönteisiä tai insinööri suunnattoman koneiston osasia. Yhtä vähän kuin insinöörillä on tarvetta keskustella koneen osien kanssa – yhtä vähän neuvostovaltion johtajilla oli tarve tehdä sitä yksittäisten ihmisten kanssa.

Sinjavskin mukaan Lenin rakasti erilaisia ”kaavoja”, joista tunnetuin oli ”Kommunismi = Neuvostovalta + maan sähköistäminen”. Mutta siitä löytyi myös muita versioita ”Kommunismi = Saksan rautatielaitos + neuvostovalta” tai ”Kommunismi = Amerikkalaisten trustien teknologia ja organisaatio + neuvostovalta”. Neuvostovaltaa ei kuitenkaan ollut oikeastaan koskaan olemassa, joten kaava pelkistyy Sinjavskin mukaan muotoon ”Kommunismi = diktatuuri + teknologia”.²⁷⁹

1.4.2.2. Majakovski ja ”vallankumouksellinen utilitarismi” (”produktivismi”)

Vladimir Majakovski (1893–1930) kirjoitti alkutalvesta 1926 tunnetun runonsa *Sergei Jeseninille*, jossa hän puhuu itsemurhan tehneestä kollegastaan tylyin säkein. Vaikka Majakovski ei täysin voikaan kieltää Jeseninin (1895–1925) ansioita runoilijana, pitää hän kuitenkin tämän teoksia pääosin hyödyttöminä. Ne kun eivät palvelleet Suurta päämäärää, kommunismin rakentamista. Mielettömyyden ja eritoten hyödyttömyyden huippu oli runoilijan itsemurha. Kun Jesenin kirjoitti viimeiset runonsa omalla verellään, sai Majakovski aiheen makaaberiin kommenttiin:

Mustetta
 jos Angleterreen
 saatu oisi,
kiirettä
 ei suonta avaamaan.
Jäljittelijänne ilostuivat:
 Bis!
Kai komppania heitä
 mennyt jo.
Itsemurhain lukua
 lisäännekö siis?
Parempi nostaa
 musteen
 tuotanto!²⁸⁰

Myöhemmin samana keväänä Majakovski kirjoitti esseen *Kuinka säkeitä valmistetaan*, jossa hän analysoi mainitun runon synty- tai pikemminkin tekoprosessia. Keskeinen viesti on, että runojen kirjoittaminen oli – ja tulikin olla – tuottavaa työtä siinä missä kankaiden, vestureiden tai teräksen valmistaminenkin. Kirjoittaminen saattoi olla vaikeaa, mutta sitä ei pitänyt verhota minkäänlaiseen mystiikkaan, kuten perinteisemmät runoilijat ja runousoppineet olivat hänen mukaansa tehneet. Runon kirjoittamiseen tuli syventyä kuin tekniseen ongelmaan ainakin ”ja ammattitaitoisen tulee neuvoa oikeaa suhtautumista työhön ja yleisesti kelvollisia menetelmiä uusille sukupolville”.²⁸¹

Mitä siis tarvitaan runonteon aloittamiseen, kysyy Majakovski ja kirjoittaa vastaukseksi viiden kohdan luettelon, joka lienee mainitun esseen tunnetuin kohta:

Ensiksi: että yhteiskunnassa on ongelma, jonka ainoa ajateltavissa oleva ratkaisu on runoteos. Sosiaalinen tilaus (olisi kiinnostavaa tutkia, miksi käytännön tilaukset eivät vastaa sosiaalisia).

Toiseksi: että tarkoin tiedetään tai pikemminkin vaistotaan oman luokan (tai ryhmän johon kuulutaan) toiveet tietyssä asiassa; ts. tendenssi kohti selvää päämäärää.

Kolmanneksi: aineistoa. Sanoja. Aivokopan varastosuojien jatkuvaa täydentämistä tarpeellisilla, ilmeikkäillä, harvinaisilla, keksytyillä, uusituilla, johdetuilla ja muilla sanoilla.

Neljänneksi: yritykseen tarpeelliset varustukset ja työkalut. Mustekynä, lyijykynä, kirjoituskone, puhelin, puku yömajoissa käyntiä varten, polkupyörä jolla ajaa toimitukseen, järjestyksessä oleva työpöytä, sateenvarjo jotta voi kirjoittaa sateessa, asuntopinta-alaa sen verran että voi kävellä edestakaisin niin paljon kuin työ edellyttää, yhteys leiketoimistoon, joka toimittaa aineistoa maaseutua kiihottavista kysymyksistä, jne.; ja jopa piippu ja savukkeita.

Viidenneksi: tottumusta ja menetelmiä sanojen muokkaamiseen. Loppusoinnut, mitat, alkusoinnut, kuvat, tyyli, painotukset, loppukuviot, otsikot ja painoasu ovat loputtoman yksilöllisiä ja niiden käyttöön voi harjaantua vain vuosikausien päivittäisessä työssä.²⁸²

Samaan tyyliin hän kertoo siitä, miten hän hinnoitteli erään pienen ”tuotteensa”, lyhyen runon, jota painettiin Pietarin rintamalle lähtevien puna-armeijalaisten lentolehtisiin:

Sosiaalinen tilaus? On. Kaksi yksikköä. Tarkoituserä? Toiset kaksi yksikköä. Loppusoinnuttu? Vielä yksikkö. Alkusointuja. Puoli yksikköä. Rytmistä yksikkö – omalaatuisen mitan taivoittaminen vaati bussimatkoja.²⁸³

Esseen suomentaneen Tuomas Anhavan mukaan Majakovskin poetiikka oli työn, harjaannuksen ja tekniikan merkitystä korostaessaan tai väärän tunteilun kritiikissään ”alkajalle terveellisintä luettavaa mitä olla voi”. Niin Anhava kuin Majakovskikin vierastivat romantiikan ajatusta taiteilijasta jumalisena tai demonisena nerona, inspiraation energiavirtojen johdattimena. Tämän kaiken vastapainoksi he korostivat tarkkuutta, asiallisuutta sekä sitä, että runon tekeminen oli työtä, joka vaati oman harjaantumisen ja tekniikkansa.²⁸⁴ Hieman mielikuvitusta pinnistäen voimme nähdä Majakovskin esseen taustalla niin Descartesin *Metodin esityksen* kuin laajemminkin uuden ajan alun filosofien haaveet keksimisen taidosta – (melkein) mekaanisesta menetelmästä, jonka avulla uusia totuuksia olisi voitu tuottaa.

Majakovskin ansiot runoilijana ja runon kaikkien elementtien (sanasto, kuvasto, mitta jne.) vallankumouksellisena uudistajana ovat kiistattomia. Nimenomaan hän toi venäläiseen runoon modernin suurkaupungin äänimaiseman, sen uudet sanat ja käsitteet – ja tuoreen taivaan liittää niitä toinen toisiinsa hätkähdyttäväksi kollaaseiksi.

Majakovski pyrkii demytologisemaan, inhimillistämään sekä myöskin demokratisoimaan säkeet ja niiden valmistamisen. Tätä puolta Majakovskin runoudessa ja estetiikassa voidaan pitää emansipatorisena, ”vääriä objektiivisuutta” purkavana. Mutta hän näyttää olleen varsin sokea modernisuuden ambivalenssille, siihen sisältyvälle barbarian mahdollisuudelle.

Nietzscheä mukaillen voidaankin nyt kysyä, tuliko Majakovski tehneeksi runoudesta ”liian inhimillistä”. ”Liian inhimillinen” ihminen, yhteiskunta tai maailma kun ei ole enää alkuunkaan inhimillinen tai humaani. Nietzschen mukaanhan se on ”viimeisen ihmisen” maailma, jossa kaikki, ihminen itse mukaan luettuna, on tullut anonyymien koneiston hallintaan tai osaksi.

Majakovskin omassa halussa tulla tuollaisen hyödyllisen ja kaikkivoivan koneiston osaksi on yhtä aikaa riemukasta ja epätoivoistakin hurjuutta:

Minun näkökulmastani katsoen paras runoteos on se, joka on kirjoitettu Kominternin sosiaalisesta tilauksesta, jonka päämääränä on proletariaatin voitto, joka on kirjoitettu uusin ilmai-

suvoimaisin kaikille ymmärrettävin sanoin, kirjoitettu NOT:n ohjeiden mukaisesti varustetun työpöydän ääressä ja kiidätetty toimitukseen lentokoneella. Sanon nimenomaan: lentokoneella: myös runous on tuotantomme tärkeimpiä tekijöitä.²⁸⁵

Tai:

Vain suhtautumalla taiteeseen tuotannollisesti päästään arvostelmien sattumanvaraisuudesta ja yksilöllisyydestä ja maun periaatteettomuudesta. Vain näin suhtautumalla voidaan asettaa rinta rinnan kaikki kirjallisen työn lajit runoista työläiskirjailijoiden reportaaseihin asti. Runoutta koskevien mystisten väittelyiden sijaan saadaan mahdollisuus lähestyä ratkaisevaksi kypsyntä kysymystä runouden hinnoittelusta ja laatuvaatimuksista.²⁸⁶

Näitä Majakovskin mietteitä on kiintoisaa verrata *Kommunistisen manifestin* kohtaan, jossa todetaan kapitalismin tai porvariston riisuneen ”pyhyden hohteen kaikilta tähän asti kunnianarvoisilta ja pelonsekaisen hurskauden ympäröimiltä toimituksilta” ja muuttaneen ”lääkärin, lakimiehen, papin, runoilijan ja tiedemiehen pelkiksi maksetuiksi palkkalaisikseen”. Se mikä Marxille ja Engelsille on kapitalismin mitä olennaisin piirre onkin Majakovskille jo sosialismia!

Manifestin kirjoittajien asenne siihen, että ”kaikkea pyhää häväistään”, että ”kunnianarvoisiin toimituksiin” ei suhtaudutakaan enää pelonsekaisella kunnioituksella, ei kuitenkaan ole yksiselitteisen kielteinen. Pikemminkin heidän sanoissaan kuvastuu mitä dramaattisin ambivalenssi: kaiken pyhän häpäisemisen, kaiken tavaroiksi muuttamisen ja ”alastoman käteismaksun” hetkessä piilee myös se mahdollisuus, että ”ihmisten on lopulta pakko katsoa elämäntilannettaan ja keskinäisiä suhteitaan vailla harhakuvia”.²⁸⁷

Tämän asenteen mukaista Majakovskin produktivismi tai vallankumouksellinen utilitarismi ei loppuun asti ole. Hän kyllä osasi hyökätä vanhoja harhakuvia vastaan, mutta melkein pä vielä suuremmalla vimalla hän kiirehtii luomaan uusia, utopiaa ”toverilliseksi työkunaksi” muuttuneesta yhteiskunnasta, jossa ”runoilijan työ” on yhtä tuottavaa kuin metallimiehen tai kutojan.²⁸⁸

Sen sijaan Dmitri Šostakovič tuo muistelmateoksessaan hienosti esiin tuon estetiikan pimeän puolen. Hän kertoo ensin, kuinka Majakovskilla oli tapana kirjoittaa säännöllisesti *Komsomolskaja Pravdaan* runoja, joiden sosiaalisena tilauksena oli proletariaatin voitto, musteen tuotannon lisääminen yms. – ja joissa oli myös monen mittayksikön verran loppusointuja, erikoisia sanoja ja iskeviä rytmikuvioita.

Aina hän ei voinut täyttää urakkaansa, sillä hän tapasi esimerkiksi matkustella paljon. Koska Majakovskin runopalsta oli kuitenkin hyvin suosittu, toimitukseen tuli paljon pettyneiden lukijoiden kirjeitä ja myös puhelinsoittoja, mikäli se puuttui. Pettyneille lukijoille tietysti vastattiin vain, että runoilija on matkoilla. Muuan soittaja ei kuitenkaan tyytynyt tähän selitykseen vaan tiuskaisi:

– Selvä, mutta kuka on hänen sijaisenaan?

Soittaja oli ymmärtänyt Majakovskin estetiikan ehkä kirkkaammin kuin sen luoja itse. Jos kerta runon kirjoittaminen on tuottavaa työtä siinä missä veturien tai nuppineulojen valmistaminen, niin siinä ei voi olla mitään yksilöllistä ja ainutkertaista. Kukaan ei ole silloin myös-

kään korvaamaton, vaan suurimmallekin runoilijalle voidaan hankkia ”sijainen” niin, että eroa on mahdoton havaita.

Šostakovitš pohdiskeleekin mainitun tarinansa yhteydessä:

(D)hmisellä ei ole arvoa totalitaarisessa valtiossa. Arvoa on vain yhdellä ainoalla seikalla – valtiollisen koneiston katkeamattomalla toiminnalla. Sen mekanismiin tarvitaan ainoastaan ruuveja. Stalin sanoikin meitä kaikkia ruuveiksi.

Yksi ruuvi ei poikkea toisista. Se on helppo vaihtaa toiseen.

...

Minä en pidä Majakovskista, mutta asian psykologinen tausta on merkillepantava. Jokaisella luovalla hahmolla tulee olla sijainen ja sijaisella taas sijaisensa.

Ja kaikkien heidän tulisi olla valmiita astumaan millä hetkellä tahansa ”parhaan ja lahjakkaimman” tilalle. Sopii nimittäin muistaa: eilen sinä olit ”paras ja lahjakkain”, mutta huomenna et enää kukaan. Kymppi ilman ykköstä. Paska.

Jokainen meistä tietää tämän tunteen. Takanasi seisoo monilukuinen määrä nimettömiä ”sijaisia”. He ovat valmiita millä hetkellä tahansa, pillin vislatessa, istuutumaan sinun työtuoliisi. Ja kirjoittamaan sinun romaanisi, sinfoniasi, runosi.²⁸⁹

Majakovskin estetiikka ei siis tuotteistanut vain runoja vaan myös niiden tekijän. Myös hänestä tuli ratas tai ruuvi, joka voitiin milloin hyvänsä korvata toisella, periaatteessa täysin identtisellä tuotteella. Estetiikan kannalta erityinen on sulautunut jäännöksettä yleiseen ja toistettavaan, yhteiskuntafilosofisessa katsannossa yksilö taas on liuotettu kokonaan kollektiivin osaksi. Teologian kannalta ihminen on täysin ”maallistunut”, hänestä on kadonnut kaikki pyhyys ja koskemattomuus.

Majakovski oli kuitenkin paradoksaalinen henkilö, joka oli todennäköisesti tietoinen siitä, ettei kukaan voinut noin vain ryhtyä hänen sijaisekseen. Kaikesta kollektivismistaan huolimatta hän oli myös äärimmäinen individualisti.

1.5. Bolševikit ja spetsialisty

Vallan kaapanneet bolševikit havaitsivat pian olevansa paradoksaalisessa tilanteessa: Heidän oli määrä luoda ”oppineitten valtakunta”, tieteellisesti hallittu yhteiskunta ja elämä. Mutta heidän oma tieteellinen tai tekninen sivistyksensä oli heiveröinen, eikä vanha tieteellinen tai tekninen sivistyneistö tuntenut heitä kohtaan kovin mainittavaa sympatiaa. Eli kuten Sheila Fitzpatrick tilanteen tiivistää:

Vaikka venäläisen sivistyneistön vallankumoukselliset perinteet olivat vahvat, ei juuri kukaan sen jäsenistä antanut tukeaan bolševikeille lokakuun vallankumousta seuranneiden kuukausien aikana. Jopa opiskelijoiden ylivoimainen enemmistö oli vallankumousta vastaan; Pietarin ja Moskovan opettajat menivät lakkoon; tieteelliset seurat tai ammatilliset yhdistykset kieltäytyivät tunnustamassa neuvostovaltaa. Kansalaissodan aikana maakuntien sivistyneistö tuki valkoisia ja moni seurasi mukana näiden perääntyessä. Suuri joukko näkyviä kulttuurihenkilöitä siirtyi Pietarista tai Moskovasta valkoisten hallitsemille alueille: jotkut siirtyivät Kri-

min kautta ulkomaille Wrangelin joukkojen evakuoinnin yhteydessä, jotkut palasivat, vaikka tunsivatkin epäluuloa uutta hallitusta kohtaan.²⁹⁰

Bolševikit itse suhtautuivat sivistyneistöön ristiriitaisin tuntein. Yhtäältä he mielsivät sen osaksi katoamaan tuomittua vanhaa maailmaa, joka ei suhtautunut heihin kovinkaan ystävällisesti. Mutta toisaalta heillä oli hallussaan mitä tärkein tulevaisuuden avain: tieteellinen ja tekninen tieto. Sitä paitsi luonnontieteilijät tai insinöörit olivat venäläisille vallankumouksellisille, myös bolševikeille aina hyvin kunnioitettuja hahmoja.²⁹¹

Nikolai Berdjajev puhuu *Istogi i smysl russkogo kommunizma* -teoksessaan erityisesti venäläisten vallankumouksellisten ”luonnontieteen kultista” ja siitä, etteivät luonnontieteen teoriat, hypoteesit tai tutkimustulokset olleet heille pelkkiä teorioita, hypoteeseja ja tutkimustuloksia, jotka voivat osoittautua vääriksi, joista voidaan keskustella, joita voidaan tarkentaa jne. Darwinin evoluutioteoria tai vaikkapa Mendelejevin alkuaineiden jaksollinen järjestelmä olivat heidän silmissään latautuneet uskonnollisilla ja moraalilla merkityksillä. Niitä ei voinut tarkastella objektiivisesti, vaan ihmiset jakautuivat jyrkästi kahteen leiriin: niiden vastustajiin ja puoltajiin, hyviin ja pahoihin, edistyksellisiin ja taantumuksellisiin.²⁹²

Myös Aleksander Vucinich on tarkastellut luonnontieteiden asemaa ja merkitystä Venäjällä laajassa teoksessaan *Science in Imperial Russia*. Hänen mukaansa luonnontieteet olivat Venäjällä pitkälle 1800-luvun lopulle saakka ”ideologiaa”. Luonnontieteellisen koulutuksenkin saanut ihminen oli enemmän alan harrastelija, hyvin usein publisti, jonka tuotanto koostui lähinnä yleistajuisista artikkeleista yleistajuisissa aikakauslehdissä. Vuosisadan lopulla Venäjän tieteen piirissä alkoi nopea professionaalistumiskehitys. Tieteelle syntyivät omat fooruminsa (seurat, julkaisut, julkaisusarjat), joissa ei enää pohdiskeltu yleisiä, maailmankatsomuksellisia kysymyksiä. Populaarilla materialismilla oli edelleen kannattajansa, mutta tämä seurapiiri koostui enemmän tieteiden harrastelijoista.²⁹³ Tieteen ammattilaiset tulivat tällaisissa kannanotoissaan entistä varovaisemmiksi.²⁹⁴

Radikaalit vasemmistolaiset tai ainakin bolševikit selittivät tämän omalla tavallaan: Yhdeksänentoista vuosisadan lopulla kapitalismi oli siirtynyt monopolistiseen ja imperialistiseen vaiheeseensa. Samalla se oli muuttunut kehityksen moottorista sen jarruksi, minkä seurauksena sen aatemaailmassa saivat irrationalistiset ja mystiset ainekset entistä suuremman vallan. Tämä vaikutti tietysti myös luonnontieteilijöihin, jotka sosiaaliselta asemaltaan tai elintavoiltaan olivat kapitalistisessa yhteiskunnassa lähellä sen hallitsevaa ja omistavaa luokkaa, porvaristoa.²⁹⁵

Mutta syvimmiltään tai pohjimmiltaan luonnontiede oli aina materialistista ja vallankumouksellista kuten myös sen harjoittajatkin. ”Taantumuksellinen tiede” oli heille käsitteellinen mahdottomuus, *contradictio in adjecto*. Niinpä Lenin puhuu erityisesti *Materialismi ja empiriokritisismi* –teoksessaan luonnontieteilijöiden spontaanista tai vaistonvaraisesta materialismista. Hän saattaa esimerkiksi todeta:

Jokaiselle luonnontutkijalle, jota professorifilosofia ei ole vienyt pois oikeasta tolalta, samoin kuin jokaiselle materialistillekin aistimus on todellakin välitöntä yhteyttä ulkomaailmaan, ulkoisen ärsytyksen energian muuttumista tajunnan tosiasiaksi. Tämän muuttumisen on jokainen ihminen havainnut ja havaitsee todellakin joka askeleella.²⁹⁶

Professorifilosofit, jollaisia olivat Leninin mukaan Ernst Mach (1838–1916), Henri Poincaré (1854–1912) tai Richard Avenarius (1843–1896), olivat hänelle joko mielipuolia tai pelkkiä ilkimyksiä, jotka tieteen tahtoon pyrkivät sekoittamaan ihmisten mielet.²⁹⁷

Tosin hän niin *Materialismi ja empiriokritisismi* -teoksessaan kuin eräissä muissakin teoksissaan puhuu myös luonnontieteiden kriisistä, jonka myötä eräät luonnontieteen peruskäsitteet olivat osoittautuneet ”ihan oikeasti” ongelmallisiksi, minkä vuoksi luonnontieteilijöiden piirissä oli lisääntynyt kiintymys taantumukselliseen ”professorifilosofiaan”. Niinpä hän toteaa filosofiseksi testamentiksikin mainitussa kirjoitelmassaan *Taistelevan materialismin merkityksestä*:

On muistettava, että nimenomaan nykyisessä luonnontieteessä tapahtuvasta perusteellisesta mullistuksesta saavat usein alkunsa taantumukselliset filosofiset koulukunnat ja koulukuntapahaset, suunnat ja suuntavivahteet. Siksi luonnontieteen uusimman vallankumouksen esiin nostamien kysymysten seuraaminen ja luonnontieteilijöiden saaminen filosofisen aikakauslehden avustajiksi on tehtävä, jota ratkaisematta materialismi ei voi missään tapauksessa olla taistelevaa eikä materialismia.²⁹⁸

Leninillä ei ollut mitään epäilyksiä sen suhteen, etteikö ”taistelevilla materialisteilla” olisi ollut vastaus kaikkiin luonnontieteen mullistuksen esiin nostamiin filosofian kysymyksiin. Ensimmäisinä vallankumouksen jälkeisinä vuosina bolševikit olivatkin toiveikkaita: Kun kirkon ja muiden taantumuksellisten instituutioiden ja ideologioiden taantumuksellinen vaikutus lakkausi, niin suomukset putoaisivat tieteellisen ja teknisen sivistyneistön edustajien silmistä. Silloin spontaaneista materialisteista kehittyisi nopeassa tahdissa tietoisia materialisteja – useimmissa tapauksessa myös tietoisia kommunisteja.

1.5.1. Vanhat ja uudet instituutiot

Vaikka keisarillinen Venäjä poikkesikin paljossa etenkin läntisen Euroopan yhteiskunnista, niin erityisesti parin, kolmen viimeisen vuosikymmenen kuluessa se eräin osin länsimaalais-tui verraten nopeasti. Tämä näkyi myös tieteissä ja taiteissa: niiden piirissä toimivien laitosten, esimerkiksi yliopistojen, autonomia ja riippumattomuus valtion byrokratiasta väheni. Julkaisutoiminta vilkastui, eikä varsinkaan tieteellisten julkaisujen sisältöön juuri puututtu. Myös läntisten mallin mukaisia tieteellisiä seuroja perustettiin eri aloille.

Aivan vallankumouksen ensimmäisinä vuosina bolševikit eivät ryhtyneet mihinkään kovin systemaattisiin toimiin saattaakseen tieteen ja taiteen kentän mieleiseensä järjestykseen. Neuvostovallan tilanne olikin vuosina 1917–1921 hetkittäin äärimmäisen kriittinen, joten voimia tai aikaa ei yksinkertaisesti enää riittänyt tarkkailemaan sitä, millaisia luentoja professorit pitivät esimerkiksi latinan kielen lauseopista, renessanssin estetiikasta tai differentiaalilihtälöiden ratkaisemisesta.

Ja kannattiko olla huolissaan joistakin elämästä vieraantuvista, norsunluutorneihinsa kääpertyvistä akateemikoista? Vallankumouksen vuoksiaalto tuntui nousevan kaikkialla maailmassa. Oli vain ajan kysymys, milloin se johtaisi samaan mitä oli tapahtunut Venäjällä. Koska vanhan uskottiin kuolevan pian itsestään, huomio voitiin kiinnittää uuden rakentami-

seen. Niinpä Venäjän kunnianarvoisan tiedeakatemia rinnalle perustettiin vuonna 1918 *Yhteiskuntatiedeen sosialistisen akatemia* (vuodesta 1923 *Kommunistinen akatemia*).²⁹⁹

Moskovan yliopisto, tai ainakin sen eräät tiedekunnat, saivat puolestaan jonkinlaisen kilpailijan, kun samaan kaupunkiin perustettiin 1918/1919 *Jakov Sverdloville omistettu vallankumouksellinen yliopisto*, jonka tarkoituksena oli kouluttaa valtion ja puolueen johtavaa kaaderistoa. Vastaavanlaisia laitoksia syntyi myös Pietariin, Kiovaan, Minskiin ja eräille muille paikkakunnille.

Mutta välittömästi vallankumouksen jälkeen neuvostovalta oli aloittanut myös oman filosofisen ”establishmentinsa” rakentamisen. Yliopistojen yhteyteen perustettiin erityisiä työläistiedekuntia (*”Rabfaki”*), joiden sekä opettaja- että opiskelijakuntakin tuli pääosin akateemisen maailman ulkopuolelta. Niiden kautta bolševikit pyrkivät saamaan jalansijaa koko yliopistolaitoksessa.

Punaisten Professuurien Instituutti (Institut krasnoi professuri. IKP) perustettiin puolueen keskuskomitean päätöksellä 11.2. 1921. Se toimi Moskovassa ja sen tarkoituksena oli kouluttaa uusien oppilaitosten opettajia (*”punaisia professoreita”*). Myös perinteiset tieteelliset seurukset – lääkäreitten, fyysikoiden matemaattikkojen, insinöörien jne. järjestöt – saivat rinnalleen vastaavat sosialistiset tai ”materialistiset” yhdistykset.³⁰⁰

Bolševikit uskoivat, että heidän perustamansa uudet ja vielä heiveröiset tieteelliset organisaatiot vahvistuisivat nopeasti niin, että vähitellen kaikki eteenpäin pyrkivät opiskelijat, opettajat ja tutkijat hakeutuisivat niiden piiriin. Tämä haave ei kuitenkaan toteutunut: Sverdlov –yliopistoa lukuun ottamatta kaikki mainitut organisaatiot lopettivat toimintansa jo 1930-luvun puoliväliin tultaessa.³⁰¹

Terroria tietysti esiintyi, ja joskus sen takana saattoi olla hyvinkin korkea taho, kuten runoilija Nikolai Gumilevin (1886–1921) teloituksessa tai pikemminkin lynkkauksessa. Se tapahtui mitä ilmeisimmin Leninin henkilökohtaisesta määräyksestä. Yksittäistä lääkäriä, pappia, professoria tai kymnaasin lehtoria ei tietenkään suojellut mikään, jos joku neuvosto, komissaari, tsekisti tai muuten vain militantti vallankumouksellinen sai päähänsä pitää häntä ”vallankumouksen vihollisena”. Näissä vaikeissa ja epävarmoissa oloissa moni katsoi parhaaksi paeta ulkomaille tai kadota tohtori Zivagon tavoin sisäiseen maanpakolaisuuteen.³⁰²

Tilanne tieteen ja kulttuurin piirissä alkoi kiristyä – paradoksaalisesti – vasta kansalaissodan päättymisen ja NEP:n alkamisen jälkeen, koska vasta silloin uusilla vallanpitäjillä oli enemmän mahdollisuuksia kiinnittää huomiota yliopistoihin, kirkkoihin ja luostareihin, teattereihin yms. Erityisen aggressiivisia olivat ”kansalaissodan karaisemat” nuoret kommunistit, jotka olivat tottuneet suoraviivaiseen toimintaan ja joille väkivallankaan käyttö ei ollut kovin vierasta. Uusi ei heidän mielestään syntynyt itsestään, vaan tarvitsi kättilökseen kumouksellisen etujoukon – eikä myöskään vanha suostunut kuolemaan ilman painostusta ja viime kädessä väkivaltaa.

Yliopistojen ja muiden ylempien oppilaitosten ”uudelleenjärjestelyt” alkoivat vuonna 1921. Sen alussa Kansankomissaarien neuvosto julkaisi asetuksen, jonka mukaan mainitut oppilaitokset menettivät autonomiansa. Tämän jälkeen niiden toiminta (tutkintovaatimukset, opetussuunnitelma, kurssikirjat jne.) voitiin varsin yksityiskohtaisesti määrätä Valistusasiain kansankomissariaatissa. Ensimmäisiä, ja kaikkia oppilaitoksia koskeva määräys oli, että humanistisissa sekä oikeus- ja yhteiskuntatieteellisissä tiedekunnissa tuli opettaa sellaisia asi-

oita kuten historiallinen materialismi, marxilainen valtio-oppi ja taloustiede, työväenliikkeen historia sekä Venäjän uusi lainsäädäntö ja sen periaatteet. Mutta näitä aineita saattoi opettaa vain Valistusasiain kansankomissariaatin erityisesti valtuuttamat henkilöt – pääsääntöisesti ne, jotka olivat suorittaneet asianomaisen tutkinnon IKP:ssa.³⁰³

Elokuussa 1922 VKP(b):n puoluekonferenssi hyväksyi julkilausuman *Neuvostovastaisista puolueista ja virtauksista*, jonka mukaan millään neuvostovallalle vihamieliseksi katsotuilla järjestöillä tai yhteisöillä ei ollut lupaa toimia, eikä sellaisiksi katsotuilla julkaisuilla ollut lupaa ilmestyä. Muutamaa kuukautta aikaisemmin oli kansankomissaarien neuvostossa hyväksytty maalle uusi rikoslaki, jonka mukaan tällaisesta toiminnasta oli mahdollista langettaa kuolemantuomio. Toisaalta elokuun julkilausumassa korostettiin, että erilaisiin vastustajiin tai porvarillisen älymystön ryhmiin suhtautumisessa tuli noudattaa ”eriytynyttä menettelyä”. Lenin ja hänen lähipiirinsä ei lakannut uskomasta, etteikö huomattava osa sivistyneistöstä voitaisi tavalla tai toisella saada mukaan ”sosialismin rakennustyöhön”.³⁰⁴

Niihin liittyen valtiojohto toteutti syyskuussa 1922 varsin omalaatuisen operaation, kun Pietarin satamassa lastattiin yhteen ainoaan laivaan 160 hyvin arvostettua sivistyneistön edustajaa: historioitsijoita, yhteiskuntatieteilijöitä, teologeja, matemaatikkoja ja filosofeja. Viime mainituista mukana olivat esimerkiksi Nikolai Berdjajev (1874–1948), S. Bulgakov (1871–1944), S. Frank (1877–1950), I. Iljin (1883–1954), A. Izgoev, L. Karsavin (1882–1952), I. Lapšin (1870–1952), N. Losskij (1870–1965), F. Stepun (1884–1965), B. Vyšestlavtsev (1887–1954). Karkotettujen joukkoon kuuluivat siis oikeastaan kaikki silloisen Venäjän merkittävimmät filosofit lukuun ottamatta P. Florenskia, nuorta A.F. Losevia (1893–1988) ja G. Špetiä (1879–1937) – L. Šestov (1866–1938) oli emigroitunut Ranskaan jo paria vuotta aiemmin.³⁰⁵

Eräs ”eriytyneen suhtautumistavan” ilmentymä oli se, että yhtenäisen intelligentsijan sijasta alettiin nyt puhua erikseen asiantuntijoista (*spetsialisty*) ja intelligensiasta. Vaikka edelleenkin termiin liitettiin usein määre ”porvarillinen”, heitä pidettiin kaikesta huolimatta hyödyllisinä. Muu intelligentsija koostui sen sijaan ”tarpeettomista ihmisistä” ja kohtelu oli usein sen mukaista.³⁰⁶

1.5.2. NEP ja *Modus vivendi*

Virallinen päätös Uuden talouspolitiikan aloittamisesta tehtiin maaliskuussa 1921 pidetyssä kommunistipuolueen kymmenennessä edustajakokouksessa. Monet puolueen näkyvät johtajat – esimerkiksi Lev Trotski- olivat jo kuukausia aikaisemmin esittäneet julkisuudessaakin saman suuntaisia näkemyksiä. Viimeisen sysäyksen antoi Kronštandin linnakkeessa helmikuun lopulla syntynyt kapina (28.2. – 18.3.), jonka tukahduttamiseen bolševikit turvautuivat äärimmäisen koviin otteisiin.

NEP merkitsi jonkinasteista luopumista komentotaloudesta ja markkinoiden sallimista. Se ei välttämättä merkinnyt kovin suurta yhteiskunnallisen ilmapiirin vapautumista tai kehitystä sallivampaan suuntaan. Eräillä alueilla kehitys saattoi, kuten edellä on todettu, olla aivan päinvastainen. Jännitteisessä, väkivallan ja lukuisten oikeudenkäyntien sävyttämässä

2. Kaksikymmenluvun neuvostomarxismi

2.1 Leninistä Buhariniin

Valtaan nousseiden bolševikkien ydinryhmän merkittävimpiä teoreetikkoja olivat V.I. Leninin ohella L.D. Trotski, A.V. Lunatsarski (1875–1933) ja erityisesti N.I. Buharin. Lenin oli itse vallankumouksen kiistaton johtaja ja ”strategi”. Hänen sanansa painoi myös erittäin paljon monissa puhtaasti teoreettisissa kysymyksissä, vaikka hän ei koskaan pyrkinyt olemaan yhtä ehdoton ja yhtä kaikkietävä auktoriteetti kuin Stalin. Kaksikymmenluvun alussa Buharinia alettiin yhä suuremmissa määrin pitää puolueen pääteoreetikkona. Niinpä tuota vuosikymmentä, erityisesti aikaa Leninin vakavasta sairastumisesta Stalinin Suureen murrokseen voidaan monessakin mielessä ”buharinilaisuuden” kautena.

Kaksikymmenluvun alussa Buharin ei ollut vain *Kommunismien aapisen* kirjoittaja. Hänen kynästään oli lähtöisin myös vuonna 1914 valmistunut itävaltalaisen Eugen Böhm—Bawerkin rajahyötyteoriaa kriittisesti tarkasteleva teos *Politiceskaja ekonomija Rante (Koroillaaneläjien poliittinen taloustiede)* sekä myös maailmansodan aikana kirjoitettu, mutta vasta vallankumouksen jälkeen ilmestynyt *Mirovoe hozâjstvo i imperializm (Maailmantalous ja imperialismi)*.³¹¹ Tähän teokseen oli itse Lenin laatinut vuonna 1915 varsin suopean esipuheen, joskin heillä oli asiasta myös eriäviä mielipiteitä.

Vallankumouksen jälkeen Buharinilla ja Leninillä oli eräitä varsin kärkeviä poliittisia erimielisyyksiä. Eräs niistä koski Brest-Litovskin rauhaa, jota Buharin ei aluksi tahtonut hyväksyä. Toinen, hieman ongelmallisempi erimielisyys, koski suhdetta valtiokapitalismiin – ts. kysymykseen siitä, missä määrin sodan aikana ja pakosta syntyneitä valtiojohtoisia rakenteita voitiin pitää jonkinlaisena sosialismiin johtavina siltoina.

Omassa imperialismia koskevassa teoksessaan Buharin oli päätenyt käsitykseen, jonka mukaan valtiokapitalismi (”uusi Leviathan”) olisi äärimmilleen viedyn riiston ja sarron järjestelmä. Tämän vuoksi hän korosti valtiovallan hävittämistä ja sen korvaamista työläisten itsehallinnolla, mitä kantaa Lenin puolestaan piti vielä vuonna 1916 ”puolianarkistisena”. Hän taas korosti proletariaatin – tai proletariaatin etujoukon – luoman valtiokoneiston tärkeyttä.³¹² Kun hän sitten *Huhtikuun teeseissään* ja *Valtiossa ja vallankumouksessa* selvästi muuttaa retoriikkaansa ja puhuu työläisten itsehallinnosta, niin kyse saattaa olla osittain taktiikasta, mutta toisaalta sillä on tärkeä oirearvo: Lenin tosiaankin uskoi, ettei itsehallinnon aika ollut kovin kaukana – että pian työläiset toimisivat ”ilman minkäänlaista alistamista” ”järkevästi”, juuri siten kuin puoluekin olisi toivonut.³¹³ Leninin ja Buharinin erimielisyydet kuitenkin tasoittuivat pian jättämättä mitään erikoisempia jälkiä miesten suhteisiin.³¹⁴

Vuonna 1920 Buharin julkaisi tärkeän teoksen nimeltään *Ekonomika perehodnogo perioda (Siirtymäkauden talous)*, joka oli ehdottomasti arvovaltaisin ja yksityiskohtaisin sotakommunismien, sen yhteiskuntamallin ja siihen johtavan politiikan teoreettinen perustelu. Teos, kuten Leninin siihen laatimat reunahuomautukset, ovat melkoisen kiistaton todiste sii-

tä, että bolševikit pitivät sotakommunismia siirtymävaiheena *Kommunismien aapisessa* kuvailtuun utopiaan, eivät siis vain sisällissodan pakottamana erityisjärjestelynä, joka oli rauhan tultua tarkoitus purkaa.³¹⁵

Buharin suunnitteli *Ekonomika perehodnogo perioda* -teoksensa alun perin kaksiosaiseksi. Toista osaa ei kuitenkaan koskaan ilmestynyt, sillä Buharin rupesi varsin pian arvioimaan näkemyksiään uudelleen. Kun sitten puolue omaksui maaliskuussa 1921 uuden talouspoliittisen linjan (NEP), tuli Buharinista sen vankimpia kannattajia. Samoihin aikoihin hän julkaisi laajahkon, *Kommunismien aapistakin* luetumman ja vaikutusvaltaisemman teoksen *Teoriia istoricheskogo materializma: populiarnyi uchebnik marksitskoi sotsiologii* (*Historiallisen materialismin teoria, marxilaisen sosiologian kansantajuinen oppikirja*).

Vaikka Buharinin poliittista uraa leimaavatkin hyvin jyrkät käännteet, niin mikään periaatteen tuuliviiri hän ei kuitenkaan ollut. Voidaan jopa sanoa, että sotakommunismien ja uuden talouspolitiikan arkkitehdin, *Kommunismien aapisen*, *Siirtymäkauden talouden* sekä *Historiallisen materialismin* ja lukuisten NEP-politiikka puolustelleiden artikkeleiden ja kirjasten kirjoittajan keskeiset filosofis-teoreettiset näkemykset pysyivät perusteiltaan miltei muuttumattomina. Vain maailma muuttui tai uusia tosiseikkoja ilmeni, mitkä pakottivat uusiin johtopäätöksiin.³¹⁶

2.1.1. Historiallinen materialismi – dialektiikka systeemiteorianä

Buharinin itsensä mukaan *Historiallinen materialismi* on *Kommunismien aapisen* sisar tai jatkoteos. Jos aapinen oli esipuheensa ensimmäisen lauseen mukaan ”aikeemme mukaan kommunistisen valistuksen ensimmäinen oppikirja”, niin *Historiallisen materialismin* vastaavan kohdan mukaan kirja ”oli samalla tapaa oppikirja kuin *Kommunismien aapinen*”, mutta ”se tuli lukea aapisen jälkeen, koska sen aihe on paljon hankalampi ymmärtää, vaikka kirjoittaja on pyrkinyt sanomaan asian mahdollisimman kansanomaisesti”. Vaikka teosten poliittiset painotukset ovatkin toisenlaiset, kirjoittaja piti niitä saman opetussuunnitelman osina.³¹⁷

Buharin toteaa jälkimmäisen kirjansa esipuheessa vielä, ettei historiallisesta materialismista ollut kunnollista kokonaisuutusta. Herman Gorterin³¹⁸ pieni kirjanen oli hänen mukaansa liian pinnallinen, Plehanovin *Marxilaisuuden peruskysymykset* luonnosmainen ja paikoin hämärä ja saman tekijän *Monistisen historiankäsityksen kehityksestä* vanhentunut ja nykyaikaiselle lukijalle paikoin käsittämätön.

Keskeisiltä ajatuskuluiltaan Buharinin teos on tiivistelmä *Toisen internationaalien* ortodoksimarxismista, sen sosiologiasta ja filosofiasta. Mutta toisaalta teoksessa on jotain aivan uutta ja omaperäistä, jonka perusteella häntä voidaan yhtenä nykyaikaisen systeemiteorian ja ehkä kybernetiikankin edeltäjänä.³¹⁹

Kautskya ja Plehanovia seuraten Buharin määrittelee historiallisen materialismin – tai marxilaisen sosiologian, jota hän useimmiten käyttää synonyymina – yleiseksi tieteelliseksi teoriaksi yhteiskunnasta, historiasta ja historian kehityslaeista:

Jotkut ihmiset kuvittelevat, että historiallisen materialismin teoriaa ei tulisi koskaan pitää marxilaisena sosiologiana ja ettei sitä tulisi kehittää systemaattisessa muodossa. He uskovat että historiallinen materialismi olisi ainoastaan historiallisen tietämyksen elävä metodi ja että sitä voitaisiin soveltaa vain konkreettisena ja historiallisesti tapauskohtaisena. Tämän lisäksi väitetään myös, että itse sosiologian käsite olisi jokseenkin hämärä, että ”sosiologialla” tarkoitettaisiin milloin alkukantaisia kulttuureja ja ihmisyhteisön kaikkein vanhakantaisimpia muodostumia (esimerkiksi perhettä) tutkivaa tiedettä, milloin taas mitä erilaisimpien sosiaalisten ilmiöiden epämääräistä tarkastelua äärimmäisen yleisellä tasolla. Niin ikään jotkut pitävät sosiologiana yhteiskunnan epäkriittistä rinnastamista erilaisiin organismeihin (sosiologian organistinen tai biologinen koulukunta) jne.

Kaikki tällaiset väittämät ovat virheellisiä. Jos porvarillisessa leirissä vallitseekin hämmennys ja epä tietoisuus, sitä ei ole mitään syytä tuoda meidän riveihimme. Historiallisen materialismin teorialla on nimittäin aivan määrätty tehtävänsä ja paikkansa: Se ei ole poliittista taloustiedettä eikä se ole historiaa. Se on sitä vastoin yleisen teoria yhteiskunnasta ja sen kehityslaeista, toisin sanoen sosiologiaa. Tämä on ensisijainen tosiseikka, minkä kanssa ei ole lainkaan ristiriidassa tai mitä ei horjuta se, että historiallisen materialismin teoria voi toimia myös historian metodina. Hyvin useinhan abstraktimpi tiede luo vähemmän abstraktille tieteelle yleiset lähtö- ja näkökohdat (metodin). Näin on laita myös tässä tapauksessa, kuten on jo päällisin puolin käynyt ilmi.³²⁰

Enemmän kuin Kautskya tai Plehanovia Buharin muistuttaa tässä itseään Auguste Comtea, jolle sosiologia oli nimenomaisesti sosiaalifysiikkaa ja joka yritti etsiä historiallisesta ja yhteiskunnallisesta kehityksestä yleisiä kausaalilakeja. Myös Buharinin mukaan tieteen perimmäinen tunnusmerkki oli pyrkimys selittää tapahtumat kausaalisesti, yleisten (kausali)lakien avulla:

Niinpä kaikki mitä luonnossa tapahtuu, aina planeettojen liikkeistä pienen jyvän itämiseen tai sienen kasvuun, tapahtuu tietyn yhdenmukaisuuden, tietyn luonnonlain mukaisesti. Tulemme näkemään, että sama asiantila vallitsee myös sosiaalisessa elämässä, siis ihmisyhteisöissä. Miten monimutkaisia tai erilaisia nämä yhteisöt voivatkaan olla, voimme kaikesta huolimatta nähdä ja löytää niissä tietyt luonnonlait.³²¹

Luonnonlaki oli Buharinille määritelmän mukaan aina kausaalinen ja varsinkin ei-teleologinen. Buharin näyttääkin olleen varsin hyvin perillä 1800- ja 1900-lukujen vaihteen *Methodensteitista* tai *Erklären-Verstehen* -kiistasta. Hän kannattaa empimättä – kuin loogiset positivistit samoihin aikoihin – tieteen ykseyden tai metodologisen monismin periaatetta.³²²

Vaikka Buharin on varsin älyllinen kirjoittaja ja vaikka hän on epäilemättä perehtynyt vastaväittäjiensä käsityksiin, hän ei kovin paljoa vaivaudu osoittamaan niitä vääriksi. Yllättävän usein hän tyytyy yksinkertaisesti vain toteamaan vastaväittäjien olevan väärässä, koska he eivät Marxin tavoin (tai eivät ainakaan Buharinin oman ”Marxin” tavoin) pyri selittämään yhteiskunnallisia ja historiallisia tapahtumia kausaalisesti.

Ihmisen toimintaa (so. historiaa tai yhteiskuntaa) koskevan tutkimuksen tärkein tehtävä oli Buharinin mukaan selittää kausaalisesti juuri sellaiset tapahtumat, jotka ensi katsomalta näyttivät epäkausaalilta tai ”teleologisilta”. Tällainen pyrkimys on läheistä sukua sille, mikä joitakin vuosikymmeniä sitten oli usein ominaista kybernetikalle ja ns. kyberneettisille selityksille.³²³

* * *

Antonio Gramsci arvostelee *Vankilavihkojensa* (alkup. *Quaderni del Carcere*) eräässä tunnetuimmassa jaksossa perusteellisesti ja ankarasti Buharinin *Historiallista materialismia*.³²⁴ Kirjan ensimmäisenä ja kaikkein suurimpana puutteena hän pitää sitä, ettei siinä käsitellä lainkaan dialektiikkaa, joka kuitenkin oli ”käytännön filosofian” ydin. Gramsci toteaa esimerkiksi kuinka *Historiallisen materialismin* ja sen tekijän

...kaikkien virheiden alkusyy on nimenomaan hänen virheellisessä tavassaan jakaa käytännön filosofia kahteen osaan: ”sosiologiaan” ja systemaattiseen filosofiaan. Jos sosiologia erotetaan historian ja politiikan teoriasta, se ei voi olla muuta kuin metafysiikkaa. Nykyaikaisen ajattelun historian suurin, käytännön filosofian edustama voitto sen sijaan on filosofian konkreettinen historiallistaminen ja sen samastaminen historiaan.³²⁵

Vankilavihkoissaan Gramsci kutsuu marxilaista filosofiaa usein nimellä ”käytännön filosofia” (*filosofia della prassi*)³²⁶. Osittain tämä johtuu vankilan sensuurista, mutta myös siitä, että marxilaisuus todella oli hänelle ”käytännön filosofia”. Sen vastakohtana hän piti juuri sen tyyppistä teoreettista tai kontemplatiivista filosofiaa, jota Buharinin teos edusti. Tällaisen filosofian ”perusvirhe” oli siinä, että se lähti liikkeelle mahdollisimman yleisistä ja muuttumattomista periaatteista, joiden ilmentymää konkreettinen todellisuus sitten oli – tai joihin konkreettinen todellisuus oli mahdollista palauttaa.

Gramscilla ei ollut tietenkään mitään sitä vastaan, että esimerkiksi fysiikassa tai kemiasa pyrittiin mahdollisimman abstrakteihin ja yleisiin teorioihin. Näiden tieteiden tutkimuskohdekin on abstrakti. Mutta se historiallinen todellisuus, jossa ihmiset elävät ja jonka he itse muodostavat, on joka hetki konkreettinen ja ainutkertainen ja käytännön filosofian nimenomainen pyrkimys oli ymmärtää tämä konkreettinen todellisuus. Ja vielä enemmän: se on konkreettisen todellisuuden (konkreettisen ihmisen) pyrkimystä ymmärtää itseään.

Buharin itse olisi pitänyt tuollaista arviota käsittämättömänä: Itse hän uskoi käsitelleen siinä nimenomaan dialektiikkaa, antaneensa sille jopa ajanmukaisen tieteellisen muodon. Ja kaiken, mitä Buharin oli kirjoittanut, hän oli kirjoittanut aktiivina vallankumouksellisena.

Kaikki ne ajattelijat – Marx, Engels, Kautsky, Plehanov ja osittain Lenin – joita voidaan pitää Buharinin edeltäjinä tai mentoreina, olivat puhuneet jotain dialektiikasta ja myös dialektiikan lainalaisuuksista. Marxin teksteissä termi ”dialektiikan lainalaisuus” esiintyy hyvin satunnaisesti, jopa niin, että hänen kohdallaan asia voitaisiin melkein päunohtaa. Toisin on Engelsin laita: hän näkyy kehittäneen jonkinlaista ”maailmankatsomusta” (*Weltanschauung*), jonka oleellinen osa oli dialektiikka oppina ”liikkeen tai kehityksen yleisimmistä lainalaisuuksista”. Mutta aivan samaan aikaan – ja aivan samoissa teksteissä – hän kuitenkin kritisoi tällaisia pyrkimyksiä.³²⁷

Kautsky, Plehanov ja Lenin ovat puolestaan omaksuneet Engelsiltä maailmankatsomuksellisen dialektiikan ja ajatuksen dialektiikasta kehitysoppina. Mutta toisaalta sillä, joka 1800-luvulla julistautui kehitysajatuksen kannattajaksi, ei vielä ollut vielä juuri minkäänlaista omaa identiteettiä tai sellaista tunnusmerkkiä, jonka myötä hän olisi erottunut muista. Marxilaisille tällaiseksi *differentia spesificaksi* muodostui ajanoloon sen seikan korostaminen, ettei kehitys ollut tasaista, että siinä oli katkoksia tai laadullisia hyppäyksiä. Niinpä esimerkiksi Plehanov toteaa *Marxilaisuuden peruskysymyksissään*:

Monet sekoittavat dialektiikan kehitysoppiin, – ja itse asiassa se onkin tällainen oppi. Dialektiikka eroaa kuitenkin olennaisesti vulgaarista ”evoluutioteoriasta”, joka rakentuu kokonaisuudessaan sille periaatteelle, että sen kummemmin luonto kuin historiakaan ei tee hyppäyksiä ja että kaikki muutokset tapahtuvat maailmassa vähittäin. Jo Hegel osoitti, että näin ymmärretty kehitysoppi on naurettava ja kestävä. ³²⁸

Kuitenkaan se tapa, jolla vanhemmat marxilaiset olivat puhuneet laadullisista harppauksista, ei enää tyydyttänyt Buharinia. Hän halusi tilalle jotain täsmällisempää ja näin hän kehitti ”systeemiteoriaansa”.

Sen mukaan kaikki aineelliset oliot – kivet, talot, kasvit, valtiot, ihmiset jne. – olivat systeemejä, jotka puolestaan olivat syntyviä, hajoavia tai sitten enemmän tai vähemmän vakaassa tasapainotilassa. Kiven tasapainotila kestää ulkoisia paineita huomattavasti paremmin kuin esimerkiksi hyönteinen tai pilvi, mutta sekään ei ole ikuinen. Kybernetiikassa tai systeemiteoriassa nimitetään oleellisiksi tekijöiksi tai muuttujiksi (*essential variables*) niitä ominaisuuksia, jotka tekevät olion siksi mitä se on. Ihmisessä tuollaisia oleellisia muuttujia on suunnattoman monta, joista esimerkkeinä voitaisiin luetella esimerkiksi tietty ruumiinlämpö, tiettyjen kemiallisten aineiden pitoisuus veressä jne. Nämä ”oleelliset muuttujat” voivat vaihdella tietyissä rajoissa, jolloin ”systeemin sanotaan olevan tasapainossa” eli ihmisen ainakin näiltä osin terve. Jos niiden arvot karkaavat ulos tällaisista rajoista, systeemi suistuu tasapainotilasta ja jos keho itse ei ulkoisten hoitotoimenpiteiden tuellakaan pysty palauttamaan niiden arvoja oikealle vaihteluvälille, systeemi alkaa hajota tai muuttua joksikin aivan toiseksi. Ihmisen tai eläimen kohdalla kyse on tietysti kuolemasta. ³²⁹

Historiallinen materialismi –teoksessaan Buharin pyrki korvaamaan perinteisen marxilaisen puheen ristiriidoista ja niiden ykseydestä systeemiteoreettisilla käsitteillä ja erilaisilla tasapainon lajeilla. Kussakin systeemissä (esimerkiksi ihmisruumiissa) on erilaisia, usein vastakkaisiin suuntiin vetäviä voimia. Systeemi on Buharinin mukaan ”vakaan tasapainon tilassa” silloin, kun se terveen täysikasvuisen ihmisen tavoin pystyy uusintamaan itsensä kuta kuinkin entisen kaltaisena. Systeemi voi olla myös epästabiliin tasapainon tilassa kahdella vastakkaisella tavalla: kasvavana (laajenevana) tai kuihtuvana (vähitellen häviävänä).

Edelleen Buharin puhui kahdesta erilaisesta tapahtumien tai muutosten tyypistä riippuen siitä, onko järjestelmä onnistunut säilyttämään edes epästabiliin tasapainotilansa. Jos näin on, muutokset ovat aina suhteellisen vähittäisiä ja systeemin oman ”logiikan” mukaisia. Esimerkiksi ihminen voi astua normaalista huoneenlämmöstä 100 C –asteiseen saunaan ilman, että hänen oma ruumiinlämpönsä kohoaisi moninkertaiseksi. Jos taas systeemi luhistuu, muutokset ovat hyvin rajuja. Tällaisilla pohdiskeluilla Buharin halusi korvata perinteisen marxismin hegeliläiset, ”mystiset” tai ainakin hyvin epätasälliset puheet ristiriidoista ja määrän muuttumisesta laaduksi. ³³⁰

Systeemit eivät olleet koskaan yksin tyhjässä avaruudessa vaan ne vaikuttivat kaiken aikaa toinen toisiinsa. Mutta toisaalta systeemi muodosti ympäristönsä kanssa aina uuden systeemin. Esimerkiksi kaupunki muodostaa ”sitä ympäröivän luonnon” kanssa laajemman systeemin, jolla voi olla erilaisia sisäisiä tiloja. Näin systeemin sisäisiä ja systeemin ja sen ympäristön välisiä suhteita voidaan tarkastella periaatteessa saman systeemiteoreettisen ajatuskehikon puitteissa. ³³¹

Historiallinen materialismi tai marxilainen sosiologia olivat Buharinin mukaan teoria yhteiskunniksi nimitettyjen monimutkaisten sosiaalisten järjestelmien tasapainosta, tuon tasapainon ulkoisista ja sisäisistä ehdoista. Vaikka Buharin *Historiallinen materialismi* –teoksessaan ei puhu kovin paljoa matematiikasta tai edes kirjanpidosta, toisaalta *Kommunismien aapisen* näkemys siitä, että tuotannon johto voi siirtyä laskukonttoreiden tehtäväksi ja toisaalta systeemiteoreettiset ajatukset liittyvät selvästi toinen toisiinsa. Tulevaisuuden kommunistinen yhteiskunta ja sen talous voidaan optimoida samalla tavoin kuin jonkin suuren koneiston toimintakin. Kysymys erilaisten ratkaisujen paremmuudesta voitiin Buharinin mukaan periaatteessa ratkaista täysin ”puolueettomasti”.

Uutuuksistaan huolimatta Buharinin käsitys dialektiikasta on kuitenkin perinteisillä Kautskyn, Plehanovin ja mahdollisesti Engelsin³³² hahmottelemilla ”kosmologisilla” linjoilla. Ristiriidan ja laadullisen harppauksen käsitteet on vain pyritty esittämään eksaktimpien käsitteiden avulla.³³³

2.1.2. Subjekti ja objekti

Systeemiteoriaksi muuntunut dialektiikka vastasi monia Buharinin ja muidenkin bolševikkien marxilaiselle teorialle asettamia toiveita ja vaatimuksia: se oli heidän tarkoittamassaan mielessä ”tieteellinen” ja monistinen, koska se pyrki kausaalisesti, yleisten (ei-teleologisten) lainalaisuuksien avulla selittämään kaiken tapahtumisen – myös sellaisen, joka ensi alkuun näytti teleologiselta. Niin ikään dialektiikan peruslainalaisuudet olivat muuttuneet hieman epämääräisistä aforismeista täsmällisemmiksi tieteellisiksi teorioiksi.

Buharinilainen dialektiikka tuntui vastaavan myös bolševismin ehkä kaikkein polttavimpaan filosofiseen ongelmaan: kysymykseen determinismin ja voluntarismin – tai objektin ja subjektin suhteesta. Kaikki bolševikithan olivat deterministejä, jotka toistivat toistamasta päästyäänkin sitä, miten lainalaista koko historia ja myös yksityisten ihmisten toiminta oli. Mutta ”samaa loogiseen hengenvetoon” he olivat myös voluntaristeja, jotka erityisen voimakkaasti korostivat ”subjektiivisen tekijän” merkitystä erityisesti vallankumouksellisissa tilanteissa. Kumpikin asenne on itsessään hyvin ymmärrettävä, mutta Bertrand Russellin sutkauksen mukaan ei niidenkään, jotka kiihkeästi odottivat kevään tuloa, kannattanut perustaa asian johdosta puoluetta. Tai mitä mieltä oli puheella kommunistisesta yhteiskunnasta ”vapauden valtakuntana”, jos ihmisellä ei ollutkaan vapaata tahtoa?

Buharin lähtee purkamaan vapaan tahdon ongelmaa viittaamalla aluksi Spinozaan, jonka tunnetun lausahduksen mukaan putoava kivi, mikäli sillä olisi tuntemuksia, tuntisi putoavansa vapaasta tahdostaan. Samalla tavalla ihminen, jonka tahto on ”todellisuudessa” kausaalisesti määräytynyt esimerkiksi niin, että hän haluaa mennä teatteriin, tuntee tai kuvittelee tahtovansa näin vapaasta tahdostaan.³³⁴

Kommunistiseen yhteiskuntaan ei siis kannattanut pyrkiä siksi, että tuo vapauden valtakunta olisi ollut kausaliteetin tuolla puolen. Myös kommunistisessa yhteiskunnassa ihmisen halulla päästä teatteriin oli jokin kausaalinen syy, sen aiheutti viime kädessä jokin muu asia kuin hänen oletettu vapaa tahtonsa. Kommunistiseen yhteiskuntaan kannattaa Buharinin

mukaan kuitenkin pyrkiä, koska siellä nuo (sinänsä kausaalisesti määräytyneet) toiveet voivat toteutua radikaalisti suuremmalla todennäköisyydellä (ja useampien ihmisten elämässä) kuin kapitalismissa. Tämä taas johtuu kahdesta seikasta: Yhtäältä yhteiskunta on järjestäytynyt (ja järjestäytyy yhä) niin, ettei ihmisten rationaalisten toiveiden tielle tule tarpeettomia, irrationaalisia esteitä. Toisaalta ihmiset ovat itse kehittyneet (ja kehittyvät yhä) entistä tietoisemmiksi ja kurinalaisemmiksi niin, etteivät he antaudu irrationaalisten impulssien valtaan. Vapaus on Buharinille siis kuria ja järjestystä ja historia on suuri kertomus siitä, miten spontaani luonto, *stixinost*, saadaan alistettua tietoisin järjestyksen, *sozdanatel'nostin* alaisuuteen. Termien ”kapitalistinen yhteiskunta” ja ”sosialistinen yhteiskunta” rinnalla Buharin käyttääkin termejä ”organisoimaton” tai ”spontaani yhteiskunta” ja sen vaskakohtana ”organisoitu yhteiskunta”. Tässä suhteessa Buharinin ajattelu on tietysti uutuuksistaan huolimatta venäläisen bolševismin ”päälinjan” – ja näin myös sen suuren projektin – mukaista.³³⁵

Buharinin systeemitheoria oli kätevä taustafilosofia bolševikkien ”deterministis-voluntaristiselle” politiikan filosofialle myös eräässä toisessa suhteessa. Tasapainotilassa olevaa systeemiä voidaan pitää deterministisenä: se käyttäytyy hyvin vakaasti omien sisäisten lainalaisuuksiensa mukaan. Sen sijaan syntymässä tai hajoamassa olevat järjestelmät saattoivat olla varsin ”kaoottisia” tai niiden herkkyyks erilaisille ”perhosefekteille” on erittäin suuri. Näin moderneja termejä Buharin ei tietenkään käytä, mutta niiden ajatukselliset vastineet voi löytää hänen teoriastaan.³³⁶

Itse asiassa koko Leninin ajatus politiikasta mahdollisuuksien taiteena, perustui tällaisten perhosefektien olemassaoloon ja mahdollisuuteen niiden välityksellä hallita koko historiallista prosessia. Eräässä usein siteeratussa *Mitä on tehtävä?* –teoksen kohdassa Lenin toteaa:

Jokainen kysymys ”kiertää noiduttua kehää”, sillä koko poliittinen on loputtomasta rengas-sarjasta muodostunut loputon ketju. Poliitikon koko taito onkin juuri siinä, että löydetään ja tartutaan juuri sellaiseen renkaaseen, jota on vaikein lyödä pois käsistä, joka on tärkein tällä ajankohdalla, joka parhaiten takaa sen, että renkaan omistaja pystyy pitämään käsissään koko ketjun.³³⁷

Systeemitheoria tasapaino murrostiloihin oli sopiva metateoria myös Buharinin omille pohdinnoille Neuvosto-Venäjän taloudellisesta ja yhteiskunnallisesta tilanteesta. Sotakommunismi oli puolustettavissa tilanteessa, jossa vallankumouksen mahdollisuudet olivat suuret myös yleismaailmallisesti, kun elämä myös monissa muissa maissa oli selvästi suistunut raiteiltaan. Mutta kun asiat alkoivat palautua vakiintuviin uomiinsa (tasapainotilaan), niin vallankumouksellisen puolueen tai valtion mahdollisuudet saada jotain merkittävää aikaan päättävällisen intervention avulla kutistuivat olemattomiin. Silloin oli Buharinin mukaan välttämättömyyttä vaihtaa strategiaa: rynnäkön sijasta toiminnan ohjenuoraksi tuli siirtyminen sosialismiin ”etanavaudilla”. Sen mukaan Neuvostoliiton kaltaisessa valtiossa oli mahdollista sellainen talous- ja yhteiskuntapolitiikka, jonka myötä teknisesti ja taloudellisesti tehokkaampi sosialistinen sektori vähin erin valtaisi alaa ei-sosialistiselta.³³⁸

2.1.3. Buharin ja Stalin

Heti NEP –kauden alussa entinen vasemmistokommunisti Buharin ajautui vastakkain monien läheisimpien tovereittensa kanssa. Leninin kuoleman jälkeen hän liittoutui näkyvästi Stalinin, Zinovjevin ja Kamenevin kanssa Trotskia vastaan, joka tammikuussa 1924 pidetyssä puolueen XIII konferenssissa menetti asemansa puolueen johdossa ja seuraavana vuonna hänet erotettiin sotilasasioista vastaavan kansankomissaarin tehtävistä. Mutta Buharin piti myös vasemmistosympatioistaan tunnettuja Zinovjevia ja Kamenevia uhkina NEP –politiikalleen – kun taas Stalinin hän kuvitteli tuossa vaiheeksi maltilliseksi keskittien kulkijaksi. Niinpä vuoden 1925 joulukuussa pidetyssä puolueen XIV konferenssissa Buharinin tukema Stalin sai nimitettyä puolueen johtoeleimiin runsaasti omia kannattajiaan. Tämä kamppailu päättyi siihen, että vuoden 1927 loppuun mennessä Trotski, Zinovjev ja Kamenev sekä heidän tärkeimmät tukijansa oli erotettu puolueesta. Tässä vaiheessa niin NEP –politiikan kuin Buharininkin asema ja tulevaisuus tuntuivat lujemmilta kuin koskaan aikaisemmin.³³⁹

Mutta Stalin osoittautui mahdottomaksi ja hyvin arvaamattomaksi liittolaiseksi niin Buharinille kuin kaikille muillekin. Kun diktaattorin asemaan kohoavan Josif Vissarionovitsin politiikka ja ajattelu sai jo seuraavana vuonna yhä väkivaltaisempia ja ääri vasemmistolaisempia sävyjä, ajautuivat vaaliheimolaisten välit katkeamispisteeseen. Buharin koetti puolustella NEP –politiikkaa viimeiseen saakka esimerkiksi julkaisemalla Pravda –lehdessä 30.9. 1928 laajan artikkelin *Zametki ekonomista (Talousmiehen huomautuksia)*, jossa hän kritikoi jyrkästi paitsi viljan pakko-ottoja talonpojilta myös ensimmäisen viisivuotissuunnitelman täysin ylimitoitettuja kasvu- ja investointisuunnitelmia.³⁴⁰

Jo saman vuoden marraskuussa pidetyssä keskuskomitean kokouksessa Buharinin, Rykovin ja Tomskin katsottiin edustavan puolueen linjalle vihamielistä ”oikeistopoikkeamaa”. Keskuskomitean poliittisen toimikunnan jäsenyydestä hänet erotettiin vasta 17.11. 1929. Buharinin arvovalta ja suuri kansansuosio pakotti Stalinin etenemään varovasti.³⁴¹

Seuraavat vuodet Buharin työskenteli eräissä taloushallinnon tehtävissä ja hänet valittiin myös tammikuussa 1929 Neuvostoliiton tiedeakatemian täysjäseneksi. Näissä toimitissaan hän koetti erityisesti parantaa teknis-tieteellistä tutkimusta ja koulutusta sekä uuden tietämyksen soveltamista maanviljelyyn. Hän johti myös Neuvostoliiton delegaatiota Lontoossa kesällä 1931 pidetyssä tieteen ja teknologian historiaa käsitelleessä kansainvälisessä konferenssissa. Samaiseen konferenssiin osallistui myös J.D. Bernal (1901 –1971) ja joukko muita vasemmistoradikalismiin taipuvaisia nuoria luonnontieteilijöitä, joihin kaikkiin Buharin teki lähtemättömän vaikutuksen.³⁴²

Vuonna 1934 Buharinin ura näytti lähtevän uuteen nousuun. Hänet valittiin jälleen keskuskomitean ehdokasjäseneksi sekä myös *Izvestijan* päätoimittajaksi. Niin ikään maan uuden perustuslain luonnos oli suurelta osin hänen kirjoittamansa. Uusi nousu katkesi kuitenkin jo syksyllä 1936, jolloin lehdistössä alkoi esiintyä väitteitä Buharinin ”rikollisesta toiminnasta”. Seuraavan vuoden helmikuussa hänet pidätettiin ja erotettiin puolueesta. Hän oli ns. kolmannen suuren näytösoikeudenkäynnin pääsyytetty yhdessä Rykovin kanssa. Buharin todettiin syylliseksi mitä mielikuvituksellisimpiin rikoksiin, joiden perusteella hänet tuomittiin kuolemaan. Teloitus pantiin toimeen 15.3. 1938. Huolimatta monista päinvastaisista odotuk-

sista Buharinin mainetta ei palautettu Hruštšovin kaudella. Virallisen uudelleenarvion aika tuli vasta vuonna 1988.

2.2. Deborin ja Akselrod-Ortodoks

Vaikka bolševikkien johtomiesten, erityisesti Leninin ja Buharinin, sana oli painava myös filosofian kysymyksissä, niin heidän aikansa oli luonnollisesti rajallinen. Maahan pyrittiin luomaan, kuten jo edellä kerrottiin, myös uusi ”filosofinen establishment” oppituoleineen, julkaisuineen jne. Sen johtohahmoiksi nousivat Abram Deborin (oik. Ioffe, 1881 –1963) ja Ljubov Akselrod-Ortodoks (oik. Akselrod, 1868 –1946), jotka Lenin henkilökohtaisesti määräsi johtamaan filosofian opetusta ja tutkimusta Sosialistisessa akatemiassa, Sverdlov –yliopistossa ja IKP:ssä. Kun sitten vielä vuonna 1922 perustettiin marxilaiselle filosofialle omistettu aikakauslehti *Pod znamenem marksizma* –(Marxismin lipun alla), niin Deborin sai pian myös sen johdettavakseen.³⁴³

Alusta alkaen oli selvää, että filosofian uudet punaiset professorit ja akateemikot toimivat puolueen ohjauksessa. Mutta vielä ei ollut selvää, miten ankaraa tämä ohjaus ja kontrolli tulivat olemaan. Lenin oli yhtäältä osoittautunut tällaisissa kysymyksissä varsin suvaitsemattomaksi, mutta toisaalta jatkuvat väittelyt kuuluivat venäläisen vallankumousliikkeen perinteeseen.³⁴⁴

Abram Moisejevitš Deborin oli kuulunut Venäjän sosialidemokraattiseen puolueeseen vuodesta 1903. Vuoden 1907 jälkeen hän liittyi menševikkeihin ja oli tämän puolueen jäsen aina vuoteen 1917 saakka. Bolševikkeihin hän liittyi vasta vuonna 1928. Deborin oli suorittanut tutkinnon Bernin yliopistossa vuonna 1908 filosofia pääaineenaan. Samassa kaupungissa asui tuohon aikaan myös Plehanov, jonka lähipiiriin hän kuului.³⁴⁵

Ljubov Isakovna Akselrod-Ortodoks alkoi radikaalin poliittisen toimintansa jo hyvin nuorena ja joutui vuonna 1887 pakenemaan ulkomaille. Vuonna 1900 hän väitteli tohtoriksi niin ikään Bernin yliopistossa. Myös hän kuului Plehanovin ystäväpiiriin sekä myös menševikkien johtoryhmään niin, että hänet valittiin vielä vuonna 1917 tuon puolueen keskuskomiteaan. Lokakuun vallankumouksen jälkeen Akselrod-Ortodoks kuitenkin jättäytyi pois politiikasta omistautuen kokonaan tutkimus- ja opetustyölle. Toisin kuin Deborin, hän ei koskaan liittynyt bolševikkeihin.³⁴⁶

2.2.1. Proletkult (ensimmäinen taistelu)

Päätös valita kaksi tunnettua menševikkiä, Deborin ja Akselrod-Ortodoks, johtamaan filosofian opetusta IKP:ssä ja Jakov Sverdlov-yliopistossa kielii valtataistelusta bolševikkien sisällä. Lokakuun vallankumouksen aattona Venäjällä oli syntynyt Proletkult-liike, jonka näkyvin johtaja oli bolševikki-intellektuelli A.A. Bogdanov (oik. Malinovski, 1873 –1928). Lenin oli ainakin vuosina 1906 – 1913 kokenut hänet vakavaksi kilpailijakseen, jonka hän kui-

tenkin onnistui syrjäyttämään puolueen kaikista johtotehtävistä. Vallankumous toi vanhan kilpailijan takaisin: Proletkult laajeni nopeasti niin, että myöhempien neuvostolähteidenkin mukaan sillä oli noin 400 000 jäsentä, sen studioissa, teattereissa, ateljeissa toimi ja opiskeli n. 80 000 taiteen ja kirjallisuuden aktiiviharrastajaa ja sen piirissä ilmestyi parisenkymmentä lehteä.³⁴⁷

Leninin ympärille ryhmittynyt puolue- ja valtiojohto suhtautui tuohon liikkeeseen alusta asti varsin kielteisesti, joskin esimerkiksi Buharin, ensimmäinen valistusasiain kansankomissaari A.V. Lunatšarski sekä valistusasian kansankomissariaatissa työskennellyt N.K. Krupskaja osoittivat tiettyä ymmärtämystä sitä kohtaan. Liikkeen piirissä syntynyt kirjallisuus, taide ja teatteri oli hyvin radikaalia, kun esimerkiksi Leninin maku oli tunnetusti melko konservatiivinen, jopa pikkuporvarillinen.

Mutta Leninillä ja leninisteillä oli vielä tärkeämpiäkin syitä ryhtyä tukahduttamaan Proletkult-liikettä. Sen piirissä nimittäin eli voimakkaana näkemys, jonka mukaan työväestön keskuudessa spontaanisti kehittyvä uusi, kollektiivinen proletaarikulttuuri – so. *proletarskaja kultura, proletkult* – oli synnyttämässä uuden taiteen lisäksi radikaalisti uudenlaisen tieteen, filosofian jne. Puolue ei olisikaan se, joka tuo teorian (filosofian, älylliset ainekset) työväen ja työväenliikkeen piiriin.

Monien muiden radikaalien lääke- ja luonnontieteiden opiskelijoiden tapaan Bogdanov kiinnostui Ernst Machin fenomenalistisesta tietoteoriasta ja tieteenfilosofiasta. Machin mukaan (luonnon)tieteen päämääränä oli vain ihmisen kokemien luonnonilmiöiden kuvailu mahdollisimman ekonomisella tavalla. Kysymystä tieteellisten lakien ja käsitteiden suhteesta (esimerkiksi vastaavuudesta, korrespondenssista) johonkin ihmisen tajunnasta riippumattomaan todellisuuteen Mach piti mielettömänä, koska ”aistimusten virta” oli hänen mukaansa perustavinta laatua oleva todellisuus.

Marxilaisena Bogdanov puolestaan päätyi siihen, että ”ajattelun ekonomia” ei välttämättä ollut mikään vakio, vaan historian kuluessa oli syntynyt ja hävinnyt myös henkisen talouden järjestelmiä – samalla tavalla kuin talousjärjestelmät olivat seuranneet toinen toistaan. Tiede olikin Bogdanoville eräs ”kollektiivisen kokemuksen organisaatiomuoto” (*organizjuštšuju formu kollektivnogo opyta*) – ja nämä organisaation muodot saattoivat muuttua historian kuluessa radikaalistikin. Jos sosialistista vallankumousta pidettiin yhteiskuntaa syvimmin muuttavana vallankumouksena, niin tämän ajatuksen mukaisesti oli luontevaa olettaa, että myös uuden yhteiskunnan tiede olisi ”jotakin vallan muuta”.³⁴⁸

Kuten tunnettua, Lenin hyökkäsi melkoisella vimalla Bogdanovin näkemyksiä vastaan jo vuonna 1909 ilmestyneessä ”filosofisessa pääteoksessaan” *Materialismi ja empiriokritisismi*. Mutta hän ei ollut ainoa Bogdanovin kriitikko sillä paria vuotta aikaisemmin oli Georgi Plehanov kirjoittanut perinteisempää materialismia puolustelevan artikkelisarjan otsikolla *Materialismus militans* menševikkien *Golos Sotsial-Demokrata* -lehteen. Myös hänen oppilaansa, Ljubov Akselrod omisti runsaasi tilaa Bogdanovin ja machilaisuuden arvostelulle vuonna 1906 ilmestyneessä teoksessaan *Filosofskie otserki* (Filosofisia tutkielmia) sekä erityisesti tutkielmissaan *Meshtshanskij mistitsim* (Pikkuporvarillista mystisismiä) ja *Subjektivnyj materializm* (Subjektiiivinen materialismi).

Ei liene sattumaa myöskään se, että Abram Deborin kirjoitti vuosina 1906 – 1908 laajahkon teoksen *Vvdenie v filosofiju dialektitšeskogo materializma* (Johdatus dialektisen

materialismin filosofiaan), joka oli yhtäältä dialektiseksi materialismiksi kutsutun filosofian ensimmäinen oppikirja, mutta myös alusta loppuun polemiikka Bogdanovia vastaan. Tämä teos saatiin tosin julkaistua vasta vuonna 1916. Tässä teoksessaan Deborin nimitti Bogdanovin ja muiden empiriokriitikkojen ajattelua nimen omaisesti bolševismin filosofiaksi.³⁴⁹

Filosofisessa väittelyssään, jonka taustalla oli myös selviä poliittisia ristiriitoja ja valtataistelua, Lenin sai siis taakseen menševikkien näkyvimmat teoreetikot. Nyt tilanne näytti vain toistuvan ja eräs ajan merkki oli myös se, että *Materialismista ja empiriokriticismistä* otettiin uusi painos. Mutta sitä seikkaa, että Ljubov Akselrod-Ortodoks oli aikoinaan julkaisut Leninin kirjasta varsin kriittisen arvostelun, ei tietävästi suuremmin muisteltu.

Plehanovin, Leninin, Deborinin ja Akselrodin näkemyksen mukaan oli perimmältään olemassa vain yhdenlaista tiedettä ja yksi totuus: se mikä vastasi objektiivista todellisuutta, joka oli riippumaton niin tahdostamme, tietoisuudestamme kuin luokka-asemastammekin. Lenin ei antanut työväenluokan vaistonvaraiselle tietoisuudelle lopulta kovinkaan suurta arvoa vaan todellinen (tieteellinen, marxilainen) tietoisuus oli tuotava työläisten mieliin ulkoa päin – ja tämä oli puolueen, työväestön tietoisien etujoukon tehtävä. Tämän ajatuksen hän esittää erityisen painokkaasti vuonna 1902 ilmestyneessä teoksessaan *Mitä on tehtävä?*³⁵⁰

Bogdanov ja hänen lähipiirinsä näkemykset olivat tältä osin varsin erilaisia. Koska mitään objektiivista totuutta ei heidän mukaansa ollut olemassa ja koska jokaisen ihmisen tai kollektiivin kokemus oli heille perimmäinen totuus, niin sosialistisen tieteen ja tiedostuksen tuli kohota esiin työväestön omasta kokemuksesta. Proletaarinen kulttuuri ei siis merkinnyt vain sitä, että työväenluokkaa oltaisiin ylhäältä päin valistettu ja sivistetty – opetettu se lukemaan Puškinin runoja tai kuuntelemaan Tšaikovskin musiikkia. Kokonaan tätä Proletkult ei toki halunnut kieltää, mutta se painotti myös sitä, että työväestön oli löydettävä omat sanansa, sävelensä ja täydennettävä tiedettä omilla näkemystavoillaan. Bogdanovin ajattelulla on tässä suhteessa merkittäviä yhtymäkohtia italialaisen Antonio Gramscin moniin keskeisiin näkemyksiin.

Ajatus protetaarisesta kulttuurista tai työväestön spontaanin (ja ennakoimattoman!) tietoisuuden arvosta ja ”totuudellisuudesta” ei sopinut Lenin visioihin sosialistisesta yhteiskunnasta. Jo keväällä 1918 Leninin puoliso N.K. Krupskaja vaati kaiken aikuisväestön piirissä tapahtuvan sivistystyön saattamista valistusasiain kansankommissariaatin valvontaan. Seuraava keväänä pidettiin vapaan kansansivistystyön kysymyksille omistettu yleisvenäläinen konferenssi, missä Lenin piti laajan alustuksen otsikolla *Hämäyksestä vapauden ja tasa-arvoisuuden tunnuksilla*. Puhe on täysin sota- tai ”industriakommunismien” periaatteiden mukainen ja hän totesi siinä:

Todistelin teille, että proletariaatin diktatuuri on väistämätön, tarpeellinen ja ehdottomasti välttämätön, jotta voitaisiin vapautua kapitalismista. Diktatuuri ei merkitse yksistään väkivaltaa, vaikka ilman väkivaltaa se on mahdoton; diktatuuri merkitsee myös aikaisempaan verrattuna korkeampaa työn organisaatiota. Juuri tämän vuoksi tähdensinkin edustajakokouksen alussa esittämässäni lyhyessä tervehdyksessä tätä tärkeintä, elementaarista ja yksinkertaisinta organisaatiotehtävää ja juuri siksi suhtaudunkin niin armottoman vihamielisesti kaikenlaisiin intelligenssin päähänpistoihin, kaikenlaisiin ”proletaarisiin kulttuureihin”. Asetan noiden päähänpistojen vastapainoksi organisaation alkeet. Jakakaa vilja ja kivihiihi niin, että jokaiseen hiilipuutaan, jokaiseen viljapuutaan suhtauduttaisiin huolellisesti ja harkiten, siinä on proletaarisen kurin tehtävä.³⁵¹

Kulttuurin sijasta Lenin halusi siis puhua kurista. Kiista ei jäänyt tähän ja kun Proletkult 8.10. 1920 piti edustajakokousta, lähetti Lenin heille päätöslauselmaehdotuksen, jossa todettiin muun muassa:

Proletkultin yleisvenäläinen edustajakokous hylkää mitä päättäväisimmin teoreettisesti virheellisinä ja käytännöllisesti vahingollisina kaikki yritykset keksiä omaa erikoista kulttuuria, sulkeutua omiin, muista eristyneisiin järjestöihin, vetää rajaa Valistusasiain kansankomissariaatin ja Proletkultin työalojen välille tai saada Proletkultille ”autonomia” Valistusasiain kansankomissariaatin laitosten sisällä j.n.e.³⁵²

Konferenssi ei hyväksynyt tätä julkilausumaa, jonka seurauksena puolueen keskuskomitea hyväksyi marraskuun lopulla Proletkultia voimakkaasti kritisoivan päätöslauselman. Sen mukaan tieteellisen ja poliittisen valistustyön tuli tapahtua Valistusasiain kansankomissariaatin valvonnassa – eli Proletkult ei enää saanut niitä harjoittaa. Sen toiminta rajattiin näin vain taiteiden alueelle, mitä se sai harjoittaa vuoteen 1932 saakka, jolloin se lakkautettiin kokonaan.

Proletkultin lakkauttamista tai alasajoa on joskus pidetty Leninin hyvänä työnä ja tämä näkemys voi vallan hyvin olla oikea. Vaikka Bogdanov ja hänen lähipiirinsä olivatkin varsin humaaneja ja sivistyneitä ihmisiä, kukaan ei takaa että he tai heidän kaltaisensa ihmiset olisivat pysyneet liikkeen johdossa. Ehkä se olisi luisunut täysin sellaisten äärimmäisyysainesten käsiin, joita Dostojevski esimerkiksi *Riivaajissaan* kuvailee. Mutta Proletkultin tukahduttajien tavoitteena ja ihanteena oli täysin kurinalainen ja täysin koneen kaltainen yhteiskunta. Se oli myös sellaisten ihmisten teko, jotka kuvittelivat omistavansa tiedon ja totuuden – ja jotka hyvin kohtalokkaalla tavalla väheksyivät toisten tunteita ja kokemuksia.

Kun luokka- tai puoluekantaisuuden teema ja vaatimus uudelleen kohosi filosofian ja jopa luonnontieteen (esimerkiksi Lysenko) piirissä, se ei merkinnyt paluuta Bogdanovin tai Proletkultin visioihin. Puoluekantaisuuden, kuten myös uuden ”proletaarisen tieteen” vaatimus kasvoi omalla paradoksaalisella tavallaan esiin ”leniniläiseltä perustalta”.

2.2.2. Tiede, filosofia ja metodi

Kuten edellä on jo useaan otteeseen todettu, bolševikkien haaveena oli vähitellen tieteellistää ja ”metodistaa” elämän kaikki alueet: perhe-elämä, politiikka eli yhteiskunnan johtaminen, työnteko jne.³⁵³ Sen ensimmäisenä askeleena he pitivät tuotannon kontrollia, jonka he vallankumouksen aikoihin kuvittelivat varsin yksinkertaiseksi asiaksi – jopa niin, että alkuun tulitaisiin toimeen sellaistenkin henkilöiden avulla, jotka osasivat lukea ja kirjoittaa sekä hallitsivat neljä peruslaskutoimitusta.³⁵⁴

Mutta jos ne riittävät, niin mihin enää tarvitaan filosofiaa? Tämä kysymys hallitsikin bolševikkien omassa piirissä käytyä filosofista keskustelua aivan neuvostovallan ensi vuosina. Monien kirjoittajien mukaan ”työväenluokka ei tarvinnut filosofiaa” vaan ainoastaan tiedettä.³⁵⁵

Tällaisten ajatusten tunnetuin edustaja oli S.M.Minin, joka on tunnut tunnetuksi erityisesti *Pod znanemen marksizma* -lehdessä julkaisemistaan artikkeleista *Filosofiju za bort!* (Fi-

lofofia yli laidan!) sekä *Kommunizma i filosofija*. Saint-Simonin ja Comten tavoin Minin katsoi ihmiskunnan äyllisen historian jakautuvan kolmeen vaiheeseen: uskonnolliseen, filosofiseen ja tieteelliseen. Uskonto oli hallitsevassa asemassa alkukantaisessa yhteiskunnassa kuten myös orjanomistukseen tai maaorjuuteen perustuvissa yhteiskunnissa. Filosofia kuului hänen mukaansa kapitalismin ja porvariston aikakauteen, vaikkakin luonnontieteet saattoivat jo itsenäistyä ja irrottautua sen vaikutuspiiristä. Marxisin synty merkitsi Mininin mukaan vain sitä, että viimeinenkin kaistale filosofian valtakuntaan kuuluneesta maa-alasta oli siirtynyt tieteen hallintaan. Hänen mukaansa Marxin ja Engelsin löytämät ”lait” selittävät yhteiskunnalliset ja historialliset ilmiöt yhtä kiistattomasti ja tyhjentävästi kuin Newtonin painovoimalaki elottoman luonnon tapahtumat tai Darwinin evoluutioteoria lajien synnyn.³⁵⁶

Näin ajatellessaan Minin itse näyttää uskoneen, etteivät hänen ajatuksensa poikenneet missään oleellisessa kohdassa Marxin, Engelsin, Plehanovin tai Leninin ajatuksista, joita hän myös melko runsaasti lainasi. Minin perustelikin kantaansa nojautuen itseensä Friedrich Engelsiin, joka oli todennut:

Marxin historiankäsitys tekee kuitenkin historian alalla lopun filosofiasta, samoin kuin dialektinen luonnonkäsitys tekee kaiken luonnonfilosofian tarpeettomaksi ja mahdottomaksikin. Missään ei tarvitse enää keksiä yhteyksiä omasta päästä, vaan on löydettävä ne tosiasioista. Luonnosta ja historiasta karkotetulle filosofialle jää silloin enää vain puhtaan ajattelun valtakunta, mikäli tämä vielä on olemassa oppina itse ajatteluprosessin laeista, logiikkana ja dialektiikkana.³⁵⁷

Kiusallisinta Mininin ja helpottavinta hänen kriitikkojensa kannalta oli, että filosofialle jätettiin kuitenkin kolmannes sen vanhasta valtakunnasta, oppi ”itse ajatteluprosessin laeista”. Niinpä filosofiasta heitettiin yli laidan korkeintaan kaksi kolmannesta – luonnonfilosofia, yhteiskunta- ja historianfilosofia ja filosofinen antropologia. Ne kaikki korvattiin tieteellä tai jollakin, jota ainakin pidettiin tieteenä.

Mutta filosofia jäi laivaan ja tästä pitäen sillä oli myös selkeästi asetettu tehtävä: sen tuli tutkia logiikkaa ja dialektiikkaa ja löytää lopulta se Metodi, jonka avulla tiedettä voitiin tuottaa tieteellisesti – vauhdilla, josta aikaisemmin ei osattu uneksiakaan. Tämän ohella filosofeilla oli vielä toinen tehtävä: taistella tieteellis-materialistisen maailmankatsomuksen puolesta kaikkia taantumuksellisia ideologioita, erityisesti uskontoa vastaan. Metodin etsinnässä nousi esiin kaksi päälinjaa tai koulukuntaa, ”mekanistit” ja ”dialektikot”.

2.2.3. Mekanistit

Mekanistit – tai ainakin osa heistä – edusti karkeasti ottaen käsityskantaa, jonka mukaan marxilaisuus oli ennen muuta ”tieteellinen maailmankatsomus”, jossa tieteellinen tarkastelutapa oli vihdoinkin ulotettu myös ihmisen, yhteiskunnan ja historian tutkimiseen. Sitä, mitä ”tieteellisellä tarkastelutavalla” tarkoitettiin, he eivät pitäneet kovin ongelmallisena. Mitä ilmeisimmin he uskoivat, että Metodi oli jo olemassa tai että se tapa, jolla luonnontieteilijät tekivät tutkimusta oli mahdollista tiivistää joksikin kohtalaisen yksinkertaiseksi ja vastaan sanomattomiksi säännöiksi.

Tosin monet mekanistit ajattelivat, että osa luonnontieteistä ja -tieteilijöistä saattoi olla formalististen ja metafyyssisten ajattelutapojen vankeina, mutta toisaalta esimerkiksi Darwin ja monet muut merkittävät luonnontieteilijät ajattelivat jo täysin dialektisesti.³⁵⁸

Neuvostoliittolaisissa lähteissä oli tapana väittää, että näiden kaksikymmenluvun mekanistien filosofia olisi ollut kuta kuinkin samaa, mitä jotkut 1700-luvun materialistifilosofit olivat aikanaan edustaneet.³⁵⁹ Hehän saattoivat uskoa, että maailman kaikki tapahtuminen planeettojen liikkeistä ihmisen ajatuksiin tai kirpun loikkiin voitiin tyhjentävästi selittää Newtonin mekaniikan avulla – jos vain havaintomme olisivat kyllin tarkkoja ja laskunopeutemme ääretöntä hipova. Mutta tällaisiin väitteisiin on suhtauduttava vähintään varauksin – sillä ainakin Akselrod-Ortodoks sanoutuu 1700-luvun mekanistisesta materialismista selvin sanoin irti.³⁶⁰

Tuon ajan luonnontieteellis-materialistisen maailmankuvan omaksunut ihminen salli itselleen tietyn määrän pluralismia tai eklektisyyttä: mekaniikan ja fysiikan ohella myös kemia ja biologia olivat hänelle paikkansa lunastaneita tieteitä. Esimerkiksi Darwinin evoluutioteoria oli useimmille heistä tieteellinen (ja materialistinen) oppi lajien synnystä ja häviämisestä, vaikka se ei millään kohtaa nojautunut Newtonin liikelakeihin. Heillä oli kuitenkin kaksi kiinnekohtaa, joista pidettiin varsin johdonmukaisesti kiinni: Ensinnäkin kaikki ilmiöt oli heidän mukaansa selitettävä kausaalisesti tai ainakin ”ei-teleologisesti”. He olivat myös hyvin jyrkkiä ja johdonmukaisia metodologisen monismin kannattajia ja kiistivät jyrkästi ajatuksen siitä, että tieteet jakautuisivat esimerkiksi nomoteettisiin ja idiografisiin – tai selittäviin ja ymmärtäviin.³⁶¹

Toinen periaate oli energian säilymisen laki. Vaikka ei tiedetty, voitiinko esimerkiksi kaikki kemialliset ilmiöt selittää fysiikan avulla, niin uskottiin, ettei ole olemassa mitään erityistä ja salaperäistä kemiallista tai biologista energiaa. Moni seikka puhuikin sen puolesta, että ryhmittymän nimi ”mekanistit” ei viittaisikaan 1700-luvun mekanistiseen materialismiin vaan nimenomaan 1900-luvun alussa ajankohtaiseen *Grundlagenstreitin* biologian piirissä, jossa vastakkain olivat vitalistit ja mekanistit.³⁶²

Näkyvimpiä mekanisteja kaksikymmenluvun neuvostomarxismiin piirissä olivat fyysikko A.K. Timirjazev, unkarilaissyntyinen A.I. Varjas, V. Sarabjanov, bolševikkien kaikkein vanhimpaan kaartiin kuulunut I.I. Stepanov (Skvortsov-Stepanov), S. Perov jne. Myös kaksikymmenluvun alun neuvostofilosofian toinen johtohahmo Ljubov Akselrod-Ortodoks kuului tavallaan mekanisteihin ja joskus häntä on pidetty tuon suuntauksen johtohahmonakin. Toisaalta hän ei halunnut itse samaistua mihinkään erityiseen ryhmään ja koki olevansa ainoastaan marxilainen.³⁶³

Mekanisteista ehkä kaikkein lähimpänä 1700-luvun mekanistista materialismia oli A.K. Timirjazev, joka toimi fysiikan professorina Moskovan yliopistossa ja oli tunnetun biologin, K.A. Timirjazevin poika. Nuorempi Timirjazev otti kiihkeästi osaa tieteellisiin ja filosofisiin väittelyihin 1920-luvulla. Deborinin ja dialektikkojen ohella hänen toinen kritiikkinsä kohde oli Einstein ja hänen suhteellisuusteoriaansa, joka oli hänen mielestään pelkkää idealismia ja mystiikkaan.³⁶⁴

2.2.4. Abram Deborin ja dialektikot

Jos mekanistien leiri tai rintama oli hajanainen, niin dialektikkojen koulukunta muodostui ajan mittaan varsin kiinteäksi joukoksi. Se ryhmittyi hyvin pitkälle yhden ainoan henkilön, Abram Deborinin ympärille. Suurin osa dialektikoista oli hänen henkilökohtaisia oppilaitaan, esimerkiksi N.I. Karev, I.K. Luppel (1896–1943), I.P. Podvolotskij J. E. Sten³⁶⁵, M.B. Mitin (1901–1987) ja P.F. Judin (1899–1968) kuuluivat hieman nuorempiin Hieman vanhempaan ikäluokkaan kuuluivat Boris Gessen (1883–1933), A.A. Maximov ja Otto Ju. Schmidt (1891–1956).

Dialektikot poikkesivat mekanisteista myös siinä, että he painottivat voimakkaasti marxilaisuutta ja marxilaisen tradition erityisyyttä, kun mekanisteille olivat tärkeitä luonnontieteen ja marxilaisuuden yhtymäkohdat. Dialektikkojen mielestään luonnontieteet olivat kriisissä ja ratkaisun avaimena saattoi olla vain uuden, dialektisen metodin löytyminen.³⁶⁶

Näissä näkemyksissään he saattoivat nojautua marxismin klassikoiden, erityisesti Engelsing ja Leninin arvovaltaisiin lausumiin. Varmasti käyttökelpoisin niistä oli Leninin ”filosofiseksi testamentiksi” luonnehdittu kirjoitelma *Taistelevan materialismin merkityksestä*, jossa hän totesi:

Sen perusteella, kuinka Marx sovelsi Hegelin dialektiikkaa materialistisesti käsitettynä, me voimme ja meidän tulee kehittää kaikin puolin tätä dialektiikkaa, julkaista aikakauslehdessä katkelmia Hegelin perusteoksista, tulkita niitä materialistisesti esittämällä selitykseksi esimerkkejä siitä, miten Marx sovelsi dialektiikkaa ... Aikakauslehden ”Pod Znamenem Marksizma” toimittaja- ja avustajaryhmän pitäisi toimia eräänlaisena ”Hegelin dialektiikan materialististävien seurana”. Aikamme luonnontieteilijät löytävät (jos pystyvät etsimään ja jos opimme auttamaan heitä) materialistisesti tulkitusta Hegelin dialektiikasta lukuisia vastauksia niihin filosofian kysymyksiin, joita luonnontieteen vallankumous asettaa ja joissa porvarillisen muodon intelligentit palvojat eksyvät taantumuksellisuuteen.³⁶⁷

Luonnontieteiden, erityisesti fysiikan, kriisistä Lenin oli puhunut jo *Materialismi ja empirio-kritisismi* -teoksessaan. Kriisi oli ennen muuta sitä, etteivät luonnontieteilijät (fyysikot) pitäneet teorioitaan enää ”objektiivisen reaalisuuden kuvastumina” vaan jonakin muuna – esimerkiksi aistimuskompleksien symboleina tai ihmismielen omina konstruktioina.³⁶⁸ Tämän kaiken hän uskoi avaavan portit kaikenlaiselle idealistiselle ja mystiselle hapatukselle.³⁶⁹

2.3. Metodin myytti – kaksikasvoinen Lenin

Lenin näyttää jo kauan ennen ”filosofista testamentiaan” ajatelleen, että Marxin ja Engelsing teosten uumeniin on kätkeytyä Metodi, jota soveltaen nämä onnistuivat luomaan suurenmoiset teoriansa ja teoksensa. Viittauksia tähän Methodiin löytyy yhtä lailla hänen ensimmäisistä ja viimeisistä kirjoitelmistaan – niin ”filosofisesta testamentista” kuin jo vuonna 1894 ilmestyneestä *Mitä ovat ”kansan ystävät” ja miten he taistelevat sosialidemokraatteja vastaan?*

”Kansan ystävät” -teoksen on kirjoittanut tiukasti Kautskyn ja Plehanovin jalanjäljissä astellut, vasta kaksikymmentäneljävuotias ortodoksimarxisti.³⁷⁰ Mestareittensa tavoin Le-

nin korosti sitä, että historia oli objektiivisten ja ihmisen tahdosta riippumattomien lainalaisuuksien alainen prosessi. Kansan ystävät eli narodnikit, joiden kanssa marxilaiset kamppailivat Venäjän radikaalin liikehdinnän hegemonin asemasta, olivat päinvastaisella kannalla: Venäjän oli mahdollista löytää oma tiensä ja oma erityinen elämänmuotonsa. Heidän mukaansa kapitalismin tai markkinatalouden tulo Venäjälle ja sen aiheuttamat muutokset yhteiskunnan rakenteissa olivat pääosin vahingollisia ja tarpeettomia. Marxistien, esimerkiksi Leninin ja Plehanovin mukaan kehitys oli vääjäämätöntä ja pääosin myönteistä, koska sen myötä kypsyivät myös sosialismin edellytykset. Saman tapainen tematiikka hallitsi myös toista Leninin teosta, vuonna 1899 ilmestynyttä *Kapitalismin kehityksestä Venäjällä*.³⁷¹

Mutta ”*Kansan ystäväistä*” löytyy myös omaperäisiä ja oppimestareitten äänenpainoisista selvästi poikkeavia korostuksia. Vaikka Lenin korosti yleisiä ja abstrakteja historian lainalaisuuksia, niin toisaalta häntä on kiehtonut Marxin ja erityisesti *Pääoman* ajatuskulkujen konkreettisuus:³⁷²

Samoin ”Pääomakaan” ei ole asianmukainen teos sosiologimetafysiikon mielestä, joka ei ole huomannut, että hyödytöntä on järkeillä apriorisesti, mikä on yhteiskunta, ja joka ei ole ymmärtänyt, että todellisen tutkimisen ja selittämisen asemesta tuollaisilla metodeilla vain salakuljetetaan yhteiskuntatieteeseen joko englantilaisen kaupustelijan porvarillisia aatteita tai venäläisen demokraatin poroporvarillis-sosialistisia ihanteita – ja siinä kaikki. Juuri siksi kaikki nuo filosofis-historialliset teoriat ovat syntyneet ja särkyneet kuin saippuakuplat, koska ne ovat olleet parhaassa tapauksessa vain aikansa yhteiskunnallisten aatteiden ja suhteiden oireita eivätkä ole auttaneet ihmisiä hitustakaan eteenpäin (...) yhteiskuntasuhteiden käsittämisessä.

Ja edelleen:

Marxin ottama jättiläismäinen edistysaskel tässä suhteessa onkin juuri siinä, että hän hylkäsi kaikki nuo järkeilyt yhteiskunnasta yleensä ja edistyksestä yleensä ja suoritti sen sijaan tieteellisen analyysin yhdestä yhteiskunnasta ja yhdestä edistyksestä, nimittäin kapitalistisesta. Hra Mihailovski syyttää Marxia siitä, että Marx aloitti alusta eikä loppupäästä, tosiasioiden analyysistä eikä loppuyhteenvedoista, konkreettisten, historiallisesti määräytyneiden yhteiskuntasuhteiden tutkimisesta eikä sellaisista yleisistä teorioista, mitä nämä suhteet yleensä ovat ja suoritti sen sijaan tieteellisen analyysin yhdestä yhteiskunnasta, nimittäin kapitalistisesta.³⁷³

Abstraktit pohdiskelut ”ihmisestä yleensä”, ”yhteiskunnasta yleensä” jne. olivat Leninin sanastossa metafysiikkaa. Sen vastakohtana dialektiikka oli taas aina jotain konkreettista, ”konkreettisten tilanteiden konkreettista analyysia”. Mutta mainitun Leninin kirjoitelman tausta on ehkä vieläkin paradoksaalisempi tai ”dialektisempi”, mitä tekijä itsekään tiesi. Nimittäin Marx itse oli kiinnittänyt huomiota kirjeessä mainitun N.K.Mihailovskin (1842 – 1904) *Pääoman* ensimmäistä osaa koskeviin kommentteihin. Marxin on täytynyt pitää niitä oikeaan osuvina, koska hän lähetti loppusyksystä 1877 Mihailovskille ja *Otetšestvennyj Sapiski* -lehden toimitukselle kirjeen, jossa hän toteaa, ettei *Pääomassa* esitettyä ja pääosin läntisen Euroopan olojen perusteella laadittua esitystä kapitalismin kehityksestä tule pitää kaikkiin oloihin automaattisesti soveltuvana yleisenä kaavana, että erityinen Venäläinen kehitystie voi näin olla hyvinkin mahdollinen.³⁷⁴

Mihailovskia kritikoidessaan Lenin ainakin jossain mielessä puolusti ortodoksimarxismien mukaisia abstrakteja kaavoja Mihailovskin konkreettisempaa tai ”partikularistisempaa” ajattelutapaa vastaan. Mutta toisaalta Leninin ajattelutavassa oli jo piirteitä, jotka niin hyvässä kuin ehkä pahassakin ylittivät Toisen internationaalien keskeisten teoreetikkojen hieman yksinkertaisen ja steriiliin ”skientismin”.³⁷⁵ Tämä tuli esiin myös *Mitä on tehtävä?* -teoksessa ja siinä esitetyissä näkemyksissä ”subjektiivisen tekijän” – tietoisien vallankumouksellisten etujoukon – merkityksestä erityisesti historian murroskohdissa.³⁷⁶

Mutta dramaattisesti ja lopullisesti kuilu Toisen internationaalien teoreetikkojen tieteellisen determinismin ja Leninin ajattelutapojen välillä avautui vasta maailmansodan puhjetessa. Leninin mukaan sota synnytti vallankumouksellisen tilanteen, jossa proletariaatin oli aika toimia: kaapattava valta, lopetettava sota, työläisten oli käännettävä aseensa toisistaan omien maittensa porvaristoa vastaan. Kaikki tämä oli mahdollista ja välttämätöntä siitakin huolimatta, etteivät sosialismin yhteiskunnalliset ja taloudelliset edellytykset olleet kypsyneet opineiden ortodoksimarxistien vaatimalla tavalla.³⁷⁷

Tämän, monessa mielessä uuden ja rohkean ajattelutavan tärkeimpiä kirjallisia teoreettisia kiteytyksiä ovat sitten teokset *Imperialismi – kapitalismin korkein vaihe, Valtio ja vallankumous* sekä vielä *Proletaarinen vallankumous ja luopio Kautsky*. Mutta juuri tuona samana, hyvin dramaattisena ajankohtana Lenin alkoi intensiivisesti tutkia Hegeliä, minkä seurauksena syntyvät jo syys – joulukuussa vuonna 1914 kuuluisat *Muistiinpanot Hegelin kirjasta Logiikan Tiede*. Intensiivinen Hegelin tutkiminen jatkui ainakin *Filosofian vihkojen* päiväysten mukaan vielä seuraavanakin vuonna. Näin siis *Imperialismi* – teoksen kirjoittaminen ja Hegelin tutkiminen ovat ainakin osittain rinnakkaisia tai päällekkäisiä tapahtumia.³⁷⁸

Leninin koottujen teosten toimittajat pitivät todennäköisenä, että hän suunnitteli tuohon aikaan erityistä teosta materialistisesta dialektiikasta, mikä hanke kuitenkin hautautui kiireellisempien tehtävien alle. Mutta onko Leninin Hegel-harrastusten ja hänen vuosina 1914 – 1924 kirjoittamien muiden teosten tai tärkeitten poliittisten ratkaisujensa välillä jokin yhteys?³⁷⁹

Länsimarxismien perustajat – esimerkiksi Ernst Bloch, Antonio Gramsci, Karl Korsch ja Georg Lukács – eivät ennen vuotta 1925 tienneet ilmeisestikään mitään Leninin Hegel-harrastuksista. Lenin oli heille yhtäältä yksi Toisen internationaalien ortodoksimarxisteista, eräs Karl Kautskyn lukuisista oppilaista. Mutta toisaalta vallankumouksellinen tilanne ja ”tiefer dialektische Sinn” sai Leninin huimasti ylittämään lähtökohtansa niin, että hän onnistui käytännön toimillaan ja poliittisilla ratkaisuillaan herättämään henkiin ”todellisen ortodoksisen marxilaisuuden ytimen”, vallankumouksellisen dialektiikan, siitä jähmeästä dogmatismista ja determinismin unesta, johon erityisesti Kautskyn ”tieteellinen sosialismi” oli sen vaivuttanut.³⁸⁰

Heidän suhtautumisensa Leniniin ja Venäjän vallankumoukseen oli kaiken aikaa varautunut: Leninin dialektiikka oli heistä kuitenkin äärimmäisen vaistonvaraista ja sitä paitsi hänen ajatusmaailmassaan oli kaiken aikaa myös toinen, skientistis-deterministinen puolensa. Lukács toteaa Lenin -esseessään eräänlaisen vulgaarileninismien vaaran, jonka seurauksena venäläisten bolševikkien ajatus- ja toimintatavat yritettäisiin yleistää kaavoiksi, joita koetettaisiin soveltaa kaikkialla maailmassa.³⁸¹

Norman Levine on pyrkinyt selkiyttämään Leninin ristiriitaisia aineksia sisältävää ajatusmaailmaa jakamalla hänen filosofisen elämäkertansa kolmeen kehityskauteen. Ensimmäisessä kehitysvaiheessaan Lenin oli Kautskyn tavoin ”darwinilainen” evolutionisti, jota tosin kiinnosti paljon myös subjektiivisen tekijän merkitys erityisesti vallankumouksellisissa tilanteissa. Toinen kehityskausi ulottuu vuodesta 1905 vuoteen 1914. Tälle kaudelle antoi erityisen värinsä bolševikkien hajaannus ja Leninin kiista Bogdanovin kanssa, minkä seurauksena hän ajautui filosofisissa katsomuksissaan hyvin lähelle perinteistä materialismia, naiivia realismia ja skientismia. Levine puhuu myös Leninin ”platonismista”, koska etujoukkopuolue sai hänen ajatusmaailmassaan hieman samanlaisen roolin kuin filosofit Platonin ihannevaltiossa.

Kolmas ja viimeinen kausi Leninin filosofisessa elämäkerrassa alkoi Levinen mukaan vuonna 1914, ensimmäisen maailmansodan puhjetessa ja se kesti hänen kuolemaansa saakka. Tänä kautena Lenin olisi tämän tutkijan mukaan tehnyt selkeän pesäeron edellisen kautensa filosofisiin katsomuksiin, erityisesti *Materialismi ja empiriokritisismi* -teokseen. Levine tosin myöntää, ettei Lenin toki tässä vaiheessa ollut Lukácsin tai Gramscin tapainen tai tasoinen länsi- tai hegeliläinen marxisti. Mutta kuitenkin hän oli sitä enemmän ja tietoisemmin kuin tavallisesti ajatellaan.³⁸²

Levinen Lenin -kuvassa on paljon oikeaan osuvaa, vaikka esimerkiksi väite irtautumisesta *Materialismi ja empiriokritisismi* -teoksen katsomuksista on mitä ilmeisimmin väärä. Leninin ja Bogdanovin välinen filosofinen väittely käytiin itse asiassa uudestaan kiistana Proletkultin asemasta, eivätkä kummankaan osapuolen näkemykset olleet juuri muuttuneet. Vuonna 1920 *Materialismi ja empiriokritisismi* julkaistiin uutena painoksena ja siihen kirjoittamassaan lyhyessä esipuheessa Lenin sanoi vain toivovansa, että teos olisi ”hyödyksi apuvälineenä marxilaisuuden filosofiaan, dialektiseen materialismiin, samoin kuin luonnontieteiden uusimmista saavutuksista tehtyihin filosofisiin johtopäätöksiin tutustumisessa.” Ei siis sanaakaan siitä, ettei tekijä olisi kaikilta osin sanojensa takana.³⁸³

Mutta toisaalta tässä ei ole koko totuus: Leninin *Filosofian viikkoissa* on todella itsekriittikin aineksia, kohtia joissa hän selkeästi arvostelee *Materialismi ja empiriokritisismi* -teoksensa kantoja. Hegelin Kant -arvioiden marginaaliin Lenin on kirjoittanut:

1) Plehanov arvostelee kantilaisuutta (ja agnostisismia yleensä) enemmän vulgaarin materialismin kuin dialektisen materialismin näkökulmasta, koska hän ainoastaan a limine hylkää niiden järkeilyt, mutta ei oikaise (kuten Hegel oikaisi Kantia) kyseisiä järkeilyjä siten että syventäisi, yleistäisi ja laajentaisi niitä, näyttäisi kaikkien ja kaikenlaisten käsitteiden yhteydet ja muuttumiset.

2) Marxilaiset arvostelivat (XX vuosisadan alussa) kantilaisia ja humelaisia enemmän feuerbachilaisesti (ja büchneriläisesti) kuin hegeliläisesti.

Koska näiden huomautusten otsikkona vielä on *Kaksi aforismia: Kysymykseen kantilaisuuden, machilaisuuden yms. arvostelusta*, ei ole kovinkaan suuria mahdollisuuksia kiistää, etteikö Lenin kritikoisi tässä juuri ”filosofisen pääteoksensa” kaikkein keskeisimpiä ajatustapoja.³⁸⁴

Filosofian vihkojen teksteistä voi hyvin aistia sen, miten Lenin yritti suorastaan rimpuilla irti metafysisestä, havainnoivasta tai feuerbachilais-büchneriläisestä materialismista, jolla hän tarkoitti nyt myös Toisen internationaalien teoreetikkojen ajatusmaailmaa. Erityisesti *Logiikan tieteen* ideaa koskevan jakson huomautuksissa Lenin tulee äärimmäisen lähelle sitä, mitä Gramsci omissa *Vankilavihkoissaan* tapasi nimittää ”käytännön filosofiaksi” ja jossa teorian ja käytännön tai teorian ja sen soveltamisen välinen dualismi on kumoutunut.³⁸⁵

Mutta kaksikasvoisen Leninin käsitykset dialektiikasta tai dialektisesta metodista säilyvät kaksijakoisena myös *Filosofian vihkoissa*. Yhtäältä hän hapuilee kohti ”käytännön filosofiaa”, mutta toisaalta hän näyttää haaveilleen dialektisesta metodista jonkinlaisena ”tieteellisenä metodina” tuon sanan tavanomaisessa merkityksessä: siis sääntöinä tai kohtalaisen selkeänä ja toistettavana proseduurina, jota voitaisiin soveltaa erilaisiin tutkimusongelmiin. Niinpä hän laatii samoissa vihkoissa luetteloita dialektiikan ”puolista” tai ”aineksista”, joita sitten voitaisiin soveltaa yleisenä sääntönä kaikessa tutkimisessa.³⁸⁶

Sama ristiriita esiintyy myös seuraavassa lainauksessa:

Dialektiikka elävänä, monipuolisena (puolien määrän alati lisääntyessä) tiedostamisena, jossa esiintyy lukemattomia erilaisia vivahteita todellisuuden tarkastelemisessa ja siihen lähentymisessä (filosofisin järjestelmin, joka kasvaa kokonaisuudeksi jokaisesta vivahteesta), on mittaamattoman rikassisältöistä verrattuna ”metafyysiseen” materialismiin, jonka perusvikana on se, ettei osata soveltaa dialektiikkaa Bildertheorie, tiedostamisprosessiin, tiedostuksen kehittämiseen.³⁸⁷

Toiminnan filosofian kannalta ”metafyysistä” (so. ei-dialektista) tietoteoriaa oli kaikki sellainen, missä oletettiin erikseen jotkin tiedostusprosessin säännöt, proseduri tai metodi, jota voitiin soveltaa mihin hyvänsä tutkimusongelmaan tai materiaaliin. Edellinen lainaus (ja koko *Filosofian vihkot!*) jättää lukijan epätieoiseksi, mitä Lenin tarkoitti dialektiikan soveltamisella tiedostusprosessiin. Tarkoittiko hän sillä metodin ja materiaalin (sisällön ja muodon) jne. kumoamista, vai oliko hänellä mielessään jokin ”korkeamman asteen metodi”, jota voitaisiin myös ”soveltaa” mihin hyvänsä kohteeseen tai materiaaliin.

Kamppailussaan mekanisteja vastaan dialektikot saivat tai hankkivat erittäin arvokasta selustatukea myös Engelsin kirjallisesta jäämistöstä. Vuonna 1925 julkaistiin *Luonnon dialektiikka* –niminen teos, joka koostui Engelsin luonnontieteiden historiaa ja filosofiaa koskevista muistiinpanoista ja katkelmista. Karl Kautsky ja eräät muut tunsivat kyllä tuon aineiston, mutta he eivät olleet pitäneet sitä julkaisemisen arvoisena. Kaksikymmenluvun neuvostomarxismi teki tuosta aineistosta taas yhden dialektisen materialismin perusteoksen.³⁸⁸ Leninin filosofian vihkoista julkaistiin osia jo vuonna 1925 ja kokonaisuudessaan Hegelin logiikkaa koskevat muistiinpanot ilmestyivät vuonna 1929.

2.3.1. Abram Deborin: Johdatus filosofiaan

Deborin julkaisi jo vuonna 1916 teoksen *Vvedeniè v filosofiju dialekticeskago materializma* (Johdatus dialektis-materialistiseen filosofiaan). Sen sisältö ei ainakaan ensi katsojalta tunnu vastaavan sen otsikkoa. Pikemminkin se näyttää uuden ajan filosofian histori-

alta, joka alkaa Baconista ja päättyy marxilaisuuteen, tarkemmin sanottuna Plehanoviin ja hänen oppilaittensa taisteluun Bogdanovia ja muita machilaisia vastaan. Mutta Deborin itse olisi ollut mitä ilmeisimmin toista mieltä: Kirja on historiallisesti etenevä johdanto siihen, mikä kirjoittajan mielestä oli dialektisen materialismin ydin, nimittäin dialektiseen metodiin ja sen perusteluihin.

Kirjan ensimmäinen luku on omistettu Francis Baconille, mutta siinä käsitellään jonkin verran myös myöhäiskeskiajan filosofiaa ja erityisesti realistien ja nominalistien välistä kiistaa. Deborin on varsin selkeästi ymmärtänyt nominalistien merkityksen uuden ajan filosofian tienraivaajana. Erittäin huomion arvoista on myös se, mitä Deborin tässä luvussa ja pitkän kirjaa toteaa muodollisesta logiikasta: Se oli hänen mukaansa antiikin ja erityisesti keskiajan skolastiikkaan ja sen staattiseen ajattelumaailmaan kuuluva asia, skolastiikalle ominainen metodi.³⁸⁹ Tämä antoi yhden alkusysäyksen sille, että muodollinen logiikka joutui jo kaksikymmenluvun neuvostomarxismin piirissä hyvin ahtaalle ja seuraavalla vuosikymmenellä käytännöllisesti katsoen pannaan. Mutta näin tehdessään hän katsoi astuneensa Baconin, Descartesin, Hobbesin ja kaikkein muidenkin edistyksellisten ajattelijoiden rinnalle, jotka myös lausuvat paljon kitkeriä sanoja (aristotelisesta) muodollisesta logiikasta.

Deborinin mukaan uuden ajan tiede ja sen metodi jäivät skolastiikan kahleet katkottuaankin painiskelemaan ratkaisemattomien antinomioiden kanssa. Tärkein niistä oli järjen ja havaintojen välinen kuilu, joka ilmeni filosofian historiassa juopana rationalistisen ja empiristisen perinteen välillä. Deborin panee mielenkiintoisella tapaa merkille, kuinka näillä molemmilla suuntauksilla – so. rationalismilla ja empirismillä – on taipumus kehittyä subjektivismiksi tai subjektiiviseksi idealismiksi: Empirismi muuttuu subjektivismiksi, jos se alkaa pitää ihmisen aistimuksia perimmäisenä todellisuutena, kuten hänen mukaansa tapahtui englantilaisessa empirismissä siirryttäessä Baconista ja Hobbesista Berkeleyhyn ja Humeen. Myös rationalismi muuttui ainakin jonkinlaiseksi subjektivismiksi matkallaan Descartesista Kantiin.

Niin ikään Deborin oli sitä mieltä, että järjen ja havainnon vastakohtaisuus ilmeni myös käsitteiden muodon ja sisällön vastakkaisuutena, mikä ilmeni hänen mukaansa dramaattisimmin Kantin filosofiassa, erityisesti *Puhtaan järjen kritiikissä*, missä käsitteiden muoto (niiden intelligiibeli aines/puoli) oli subjektiivista – niiden sisältö taas empiiristä tai annettua. Kaikki tällaiset antinomiat olivat Deborinin mukaan ”filosofian skandaaleja”, jotka täytyi aina tavalla tai toisella ylittää tai ratkaista.³⁹⁰

Deborinin mukaan vasta Marxin ja Engelsin luoma tai alulle panema dialektinen materialismi pystyi ratkaisemaan ne antinomiat, joihin uuden ajan filosofia oli vääjäämättä ajautunut. Mutta jo ennen Marxia ja Engelsiä olivat jotkut ajattelijat ennakoineet näitä ratkaisuja. Tällaisista filosofeista tärkeimpiä olivat Deborinin mukaan Spinoza, Hegel ja Feuerbach.³⁹¹

Merkittävimpanä näistä Deborin ainakin näyttää pitävä Hegeliä ja tämän filosofista järjestelmää. Mutta kaikesta huolimatta sekin oli jäänyt auttamattomasti puolitiehen: Hegel oli ”ratkaissut” subjektin ja objektin tai järjen ja empirian välisen kuilun vain näennäisesti, vain oman idealistisen järjestelmänsä sisällä. Deborin toistelee kirjoituksissaan kyllästymiseen asti sitä, miten Marx ja Engels käänsivät Hegelin jaloilleen tai kuinka he hylkäsivät hänen järjestelmänsä ja omaksuivat – materialistisesti tulkittuna – sen järkevän ytimen, dialektiikan. Mutta Deborin on aivan yhtä kyvytön kuin hänen jälkeensäkin tulevat neuvostomarxistit sanomaan juuri mitään täsmällisempää siitä, mitä tuo Hegelin jaloilleen kääntäminen oikein tar-

koitti tai miten se oli oikeastaan tapahtunut. Ja aivan yhtä neuvoton hän olisi ollut, mikäli joku olisi vaatinut häneltä tarkkaa dialektisen metodin esitystä.³⁹²

Hegelin jaloilleen kääntäminen tuli Deborinin ajattelussa merkitsemään jonkinlaista paluuta Spinozan filosofiaan niin, että substanssin tilalle asetettiin nyt yksinkertaisesti materia. Jo ennen Deborinia tähän tapaan oli ajatellut myös Plehanov, joka toteaa *Marxilaisuuden peruskysymyksiä* -teoksessaan:

Siispä Feuerbachin ”humanismi” osoittautuu vain teologisista lisäkkeistään vapautuneeksi spinozismiksi. Juuri tämän – Feuerbachin teologisesta lisäkkeestä vapauttaman – spinozismien näkökannalle siirtyivät Marx ja Engels, kun he tekivät pesäeron idealismista.

Spinozismien vapauttaminen teologisesta lisäkkeestä merkitsi kuitenkin sen todellisen sisällön esiin nostamista. Marxin ja Engelsin spinozismi olikin juuri uusinta materialismia.³⁹³

Plehanov jatkaa vielä, kuinka Spinozan filosofiassa subjektin ja objektin vastakkaisuus kumoutuu, kuinka se opettaa ihmisen ajattelemaan, ettei ”objektiivinen maailma ole vain minun ulkopuolellani”, että ”se on minussa itsessäni, omassa nahassani”, että ihminen on osa luontoa, minkä vuoksi ”ei ole sijaa ristiriidalle hänen ajattelunsa ja olemisensä välillä”.³⁹⁴

Hyvin samaan tapaan marxilaisten piirissä tulkittiin myös Engelsin Anti-Dühringin ensimmäisen osan ensimmäistä lukua, jossa todetaan, ettei ”inhimillinen ajatus voi johtaa ”olemisen muotoja” vain ulkoisesta maailmasta, ”ei milloinkaan itsestään”:

Mutta jos edelleen kysytään, mitä sitten ovat ajattelu ja tietoisuus, ja mistä ne ovat peräisin, niin havaitaan, että ne ovat ihmisen aivojen tuotteita, ja että ihminen on itse luonnon tuote, joka on kehittynyt ympäristössään ja ympäristönsä mukana; tällöin on itsestään selvää, että ihmisen aivojen tuotteet, jotka viime kädessä itsekin ovat luonnon tuotteita, eivät ole ristiriidassa luonnonnyhteyden kanssa vaan sopusoinnussa.³⁹⁵

Mutta sen enempiä Deborin kuin Plehanovkaan eivät halua muistaa sitä, miten Marx ainakin Feuerbach-teeseissään sanoutui selkeästi irti Feuerbachin havainnoivasta materialismista tavoitellen jotain, mitä kutsui praktiseksi materialismiksi. Ottamatta lainkaan kantaa siihen, oliko Plehanovin tai Deborinin Spinoza -tulkinta oikea tai mitä Marxin praktinen materialismi oikein on, voidaan kuitenkin sanoa, että tätä kautta muotoutuva neuvostomarxismi sai melkoisen annoksen uuden ajan rationalistista metafysiikkaa. Samassa määrin unohtui paljon sellaista filosofista perintöä, joka Marxin sanojen mukaan ”kehitteli filosofian toimivaa puolta”.

Jos Engelsin äskeiset lainaukset sijoitetaan tekstiyhteyteensä, niiden viesti näyttää hyvin toisenlaiselta. Engels ei suinkaan sano, että filosofian lähtökohdaksi pitäisi ottaa jotkut yleiset olemisen muodot, vaikka ne oltaisiinkin johdettu ulkomaailmasta eikä idealistien tavoin omasta päästä. Mainituilla sivuilla Engels kritikoit kaikkea tällaista ”yleisiin periaatteisiin” tai niihin perustuvaa filosofiaa. Äskeistä lainausta edeltävät lauseet:

Näin käy, kun ”tietoisuus” ja ”ajattelu” käsitetään aivan naturalistisesti jonakin kertakaikkisena (*ganz naturalistisch als etwas gegebenes*, siis oikeammin ehkä ”aivan naturalistisesti, jonakin annettuna”), alunperin luonnolle ja olemiselle vastakkaisena. Silloin täytyy näyttää myös varsin merkilliseltä se, että tietoisuus ja luonto, ajattelun lait ja luonnon lait käyvät niin hyvin yhteen.³⁹⁶

Tämän virheellisen lähtökohdan seurauksena syntyy sitten ongelma, miten nuo vastakkaiset kohtiot voivat käydä niin hyvin yksiin. Tätä ongelmaa ovat sitten yrittäneet ratkaista idealistit (esimerkiksi Hegel) idealisoimalla luonnon, materialistit taas tekemällä ideoista tai periaatteista ”luonnontuotteita”. Engels piti molempia ratkaisuja väärinä. Vääränä hän olisi hyvin todennäköisesti pitänyt Deborinin käsitystä ajattelun ja olemisen identiteetistä vaikka tämä epäilemättä voikin tukeutua eräisiin toisiin *Anti-Dühringin* tekstikohtiin. Deborin nimittäin toteaa:

Sekä subjektiivisesta että objektiivisesta idealismista poiketen dialektinen materialismi lähtee subjektiivisen ja objektiivisen ykseyden (*edinstva*) periaatteesta sekä myös siitä, että oliot sinänsä ovat tiedostettavissa universaalien ja kaikenkäsittävien lakien puitteissa. Kategoriat, so. ajan, avaruuden ja syysuhteen kaltaiset puhtaat universaalit käsitteet ovat dialektisen materialismin mukaan perimmältään yhtäältä loogisia määreitä ja toisaalta taas olion olemassaolon reaalisten muotojen heijastumia.³⁹⁷

Marxin – ja uskoakseni myös Engelsin – perin toisenlainen ajattelutapa tulee ehkä selvimminkin esiin toisessa ja kahdeksannessa Feuerbach -teesissä, joiden mukaan ensinnäkin kysymys ajattelun ja ”esineellisen totuuden suhteesta” on käytännön, eikä teorian kysymys ja että kaikki kiistat ”käytännöstä eristäytyvän ajattelun totuudesta tai epätotuudesta” ovat puhtaasti skolastisia.³⁹⁸ Äskeisessä katkelmassa Deborin koetti todistella jotain olemisen ja ajattelun kategorioiden vastaavuudesta abstraktin yleisellä tasolla, kaikesta ”esineellisestä käytännöstä irrallaan”.³⁹⁹

2.3.2. Deborin ja dialektinen metodi

Edellä sanotun perusteella voidaan nyt väittää, että Deborin palasi ajattelussaan Kantia edeltävän ajan filosofiaan ainakin siinä merkityksessä, että hän pyrki rakentamaan ajatukseensa metafysiikan varaan – eli siis dogmaattisen ontologian varaan. Tämä ontologia tarkasteli olevaisen yleisimpiä piirteitä (”olevaa olevana”) ja uskoi myös saaneensa ne pääpiirteissään selville. Tästä syystä dialektiikka tai dialektinen logiikka saattoi olla myös kaiken tieteellisen tutkimuksen metodinen ohjenuora – Metodi mahdollisimman isolla alkukirjaimella.

René Ahlberg kuvailee Deborinin ajattelua seuraavasti:

Dialektiikka jakautuu ... kolmeen osaan: ensiksi subjektiiviseen dialektiikkaan (logiikkaan), toiseksi objektiiviseen dialektiikkaan ja kolmanneksi tietoteoriaan (subjektiivisen ja objektiivisen dialektiikan synteesiin). Siinä määrin kuin objektiivinen todellisuus ja dialektinen metodi käyvät tieteen tuloksissa yksiin, siinä määrin dialektiikka kehittyy tutkimusprosessin kuluessa universaaliksi tieteenteoriaksi. Koska dialektiikka on tiede yleisistä suhteista ja vuorovaikutusten muodoista, sitä voidaan soveltaa kaikilla tieteen aloilla. Yleiset dialektiset suhteet tulevat esiin kaikkialla. Näiden yleisten, abstraktien ja algebrallisten suhteiden ja kategorioiden ohella on löydettävä myös ne konkreettiset ilmenemismuodot, joissa ne esiintyvät luonnossa ja yhteiskunnassa.⁴⁰⁰

Dialektiikka oli pätevä logiikkana ja kaikkien tieteitten metodologiana siksi, että sen kategoriat ja lait olivat objektiivisen todellisuuden yleisimpien piirteiden heijastumia. On varsin il-

meistä, että esimerkiksi Kant olisi pitänyt juuri tätä kantaa tyypiesimerkkinä epäkriittisestä metafysiikasta ja että myös Hegel olisi ollut asiasta samaa mieltä. Deborinin ei viittaa sanallakaan siihen, millä tavoin, mitä ”metodia noudattaen”, ihmisen ymmärrys oli saanut selville nämä muodot, kategoriat ja lait.⁴⁰¹ Näin saatua ”olemisen yleisten muotojen” järjestelmää tai sen esitystä voitiin Deborinin mukaan pitää luonnontieteen yleisenä metodologiana. Vuonna 1925 ilmestyneessä kirjoituksessaan *Materialistitšeskaja dialektika i estvostovanie (Materialistinen dialektiikka ja luonnontiede)* hän toteaaakin:

Marxilaisuus eli dialektinen materialismi on ehyt ja yhtenäinen maailmankatsomus, joka koostuu kolmesta peruskomponentista: *materialistisesta dialektiikasta* yleisenä tieteellisenä metodologiana (ja tietoteorianana), *luonnon dialektiikasta* luonnontieteiden metodologiana ja *historian dialektiikasta* (historiallinen materialismi).⁴⁰²

Deborin käyttää termejä ”maailmankatsomus” ja metodologia ikään kuin toistensa synonyymeinä.⁴⁰³ Tavallisestihan ajatellaan, että metodi on jotain ”subjektiivista”, jotain joka on vain tiedostavassa subjektissa, mutta ei ”itse todellisuudessa”. Esimerkiksi sosiologien käyttämä survey -menetelmä elaborointeineen on jotain, jonka avulla he saavat tiettyjä tuloksia. Nämä tulokset, ei suinkaan tutkimusmenetelmä itse, kuvaavat sitten toivon mukaan sosiaalista todellisuutta.

Deborinin ja dialektikkojen filosofian myötä Marx alkaa kaatua jälleen päälaelleen. Deborinin ajattelussa konkreettiset tai reaaliset yksilöt ja heidän toimintansa muuttuvat jälleen yleisten lakien tai kategorioiden erikoistapauksiksi. Ottamalla ajattelunsa perustaksi abstraktit dialektiikan lait, hän merkittävällä tavalla raivasi tietä stalinistiselle filosofialle, jonka ytimenä oli materialistinen dialektiikka eräänlaisena supertieteenä, oppina liikkeen yleisimmistä laeista. Mutta toisaalta hän jäi selvästi vain tienraivajaksi siitä syystä, ettei hän katsonut saavuttaneensa täydellistä tietoa tuosta dialektiikasta.

2.3.3. Filosofia tieteiden suunnannäyttäjänä

Mekanistien ja dialektikkojen ristiriidassa kyse oli siis siitä, olivatko perinteiset luonnontieteen metodit enää riittäviä vai tarvittiinko jotain muuta, uudempaa ja vahvempaa. Tämän keskustelun taustalla oli yhä jännitteisemmäksi käyvä sosiaalinen ja poliittinen ilmapiiri. Kaksikymmenluvun alkuvuosina syntynyt hauras *modus vivendi* asiantuntijoiden ja hallintomiesten välillä oli häviämässä ja Stalinin johtoon siirtynyt kommunistipuolue alkoi taas pitää asiantuntijoita luokkavivohollisinaan.⁴⁰⁴

Naiivissa ja usein hyvin brutaalissa tieteisoptimismissaan bolševikit olivat taipuvaisia uskomaan, että ”porvarilliset asiantuntijat” jotenkin jarruttelisivat tieteen ja tekniikan kehitystä, että heidän ajattelutapansa ja metodinsa olisivat ”elävästä elämästä vieraantuneita”, skolastisia tai metafysisiä. Tämä kävi hyvin yksiin Deborinin ajatusten kanssa, joiden mukaan filosofia tutki todellisuuden yleisimpiä piirteitä ja kykeni tämän perusteella löytämään ratkaisut niihin metodisiin ongelmiin, joihin tieteelliseen filosofiaan perehtymättömät tutkijat tavan takaa juuttuivat. Näin Deborin piti tieteen tutkimuksen, opetuksen ja käytäntöön soveltami-

sen ohjaamista ja johtamista (*rukovodit*) filosofan kaikkein tärkeimpänä tehtävänä. Tämä ajatus sai tietenkin pian vastakaikua stalinistien piiristä.

Mutta toisaalta Deborin ei kaksikymmenluvun aikana esittänyt mitään valmista Metodista tai valmiiden dialektiikan lakien systeemiä, vaikka esimerkiksi Engelsin *Luonnon dialektiikka* kaikkine dialektiikkaa käsittelevine fragmentteineen oli jo hänelle varsin tuttu. Materialistinen dialektiikka oli hänelle kaikilta osin vasta kehkeytymässä oleva tiede. Dialektisen materialismin avoin ja ”puolivalmis” luonne tulevat Deborinin kirjoituksissa toistuvasti ja korostetun selvästi esiin jo siinäkin, että lähes kaikki hänen kirjoitelmansa olivat poleemisia ja pikemminkin ohjelmallisia (ja ohjailevia!) esseitä, joissa hahmotetaan vain sitä suuntaa, johon tutkimuksen tulisi edetä ja mitä tulisi välttää. Niinpä hän kehottaa tutkimaan ja kehittämään ”dialektista logiikkaa”, jonka ”kategoriat heijastavat todellisuuden yleisimpiä piirteitä”, joka on kehittyneempää kuin Kantin subjektivistinen ja formaalinen logiikka jne. Kaikki tämä tuntui jäävän kuitenkin pelkiksi pilvilinnoiksi.⁴⁰⁵

Toinen huomion arvoinen seikka oli se, ettei kaksikymmenluvun Deborin vaatinut myöskään sitä, että puolueen tulisi olla filosofian kysymyksissä korkein auktoriteetti. Vaikka hän filosofian instituutioiden sisällä toimi väliin hyvin autoritäärisin ottein, hän kuitenkin näyttää ajatelleen, että filosofikunnan piirissä tulisi vallita jonkinlainen keskustelun vapaus ja ettei filosofialla tulisi olla jonkinlainen autonomia esimerkiksi suhteessa kommunistiseen puolueeseen.⁴⁰⁶

2.3.4. Kiistan päätös: mekanistien kukistuminen

Mekanistien ja dialektikkojen kiistä jäykistyi pian saman tyyppiseksi ”asemasodaksi”, mikä on ollut länsimaissakin ominaista eri filosofisten suuntausten ja koulukuntien suhteille. Tällaisissa tilanteissa vastapuolen arvostelun tarkoituksena on ehkä enemmän oman leirin kiinteyden ylläpito kuin varsinainen keskustelu. Vastapuolen näkemykset ”pelkistetään” usein sellaiseen muotoon, ettei se voi tunnistaa niitä omikseen. Mutta toisaalta länsimaissa on pääsääntöisesti vallinnut jonkinlainen sanaton sopimus siitä, että erilaisten traditioiden, koulukuntien tai paradigmojen olemassaolo on hyvä asia – tai ainakin sellainen välttämätön paha, jonka poistaminen väkivallalla voisi johtaa vain suurempiin onnettomuuksiin.⁴⁰⁷

Neuvostoliitossa ei näin osattu tai haluttu ajatella ja kaksikymmenluvun loppua kohden ajaututtiin yhä enemmän yhden totuuden maailmaa. Kaksikymmenluvun puolivälin tienoilla Deborin ja hänen koulukuntansa alkoi käyttää vaikutusvaltaista asemaansa esimerkiksi *Pod Znamenem Marksizma* -lehdessä niin, etteivät mekanistit enää saaneet sen sivuilla juurikaan kirjoituksiaan julkaistuksi. Niin ikään heiltä sulkeutuivat monien muiden tärkeiden lehtien (*Pravda*, *Bolševik*) palstat joko kokonaan tai osittain. Mutta vielä 1920-luvun puolivälissä heidän oli mahdollista perustaa oma julkaisunsa, Timirjazev -instituutin vuosikirja *Dialektika v Prirode* (Dialektiikka luonnossa), joka ilmestyi kaikkiaan neljästi.⁴⁰⁸

Huhtikuussa 1929 kokoontui Moskovaan ”Toinen yleisliittolainen marxilais-leniniläisten tutkimuslaitosten konferenssi”, jonka pääalustukset pitivät Deborin ja O.J. Schmidt. Deborin, joka oli jo useamman vuoden ajan luonnehtinut vastustajiensa filosofiaa revisionistiseksi

si, todellisen marxilaisuuden vääristelyksi, sai tässä yhteydessä näkemyksilleen virallisen vahvistuksen – tai tällaiseksi ainakin Deborin kannattajineen tilanteen tulkitsi.⁴⁰⁹

Se, että juuri Deborin ja hänen koulukuntansa, saivat lopulta koko neuvostofilosofian parrassoksen haltuunsa, oli hyvin ymmärrettävää. Näin siitäkin huolimatta, että aivan vuosikymmenen alussa mekanistit tai ainakin jonkinlainen mekanistinen tendenssi oli selvästi vahvemmissa. Mekanistinen ajattelutapa vastasi hyvin bolševikkien optimistisia visioita pian toteutuvasta kommunistisesta yhteiskunnasta ja sen ”läpítieteellistetyä” tai ”läpirationalisoidusta” elämästä. Kun nämä unelmat eivät toteutuneetkaan ja kun vaatimattomamminkin tavoitteet tuntuivat kariutuvan, Deborinin ajatukset jostain erityisestä dialektisestä metodista alkoivat saada yhä enemmän vastakaikua. Kun sitten vaivoin syntynyt *modus vivendi* hallintomiesten ja asiantuntijoiden välillä katosi NEP -politiikan kariutuessa, oli Deborinin ajatuksella filosofiasta (siis erityisesti dialektisestä materialismista) luonnontieteiden yleisenä metodologiana ja johtajana (*rukovoditel*) vastustamaton ja valmis sosiaalinen tilaus.

3. Stalinismi

NEP -politiikan taival ei koskaan ollut helppo ja vuoden 1927 tienoilla se ajautui jälleen suuriin vaikeuksiin. Teollisuustuotanto ja sen tuottavuus kasvoivat odotettua hitaammin. Mutta vieläkin ongelmallisempaa oli se, että monin paikoin teollisuustyöväestön reaalitytulot alenivat elintarvikkeiden kohoavien hintojen vuoksi. Heidän kannatuksensa menettäminen oli bolševikeille poliittisesti erityisen vaarallista. Niinpä vuoden 1927 lopulla neuvostovaltio alkoi taas turvautua pakkokeinoihin saadakseen teollisuuskeskuksiin riittävästi halvempia elintarvikkeita. Tällaiset toimet toivat tietysti tilapäistä helpotusta, mutta aikaa myöten ne pahensivat tilannetta: kukaan ei välittänyt tehdä ylimääräistä työtä tietäen, että sen hedelmät riistetään häneltä.⁴¹⁰

Päästäkseen ulos tästä noidankehästä Stalinin valtaan siirtynyt valtio- ja puoluekoneisto päätti turvautua äärimmäisen radikaaleihin ja samalla uhkarohkeisiin ratkaisuihin. Niiden johdosta neuvostoyhteiskuntaa ravisteli vuosina 1928–1932 vuoden 1917 vallankumouksiaakin rajumpi tapahtumasarja. Maatalous kollektivoidiin ja koko kansantaloudessa siirryttiin tiukan keskusjohtoiseen suunnitelma- ja komentotalouteen. Vasta tässä vaiheessa syntyi pääosa niistä instituutioista ja yhteiskunnallisista rakenteista, jotka hallitsivat Neuvostoliiton elämää aina 1980-luvun loppupuolelle saakka. Historioitsijat ovat kutsuneet tätä tapahtumasarjaa milloin ”toiseksi vallankumoukseksi”, milloin ”stalinilaiseksi vallankumoukseksi”, milloin ”ylhäältä käsin tehdyksi vallankumoukseksi” ja joskus käytetään myös termiä ”suuri harppaus” (*Great Leap Forward, grand tournant*), mitä käytetään myös Kiinan radikaalista talouskokeilusta vuosina 1958–1960. Neuvostoliittolainen aikalaistermi oli ”suuri murros” (*velikij perelom*).⁴¹¹

Murroksen seurauksena Neuvostoliiton taloudellinen kehitys oli eräillä aloilla – lähinnä raskaassa teollisuudessa ja energian tuotannossa – varsin vaikuttavaa. Esimerkiksi hiilen, ölj-

jyn ja raakaraudan tuotanto liki kaksinkertaistui, sähkövoiman tuotanto lähes kolminkertaistui ja erilaisten koneiden rakentaminen melkein nelinkertaistui muutamassa vuodessa. Mutta toisaalta monien tärkeiden kulutustarvikkeiden – esimerkiksi kankaiden – tuotanto laski jopa ”neuvostostatistiikankin” mukaan selvästi. Dramaattisimmat seuraukset olivat tietenkin maataloustuotannon alenemisella: viljan tuotanto laski ja vielä nopeammin aleni karjan pääluku – jos esimerkiksi sikoja laskettiin vuonna 1928 olevan 26 miljoonaa, niin vuonna 1932 niitä oli 11,6 miljoonaa (nautakarjassa vastaavat luvut olivat 70,5 ja 40,7 miljoonaa). Koska maan elintarviketilanne oli jo vuonna 1928 ollut vaikea, on näin huomattava tuotannon lasku merkinnyt monin paikoin suoranaista nälänhätää. Maan talonpoikaisväestö, erityisesti kulakeiksi leimatut – käsitettä ”kulakki” ei missään vaiheessa määritelty – itsenäiset viljelijät, joutuivat silmittömän päällekkäisyyden uhreiksi.⁴¹²

3.1. Kansalaisyhteiskunta ja valtio

Muutokset eivät koskettaneet vain taloutta. Suuren murroksen myötä neuvostoyhteiskunnasta hävisi lähes kokonaan se sfääri, jota eurooppalaisessa yhteiskuntafilosofiassa on usein kutsuttu kansalaisyhteiskunnaksi (*civil society, bürgerliche Gesellschaft*). Kuten jo edellä todettiin, kansalaisyhteiskuntahan ei Venäjällä, eikä muuallakaan itäisessä Euroopassa, ole koskaan ollut erityisen vahva. Mutta jotkut sen osat selviytyivät kuitenkin vallankumouksen, kansalaissodan ja sotakommunismien koettelemusten läpi. Niinpä esimerkiksi kirjallisuuden ja taiteen piirissä oli olemassa kirjailijoiden ja taiteilijoiden spontaanin yhteenliittymisen myötä syntyneitä ryhmittymiä – mm. LEF, RAPP, Oberiu jne.

Tässä yhteydessä lakkautettiin tai valtiollistettiin monet niistäkin instituutioista, jotka bolševikit olivat aikoinaan itse perustaneet joidenkin vanhojen ja vaikeasti vallattavissa olevien laitosten kilpailijoiksi. Lakkautettavien listalle joutuivat esimerkiksi yliopistojen työläistiedekunnat ja Yhteiskuntatieteiden kommunistinen akatemia, joka sulautettiin ”vanhaan” tiedeakatemiaan. Kaikilla elämänalueilla – kulttuurissa, urheilussa, harrastuksissa, ammattiyhdistystoiminnassa, politiikassa jne. – oli vain yksi viralliseksi tai lailliseksi tunnustettu organisaatio.

Puolueen keskuskomitea hyväksyi 23.4. 1932 päätöslauselman *O perestrojke literaturno-hudožestvennyh organisatsij* (*Kirjallis-taiteellisten organisaatioiden uudelleenrakentamisesta*), jonka mukaan eri taiteenalojen piirissä tuli lopettaa järjestöllinen ja ideologinen hajaannus. Tämän mukaisesti perustettiin jo samana vuonna esimerkiksi arkkitehtien, säveltäjien, kuvataiteilijoiden ja teatterityöntekijöiden liitot. Vaikutusvaltainen kirjailijaliitto saatiin perustettua vasta vuonna 1934 ja samoihin aikoihin myös elokuvatyöntekijät ja journalistit saivat omat liittonsa. Sääntöjensä mukaan jokainen tällainen liitto oli marxilais-leniniläinen ja ne pitivät luomistyön ainoana oikeana metodina ”sosialistista realismia”. Niin ikään kaikki taiteen tekeminen määriteltiin niin mainitussa julkilausumassa kuin sen mukaisesti perustettujen järjestöjen säännöissäkkin osaksi puolueen johdolla tehtävää sosialismin ja kommunismin rakennustyötä.⁴¹³

Saman tyyppinen *Gleichschaltung* pantiin toimeen kaikilla muillakin yhteiskunnan sektoreilla. Ihmisten koko elämä pyrittiin mobilisoimaan sen intiimeimpiä sfäärejä myöten suun-

nattomaan yhteisponnistukseen, sosialismin rakennustyöhön. Neuvostoliiton uudessa yhteiskunnassa ei saanut olla mitään ”toisia” pyrkimyksiä, koska ne olisivat aina jossain olleet ristiriidassa Suuren päämäärän kanssa.⁴¹⁴

3.1.1. Yksilö ja yhteisö – yksityinen ja yleinen

Mihail Šolohov kuvailee *Aron raivaajissaan* kommunistiksi kasvavan Konrad Maidannikovin sisäistä kamppailua. Maidannikov ei enää kirjailijan kertoman mukaan uskonut jumalaan vaan ”vain kommunistiseen puolueeseen, joka johtaa koko maailman työläisiä sinisenä siintävään tulevaisuuteen.” Hän oli luovuttanut kolhoosille kaiken karjansa – ”kanatkin viimeistä sulkaa myöten” – ja työnsä hän teki aina mallikelpoisesti. Mutta kuitenkin hän ei saanut öisin unta:

Hän ei saa unta siksi, että hänen on sääli omia tavaroitaan, omia elukoitaan, joiden avulla hän oli tehnyt työtä ja joista nyt oli vapaaehtoisesti luopunut. Säälintunne oli laskeutunut sykkyyrään sydämen pohjalle aiheuttaen kolkkoa surua ja mielenapeutta.⁴¹⁵

Vähää myöhemmin kirjassa todetaan vielä:

Mutta Konradilla on omat ajatuksensa. Hän sätkyttelee niissä kuin verkkoon joutunut kala. ”Kirottu sääli, milloin jätät minut rauhaan? Milloin kuihdut kokoon, sinä vahingollinen pirunpentu? Mistä sääli oikein johtuu? Kun kuljen pilttuiden ohi ja näen vieraita hevosia, ne ovat minulle yhdentekeviä, mutta kohta kun pääsen oman hevoseni kohdalle, kun katson sen selkärangan mustaan juovaan, sen vasemman korvan loveen, silloin sydäntäni kouraisee, sillä hetkellä hevonen tuntuu minusta omaa akkaakin rakkaammalta.⁴¹⁶

Stalinistisessa ideologiassa tällainen toiseus – epäidenttisyys – miellettiin jo pelkän olemassaolonsa vuoksi rikolliseksi. On selvää, ettei ”sinisenä siintävässä tulevaisuudessa” asuivien ihmisten rinnassa enää majoillut tällaisia ”vahingollisia pirunpentuja”. Niinpä he eivät sätkelleet yleisen ja yksityisen edun ristiriidan kourissa kuin verkkoon joutuneet kalat.

Herbert Marcuse onkin *Soviet Marxism* -teoksessaan eritellyt sattuvasti sitä, miten tämä yhteiskunnan muuttuminen totalitaariseksi synnytti oudon ja uudenlaisen rationaalisuuden muodon:

Tämän näkemyksen mukaan Lokakuun vallankumous on luonut ”sopusoinnun” tuotantosuhteiden ja ”nykyajan tuotantovoimien” välille ja eliminoinut näin konfliktit yksilön ja yhteisön, yksityisen ja yleisen intressin väliltä. Tämän seurauksena Järki ei jakaudukaan enää yksityisiin ja yleisiin ilmenemismuotoihinsa. Se ei ole myöskään antagonistinen suhteessaan todellisuuteen, tai se ei ole vallitsevaan todellisuuteen nähden ”tuonpuoleinen”, pelkkä idea – vaan se on jo realisoitunut yhteiskunnassa.

Yhteiskunta, marxilaisin termein sosialistiseksi määriteltynä, tulee totuuden ja epätotuuden ainoaksi mittapuuksi; sen jälkeen ei voi olla enää olemassa ajattelun tai toiminnan transkondenssiä, ei myöskään yksilöllistä autonomiaa, koska kokonaisuuden Nomos on ainoa oikea Nomos. Vallitsevan todellisuuden rajoitusten ylittäminen (transcending), subjektiivisen järjen asettaminen valtion järkeä vastaan, vetoaminen korkeampiin normeihin ja arvoihin on jotain,

joka voi tapahtua vain luokkayhteiskunnan oloissa, missä yhteiskunnan Nomos ei ole sen yksilöiden nomos. Sitä vastoin neuvostoyhteiskunnassa ovat kaikkien yksilöiden reaaliset edut saaneet jo institutionaaliset muodot – ja näin yhteiskunta on sisällyttänyt itseensä kaikki totuuden ja epätotuuden, oikeuden ja vääryyden mittapuut.⁴¹⁷

Aron raivaajissa kerrottu tarina siitä, kuinka neuvostoyhteiskunnan uusissa instituutioissa tai puolueen päätöksissä aineellistuneeksi väitetty järki vähitellen olisi sulauttanut itseensä kaiken sen, mikä on ”toista” – järjettömyyttä, egoismia ja tai ”vahingollisia pirunpentuja”, on äärimmäisen kaunisteltu. Vaikka kyseinen romaani – kuten lukuisat muut kaltaisensa – oli-kin fiktiota, olivat ne myös olemassa olevan ja vaikuttavan ideologisen apparaatin esasia.

Täysin toinen todellisuus heijastuu taas esimerkiksi tarinasta, jonka Dmitri Šostakovič kertoo muistelmissaan:

Kansanlaulajat ovat ikiajoista lähtien vaeltaneet Ukrainan teillä. Siellä heistä käytettiin nimitystä *lirnik* tai *bandurist*. He olivat miltei aina sokeita. Miksi nimenomaan sokeita, on eri kysymys. Minä en nyt puutu siihen. Se oli lyhyesti sanottuna perinne.

Pääasia oli, että he olivat sokeita ja turvattomia. Mutta kukaan ei koskaan kajonnut heihin. Ei loukannut heitä. Loukata sokeaa – mikä voisi olla halpamaisempaa?

Ja sitten 30-luvun keskivaiheilla, Ukrainaan ilmoitettiin, että oli järjestettävä Ensimmäinen yleisukrainalainen lirnikien ja banduristien kongressi. Kaikki kansanlaulajat piti muka koota yhteen. Ja pohtia sitä, mitä tehdään tulevaisuudessa. Koska ”elämä tulee paremmaksi ja iloisemmaksi”, kuten Stalin oli sanonut.

Sokeat uskoivat. He kerääntyivät kaikkialta Ukrainasta, pienistä täysin unohdetuista kylistä. Heitä saapui varsin paljon – tietävästi parisataa ihmistä. Se oli kuin elävä museo. Maan elävää historiaa. Kaikki sen laulut. Kaikki sen musiikki ja runous. Miltei kaikki heidät ammuttiin. Miltei kaikki nämä onnettomat sokeat.

Miksi tehtiin näin? Minkä vuoksi tämä sadismi – ampuu, sokeita? No, siitä vain. Etteivät olleet jaloissa. Tekeillä oli suuria asioita. Oli meneillään täydellinen kollektivointi. Kulakit oli tuhotu luokkana. Ja sitten tuppautui äkkiä näkyviin jotain sokeita.

Kiertelevät ja laulavat sisällöltään epäilyttäviä lauluja. Eivät ole esittäneet laulujaan sensuroitaviksi, kun ovat kaikki sokeita? Milläs tyrkkäät sokean eteen tarkastetun ja korjatun tekstin? Tai kirjoitat määräyksen paperille?

Sokeille on kaikki selitettävä suullisesti. Mutta sellaiseen selitykseen menee liian kauan. Ei jää paperia arkistoon. Eikä aikakaan oikein riitä. On kollektivoitava. Ja mekanisoitava. Helpompi ampuu. Siispä ammuttiin.⁴¹⁸

Vaikka juuri tuo nimenomainen tarina ei pitäisikään paikkaansa, niin se tuo osiin pelkistetyksi puhdistusten logiikan. Puhdistuksissa ei läheskään aina ”tehty selvää” vain järjestelmän tietoisista tai aktiivisista vastustajista. Niissä tuhottiin kaikkea sitä, mikä oli tavalla tai toisella hankalaa, epäidenttistä, ”toista”, joka ei sopinut Suureen suunnitelmaan vaan pyöri jotenkin kiusallisesti jaloissa.

* * *

Historia voi tarjota esimerkkejä tyranneista, jotka ovat käsittämättömän julmasti kukistaneet kaikki todelliset ja kuvitellut vastustajansa. Se voi tarjota monia esimerkkejä täydellisistä laittomuuden ja mielivallan kausista, eikä historialle ole tuntemattomia myöskään hallitsijat, joita on palvottu (lähes) jumalina. Mutta ”perinteisissä tyrannioissa” lukemattomat elämänalueet jäivät kuitenkin koskemattomiksi. Niinpä ”perinteisiä tyranneja” eivät juuri kiinnostaneet ne ihmiset, joiden elämänpiiri on sijaitsi kaukana vallan ja juonittelun keskuksista: Talonpojat ovat saaneet heidän puolestaan kyntää ja kylvää miten parhaaksi näkivät – kunhan maksoivat veronsa. Niin ikään jokainen puuseppä, kalastaja, pyykkäri tai kultaseppä sai heidän puolestaan pitää omat ammattisalaisuutensa. Myös kulkurit, pelimannit tai silmäkääntäjät saivat varsin vapaasti puuhastella omiaan, kunhan siitä ei katsottu olevan vaaraa yleiselle järjestykselle.

Stalinilla oli meneillään – tai niin hän ainakin kuvitteli – valtaisa kehittämisprojekti, jonka tarkoituksena oli luoda kokonaan uusi maailma ja siihen uudet ihmiset. Tällaiset pedagogiset projektit olivat perinteisille – modernia edeltäneille – tyrannioille kuta kuinkin vieraita.⁴¹⁹

3.2. Johtaja ja opettaja

Stalinista oli tullut viimeistään vuoden 1929 lopulla puolue- ja valtiokoneiston kiistaton johtaja. Mutta vielä silloin hän oli ehdoton auktoriteetti vain käytännön poliittisia ratkaisuja koskevissa kysymyksissä. Vielä tuossa vaiheessa ajateltiin yleisesti, että monet marxilaisen teorian kysymykset olisivat hänen asiantuntijuutensa ulkopuolella. Marxilaisen teorian kysymyksissä rohjettiin hänen edelleen asettaa esimerkiksi N. Buharin, D.B. Rjazanov, I.I. Rubin, N.I. Pokrovski ja ehkäpä myös Abram Deborin. Mitä muuhun sivistyneistöön tulee, niin Isaac Deutscherin ytimekäs lausahdus sanoo kaiken olennaisen: ”Venäjän sivistyneistön eliitti oli tuskin huomannutkaan häntä ennen kuin hän pani sen holhoukseensa”.⁴²⁰

Stalinin oma kirjallinen tuotanto oli tuohon aikaan huomattavan suppea vallankin jos sitä vertaa hänen tärkeimpien kilpailijoittensa, esimerkiksi Buharinin, Trotskin tai Radekin aikaansaannoksiin. Tuosta niukasta tuotannosta vain kahta tai kolmea ”teosta” voi pitää osoituksena jonkinlaisesta teoreettisesta harrastuksesta. Sellaisia olivat vuonna 1912 ilmestynyt parinkymmenen painosivun laajuinen *Sosialidemokratia ja kansallisuuskysymys*, vuonna 1924 ilmestynyt *Leninismen perusteista* ja myöhemmin samana vuonna ilmestynyt *Leninismen kysymyksistä*. Hän oli kirjoittanut vuoden 1907 aikana pieniin, epäsäännöllisesti ilmestyneisiin georgialaisiin bolševikkilehtisiin joukon artikkeleita, jotka vasta toisen maailmansodan päättymisen jälkeen ilmestyivät venäjäksi yhtenäisenä kirjasena nimeltään *Anarkismi vai sosialismi*.⁴²¹

Useat historioitsijat – esimerkiksi Isaac Deutscher, Robert C. Tucker, Leszek Kolakowski, Pendran Vranicki tai Roy Medvedev – ovat kaikki hyvin yksimielisesti todenneet, ettei noissa Stalinin kirjoitelmissa ole kerrassaan mitään, mikä olisi osoittanut ajattelun omaperäisyyttä tai edes mainittavaa perehtyneisyyttä mihinkään marxismin osa-alueeseen. Esimerkiksi *Anarkismi ja sosialismi* –kokoelman kirjoitukset olivat Tuckerin mukaan juuri sellaista marxilaisuuden popularisointia, jota harrastivat samaan aikaan kymmenet tai sadat muutkin vallankumousaktivistit.⁴²²

Mutta Stalinin heikkous oli hänen voimansa – juuri täydellinen omintakeisuuden puute teki hänestä paradoksaalisella tapaa erityisen omintakeisen, kulttihahmo Stalinin. Simone Weil luonnehti jo Leninin *Materialismi ja empiriokritisismi* -teosta orjamaiseksi kirjaksi. Filosofisen pohdiskelun ja puheen perustarkoitus oli hänen mukaansa ollut sama kaikkina aikoina: vapauttaa ihminen luolasta, sen kahleista ja harhoista. Mutta Leninin pyrkimys oli mainitussa teoksessa kuta kuinkin päinvastainen: takoa kahleita entistä lujemmiksi, saattaa kaikki omakohtainen filosofinen pohdinta naurunalaiseksi. Leninhän yrittää tuossa kirjasaan oikeastaan vain palauttaa uskon auktoriteettien, ennen muuta Engelsiin ja Plehanoviin teoksiin.⁴²³

Materialismin ja empiriokritismin ensimmäisen painoksen esipuheessa Lenin sanelee puolueen sisällä käytävälle filosofiselle keskustelulle omat sääntönsä. Hänen mielestään esimerkiksi Venäjän ”machilaisten” keskeinen tehtävä olisi ollut Marxin ja Engelsin ”luke-mattomien materialististen lausuntojen suora tarkastelu”.⁴²⁴ Heidän olisi toisin sanoen pitänyt ilmoittaa allekirjoittavatko he nämä vai eivät. Jos he allekirjoittivat ne, eikä heidän oma filosofiansa sisältänyt mitään uutta, joten heidän kirjoituksensa olivat turhaa ajan ja paperin haaskausta. Jos he taas eivät allekirjoittaneet ja heidän ajattelunsa oli jotain muuta, heillä ei ollut oikeutta pitää itseään marxilaisina. Tällöin heidän oli poistuttava tai heidät tuli poistaa työväenliikkeen riveistä. Myös Stephen S. Cohen kertoo Buharin-elämäkerrassaan Leninin omalaatuisesta epäluulosta kaikkea vähänkin totunnaisesta poikkeavaa teorian harrastusta kohtaan. Hän uskoo, että juuri tästä syystä Leninin suhde Buhariniin ei ollut koskaan täysin varaukseton, koska Buharin oli mieleltään paljon avoimempi.⁴²⁵ Simone Weilin mukaan bolševikit ja heidän johtajansa riistivät tällä tavoin itseltään oikeuden ajatella vapaasti jo kauan ennen kuin he ottivat sen Venäjän kansalta.⁴²⁶

Lenin, kuten useimmat muutkin ”vanhat bolševikit” olivat kuitenkin eläneet myös avoimemmassa keskustelukulttuurissa, jossa hyvinkin arvostettujen auktoriteettien sanomisista oli myös lupa epäillä. Mutta Stalin oli lähes yksinomaan ”puolueen kasvatti” ja vielä enemmän sitä oli se uusi sukupolvi, jonka parista hän hankki kannatuksensa. Robert Tucker on Stalin -elämäkerrassaan kuvannut yksityiskohtaisesti sitä, miten taitavasti tämä rakensi uudenlais-ta kuvaa vallankumoussankarista. Tämä uusi sankari oli ennen muuta luja ja luotettava, min-kä ansiosta hän saattoi omistautua täydellisesti sille tehtävälle, jonka Puolue ja ”työväenluo-kan johtajat” hänelle osoittivat.⁴²⁷

Kun Marx ja Engels olivat olleet johtajia, oli Lenin ollut ensimmäinen marxisti. Leninin kohottua johtajaksi, Stalinista oli uuden legendan mukaan tullut ”ensimmäinen leninisti”, josta oli määrä tulla aikanaan johtaja. Stalinin nousu ensin puolueen ja sitten koko läpivaltiolliste-tun yhteiskunnan ylimmäksi tiedolliseksi auktoriteetiksi tapahtui muutamassa vuodessa. Olennaista oli se, että hänen ”asiantuntijuutensa” piirin ulkopuolelle ei jäänyt yhtään mi-tään.⁴²⁸

Tämän rynnäköön alkuna pidetään tavallisesti hänen puhettaan maatalousasiuntuntijoiden konferenssissa joulukuun lopulla vuonna 1929 ja kliimaksina hänen *Proletarskaja Revolutsija* -lehden toimitukselle lähettämäänsä kirjettä, jonka otsikkona oli *Eräistä bolševismien historian kysymyksistä*. Se ilmestyi vuoden 1931 lopulla. Hän aloittaa sen todeten:

Esitän jyrkän vastalauseeni sen johdosta, että aikakauslehdessä Proletarskaja revolutsija (N:o 6/1930) on julkaistu väittelykirjoituksena Slutskin puoluevastainen ja puolitrotskilainen kirjoitus ”Bolševikit Saksan sosialidemokraatit sodanedellisen kriisin aikakaudella”.

Slutski väittää, että Lenin (bolševikit) aliarvioivat keskustalaisuuden vaaraa Saksan sosialidemokratiassa ja yleensä sodanedellisessä sosialidemokratiassa, so. aliarvioivat peitellyn opportunistin vaaraa, sovittelukannan vaaraa opportunistiin nähden, sillä keskustalaisuuden aliarvioiminen on itse asiassa kieltäytymistä avoimesta taistelusta opportunistia vastaan. Näin siis Lenin ei vielä sodan edellä ollutkaan todellinen bolševikki, vaan Leninistä olisi tullut oikea bolševikki vasta sen päättyessä. Näin kertoilee Slutski kirjoituksessaan. Ja te, sen sijaan että leimaisitte tuon vastailmaantuneen ”historioitsijan” parhaajaksi ja väärentäjäksi, ryhdytte hänen kanssaan väittelyyn, annatte hänelle puhujalavan. En voi olla panematta vastalauseettani Slutskin kirjoituksen julkaisemista vastaan aikakauslehdessänne väittelykirjoituksena, sillä ei saa muuttaa väittelyn esineeksi kysymystä Leninin **bolševistisuudesta**, kysymystä siitä **kävikö** Lenin periaatteellista, leppymätöntä taistelua keskustalaisuutta, määrättyä opportunistin lajia vastaan, vai **eikö käynyt, oliko** Lenin oikea bolševikki vai **eikö ollut**.⁴²⁹

Stalin ei esitä minkäänlaista todistetta tai dokumenttia, jolla hän pyrki kumoamaan mainitun Slutskin dokumentoidut väitteet. Mutta uudessa ”keskustelukulttuurissa” todisteet olivatkin täysin tarpeettomia ja jopa haitallisia. Syvät erimielisyydet Saksan sosialidemokratien ja Venäjän bolševikkien välillä oli asetettu ”selviöksi”. Todisteiden etsiminen ja esittäminen olisi tässä tilanteessa merkinnyt vain sen tunnustamista, että asia oli vielä jossain määrin ongelmallinen. Stalin totesikin:

Tämä merkitsee, ette te aiotte uudelleen muuttaa kysymyksen Leninin bolševistisuudesta selviöstä probleemiksi, joka kaipaa ”edelleen käsittelemistä”. Miksi, millä perusteella? Jokaiselle on tunnettua, että leninismi syntyi, kasvoi ja vahvistui ankarassa taistelussa kaikenkarvaista opportunistia vastaan, myöskin keskustalaisuutta (Kautskya) vastaan lännessä, keskustalaisuutta (Trotskia y.m.) vastaan meillä. Sitäeivät voi kieltää bolševismin suoranaiset vihollisetkaan. Se on selviö. Mutta te vedätte meitä taaksepäin yrittämällä muuttaa selviön probleemiksi, jota on ”edelleen käsiteltävä”. Miksi? Millä perusteella? Kenties bolševismin historian tuntemattomuuden vuoksi, etteivät Slutskit y.m. Trotskin oppilaat saisi sanoa, että heidän suunsa tukitaan? Aika kummallista liberalismia, jota toteutetaan bolševismin elinetujen kustannuksella.⁴³⁰

Myös näitä rivejä siteerattiin ja toisteltiin monien vuosien ajan mitä erilaisimmissa yhteyksissä. Niissä määriteltiin selkeästi ne normit, joita marxismin teoriaa ja historiaa koskevissa keskusteluissa tuli noudattaa. Ehkä tärkein niistä oli se, ettei yhtäkään ”bolševismin selviötä” saanut muuttaa probleemiksi, koska tällaista voitiin tehdä vain ”bolševismin elinetujen kustannuksella”. Sitä, mitä nämä selviöt sitten olivat, ei kuitenkaan oltu määritelty missään, joten tutkijoiden ja kirjoittajien oli viisainta olla problematisoimatta yhtään mitään.

Kuvatun kaltaisilla menetelmillä murtaa tai lamaannuttaa marxilaisen ja osin ehkä muunkin yhteiskuntatieteellisen tai humanistisen sivistyneistön vastarinnan. Paperi ei pannut vastaan, painettiinpa sille minkälaisia valheita hyvänsä. Tieteellis-tekninen sivistyneistö tai specialistikunta oli selvästi vaikeampi pala: taitamattomasti suunniteltu silta kun saattoi romahdtaa eikä virheellisesti konstruoitu lentokone päässyt välttämättä edes ilmaan. Eikä ilman lentokoneita tai siltoja tultu toimeen!

3.2.1. ”Meille on jäänyt vähän tehtävää: oppia tekniikka, omaksua tiede”

Stalin päätti kuitenkin lähteä hyökkäykseen myös tällä lohkolla. Heti suuren murroksen alkuvaiheissa murentui myös NEP -politiikan aikainen *modus vivendi* asiantuntijoiden ja hallintomiesten tai poliittisen vallan väliltä. Vanhan polven insinöörit, agronomit jne. suhtautuivat avoimen skeptisesti uusiin, äärimmäisen kunnianhimoisiin suunnitelmiin. Tieteen ja tekniikan kaikkivoipaisuuteen uskonut Stalin tulkitsi kaiken tämän vain haluttomuudeksi ”osallistua sosialismin rakennustyöhön” tai vihamielisyydeksi sitä kohtaan.⁴³¹

Niinpä tieteellis-teknistä sivistyneistöä vastaan alettiin valmistella hieman saman tyyppistä kampanjaa kuin minkä kohteeksi kulakit olivat joutuneet. Sen lähtölaukauksena pidetään Šahtin juttua: Keväällä 1928 Donin laakiolla sijaitsevan Šahtin kaivosalueen paikalliset valtion turvallisuuselimet väittivät paljastaneensa mittavan salaliiton, joka oli vuosien ajan sabotoinut tuotantoa tarkoituksenaan neuvostovallan romahduttaminen ja kaivosten palauttaminen entisille omistajilleen. Oikeudenkäynnissä, joka järjestettiin Moskovassa, kaikki 45 pääsyytettyä tunnustivat joukon mitä omalaatusimpia rikoksia.⁴³²

Puheessaan keskuskomitean täysistunnossa huhtikuussa 1929 Stalin totesi tähän juttuun liittyen:

Niin sanottua Šahtin juttua ei voida pitää sattumana. ”Šahtilaisia” on nyt teollisuutemme kaikilla aloilla. Monet on heistä saatu kiinni, mutta ei läheskään vielä kaikkia. Porvarillisen intelligentsian harjoittama tuholaisuus on kaikkein vaarallisimpia vastarinnan muotoja kehittyvää sosialismia vastaan. Tuholaisuus on sitäkin vaarallisempaa, kun se on yhteydessä kansainväliseen pääomaan. Porvarillinen tuholaisuus on ilmiselvä osoitus siitä, etteivät kapitalistiset ainekset ole vielä laskeneet aseitaan, vaan keräävät voimiaan uusien esiintymisiä varten neuvostovaltaa vastaan. Mitä tulee maaseudun kapitalistisiin aineksiin, niin vielä vähemmän voidaan pitää sattumana kulakkien esiintymistä, joka on jatkunut jo toista vuotta Neuvostovallan hin-
tapolitiikkaa vastaan.⁴³³

Näin Šahtin juttu ei jäänyt ainoaksi lajissaan. Marraskuun lopulla 1930 alkoi oikeudenkäynti ns. Teollisuuspuoluetta (*Prompartija*) vastaan, missä syytettynä oli joukko teknisten alojen arvostettuja asiantuntijoita Väitetyn puolueen johtaja ja siten myös pääsyytetty oli Leonid K. Ramzin, kansainvälisestikin erittäin arvostettu lämpökattiloiden suunnittelija. Samana vuonna syytettyjen penkille saivat asettua myös ns. Työtätekevän talonpoikaispuolueen johtajat, joita syyttäjän mukaan olivat muun muassa sellaiset tunnetut taloustieteilijät kuin N.D. Kondratjev ja A.V. Chajanov. Seuraavan vuoden maaliskuussa aloitettiin oikeudenkäynti Menševikkipuolueen keskuskomitean ja liittotoimiston jäseniä vastaan, joihin kuului joukko valtiopankin ja Gosplanin asiantuntijoita – esimerkiksi A.M. Ginzburg, jonka johdolla laadittiin ensimmäisen viisivuotissuunnitelman ensimmäiset luonnokset.⁴³⁴

Aina 1980-luvun loppuolelle asti neuvostoliittolaisissa lähteissä kaikkia mainittuja oikeudenkäyntejä pidettiin aiheellisina ja niissä esitettyjä syytteitä tai todisteita asiallisina. Länsimainen, kuten myös uudempi venäläinen, tutkimus on pitänyt syytteitä ja todisteina suurelta osin tekaistuin – ja itse oikeudenkäyntejä samanlaisina näytöksinä kuin vuosien 1936–1938 Moskovan oikeudenkäyntjäkin.⁴³⁵

Mutta toisaalta esimerkiksi Solzhenitsyn, joka *Vankileirien saaristossa* esittelee näitä oikeudenkäyntejä varsin perusteellisesti, ei kokonaan kiellä tietynlaisen vastarinnan ja jopa ”vastarintaorganisaation” olemassaoloa:

Ja sitten tulee vuosi 1927. (...) Esiin nostetaan oikukkaita epärealistisia suunnitelmia yliteollisesta hyppäyksestä, julistetaan mahdottomia suunnitelmia ja tehtäviä. Mitä insinöörien kollektiivisen järjen – Gosplanin ja Kansantalouden korkeimman neuvoston insinööriaivojen – on tehtävä tässä tilanteessa? Alistuttava mielettömyyteen? Väistyttävä sivuun? Eihän se heistä kiinni ole, paperille voi kirjoittaa millaisia numeroita tahansa, mutta – ”meidän tovereillemme käytännön työntekijöille, näiden tehtävien täyttäminen on ylivoimaista”. Siispä nämä suunnitelmat on pyrittävä tekemään kohtuullisemmiksi, niitä on säänneltävä järkevästi, kaikkein ylettömmimmät tehtävät on kokonaan poistettava. On muodostettava ikään kuin insinöörien oma Gosplan oikomaan johtajien typeryyksiä – ja kaikkein huvittavinta on, että se on myös niiden etujen mukaista.⁴³⁶

Ilmeisesti ”tuholaistoiminta” oli lähes tykkänään tämän luonteista.

* * *

Mutta vielä paljon massiivisempia olivat ne yritykset luoda kokonaan uusi ja täysin luotettava ”punainen teknis-tieteellinen” spesialistikunta. Stalin tiivistä tämän kampanjan tavoitteet ja siihen liittyneet toiveet puheessaan *Talousmiesten tehtävistä* (4.2. 1931) Stalin seuraavasti:

Meidän on itsemme tultava spesialisteiksi, opittava hallitsemaan työalaamme, käännettävä katse teknillisiin tietoihin, – siihen on elämä meidät ajanut. Mutta ei ensimmäinen eikä toinenkaan varoitus saanut vielä aikaan välttämätöntä käännettä. On jo aika, ja jo kauan sitten on ollut aika kääntää katse tekniikkaan. On jo aika luopua vanhasta tunnuksesta, yli aikansa eläneestä tunnuksesta, jonka mukaan ei ole puututtava tekniikkaan, ja meidän on itsemme tultava spesialisteiksi, asiantuntijoiksi, opittava täydellisesti hallitsemaan työalaamme.

...

Tämä tehtävä ei tietysti ole helppo, mutta se on täysin suoritettavissa. Tiede, teknillinen kokemus, tiedot – kaikki tämä on hankittavissa. Tänään niitä ei ole, mutta huomenna on. Pääasia siinä on, että on kiihkeä, bolshevistinen halu tekniikan, tuotannon tieteen omaksumiseen. Kun on kiihkeä halu, niin voidaan saavuttaa kaikki, voidaan voittaa kaikki.

Stalinin puheessa erottaa selvästi epätoivoisiakin äänenpainoja. Mutta kokeneen puhujan tavoin hän yrittää kuitenkin löytää puheeseensa optimistisen loppuhuipennuksen:

Sanotaan, että tekniikan omaksuminen on vaikeaa. Se ei ole totta! Ei ole sellaisia linnoituksia, joita bolshevikit eivät voisi valloittaa. Olemme ratkaisseet monia mitä vaikeampia tehtäviä. Olemme kukistaneet kapitalismin. Olemme ottaneet vallan. Olemme rakentaneet mitä suurimman sosialistisen teollisuuden. Olemme kääntäneet keskitalonpojan sosialismin raiteille. Olemme tehneet sen, mikä on kaikkein tärkeintä rakennustyön kannalta katsoen. Meille on jäänyt vähän tehtävää: oppia tekniikka, omaksua tiede. Ja kun sen teemme, alkaa meillä sellainen rakennustyön vauhti, jollaisesta emme nyt rohkene unelmoidakaan. Ja me teemme sen, jos tahdomme sitä todenteolla.⁴³⁷

Stalinilainen vallankumous oli tietysti monisyinen ja sekavakin tapahtumasarja, mutta niin ”Johtajan ja opettajan” kuin monen muunkin ajatustavan taustalta paistaa selkeästi seuraavanlainen vaikutusketju:

Tieteen ja tekniikan valloitus ⇔ kehittyvä teollisuus ⇔ aineellinen hyvinvoiti, sotilaallinen mahti.

Kun valtiolta oli vallattu, maatalous kollektivoidu ja raskaan teollisuuden jonkinlainen perusta oli luotu, keskeisimmäksi tehtäväksi oli Stalinin mukaan siis noussut ”tieteen ja tekniikan valloittaminen”. Sitä voidaan tietenkin sanoa helpoksi – ja se voidaan tehdä helpoksi esimerkiksi tinkimällä tiedon tai työn laadulle asetettavista vaatimuksista.

Näin Neuvostoliitossa tehtiinkin etenkin ensimmäisen viisivuotissuunnitelman aikoihin: monien oppilaitosten sisäänotto kaksin- tai kolminkertaistettiin hyvin lyhyessä ajassa ja vähäisin ennakkovalmisteluin. Sen johdosta lisättiin lähes samassa tahdissa professoreitten ja muiden opettajien lukumäärää. Näillä toimenpiteillä oli myös poliittisia päämääriä: uusien ja usein myös punaisten opettajien vuoksiaallon toivottiin vihdoinkin pyyhkäisevän olemattomiin vanhan sivistyneistön valta-asemat. Opettajien pätevyyskriteerien ohella helpotettiin tuntuvasti myös opiskelijoiden kurssivaatimuksia. Käyttöön tulivat esimerkiksi sellaiset ryhmätentit, joiden ”ansiosta” kurseja oli mahdollista suorittaa jopa täysin olemattomin tiedoin.⁴³⁸

Osa opiskelijoista oli varmasti tyytymätön tällaiseen tason laskuun, mutta toiselle osalle se sopi vallan mainiosti. Tilanne neuvostoliittolaisissa yliopistoissa ja korkeakouluissa oli monessa suhteessa sama kuin Kiinan suuressa kulttuurivallankumouksessa. Siinähan myös maan korkein poliittinen johto (tai johtaja!) käytti taitavasti ja häikäilemättömästi hyväkseen nuorison ikäkauteen kuuluvaa kaunaisuutta ja auktoriteettien kaatamisen halua. Sopivasti nuorison tuntoja myötäilemällä ja kiihdyttämällä tuo kapina muutettiin väkivaltaiseksi hävitysimmaksi, joka suunnattiin ”luokkavihollisia”, ”byrokraatteja”, ”pikkuporvareita” tai ”kapitalistisen tien kulkijoita” vastaan.

Lähes poikkeuksetta tuollaisia nimilappuja saivat ne ihmiset, jotka pyrkivät vallankumouksellisen euforian keskellä pitämään kiinni edes jonkinlaisesta ”todellisuusperiaatteesta”. He olivat professoreita, jotka olivat rohjenneet epäillä, ettei matemaattisia teoreemoja voida todistaa Stalin- tai Mao-sitaateilla; he olivat insinöörejä, jotka tehdaslaitoksensa tuntien pitivät sille asetettuja tuotantotavoitteita liian suurina tai vaikkapa suurkeittiöiden työntekijöitä, jotka ymmärsivät etteivät he voi kaksinkertaistaa valmistamiensa annosten määrää ilman vastaavaa työvoiman ja raaka-aineiden lisäystä.⁴³⁹

3.2.2. Vallankumouksellinen subjektivismi ja anti-intellektualismi

Neuvostokirjallisuuden keskiöön kohosi sankarillinen yli-ihminen, jolle mikään ei ollut mahdotonta. Kaksikymmenluvulla tällainen positiivinen sankari oli ihminen, joka oli tehnyt itses-

tään koneen tai sen osan. Majakovski halusi työskennellä NOT:n ohjeiden mukaisesti suunnitellun työpöydän ääressä. Niin ikään hän korosti, ettei runojen kirjoittaminen poikennut millään tavoin sepän, teurastajan tai kirvesmiehen työstä. Majakovskilainen kuva säkeiden valmistuksesta on kenties enemmän futuristinen taideteos kuin kuvaus siitä, miten runoja todellisuudessa kirjoitetaan. Mutta kuitenkin hänellä oli vilpittömän pyrkimys tehdä runoilijan työs täysin mahdollisimman avoimeksi tai läpivalaistuksi samalla tavoin kuin taylorilaisessa työntutkimuksessa. Siellähän työsuoritus purettiin osiinsa, tutkittiin kuinka paljon ne vievät aikaa, miten suuri rasitus eri lihaksille tulee jne.

Uuden ”yksilöllisen” sankarin teot olivat ihmeitä. Katerina Clarkin mukaan häneen kiinteästi liittyvä sana oli venäjän kielen *deržat`*-verbin substantiivijohdannainen *deržanie*. *Deržat`* on samaa kantaa kuin englannin kielen *to dare*, joka tarkoittaa uskaltamista, uhmaamista, uskallusta ottaa riskejä ja rikkoa rajoja (nykyvenäjässä *deržat`*-verbi tarkoittaa tosin vain kiinni pitämistä, voimassa pitämistä, kannattamista tms.). Jos kaksikymmenluvun neuvostomarxismille oli ominaista luottaa ainakin mielikuvien ja mytologian tasolla rationaalisiin suunnitelmiin ja selkeisiin laskelmiin, niin kolmekymmenluvulla nojaututtiin yhä pelkkään uskallukseen ja kykyyn rikkoa rajoja. Uudelle sankarille ei myöskään tekniikan oppiminen ja tieteen omaksuminen ollut vaikeaa – jos hän vain ”tahtoi sitä toden teolla”.⁴⁴⁰

Dmitri Furmanovin suositussa romaanissa *Tšapajev* on tuota ”*deržanie*-tietoteoriaa” oivallisesti luonnehtiva katkelma. Siinä ryhmä puna-armeijan komissaareja (”pojat”) ja sotilasiantuntijoita (”entisiä everstejä ja kenraaleja”) on kokoontunut bolševikki Frunzen johdolla puhdiskelemaan rintamatilannetta:

Niin koko keskustelun ajan huoneessa pysyikin kaksi leiriä: toisessa saapuneet pojat ja toisessa sotilasiantuntijat. Frunze kertoi tilanteesta rintamalla sekä siitä, mitä oli odotettavissa ja mihin oli tarkoituksenmukaisinta ryhtyä lähiaikoina. Pojat kuuntelivat hartaasti, pinnistivät turhaan muistiaan ja ymmärrystään saadakseen kaikesta selvän kuvan: siitä ei tullut mitään. He eivät ensinkään tunteneet karttaa, ja siksi kasakkakylät ja linnoitetut asemat olivat heille pelkkiä sanoja; toisaalta sellaiset käsitteet kuin ”strategia”, ”taktiikka” tai ”manöverointi” he sulattivat vain ylimalkaisesti, pääpiirteissään.

Asiantuntijamainen puhe- tai ajattelutapa oli siis jotenkin elämälle vieras ja kaavamainen. Mutta kun he poistuivat, kaikki muuttuikin äkisti:

Asiantuntijat poistuivat pian ja jäi vain oma porukka. Jo muuttui ääni kellossa: suunnitelmien salat selviteltiin seikkaperäisesti. Fedor katsoi sivusta päin Frunzea eikä voinut käsittää, mistä tämä oli saanut sotilasasiain selvän tuntemuksensa, miten osasi käsittää kaiken niin oikein eikä joutunut ymmälle missään kysymyksessä. Hänelle oli kaikki selvää, hän ymmärsi kaiken vaivatta ja osasi harkita edeltäkäsän. Mikä ihme! Vielä äskettäin Frunze oli ollut tavallinen siviilihenkilö.⁴⁴¹

”Oikeassa hengessä” toimivilla, mieluiten proletaarista syntyperää olevilla kommunisteilla oli siis jokin täysin selittämätön intuitio (”Mikä ihme!” – huudahtaa Furmanovkin), jonka avulla vaikeimmatkin kysymykset selvisivät kuin itsestään.

3.3. Filosofian ”leniniläinen kehitysvaihe”

Vuoden 1929 aikana dialektikot olivat onnistuneet syrjäyttämään mekanistit lähes kokonaan neuvostomarxismiin tai -filosofian olympokselta. Mutta jo saman vuoden lopulla alkoivat kelot soida heillekin, vaikka he eivät sitä heti tajunneetkaan. Stalin nimittäin piti marxilaisten maatalousasiantuntijain konferenssissa 27.12. 1929 puheen *Neuvostoliiton agraaripoliittikan kysymyksistä*. Puheessa oli yksi varsin viattoman näköinen kappale, jota tultiin pian toistelemaan myös sellaisilla foorumeilla ja sellaisissa yhteyksissä, joilla ei ollut maatalouden kanssa kerrassaan mitään tekemistä:

Mutta vaikka meillä onkin syytä ylpeillä sosialistisen rakennustyön käytännöllisistä saavutuksista, niin ei voida sanoa samaa teoreettisen työmme saavutuksista talouden alalla yleensä ja maatalouden alalla erikoisesti. Onpa myönnettävä, että teoreettinen ajattelu jää jälkeen käytännöllisistä saavutuksista, että meillä vallitsee käytännöllisten saavutusten ja teoreettisen ajattelun kehityksen eräänlainen toisistaan irtautuminen. Välttämätöntä kuitenkin on, että teoreettinen työ ei vain pysyisi käytännön työn tasalla, vaan menisi sen edellekin aseistaen käytännön miehiämme näiden taistellessa sosialismin voiton puolesta.⁴⁴²

Päältä katsoen puhe oli tähdätty vain Nikolai Buharinia vastaan, joka runsas kuukausi sitten oli erotettu keskuskomitean jäsenyydestä. Mutta ajan mittaan kävi selväksi, että Stalin tarkoitti käytännön työstä jälkeen jääneillä teoreetikoilla melkein jokaista 1920-luvun marxisti-intellektuellia. Aluksi tätä oli vaikea huomata, joten esimerkiksi Deborin kuvitteli, että mekanistit syrjäyttäessään hän oli jo tehnyt sen, mihin Stalin nyt muiden alojen edustajia patisteli.

Myös Marx-Engels -instituutin ja arkiston johtajan, David Borisovitš Rjazanovin asema ja elämä näytti vielä keväällä 1930 varsin turvatulta, kun esimerkiksi *Isvestija* -lehti luonnehti häntä ”aikakauden merkittävimäksi marxologiksi”, mutta ilmeisesti jo samaan aikaan valmisteltiin hänen vangitsemistaan. Saman kohtalon koki hänen ehkä arvostetuin kollegansa Isaak Iljitš Rubin, joka vain hetkeä aikaisemmin oli julkaissut merkittävän ja kiitetyn teoksensa Marxin arvoteoriasta. Myös historioitsija Mihail Nikolajevitš Pokrovski, jolla vielä 1920-luvulla oli oman alansa piirissä lähes diktaattorin asema, joutui heti seuraavan vuosikymmenen alussa suuriin vaikeuksiin.⁴⁴³

Deborinin kohdalla vaikeudet ilmenivät ensi kerran jo maaliskuussa 1930 Militanttien ateistien keskusneuvoston kokouksessa, jossa Stalinin lähipiiriin kuulunut Emeljan Jaroslavski totesi filosofien työssä olevan vielä suuria puutteita. Mitä ne olivat, sitä ei tämä korkea puoluevirkaileija suostunut tarkemmin yksilöimään. Mutta paikalla olijat tajusivat, ettei hän puhunut vain omista tuntemuksistaan ja ettei asia myöskään ollut loppuun käsitelty.⁴⁴⁴

Seuraava Deboriniin tähdätty isku ei jättänyt enää mitään arvailujen varaan. *Pravda* julkaisi 7.7. 1930 kolmen nuoren filosofin, M.B. Mitinin, P.F. Judinin ja V. Ratlsevitšin laajan artikkelin *Ob itogah i novyh zadatsah na filosofskom fronte (Saavutuksista ja tehtävistä filosofisella rintamalla)*. Stalinilta (27.12. 1929 puheesta) peräisin olevin lainauksin ja sanakääntein todettiin, että myös filosofia oli irroittautunut ja jäänyt jälkeen vallankumouksellisesta käytännöstä⁴⁴⁵

Artikkelissa tosin myönnettiin ”Deborinin ryhmän” eräät ansiot sen taistelussa dialektisen materialismin ”mekanistista revisiota vastaan”, jonka keskeisin ilmenemismuoto sen mukaan oli ollut Buharinin antimarxilainen tasapainoteoria. Mutta Deborinin ”menševisoiva idealismi”⁴⁴⁶ oli kuitenkin lyönyt laimin taistelun toisella rintamalla, taistelun trotskilaisuutta vastaan. Artikkelin mukaan PZM:ssä ei oltu koko sen ilmestymisen aikana julkaistu yhtään ainutta aiheeseen liittyntä artikkelia.

Syksyn mittaan Deborinin ja hänen koulukuntansa tilanne kävi aina vain tukalammaksi: Arvostelevia kirjoituksia ilmestyi yhä enemmän samalla kun hänen oman fooruminsa *Pod znamenem marksizma* -lehden julkaiseminen keskeytettiin. Vuoden lopulla (29.12) IKP:n puoluesolu julkaisi pitkähkön julkilausuman, jossa ”Deborinin ryhmäkunnan” filosofia julistettiin ”menševisoivaksi idealismiksi”. Tammikuun lopulla 1931 Deborinin ryhmän ”virheet” ja *Pod znamenem marksizma* -lehden linjat olivat käsiteltävinä ”kaikkein pyhimässä”, puolueen keskuskomiteassa. Siellä hyväksytty julkilausuma julkaistiin *Pravdassa* 26.1. 1931. Siinä toistettiin puoluesolun esittämät näkemykset lähes sanasta sanaan. V.N. Koloskovin mukaan tämä oli ensimmäinen korkeimman tason asiakirja, jossa leninismi määriteltiin ”marxilaisen filosofian kehityksen uudeksi etapiksi”.⁴⁴⁷

3.3.1. Stalin ja ”leninismi”

Ajatus marxilaisuuden ”leniniläisestä kehitysvaiheesta” tai ”leniniläisestä etapista” on esimerkiksi Robert Tuckerin mukaan nimenomaisesti Stalinin luoma käsitys. Tosin termiä ”leninismi” tai ”leninisti” käytettiin satunnaisesti jo aikaisemminkin, mutta sillä viitattiin yleisluontoisesti vain Leninin ajatuksiin tai hänen näkemystensä kannattaja.

Stalinin mukaan taas leninismin myötä marxismiin – ja sen myötä koko ihmiskunnan henkiseen perinteeseen tuli jotakin vallan uutta, leninismi oli mitä tärkein ja dramaattisin ”laadullinen harppaus”. Stalin leimasi myös koko Toisen internationaalisen marxismin – niin Bernsteinin kuin myös Kautskyn tai Plehanovin – opportunistiseksi. Vasta Leninissä Marx ja Engels saivat arvoisensa työnsä jatkajan.⁴⁴⁸

Stalin määritteli leninismin nyt seuraavasti:

Leninismi on imperialismin ja proletarisen vallankumouksen aikakauden marxilaisuutta. Täsmällisemmin sanoen: leninismi on yleensä proletarisen vallankumouksen teoriaa ja taktiikkaa, erikoisesti proletariaatin diktatuurin teoriaa ja taktiikkaa. Marx ja Engels toimivat vallankumousta (tarkoitamme proletarista vallankumousta) edeltäneellä aikakaudella, jolloin imperialismi ei vielä ollut kehittynyt, kaudella, jolloin proletariaatti valmistui vallankumoukseen, jolloin proletarinen vallankumous ei vielä ollut suoranainen käytännöllinen välttämättömyyden pakko. Lenin, Marxin ja Engelsin oppilas, taas toimi kehittyneen imperialismin kaudella, jolloin proletarinen vallankumous yhdessä maassa jo voitti, löi maahan porvarillisen demokratian ja avasi proletarisen demokratian aikakauden, Neuvostojen aikakauden.⁴⁴⁹

Leninismi syntyi toisin sanoen imperialismin aikakaudella, jolloin ensimmäisen maailmansodan kaltaiset kriisit tulivat väistämättömiksi. Leninismi oli tällaisten kriisien luomissa hyvin poikkeuksellisissa oloissa tapahtuvien vallankumouksellisten rynnäköitten ”teoriaa ja taktiikkaa”. Jos vallankumoukset ovat tällaisia rynnäköitä, niin silloin tietysti ajatus tiukasti orga-

nisoidusta etujoukkopuolueesta ja myös Leninin tavoin ymmärretty proletariaatin diktatuuri olivat luontevia ja loogisia vallankumousteorian elementtejä. On täysin kiistämätöntä, että nämä eivät olleet vain Stalinin vaan myös itsensä Leninin ajatuksia, jos kyse on vain Venäjistä. Sen sijaan tutkijat ovat esittäneet hyvin erilaisia näkemyksiä siitä, kuinka ehdottomasti hän piti kiinni näkemyksestään, jonka mukaan tällainen ”leninismi” oli järkevää esimerkiksi Amerikassa tai läntisessä Euroopassa. Mutta joka tapauksessa Stalin asettui koko painolaan sen näkemyksen taakse, että leninismi oli yleispätevää.⁴⁵⁰

Näihin peruskatsomuksiin voidaan liittää vielä Stalinin ajatus sosialismista yhdessä maassa. Hänen mukaansa nimittäin maailmansodan kaltaisten kriisien yhteydessä tapahtuu sosialistisia vallankumouksia, mutta ei mitään kertakaikkista maailmanvallankumousta. Ensimmäisen maailmansodan jälkeen ”imperialismin ketjusta” pääsi lopulta irtautumaan vain yksi maa. Seuraavan kriisin, jonka Stalin uskoi koittavan varsin pian, aikana siitä irtoaisi useampia, kuten toisen maailmansodan yhteydessä kävikin.⁴⁵¹

3.3.2. Leninismi filosofiassa

Kolmekymmenluvun alkuun saakka leninismistä oli puhuttu kuitenkin vain poliittisena teoriانا – siis ”proletaarisen vallankumouksen teoriانا ja taktiikkana”. Esimerkiksi Stalin ei teoksissaan *Leninismien perusteista* tai *Leninismien kysymyksistä* viittaa sanallakaan mihinkään muuhun. Vasta yllämainituissa dokumenteissa (so. Mitinin ym. artikkelissa, IKP:n puoluesolun julkilausumassa jne.) tuotiin ensimmäistä kertaa esiin näkemys, että myös filosofiassa olisi tapahtunut laadullinen harppaus, siirtyminen sen ”leniniläiseen kehitysvaiheeseen”.

Mutta mitä uutta leninismi sitten filosofiassa merkitsi – mitä olivat ne uudet ainekset, joita Deborin ja hänen koulukuntansa eivät olleet ottaneet huomioon. Mitinin, Judinin ja Raltsevitšin artikkelissa todetaan mm.:

Deborinilaisen ryhmäkunnan antimarxilainen luonne tuli esiin:

a) teorian irrottamisena käytännöstä, filosofian politiikasta jne., minkä myötä heräsi tosiasialisesti eloon ”yksi toisen internationalen vahingollisimmista dogmeista ja tunnusmerkeistä” (Stalin);

b) täydellisenä haluttomuutona toteuttaa – ja haluna vääristellä – leniniläistä filosofian puoluekantaisuusperiaatetta, joka ilmaisee mitä täsmällisimmässä muodossa filosofiamme luokaluonteen ja osoittaa työväenluokan parhaimmistolle sen etujoukon, kommunistisen puolueen; Deborin, Karev ja Sten syrjäyttivät tämän leniniläisen periaatteen, koska se sisälsi vaatimuksen puolustaa puolueen päälinjaa ja taistella kaikkia poikkeamia vastaan;

c) lopulta Leninin ja hänen merkityksensä aliarvioimisena teoreettikkona ja erityisesti marxilaisena filosofina; vaikeutena ja haluttomuutena tunnustaa leninismi filosofian alalla dialektisen materialismin uudeksi kehitysvaiheeksi, lankeamisena entistä syvemmälle plehanovilaisiin virheisiin filosofian ja historiallisen materialismin kysymyksissä. Leninin teosten filosofisen ja yleensä teoreettisen merkityksen aliarviointi liittyy epäilemättä koko siihen tieteellisen tutkimustyön linjaan, mitä on noudatettu Marx-Engels -instituutissa.⁴⁵²

Samat syytökset – ja lähes samoin sanoin ilmaistuina – esiintyvät kaikissa tärkeimmissä tuon ajan dokumenteissa. Näiden virheiden lisäksi Deborinia syytettiin usein myös siitä, että hänen filosofiansa olisi ollut ”pelkkää metodologiaa” tai hegeliläistä ja idealistista ”skolas-tiikkaa” niin, että hän olisi kokonaan unohtanut ”materialistisen maailmankatsomuksen”. Tämän ohella Deborin oli kritikoiden mukaan myös tahallaan tai tahattomasti unohtanut, että metodologian pätevyys perustui siihen, että sen kategoriat ja niiden liike olivat objektiivisen todellisuuden ja sen liikunnan heijastumia.

Vallankin kaksi ensimmäistä syytettä olivat epämääräisyydessään hyvin hankalia, kuris-tajakäärmeiden kaltaisia. Voidaanhan jokaisesta henkilöstä tai seminaariryhmästä, joka tut-kii Spinozan, Marxin tai vaikkapa Leninin *Materialismi ja empiriokritisismi* -teosta, sanoa, ettei se ole mukana käytännön puoluetyössä, toteuttamassa puolueen linjaa. Deborin yritti aluksi todistella, että hänen filosofiallaan on ollut käytännöllinen ja puoluekantais-poliittinen ulottuvuutensa silloinkin, kun hän on puhunut tai kirjoittanut esimerkiksi Spinozasta tai He-gelistä. Mutta varsin pian hän sai huomata tällaiset yritykset toivottomiksi.

Outoja olivat myös syytteet siitä, että Deborin olisi ”aliarvioinut Leniniä marxilaisena teoreetikona, erityisesti filosofina”. Kuten Iešhua Jahot on neuvostofilosofian historiassaan todennut, Deborin kirjoitti kaksikymmenluvun kuluessa runsaasti Leninistä filosofina ja hän tukeutui kamppailussaan mekanismeja tietoisesti tämän arvovaltaan. Sen sijaan Mitin tove-reineen kirjoittanut hänestä käytännöllisesti katsoen yhtään mitään – sitäkin enemmän tie-tysti ”nykypäivän Leninistä” eli Stalinista.⁴⁵³

Myös syytökset pelkästä ”metodologismista” voidaan osoittaa runsain tekstinäyttein vir-heellisiksi. Deborinin mukaan materialistisen dialektiikan pätevyys perustui nimenomaan sii-hen, että sen kategoriat ja lait heijastivat objektiivista todellisuutta, ”objektiivista dialektiik-kaa”.

3.4. Breznevän sukupolvi

Lokakuun vallankumous oli äärimmäisen radikaali katkos Venäjän filosofisessa perinteessä. Oikeastaan koko vanha establishment – sen julkaisut, oppituolit, seurak ja yhdistykset – lakkautettiin tai miehitetiin marxilaisilla, useimmissa tapauksissa puolueen jäsenillä. Mutta kaksi- ja kolmekymmenlukujen suuri murros oli kaikessa dramaattisuudessaan melkein pä-edellisen luokkaa. Kaikki kaksikymmenluvun merkittävimmät teoreetikot hävisivät käytän-nöllisesti katsoen kokonaan filosofian estradilta. Buharin katosi joksikin aikaa miltei näky-mättömiin, vaikka olikin esimerkiksi Neuvostoliiton perustuslain ”haamukirjoittaja”. Debo-rin ja Akselrod-Ortodoks säilyttivät henkensä ja jopa jonkinasteisen mahdollisuuden tehdä tieteellistä työtä. Timirjazev vetäytyi fysiikan professoriksi Moskovan valtionyliopistoon, jossa toimensaan hän tosin aktiivisesti taisteluun ”idealisticista fysiikkaa” eli suhteellisuus-teoriaa ja kvanttimekaniikkaa vastaan.⁴⁵⁴ Skvotstsov-Stepanov menehtyi vuonna 1929 vai-keaan sairauteensa, mutta A.I. Varjaš (1885–1939), N.A. Karev (1901–1936), J.Sten, I.K. Luppola (1896–1943), I. Razumovski (s. 1893), B. Miljutin, V. Rudas, S. Pitsugin, G.S. Tym-

janski (1893–1941), A.R. Medvedev, G.F. Dmitriev, B. Gessen (1883–1938) teloitettiin tai kuolivat vankileireillä.⁴⁵⁵

Uuden filosofian tärkeimpiä hahmoja olivat Mark Borisovitš Mitin (1901–1987), Pavel Judin (1899–1968), Boris Tšagin (1899–1987) ja Feodor Konstantinov (1901–1991). M.A. Dynnik (1896–1971), M.D. Kammari (1898–1965), G.E. Gleserman (1907–1980) ja J.P. Sitkovski (1900–1989), joka tosin vangittiin vuonna 1943, mutta hän selvisi leirivuosistaan ja saattoi armahduksen jälkeen palata filosofian pariin. Hieman myöemmin tähän joukkoon liittyivät vielä P.N. Fedosejev (1908–1990) ja G.F. Aleksandrov (1908–1961), M.T. Iovštuk (1908–1990). Deborinin lähipiiristä tähän joukkoon liittyivät vielä hieman iäkkäämmät A.A. Maksimov (1891–1976) ja Otto J. Schmidt (1891–1956).

* * *

Keitä he olivat ja mistä he oikein tulivat? Sheila Fitzpatrick on kehitellyt mielenkiintoista ajatusta erityisestä Brezhnevin sukupolvesta, johon Leonid Iljitšin (1906–1982) ohella kuuluvat hänen mukaansa esimerkiksi A. Kosygin (1904–1980), A. Gretško (1903–1976), M. Suslov (1902–1982), N. Podgorni (1903–1983), B. Ponomarenko (1902–1984), B. Ponomarev (1905–1995) ja D.F. Ustinov (1908–1984) Andrei Gromyko (1909–1989). Tämä joukkohan piti käsissään ylintä valtiollista valtaa kuusikymmentäluvun alkupuolelta aina 1980-luvun puoliväliin saakka. Heidät muistetaan tavallisesti huonokuntoisina vanhuksina, joilla oli aivan ilmeisiä vaikeuksia pysytellä tehtäviensä ja tilanteiden tasalla.

Fitzpatrickin mukaan useimpien näiden miesten urassa on muutamia tärkeitä yhteisiä piirteitä. Ensinnäkään kenelläkään heistä ei virallisten neuvostoelämäkertojenkaan mukaan ollut juuri minkäänlaista kokemusta poliittisesta toiminnasta ennen vallankumousta tai kansalaissotaa, mihin useimmat heistä olisivatkin olleet aivan liian nuoria. Kaksikymmenluvun alussa tai puolivälissä he liittyivät kuitenkin Komsomoliin ja alkoivat opiskella jossakin tekniikum-tasoisessa oppilaitoksessa. Kaksikymmenluvun lopulla tai seuraavan vuosikymmenen alussa he liittyivät puolueeseen ja jatkoivat opintojaan jossakin korkeammanasteisessa oppilaitoksessa. Toinen tie kulki työläistiedekuntien kautta IKP:hen. Opintojen jälkeen heidän uransa lähti erittäin nopeaan nousuun, joka vain kiihtyi puhdistusten (1936–1938) aikoihin. Toisen maailmansodan aattona Neuvostoliitto oli monilta osin varsin nuorten miesten johtama maa.

Filosofien urakehitys oli hyvin saman tyyppinen. Vain Maksimov ja Schmidt olivat opiskelleet ja suorittaneet loppututkintonsa keisarillisen Venäjän yliopistoissa, vaikka kumpikaan heistä ei ollut filosofi. Mitin, Judin, Tšagin, Konstantinov, Dynnik, Kammari ja Sitkovski opiskelivat IKP:ssä Deborinin ja hänen oppilaittensa johdolla. Myös Aleksandrovin, Iovštukin, Fedosejevin ja Glesermanin opinahjot olivat IKP:n tapaisia uusia neuvostoinstituutioita.⁴⁵⁶ Vuosikymmenen vaihteessa tai pian sen jälkeen he olivat kuitenkin jo päättäneet opintonsa ja alkaneet toimia eri suunnilla nuorempina tutkijoina tai aspiranteina. Yhdelläkään heistä ei ollut vielä mitään mainittavia tieteellisiä saavutuksia. Mutta syystä taikka toisesta esimerkiksi IKP:ssa filosofian osaston puoluesolu oli nimenomaan heidän käsissään.

Näiden filosofien joukossa oli monia sellaisia, jotka eivät olleet koskaan edes nähneet kehtään ”porvarillista filosofia”, puhumattakaan että he olisivat istuneet sellaisen ”otuksen” luennoilla, käyneet hänen tenteissään, luettaneet hänellä kirjallisia töitään, polemiikista tai väittelystä puhumattakaan. Tässä suhteessa kaksikymmenluvun neuvostomarxistit olivat vielä hyvin toisenlaista joukkoa: Buharin, Deborin, Akselrod-Ortodoks, Skvortsov-Stepanov, Varjaš, Tymjanski, Sten jne. olivat suorittaneet loppututkintonsa tai ainakin opiskelleet jossain ”normaalissa” yliopistossa

Deborinin ja hänen ryhmittymänsä syrjäyttämisen jälkeen ”mitiniläiset” saivat kolmekymmenluvun alussa haltuunsa kaikki tärkeimmät oppituolit, lehtien toimitukset jne. Vuonna 1939 Mitin nimitettiin Neuvostoliiton tiedeakatemiaan varsinaiseksi ja Judin sen kirjeenvaihtajajäseneksi (täysjäsen vuodesta 1953). Muut saivatkin odottaa tätä kunniaa hieman pidempään: Boris Tšagin (kirj. vaiht. 1960) ja Feodor Konstantinov (kirjeenvaihtajajäsen 1953, täysjäsen 1964). M.A. Dynnik (kirjeenvaihtajajäsen 1958), M.D. Kammari (kirjeenvaihtajajäsen 1958), P.N. Fedosejev (kirjeenvaihtajajäsen 1946, täysjäsen 1960, tiedeakatemiaan varapresidentti 1962-1967 ja 1971-1988) ja G.F. Aleksandrov (täysjäsen. 1946). (Schmidt kuului tiedeakatemiaan jo vuodesta 1935, mutta hän kuului fysikaalis-matemaattiselle osastolle.)

Tieteellisen työn – mikäli sellaisesta voidaan kaikkien näiden kohdalla edes puhua – ohella suuren osan heidän ajastaan ja voimistaan veivät erilaiset tehtävät kommunistisessa puolueessa. Useimmat heistä kuuluivat puolueen agitaatio- ja propagandatyötä johtaviin elimiin.

Breznevin sukupolvi kärsi muiden tavoin Stalinin vainoista, mutta toisaalta heitä voidaan pitää myös joukkona, joka niistä selvästi hyötyi. He olivat se ”harmaa, rautainen kaarti”, johon Stalin saattoi luottaa – sikäli kuin hän kehenkään luotti. Tämä joukkohan oli oikeataan Stalinin ja hänen hallintonsa luomus ja sen jäsenet tiesivät, että ilman häntä heidän asemansa olisi paljon vaatimattomampi. Niin L.I. Breznevin ja A.N. Kosyginin kaltaiset hallintomiehet kuin Mitinin ja Judinin tapaiset filosofitkin tiesivät, etteivät he seisoineet omilla jaloillaan – eivät ainakaan kovin tukevasti.⁴⁵⁷

Tämän sukupolven tarina ei loppunut suinkaan Stalinin kuolemaan tai edes N.S. Hruštševin ”Stalinin henkilön palvonnan” tai ”sosialistisen laillisuuden loukkausten” tuomitsemiseen. Itse asiassa vasta näiden kampanjoiden myötä he nousivat poliittisen vallan eturiviin ohi K.M. Vorosilovin (1881-1969), V.M. Molotovin (1890-1986), L.M. Kaganovitsin (1893–1991), L. Berijan (1899-1953) tai nuoren G.M. Malenkovin (1902-1988). Hruštševin kukistuttua heidän yläpuolellaan ei ollutkaan ketään. Filosofian valtakunnassa tapahtui – kuten jatkossa pyrin osoittamaan – varsin merkittäviä käännteitä. Mutta sen hallitsijat eivät juuri muuttuneet: Mitin, Judin (joka tosin toimi pitkään Neuvostoliiton Kiinan suurlähettiläänä) Konstantinov ja Fedosejev säilyttivät kolmekymmenluvun alussa saamansa valta-asemat aina 1980-luvulle saakka. Breznevin sukupolvi ei ollut ideologisesta yhtenäisyydestään huolimatta mikään kovin toverillinen joukko tai yhteisö. Sen sisällä kerrotaan olleen hyvinkin katkeraa vihanpitoa ja taistelua vallasta.

* * *

Heidän lisäksi Neuvostoliitossa toki oli ja vaikutti joukko filosofeja, jotka jäivät tai jättäytyivät tuon ydinjoukon ulkopuolelle. Rajaviivat stalinistin, ei-stalinistin ja antistalinistin välillä olivat kuitenkin liukuvia. Pikemminkin oli kyse spektristä, jossa värisävyt vähitellen muuttuivat toisikseen. Stalinisti tai ainakin heitä hyvin lähellä ollut J.P. Sitkovski vangittiin vuonna 1943. Vankeudessa ja karkotuksessa vietettyjen vuosien jälkeen hän alkoi suhtautua neuvostofilosofian valtavirtaan ainakin varovaisen kriittisesti.

B.M. Kedrov (1903-1985, akatemian kirjeenvaihtajajäsen. 1960, täysjäsen 1966), M.M. Rosenthal (1906-1975 toimi mm. poliittisen kustannusliikkeen *Polizdatin* johtajana), T.I. Oizerman (1914- akatemian kirjeenvaihtajajäsen 1966, täysjäsen 1981) nousivat hyvinkin arvovaltaisiin asemiin filosofian piirissä ja olivat lojaaleja puoluetta ja ideologiaa kohtaan, Mutta toisaalta heissä oli myös selvää pyrkimystä itsenäisempään ajatteluun, minkä takia esimerkiksi Kedrov joutui luopumaan vuonna 1948 *Voprossii filosofija* –lehden päätoimittajan tehtävästä. Astetta radikaalimpia olivat P.F. Kopnin (1922-1971 akatemian kirjeenvaihtajajäsen 1970), V.F. Asmus (1894-1975) sekä erityisesti E.V. Iljenkov (1924-1979) ja M.K. Mamardašvili (1930-1990), joista viimeainittu ei enää pitänytäkään itseään mitenkään leimallisesti marxilaisena ajattelijana. A.F. Losevia (1893-1988), M.M. Bahtinia (1895-1973) tai J.M. Lotmania (1922-1993) ei koskaan pidetty marxilaisina, mutta siitä huolimatta heillä oli tietty paikka maan akateemisessa elämässä – Losev toimi suurimman osan elämästään klassisen filologian piirissä, kun taas Bahtinin ja Lotmanin alana oli Venäjän kieli ja kirjallisuus.

Oman joukkonsa muodostivat vielä filosofisesti orientoituneet luonnontieteilijät, joihin kuuluivat fyysikot V.A. Fok (1898-1974 akatemian kirjeenvaihtajajäsen 1932, täysjäsen 1939) D.I. Blokhintsev (1908-1979 akatemian kirjeenvaihtajajäsen 1958) ja A.D. Aleksandrov (1903-1994 akatemian kirjeenvaihtajajäsen 1943, täysjäsen 1953). Heihin voidaan laskea myös filosofi M.E. Omelianovski (1904-1979, akatemian kirjeenvaihtajajäsen 1968), jonka perehtyneisyys myös fysiikkaan oli lähes ammattilaisen tasoa. Lorren Grahamin mukaan he (paitsi Omelianovski) olivat ennen muuta fyysikkoja, joita kiinnostivat oman alan yleisemmät – tietoteoreettiset ja ontologiset – kysymykset. Se, että he siteerasivat kirjoituksissaan Engelsiä tai Leniniä ja käyttivät dialektisen materialismin käsitteitä, ei tee heistä vielä mitenkään neuvostomarxisteja. Kyseinen sanasto oli ainoa, joka oli saatavilla ja esimerkiksi Leninin vetoaminen oli usein puhtaasti taktista. Grahamin mukaan neuvostofyysikot keskustelivat samoista ongelmista ja jakautuivat myös saman tyyppisiin ”koulukuntiin” kuin länsimaiset kollegansa.⁴⁵⁸

IV Iskulauseista järjestelmään

1. Muutos ja pysyvyys

Totalitaarisen yhteiskunnan elinehto on totaalinen mobilisaatio, jatkuva vallankumous. Mutta toisaalta esimerkiksi Sigmund Neumann on teoksessaan *Permanent Revolution* todennut, että ”dynaamisen diktatuurin” kansansuosion taustalla on usein ”niin oudolta kuin se kuulostaakin, *lupaus vakaudesta*”. Ja milläpä muulla lokakuun vallankumousta ja proletariaatin diktatuuria perusteltiin kuin ainoana mahdollisuutena väistää ”uhkaava katastrofi”. Stalinin suuri murros syöksi yhteiskunnan katastrofiin, joka oli ehkä hirvittävin, mitä ihmiset olivat siihen mennessä saaneet aikaan *by deliberate action*. Mutta senkin taustalla oli lupaus vakadesta, että elintarvikkeiden ja kaikkien muiden keskeisten tavaroiden häiriötön saanti voitaisiin vihdoinkin turvata.⁴⁵⁹

Yhteiskunnallisen vakauden vaatimus ja lupaus alkoi puolueen retoriikassa nousta erityisen voimakkaasti esiin toisen viisivuotissuunnitelman (1933-1937) aikana. Toimintaselostuksessaan puolueen 17. edustajakokoukselle 26.1.-10.2. 1934 Stalin totesikin esimerkiksi:

Tai tarkastelkaamme esimerkiksi tunnusta ”kaikki kollektiivitalonpojat on tehtävä vauraksi”. Tämä tunnus ei koske ainoastaan kollektiivitalonpoikia. Se koskee vielä enemmän työläisiä, sillä me tahdomme tehdä kaikki työläiset vauraksi – sellaisiksi ihmisiksi, jotka elävät vaurasta ja täysin sivistynyttä elämää.

Luulisi asian olevan selvän. Olisi ollut tarpeetonta kukistaa kapitalismia Lokakuussa vuonna 1917 ja rakentaa sosialismia monien vuosien aikana, jos emme pääsisi siihen, että ihmiset eläisivät meillä vauraasti. Sosialismi ei merkitse kurjuutta eikä puutetta, vaan kurjuuden ja puutteen loppumista, vauraan ja sivistyneen elämän järjestämistä yhteiskunnan kaikille jäsenille.⁴⁶⁰

Stalin väitti, että puolueessa olisi kuitenkin joitakin ”äkkijyrkkiä tomppelleita”, jotka olisivat olleet sitä mieltä, että tällainen tunnus olisi jotenkin pikkuporvarillinen tai merkitsisi jopa kapitalismin palauttamista. Kyseiset ”tomppelit” olivat kuitenkin olleet uskollisista uskollisimpia stalinisteja. Mutta Stalinilla ja hänen lähipiirillään, jotka olivat syösseet maan kaaoksen partaalle, oli jälleen tarve esiintyä sen pelastajana, vakauden ja vaurauden tuojana. Erityisesti puheensa loppuosassa Stalin pyrki vahvistamaan tätä mielikuvaa:

Katsokaa ympärillä olevia maita: paljonko te löydätte hallitsevia puolueita, joilla on oikea linja ja jotka toteuttavat sitä. Oikeastaan sellaisia puolueita ei ole, sillä ne kaikki elävät ilman tulevaisuuden näköaloja, harhailevat pulan kaaoksessa eivätkä näe tietä päästäkseen pois pulan

rämeiköistä. Vain meidän puolueemme tietää, mihin suuntaan asioita on johdettava, ja se johdtaa niitä menestyksellä eteenpäin.

Mutta erikoiseen tapaansa hän muistutti myös vaikeuksista ja vaaroista, eritoten eräästä:

On esimerkiksi olemassa se vaara, että eräiden tovereidemme pää voi mennä pyörälle sellaisista menestyksistä. Sellaisia tapauksia on meillä ollut kuten tunnettua. On olemassa se vaara, että joku tovereistamme menestyksestä juopuneena pöyhistyy kovasti ja alkaa tuuditella itseään uneen kerskuvilla lauluilla, sellaisilla kuin 'meille on nyt meri vain polveen asti', 'me voitamme kenet tahansa hatulla huitaisten' j.n.e. Se ei ole poissa mahdollisuuksien rajoista, toverit.⁴⁶¹

Puheessa on selvä viittaus hänen artikkeliinsa *Menestys panee pään pyörälle*, joka ilmestyi *Pravdassa* jo toinen maaliskuuta 1930. Siinä hän soimasi kollektiivitalouksien nimeltä mainitsemattomia puolueen jäseniä "hajottamis- ja halventamispolitiikasta".⁴⁶²

Mainittu kirjoitus oli ensimmäinen selvä signaali siitä, että puolueen johdon politiikka oli selvästi muuttumassa, että se pyrki painamaan jarrua.⁴⁶³ Kuukautta myöhemmin *Pravda* julkaisi Stalinin vielä laajemman artikkelin *Vastaus tovereille kolhoositalonpojille*, jossa hän pyrki erittelemään entistä perusteellisemmin kollektivointiliikkeessä tehtyjä "virheitä". Pahin niistä oli se, että "on rikottu leniniläistä vapaaehtoisuuden periaatetta kollektiivitalouksia perustettaessa", että talonpoikia oltaisiin pakotettu ja jopa peloteltu liittymään kolhooseihin. Samassa kirjoituksessa hän kuitenkin todisteli myös, että kokonaisuutena katsoen kollektivointi oli ollut valtaisa menestys ja että virheisiin ja ylilyönteihin oli syyllistynyt ainoastaan hyvin pieni osa puolueen tai valtion kaaderistosta. Niin ikään hän piti kaikkia muutoksia peruuttamattomina ja oikeistorevisionismi oli yhäkin hänen mielestään pahin puoluetta uhkaava vaara.⁴⁶⁴

1.1. Muutos suhteessa sivistyneistöön

Vieläkin selkeämpi merkki pyrkimyksestä vakiintuneempiin oloihin oli Stalinin laajahko puhe talousmiesten neuvottelukokouksessa 23.6. 1931, jonka otsikkona oli *Uusi tilanne – Taloudellisen rakennustyön uudet tehtävät*. Jos viisivuotissuunnitelman alussa oli monia projekteja yritetty toteuttaa "mobilisoimalla" työmaille hallinnollisin päätöksin suuret joukot työvoimaa, jota "irrotettiin" pääosin maaseudulta, niin nyt Stalinin mukaan työvoimaa oli "väreävä järjestäytyneesti solmimalla sopimuksia kollektiivitalouksien kanssa". Massiivisesta ihmistyövoiman käytöstä piti tavalla tai toisella pyrkiä siirtymään koneellistettuun tai "mekanisoituun" työhön. Tasapalkkaisuuden periaatteesta tuli luopua viipymättä ja liioitellun kollektiivisuuden sijasta tuli painottaa enemmän kunkin työntekijän henkilökohtaista vastuuta. Jos työläisiltä oli suuren murroksen alkuvaiheessa pitänyt liietä aikaa ja energiaa mitä erikoislaatuimpiin tehtäviin – ei vain tehtaiden vaan myös teattereitten tai yliopistojen johtamiseen – niin nyt Stalin halusi sitoa suutarit hyvin tiukasti omaan lestiinsä.⁴⁶⁵

Ehkä kaikkein selkeimmin uudet painotukset tulivat esiin puheen sivistyneistöä koskevassa osassa:

Kun meidän suhtautumisemme vanhaan teknilliseen sivistyneistöön tuholaisuuden ollessa pahimmillaan käynnissä oli pääasiassa nujertamisen politiikkaa, niin nykyään, tämän sivistyneistön kääntyessä Neuvostovallan puolelle, täytyy meidän suhtautumisemme olla siihen nähden mukaan vetämis- ja huolenpitotaktiikkaa. Olisi väärin ja epädialektista, jos jatkettaisiin vanhaa politiikkaa muuttuneissa oloissa. Olisi tyhmää ja järjetöntä nyt pitää melkeinpä jokaista vanhan koulukunnan specialistia ja insinööriä rikollisena ja tuholaisena, jota ei vielä ole saatu kiinni. ”Specialistien syömistä” on meillä aina pidetty vahingollisena ja häpeällisenä ilmiönä, ja niin on edelleenkin.

*Siis, on muutettava suhtautumistamme vanhan koulukunnan insinööri- ja teknikkovoimiin, kohdistettava niihin mahdollisimman paljon huomiota ja huolenpitoa, rohkeammin vedettävä heitä työhön – sellainen on tehtävämme.*⁴⁶⁶

Sheila Fitzpatrickin mukaan kulttuurivallankumous Neuvostoliitossa päättyi Stalinin kyseisen puheen kyseiseen kohtaan. Stalin pelkäsi täydellistä kaaosta, sillä maataloustuotanto oli romahtanut kestokyvyn rajoille kollektivoinnin seurauksena. Tästä ja osin myös muista syistä johtuen kaupunkien työväestön aineellinen elintaso oli heikentynyt dramaattisesti.⁴⁶⁷

Stalinin taktikointi oli häikäilemätöntä ja kyynistä, mikä käy ilmi erityisen räikeästi hänen lausumastaan, jonka mukaan ”olisi tyhmää ja järjetöntä nyt pitää” vanhan koulukunnan specialistia ja insinööriä ”tuholaisena, jota ei vielä ole saatu kiinni” – ikään kuin se olisi aikaisemmin ollut perusteltua tai oikein. Uutta kehotusta noudatettiin kirjaimellisesti: Oikeudenkäynti Talonpoikien Työn puoluetta vastaan peruttiin, vaikka GPU oli sitä varten puristanut tuhansilta epäillyiltä tunnustukset mitä raskaimpiin rikoksiin. Nyt heitä kehoitettiin – muutamaa poikkeusta lukuun ottamatta – yksinkertaisesti perumaan tunnustuksensa, sillä ”muuttuneessa tilanteessa” heidän pitämisensä tuholaisina oli ”tyhmää ja järjetöntä”⁴⁶⁸

Mutta yhtä lailla vakaat ja rauhanomaiset olot, joissa ihmisen ei olisi tarvinnut pelätä mielivaltaisia syytöksiä, olisivat koituneet Stalinin hallinnolle kohtalokkaiksi. Sehän perustui Solzhenitsynin sanoin ”ikuisen liikkeeseen”, ettei ihmisillä ollut mahdollisuutta pysähtyä tai hengähtää, saada edes hieman lujaa maata jalkojensa alle.⁴⁶⁹

Tässä suhteessa on mielenkiintoista katsoa, mitä Stalin oli eri aikoina pitänyt puoluetta uhkaavana ”päävaarana” – sillä ”päävaara” täytyi puolueella toki aina olla. Kaksikymmenluvun puolivälissä suurin vaara oli uhannut vasemmalta (Trotski, Zinovjev), vuosina 1929-1931 oikealta ja sitten taas äkisti vasemmalta ja lupulta esiin astui myös ”trotskilais-buharilainen” (eli vasemmistolais-oikeistolainen!) ”yhdistynyt oppositio”. Tämän vuoksi taistelu vasemmisto-oppotunistien virheitä vastaan oli (huhtikuussa 1930) Stalinin mukaan ”oikeisto-oppotunismia vastaan käytävän menestyksellisen taistelun ehto ja omalaatuinen muoto”.⁴⁷⁰

Toimintaselostuksessaan puolueen 17. edustajakokoukselle Stalin korotti tämän omalaatuisen järkeilyn aivan uudelle tasolle:

Kiistellään siitä, mikä poikkeama on päävaara, poikkeama suurvenäläiseen nationalismiin vai ko poikkeama paikalliseen nationalismiin? Nykyisissä oloissa tämä on muodollinen ja sen takia turha kiista. Olisi tyhmää antaa kaikkia aikoja ja ja kaikkia olosuhteita varten valmis resepti päävaarasta ja sivuvaarasta. Sellaisia reseptejä ei yleensä ole olemassa. Päävaara on se poikkeama, jota vastaan on lakattu taistelemasta ja jonka on näin ollen annettu paisia valtiolliseksi vaaraksi. (*Jatkuvia suosionosoituksia.*)

(...)

Samaa on sanottava oikeisto- ja ”vasemmisto” -poikkeamasta yleisen politiikan alalla. Tässä samoin kuin muillakin aloilla on paljon sekavuutta puolueemme yksityisten jäsenten käsityksissä. Joskus, kun taistellaan oikeistopoikkeamaa vastaan, jätetään ”vasemmisto” -poikkeama rauhaan ja heikennetään taistelua sitä vastaan, edellyttäen, että se on vaaraton tai vähän vaarallinen. Tämä on suuri ja vaarallinen erehdys. Se on myönnytys ”vasemmisto” -poikkeamalle, mikä on sopimatonta puolueen jäsenelle. Se on sitäkin vaarallisempaa, kun ”vasemmistolaiset” ovat lopullisesti luisuneet oikeistolaisten kannalle eivätkä oikeastaan enää lainkaan eroa heistä.⁴⁷¹

On yksinkertainen arkipäivän totuus, että jos ihminen kääntyy jonkun olion puoleen – joko syleilläkseen sitä tai hyökätäkseen sen kimppuun – joutuu kääntämään taas selkänsä kaikelle päinvastaisessa suunnassa olevalle. Stalinin järkeily, jonka mukaan suurin vaara on aina selän takana, asettaa nyt kenet hyvänsä mahdollittomaan tilanteeseen: hänen pitää olla yhtä aikaa pysähtyneenä ja liikkeellä – tehtävä joka hetki täyskäännöstä ja rynnistettävää samaan aikaan eteenpäin!

Hyvin merkillisellä tapaa tämä liikkeen ja pysyvyyden tai vakauden ”dialektiikka” tuli esiin myös viisivuotissuunnitelmien yhteydessä. Niiden piti yhtäältä nimenomaan osoittaa, että sosialismissa yhteiskunnan luonnonvoimainen anarkia oli voitettu ja että se oli korvautunut tieteellisesti laaditulla ja kurinalaisesti noudatetulla suunnitelmalla. Samalla kuitenkin tuo suunnitelma haluttiin aina ja ”kaikilla rintamalohkoilla” ylittää tai toteuttaa ennen määrääkäikää. Tämä panee taas kysymään olivatko suunnitelmat sitten alun alkaenkaan niin järkevästi ja tieteellisesti laadittuja.⁴⁷²

1.2. ”Homo extraordinarius”

Ihmiseltä vaadittiin siis yhtä aikaa kurinalaista suunnitelmassa pysymistä ja suunnitelman ylittämistä. Lewis H. Siegelbaum on kirjassaan *Stakhanovism and the Politics of Productivity in the USSR 1935-1941* pyrkinyt osoittamaan, että stahanovilaisuus oli yritys ratkaista tämä ongelma. Stahanovilainen oli ensinnäkin yhtä aikaa äärimmäisen tavallinen – ja samalla täysin poikkeava ihminen. Hän ylitti tai rikkoi (”murskasi”) tuotannollisia normeja, mutta teki sen jotenkin järjestyneesti, ikään kuin jotain ”korkeampaa” normia noudattaen. Hän oli yhtä aikaa liikkeellä ja paikoillaan – kuten myös ryntäämässä juuri sen vihollisen kimppuun, jota vastaan ei taisteltu.

Stalinin propaganda pyrki antamaan sen kuvan, että stahanovilainen liike olisi syntynyt täysin spontaanisti, että Aleksei Stahanov (1906-1977) olisi yövuorossa ollessaan 31.8. 1935 päättänyt kerta kaikkiaan työskennellä aivan uudella tavalla ja tarmolla. Tämän seurauksena hän olisi ylittänyt norminsa lähes neljätoistakertaisesti ja louhinut hiiltä 102 tonnia norma olleen seitsemän tonnin sijasta. Vuonna 1938 ilmestyneen puoluehistorian mukaan Stahanov pani näin alkuun

työläisten ja kollektiivitalonpoikien joukkoliikkeen tuotantonormien korottamisen puolesta. Busygin autoteollisuudessa, Smetanin jalkineiteollisuudessa, Krivonos kulkulaitoksissa, Mu-

sinski metsäteollisuudessa, Jevdokia ja Maria Vinogradova kutomateollisuudessa, Maria Demtsenko, Maria Gnatenko, P. Angelina, Polagutin. Kolesov, Kovardak ja Borin maataloudessa – ne ovat stahanovilaisen liikkeen ensimmäisten uranuurtajien nimet.

Heitä seurasivat toiset uranuurtajat, kokonaiset uranuurtajajoukot, jotka sivuuttivat ensimmäisten uranuurtajien työn tuottavuuden.⁴⁷³

Liike sai alusta asti runsaasti huomiota lehdistössä ja radiossa. Nämä suoritukset eivät ilmeisesti olleet kokonaan sepitettyjä. Tällaisissa kampanjoissaan stalinismi ei ainakaan mielellään turvautunut valheeseen sen mutkattomimmassa ja alastomimmassa muodossa. Todennäköisesti Stahanovin johdolla todellakin louhittiin yhden työvuoron aikana mainittu määrä hiiltä. Sankaritarinat vaikenivat vain siitä, että hänelle oli varattu poikkeuksellisen hyvä kohta louhoksesta, parhaat välineet sekä tavanomaista enemmän aputyövoimaa. Tällaisten näyttösten eteen saatettiin nähdä hyvinkin paljon vaivaa. Tämä sama näyttöksellisyys tuli esiin myös monissa tuholais- yms. oikeudenkäynneissä. Valtakoneisto halusi, että syytetyt tunnustavat ensin kuulusteluissa ja myöhemmin julkisessa oikeudenkäynnissä ne rikokset, jotka heille oli tuon omalaatuisen näytelmän käsikirjoituksessa määrätty.

Miksi nuo ”vapaaehtoiset tunnustukset” olivat valtakoneistolle niin tärkeitä, vaikka syytetyjen kohtalo oli jo sinetöity ilman niitäkin? Tietenkin syytetyt oma, julkinen ja vieläpä *in corpore* lausuma tunnustus on propagandistisesti arvokkaampi kuin jos se olisi ilmestynyt vain jonkun lehden sivuilla. Mutta aivan ilmeisesti kyseiset järjestelyt kielivät myös siitä, että stalinistien ajatteluun oli ilmaantunut jo melkoinen annos magiaa. Luomalla kuvia, järjestämällä sekä stahanovilaisia työ- että vyšinskiläisiä oikeudenkäyntinäytöksiä sankareineen ja konnineen, he uskoivat todellisuudenkin jollain salaperäisellä tapaa muuttuvan toivottuun tai näyteltyyn suuntaan.⁴⁷⁴

Stahanovilaisuus oli Neuvostoliitossa sosiaalisesti tasapainottava tekijä, koska se tarjosi ankeissa oloissa eläville työläisille tai kolhoosilaisille ainakin jonkinlaisen toiveen nopeasta sosiaalisesta noususta. Stahanovilaisista haluttiin todellakin luoda eräänlainen työläisaristokratia, joten heidän palkkansakin saattoi periaatteessa ylittää normin lähes yhtä moninkertaisesti kuin heidän työsuorituksensakin.⁴⁷⁵

Stahanovilaiset olivat tuon ajan neuvostoyhteiskunnan julkkiksia, ”uusii ihmisiä”, joista kerrottiin paljon tiedotus- ja propagandavälineissä. Mutta heitä ei kuvattu eikä heistä kerrottu vain työnsä ääressä ja työasuisina. Uutta oli se, että yleisölle saatettiin kertoa myös heidän perheistään, uusista asunnoistaan, levysoittimistaan sekä moottoripyöristään. Stahanovilaisen ei tarvinnut pelkästään uhrautua, vaan hänellä oli oikeus ajatella myös henkilökohtaista hyvinvointiaan ja jopa aineellisen elintasonsa kohottamista.⁴⁷⁶

1.3. Rohkeus ja kuri, sankari ja kollektiivi

Jos Majakovski oli toivonut jopa runoilijoiden, työskentelevän NOT:n ohjeiden mukaisesti, niin stalinilaisen kumouksen alkuvuosina tieteellinen tarkkuus korvautui tahdolla ja intuitiolla. Andrei Sinjavskin mukaanhan Leninin (kuten myös Preobrazenskin ja Buharinin) utopia oli tiedemiesten valtakunta, mutta Stalin loi valtiokirkon jossa arkisimmistakin asioista tuli

mysteerejä. Kun Majakovski halusi poistaa jopa säkeiden valmistamisesta kaiken salaperäisen ja tehdä siitä ainakin periaatteessa samalla tavalla läpinäkyvää, opittavaa, monistettavaa ja objektiivisesti mitattavaa kuin teollisuuden vaihtelusta, niin kolmekymmenluvun taiteen murrosvaiheessa kaikista maininnan arvoisista suorituksista tuli Neuvostoliitossa ihmeitä. Niitä tekivät kollektiivit tai yksilöt, joiden kasvot oli kuitenkin retusoitu tunnistamattomiksi.⁴⁷⁷

Vielä vuonna 1970 ilmestyneessä NKP:n virallisessa historiasta voi tavoittaa tuolle ajalle tyypillisiä äänenpainoja:

Työläisten, insinöörien ja teknikkojen aloite ja luova työ voittivat monet vaikeudet, jotka aiheutuivat maan entisestä taloudellisesta ja teknisestä takapajuisuudesta. Siitä on hyvin paljon esimerkkejä, tässä yksi niistä. Suurta rauta- ja terästeollisuutta varten tarvittiin valssaimia. Venäjällä niitä ei valmistettu. Niitä jouduttiin tilaamaan kapitalistisista maista. Eräs saksalainen toiminimi vaati 17 miljoonaa kultaruplaa valssaimesta ja lupautui valmistamaan sen vasta vuoden kuluttua. Neuvostoihmiset eivät suostuneet siihen, että valtiolle olisi koitunut noin suuria kulunkeja. Leningradin lähettyvillä olevan Izhoran tehtaan työläiset ja specialistit ilmoittivat valmistavansa itse valssaimen. Ja valmistivat yhdeksässä kuukaudessa ensimmäisen neuvostolaisen valssaimen. He pitivät tuota valmistustyötä synnyinmaan antamana vastuullisena tehtävänä. Suoritettuaan työn lähes 700 työläistä anoi leniniläisen kommunistisen puolueen jäseneksi.⁴⁷⁸

Uskoakseni mistään neuvostolähteestä ei voi kuitenkaan lukea tarkempaa selostusta siitä, ketkä tuon valssaimen oikein tekivät, minkälaisia vaikeuksia työssä oli, tapahtuiko siinä onnettomuuksia jne. Pelkkä sankaruus ja oikea asenne olivat yleisvain kaikkeen ja tämä olikin aikaa, jolloin ”kaaderit ratkaisivat kaiken”.

Mutta käsitys sankarista alkoi muuttua, kun kulttuurivallankumous oli ohi. B.Z.Rogovin, eräs Brezhnevin ajan lukuisista kirjallisuudentutkijoista, totesikin kirjoitelmassaan *Problema gumanizma (Humanismin ongelma)*, kuinka kaksikymmenluvulla neuvostokirjallisuus olisi aika ajoin sortunut vulgaariin sosiologismiin, kollektiivin yliarvostamiseen ja miltei unohtanut luovan yksilön merkityksen. Mutta erityisesti vuoden 1932 julkilausuman ansiosta tämä virhe alkoi Rogovin mukaan korjaantua kirjailijoiden sekä yleensä taiteilijoiden huomion keskipisteeseen nousi nyt ”sankarillinen yksilö”. Termin ”sosialistinen realismi” synonyymeina käytettiin vielä kolmekymmenluvun alkuvuosina sellaisia ilmaisuja kuin ”sankarillinen realismi” tai jopa ”romanttinen realismi”.⁴⁷⁹

Myös Katerina Clarkin mukaan erityisesti RAPP -ryhmittymään kuuluneiden kirjailijoiden teoksissa sankari oli ollut kollektiivi, joka oli muodostunut lähes kasvottomista ”pienistä ihmisistä”.⁴⁸⁰ Erityisen mieleenjäävällä tapaa pelkkä joukko tai joukot esiintyivät ”päähenkilönä” Sergei Eisensteinin *Panssarilaiva Potemkinissa*. Mutta juuri kolmekymmenluvun alkuvuosina sankarin paikan otti yksilö, joka oli yhtä aikaa äärimmäisen tavallinen, mutta *samalla* kuitenkin jotain aivan erikoista, *homo extraordinarius*. Niinpä esimerkiksi Andrei Zhdanov opasti kirjailijaliiton perustavassa kokouksessa kynänkäyttäjää yksityiskohtaisesti toteamalla, kuinka ”mitä tavallisimpiin arkielämän asioihin on aina osattava yhdistää sankarillinen perspektiivi”.⁴⁸¹

Sankarillisella yksilöllä oli rohkeutta ja uskallusta (*derzanie*). Mutta sankarilla on myös vastakkainen ominaisuus, *sozdanatel'nost*, jonka mukaisesti hän oli kurinalainen, vakaa ja harkitseva. Kehitystarinan alussa sankareilla on tavallisesti vain ensimmäinen ominaisuus,

minkä vuoksi he menettelevät usein harkitsemattomasti, vaikkakin hyvää tarkoittaen.⁴⁸²

Esimerkiksi Boris Polevoin sotaromaanissa *Kertomus oikeasta miesten miehestä* päähenkilö ei usko lentolaivueensa komentajan paluukäskyä, vaan haluaa tuhota vielä yhden saksalaiskoneen. Mutta tämän takia hänen ammuksensa loppuvat ja hänen koneestaan tulee helppo saalis saksalaishävittäjille. Maahansyöksyssä lentäjän jalat ruhjoutuvat niin, että ne joudutaan amputoimaan, minkä jälkeen lentäminen tuntui mahdottomalta. Sotilassairaalassa hän kuitenkin tutustui vanhaan komissaariin, joka alkoi teroittaa hänen mieleensä Stalinin iskulausetta ”Ei ole sellaisia linnakkeita, jota bolševikit eivät kykene valtaamaan”. Mutta samalla komissaari korostaa tietoisuuden ja kurinalaisuuden merkitystä. Clarkin mukaan tässä tapahtui eräänlainen initiaatoriitti, jonka myötä nuori lentäjä salaperäisellä tapaa siirtyi korkeammalle tietoisuuden tasolle. On oireellista, että samalla hetkellä, kun nuoresta lentäjästä tuli lopullisesti kurinalainen ja tietoinen uusi ihminen, komissaari kuoli. Näin hänen henkensä ikään kuin siirtyi nuoreen lentäjään – tai nuoresta lentäjästä tuli itse asiassa komissaari.⁴⁸³

2. ”Stahanovilainen filosofia”

Mitin ja kumppanit olivat suuren murroksen vuosina hävittäneet filosofiasta lähes kaiken älyllisen aineksen ja korvanneet sen kulttuurivallankumouksellisella euforialla, jonka ainoa ohjenuora oli rajaton uskollisuus puolueelle. Tällaisella ”filosofialla” ei tietysti voikaan olla mitään omaa – ei omia oppeja, auktoriteetteja, normeja, menetelmiä jne. – koska sellaiset-han voivat milloin hyvänsä joutua ristiriitaan puolueen linjan kanssa. Sen oli oltava nöyrää savea savenvalajansa käsissä, mitä vaatimusta ei esimerkiksi Deborin pystynyt loppuun saakka täyttämään. Niinpä hänen filosofiansa leimattiinkin skolastiikaksi, hegeliläisyydeksi ja käytännöstä irrallaan olevaksi.

Tällainen filosofia vastasi varsin hyvin Stalinin valtakoneiston tarpeita vuosina 1928-1931. Mutta uusi tilanne ja uudet tehtävät vaativat jotain uutta myös filosofialta. Senkin oli opittava yhdistämään muutos ja muuttumaton, suunnitelmallisuus ja suunnitelman samankertainen ylittäminen. Jos filosofian oli kulttuurivallankumouksen aikana pitänyt itse asiassa lakata olemasta filosofiaa ja muuttua pelkiksi iskulauseiksi, niin uudessa tilanteessa sen piti olla filosofiaa ja sillä piti olla jotain muutakin sanottavaa kuin puolueen tunnukset. Mutta toisaalta se ei oikeastaan olisi saanut olla mitään muuta, koska kaikki sellainen joutui helposti ristiriitaan leniniläisen puoluekantaisuusperiaatteen ja puolueen hyvinkin nopeasti muuttuvien tunnusten kanssa.

Näin kello alkoi käydä filosofian olympokselle asetuille mitineille, judineille ja muille: heiltä alettiin odottaa leniniläiseen vaiheeseensa kohonneen marxilaisen filosofian ”yhtenäistä kokonaisuusitystä”, joka skolastisen viisastelun tai kuolleitten dogmien sijasta olisi ”aseistanut” vilja-, teräs-, kulttuuri- tai millä hyvänsä rintamalla rynnäköivät stalinistit niin, että hurjimmatkin suunnitelmat olisivat täyttyneet ja ylittyneet.

Tämä tärkeä hetki koitti vuonna 1932, jolloin ilmestyi Mitinin ja I. Razumovskin toimitta-

ma (ja suurelta osin myös kirjoittama) laaja oppikirja *Dialektitšeskij i istoritšeskij materializma* (*Dialektinen ja historiallinen materialismi*, lyh. jatkossa *DjIM*). Paria vuotta myöhemmin ilmestyi Neuvostoliiton suuren tietosanakirjan 16 osa, jossa oli hakusana-artikkeli *Dialektitšeskij materializma* (*Dialektinen materialismi* lyh. *DM*). Normaalisti ladottuna sekin olisi ollut reippaasti yli kaksisataasivuisen kirjan laajuinen. Näiden ohella kiintoisa dokumentti, on *Pod znamenem marksizma* -lehden numerossa 6/1937 julkaistu dialektisen ja historiallisen materialismin oppikurssin yksityiskohtainen suunnitelma (lyh. *Projekt*). Se oli tarkoitettu ylimpien pedagogisten sekä yhteiskunnallisten oppilaitosten opiskelijoille ja laajuudeltaan se käsitti 120 tuntia luentoja ja 60 tuntia seminaariharjoituksia. Ohjeet eri aihekokonaisuuksista olivat varsin yksityiskohtaisia, samoin luettelot sopivasta kirjallisuudesta. Näistä dokumenteista muodostuu verrattain selkeä ja yhtenäinen kuva siitä, millaiseen muottiin neuvostomarxismi alkoi jäähmettyä kolmekymmenluvun alun sulatusuunin jälkeen.

Näiden teosten tai tekstien kohtalona oli tosin joutua pian lähes täydelleen unohduksiin, sillä vuonna 1938 ilmestyi legendaarinen ”*Lyhyt oppikirssi*” (*Neuvostoliiton kommunistisen puolueen historia, lyhyt oppikirssi* – lyh. *LO*), johon sisältyi myös itsensä Stalinin kirjoittama luku Dialektisestä ja historiallisesta materialismista. Tästä huolimatta *DjIM*, *DM* ja *Projekt* ovat tärkeitä dokumentteja, koska ilman niitä ei Stalinin kirjoitelmaa olisi todennäköisesti koskaan syntynyt. Se yhtenäinen kokonaisuus, jonka Stalin kiteytti – ja johon hän tekin muutamia varsin oleellisia muutoksia – on siis Mitinin ja hänen ryhmänsä luomus. Ja vielä: kun Stalin ja hänen kirjoituksensa menettivät ehdottoman auktoriteettiasemansa vuoden 1956 jälkeen, niin neuvostomarxismin oppikirjat alkoivat yhä enemmän muistuttaa noita kolmekymmenluvun puolivälissä ilmestyneitä teoksia.⁴⁸⁴

2.1. Thaleesta Staliniin

Mainittujen kolmen tekstin esitystapa on hyvin saman tyyppinen jopa niin, että voidaan puhua ”synoptisista” kirjoituksista. Kaikki esitykset jakautuvat kahteen osaan, historialliseen ja ”systemaattiseen”. Esitysten historialliset osat voidaan asettaa nyt rinnakkain seuraavasti:

DiIM	DM	Projekt
<p>Marxilaisuuden kolme lähdeettä perusosaa.</p> <p>Marxilaisuuden historialliset juuret</p> <p>Leninismi – marxilaisuuden kehityksen uudempi jakorkeampi vaihe</p> <p>Filosofian kehityksen kaksi linjaa</p>	<p>Materialistinen dialektiikka antiikin maailmassa</p>	<p>Materialismin ja idealismin taistelu antiikin yhteiskunnassa</p>
Ei	Ei	Feodaaliyhteiskunnan filosofia
<p>Mekanistinen materialismi</p> <p>Subjektiiivinen idealismi, machilaisuus, intuitionismi</p> <p>Kantin dualismi ja nykyajan kantilaisuus</p> <p>Hegelin absoluuttinen, objektiivinen idealismi ja nykyajan hegeliläisyys</p> <p>Feuerbachin materialistinenfilosofia</p>	<p>Marerialismi ja dialektiikan ainekset 16.-18. vuosi-sadan filosofiassa.</p> <p>Klassisen saksalaisen filosofian dialektiikka dialektisen materialismin kehityksen ja synnyn edellytyksenä</p>	<p>Porvarillisen filosofian kehitys</p> <p>Renesanssin tiede ja filosofia</p> <p>Uuden ajan filosofit (Bacon, Descartes jne.)</p> <p>Ranskalainen valistusfilosofia</p> <p>Ranskalainen 1700-luvun materialismi</p> <p>Klassinen saksalainen filosofia Hegeliläisyyden hajominen. Feuerbachin materialismi</p>
ei	ei	Filosofian kehitys Venäjällä 1700- ja 1800-luvuilla.
<p>Marxin ja Engelsin filosofisten katsomusten kehitys ja siirtyminen dialektiseen materialismiin.</p>	<p>Dialektisen materialismin kehitys. historialliset juuret. Marx ja Engels dialektisen materialismin perustajina</p>	<p>Prolertaarisen filosofian Marx ja Engels</p>
<p>Filosofia ja politiikka</p>	<p>Dialektisen materialismin kehityksen leninilainen vaihe</p>	<p>Leninismien historialliset juuret</p>

DiIM	DM	Projekt
<p>Taistelu kahdella rintamalla ja teorian tehtävät proletariaatin diktatuurin kaudella</p> <p>Dialektisen materialismin mekanistinen revisio</p> <p>Menševisoiva idealismi</p> <p>Dialektisen materialismin leniniläisen kehitysvaiheen peruskysymyksiä</p> <p>Lenin taistelussa kansainvälistä opportunistia ja revisionismia vastaan filosofiassa</p> <p>Lenin ja Plehanov</p> <p>Leninin taistelu filosofista opportunistia vastaan ja puolueemme historia</p> <p>Lenin dialektisen materialismin kehittäjänä</p> <p>Toveri Stalin ja materialistinen dialektiikka</p>	<p>Toinen internationaali ja Dialektinen materialismi</p> <p>Lenin ja dialektisen materialismin kehitys</p> <p>Stalin dialektisen materialismin edelleenkehittäjänä</p>	<p>Leninin taistelu II Internationaalin revisionismia vastaan.</p> <p>Narodnikkien subjektiivisen sosiologian aatteellinen murskaaminen.</p> <p>Leninin taistelu legaalien Marxilaisuuden, uuskantilaisuuden, ekonomismin ja menševismin teoreettisia perusteita vastaan.</p> <p>Leninin taistelu machilaisuutta vastaan.</p> <p>Leninin ja Stalinin taistelu trotskilaisten ja buharinilaisten, menševisoivien idealistien ja mekanistien taantumuksellisia ”teorioita” vastaan.</p> <p>Toveri Stalin dialektisen materialismin kehittäjänä</p>
Systemaattinen osa		

Taulukko 2. Filosofian historian jäsenitys 30-luvun neuvostomarxismissa

Kaikissa esityksissä filosofia nähdään aina jonkin yhteiskuntaluokan ideologiaksi. Eri ajattelijat on mielletty usein pelkiksi marioneteiksi, jotka sanovat ääneen sen, mikä jo sitä ennen oli ikään kuin ”ilmassa”, eri yhteiskuntaluokkien objektiivisina intresseinä. Koska luokat ovat herkeämättä taistelussa toistensa kanssa ja koska niiden edut ovat usein sovittamattomassa ristiriidassa keskenään, heijastuu tämä myös ideologin ja filosofian alueelle. Niinpä filosofian historia esitetään myös jatkuvien taisteluitten historiana.

2.2. Materialismin ja idealismin taistelu punaisena lankana

Filosofian historia esitetään myös korostetun ”linearisena”, vain yhtä ainoata punaista lankaa myöten etenevänä prosessina. Tällä matkallaan se kehittyy kaiken aikaa niin, että myöhempi ja ylempi kehitysvaihe (”etappi”) sisällyttää aina itseensä ”kaiken sen arvokkaan”, mitä aikaisemmissa (ja ”alemmissa”) kehitysvaiheissa on saavutettu.

Tähän näkemykseen on vielä koetettu yhdistää se käsitys, että kaikissa kehitysvaiheissaan filosofian historian taistelut olisivat olleet kamppailuja materialismin ja idealismin – tai materialistisen ja idealistisen ”leirin” – välillä. Materialistien leiri oli sen mukaan aina työä-
tekevien ja riistettyjen luokkien liittolainen ja tulkki, ja sieltä löytyivät aina myös tieteen, demokratian ja yhteiskunnallisen edistyksen lipunkantajat. Idealistien pyrkimykset, näkemykset ja historiallis-yhteiskunnallinen asema olivat taas päinvastaisia. Tämän mukaisesti esimerkiksi Demokritoksen materialismi oli edistyksellistä ja tieteellistä, kun taas Platonin idealismi oli – ja on yhä – ehdottoman taantumuksellista ja epätieteellistä.⁴⁸⁵

Koska periaatteessa vain materialistit saattoivat olla edistyksellisiä, niin esityksissä jouduttiin ”tulkitsemaan” monien filosofien katsomuksia varsin rohkeasti. Niinpä monista renessanssifilosofoista, Baconista, Descartesista, Lockesta, Newtonista tai jopa Spinozasta⁴⁸⁶ ja Aristoteleesta tuli tässä käsittelyssä ainakin jonkinasteisia materialisteja. Ranskalaisia valistusfilosofoja – erityisesti Voltairea, Direrot’ta ja Helvetiusta – oli luontevaakin pitää juuri tällaisina.

Uuden ajan anglosaksisista ajattelijoista Hume ja Berkeley jätettiin taantumuksellisen subjektiivisen idealismin edustajiksi – *DiIM*:ssä heitä luonnehditaankin jopa ”machilaisiksi”. Heidän taantumuksellisuudellaan – kuten myös Locken, Diderot’in tai Helvetiuksen edistyksellisyydellä – oli neuvostomarxistien mukaan selkeät yhteiskunnalliset syyt. Locke ym. olivat sellaisen porvariston osan ideologeja, joka pyrki eteenpäin, kohti demokraattista tasavaltaa ja teollistunutta yhteiskuntaa. Humen ja ”piispa Berkeleyyn” filosofiassa ilmeni päinvastainen tendenssi, pyrkis pysähtymiseen, saavutettujen asemien turvaamiseen ja jopa liittoon kirkon ja feodaaliaateliston kanssa.⁴⁸⁷

Aivan kaikkea idealismia ei kuitenkaan tuomittu: ”Klassiselle saksalaiselle filosofialle” (Kant, Fichte, Schelling, Hegel) uhrattiin huomattavan paljon tilaa ja se esitettiin hyvin myönteisessä valossa. Nämä idealistit saivat idealismistaan paljon anteeksi, koska heillä – ja aivan erityisesti Hegelillä – oli paljon ansioita dialektisen metodin kehittäjinä. Niin ikään saatettiin viitata – itseään Marxia siteeraten – siihen, että kyseisten filosofien juuret olivat kuitenkin kiinni Ranskan suuren vallankumouksen aatemaailmassa, mikä toki onkin monessa mielessä jopa totta. Saksan takapajuisissa oloissa, joissa poliittisen ja taloudellisen toiminnan mahdollisuudet olivat äärimmäisen rajoitetut, nuo aatteet saattoivat elää vain ideoiden maailmassa – idealismina.⁴⁸⁸

2.1.2. ”Johtajat ja opettajat”

Myös Marx ja Engels kuvattiin eräänlaisiksi historian marioneteiksi, joiden ajattelu oli yhteiskunnan ja tieteen uusimman kehitysvaiheen lainmukainen seuraus tai ilmaus. Hekin olivat ”vain” työväenluokan ideologeja, mutta juuri sellaisina heissä saattoivat tiivistyä ihmiskunnan kaikki edistykselliset pyrkimykset ja ilmetä sen todelliset edut.

Tällainen ajattelu ei ollut aivan kokonaisuudessaan neuvostomarxistien omaa keksintöä: jo nuoren Marxin mukaan proletariaatti oli ”sellainen kansalaisyhteiskunnan luokka, joka ei ollut luokka” tai se oli sääty, ”joka ennakoi kaikkien säätyjen häviämistä”. Toisin sanoen proletariaatin ”alapuolella” ei Marxin mukaan ollut enää mitään toista tai uutta alistettua

luokkaa, jonka herraksi työväestö olisi pyrkinyt. Vapauttaessaan itsensä proletariaatti tuli vapauttaneeksi koko ihmiskunnan – ja näin proletariaatin etu tai ”asia” oli yhtenevä koko ihmiskunnan edun tai ”asian” kanssa.⁴⁸⁹

Neuvostomarxismiin piirissä tätä ajatusta – ja kaikkia siihen viittaavia Marxin tai Engelsin – tekstinkohtia ruvettiin tulkitsemaan hyvin mutkattomasti eräänlaisen *pars pro toto* -periaatteen mukaisesti: koko ihmiskunnan etu ruumiillistuu työväenluokan edussa, mikä puolestaan käy jäännöksettömästi yhteen sen ”etujoukkopuolueen” ja myös ”työväenluokan oman valtion” edun kanssa. Puolueen tai valtion etu ruumiillistuvat taas täydellisesti sen johdossa – tai jopa yhdessä ainoassa johtohenkilössä. Tällaista ei ehkä missään sanottu *expressis verbis*, mutta toisaalta jo siitä mahdollisuudesta puhumuminen, että puolueen johdolla saattaisi olla koko puolueen tai koko työväenluokan intresseistä poikkeavia pyrkimyksiä, oli kuitenkin mahdotonta.

Leninin mukaan mukaan marxilaisuudella oli ”kolme lähettä ja perusosaa”: filosofia, jonka ”lähde” oli klassinen saksalainen filosofia, taloustiede, jonka lähde oli klassinen englantilainen taloustiede sekä tieteellisen kommunismin teoria, jonka edeltäjänä hän piti eri aikoina esiintyneitä utopistisocialisteja. Näin hänen mukaansa Marxia ja Engelsiä edeltävänä aikana edistyksellisellä ajattelulla oli erilaisia kärkiä, saksalaiset eivät olleet yhtä eteväitä taloustieteilijöitä kuin englantilaiset, joiden filosofia taas jäi kauas Hegelin tai Feuerbachin oivalluksista. Mutta Marx punoi nämä säikeet yhteen.⁴⁹⁰

Marxin jälkeen edistyksellisellä ajattelulla oli vain yksi ainoa punainen lanka, joka kulki Engelsistä Leniniin ja hänestä edelleen Staliniin. Kautsky oli näiden esitysten mukaan luopio alusta pitäen, mutta sen sijaan Franz Mehringin ja Rosa Luxemburgin jotkin ansiot tunnustettiin. Hyvin paljon tilaa stalinismin teoreetikot uhrasivat Georgi Plehanovin merkityksen ja aseman arvioimiseen. Leninin korottaminen filosofinakin Plehanovin yläpuolelle oli ongelmallista jo siksi, että tämä olisi mitä ilmeisimmin ollut vastoin Vladimir Iljitšin omia kuiten myös muiden vanhempien bolševikkien käsityksiä. Heille Plehanov oli filosofi ja teoreetikko, Lenin taas käytännön vallankumouksellinen.⁴⁹¹ Mutta stalinismin teoreetikoille tällainen ajattelutapa oli mahdoton, heidän mielestään venäjän ja koko maailman proletariaatilla saattoi olla kerrallaan vain yksi isäntä tai johtaja (*Vožd*), joka oli ehdoton auktoriteetti kaikissa mahdollisissa kysymyksissä. Eri alojen specialistit (esimerkiksi filosofit tai taloustieteilijät) eivät olleet edes omalla rajatulla alueellaan häntä etevämpiä. Näin siis Leninistä oli tullut maailman johtava marxilainen ajattelija heti Engelsin kuoleman jälkeen (1895) – ja onneksi tämä aloittikin aktiivisen kirjallisen toimintansa juuri samoihin aikoihin. Voidaan sanoa, että Marx ja sittemmin Engels suhteutuivat Leniniin ja tämä Staliniin kuin Polevoin komissaari nuoreen lentäjään.⁴⁹²

Stalinistisen käsityksen mukaan Marxin ja Engelsin ajattelussa oli oikeastaan tiivistyneenä kaikki se arvokas, mitä ihminen oli tieteessä ja filosofiassa saavuttanut. Heidän jälkeensä esiin astuneista uusista johtajista todettiin aina, että heidän teoksissaan eli ”nerokkaasti ja kaikinpuolisesti edelleenkehitettyinä” edeltäjien koko henkinen perintö. Tämä ajatustapa johti lukemattomiin täysin absurdeihin tilanteisiin. Esimerkiksi Mark Mitin toteaa kirjoituksessaan *K itogam filosofoj diskussii* (Filosofisen keskustelun tuloksista, 1931), että Leninin teos *Materialismi ja Empiokritisismi* oli uudenlainen ilmiö filosofiassa, koska ”se sisälsi yhteenvedon Marxin ja Engelsin jälkeen tapahtuneesta luonnontieteiden kehitykses-

tä ja saavutuksista, koska siinä esitetään analyysi luonnontieteiden, erityisesti fysiikan, tilasta imperialismin aikakaudella, paljastetaan niiden kriisin olemus ja merkitys ja selitetään nämä prosessit materialistisen dialektiikan perustalta.⁴⁹³

Tätä on mahdotonta uskoa kirjasta, jossa ei ole minkäänlaista mainintaa viime vuosisadan alun todella mullistavista luonnontieteen saavutuksista, suhteellisuusteoriasta tai kvanttiteoriasta, eikä liioin niiden kehittäjistä, Bohrista, Planckista, Einsteinista tai Heisenbergistä. Edelleen mainitussa kirjassa puhutaan esimerkiksi maailmankaikkeuden täyttävästä eetteristä itsestään selvänä ja toteen näytettynä tieteellisenä asiana.

Kuvaavaa on myös Mitinin puhe ”Marxin ja Engelsin jälkeisen ajan luonnontieteistä”, ikään kuin mainitut herrat olisivat olleet merkittäviäkin luonnontieteilijöitä. Engels epäilemättä tunsikin jonkin verran oman aikansa luonnontieteitä, mitä ei voi sanoa enää Leninistä. Stalinin nimen pelkkä mainitseminenkin merkittävien luonnontieteilijöiden yhteydessä oli jo absurdia: hänhän ei koko elämänsä aikana julkaissut yhtään ainoata kirjoitusta, jossa luonnontieteen kysymyksiä oltaisiin edes sivuttu. Mutta Mitinin maailmassa ei kerta kaikkiaan voinut eikä saanut olla mitään, mistä johtajalla ei olisi ollut minkäänlaista aavistusta.

Kirjaimellisesti otettuna tällainen ajattelutapa johti siihen, että Stalinin hyvin suppeaan tuotantoon oli pakattuna koko ihmiskunnan henkinen perintö. Miksi siis kahlata läpi vaikeata ja monisatasivuista Marxin *Pääomaa* – puhumattakaan Hegelin, Ricardon, Kantin jne. teoksista – jos kerran kaikki olennainen ja arvokas löytyy parista Stalinin pikku kirjasesta!⁴⁹⁴

Filosofian historia jatkui taisteluiden historiana myös Leninin ja Stalinin aikakaudella. Taistelua käytiin paitsi sekä ulkoisia että myös sisäisiä vihollisia, omassa piirissä jatkuvasti syntyviä opportunistisia ja revisionistisia virtauksia vastaan. Näissä kamppailuissa eivät milloinkaan olleet vastakkain erilaiset näkemykset, näkemykset joiden tueksi voitiin esittää järkeviä perusteluita. Vastakkain oli aina ehdottoman oikea ja väärä näkökanta – ja useimmiten väärin näkökantojen takana oli vielä ehdoton pahantahtoisuus, halu ehdoin tahdoin väärillä, hämätällä, pimittämällä, valehdella, johtaa työväestöä harhaan jne.

2.1.3. Taistelu kahdella rintamalla

Tämän kauden erityinen uutuuksena oli kaikissa mainituissa teksteissä esiintynyt ajatus ”taistelusta kahdella rintamalla” mekanisteja ja menševisoivaa idealismia vastaan. Mekanisteilla tarkoitettiin tietenkin kaksikymmenluvun mekanisteja, mutta stalinistisen legendan mukaan heidän johtajansa olisi ollut Nikolai Buharin, ja he olisivat pyrkineet korvaamaan marxilaisen dialektiikan Buharinin ”taantumuksellisella tasapainoteorialla”.⁴⁹⁵ Menševisoivalla idealismilla tarkoitettiin Deborinin koulukuntaa, jonka katala pyrkimys oli ollut marxilaisen dialektiikan kovaaminen hegeliläisellä. Heidän väitettiin myös omaavan kiinteät yhteydet Trotskiin ja puolueessa kaksikymmentäluvun puolivälissä vaikuttaneeseen ”vasemmisto-oppositioon”.⁴⁹⁶

Puolueen piirissä mainitut oppositioryhmät olivat todella olemassa. Trotski sekä myös Kamenev ja Zinovjev kannattajineen pyrkivät kaksikymmenluvun puolivälissä rajoittamaan Stalinin nopeasti kasvavaa valtaa ja samalla he arvostelivat NEP -politiikkaa vallankumouksen ihanteiden pettämisestä. Kaksikymmentäluvun lopulla Buharin sekä A.I. Rykovin ja

M.P. Tomskin johtama ”oikeisto-oppositio” vastusti maatalouden pakkokollektivointia ja kunnianhimoisia viisivuotissuunnitelmia.

Filosofian kenttään tämä jako pakotettiin tai projisioitiin ulkopäin ja myös jälkikäteen. Tämä käy ilmi jo siitä, ettei Mitinin, Judinin ja Ralt’sevitsin artikkelissa 7.7. 1930 ollut vielä minkäänlaista mainintaa filosofian taistelusta kahdella rintamalla tai deborinilaisten yhteyksistä vasemmisto-oppositioon ja mekanistien yhteyksistä Buhariniin. Tämä puhetapa tuli filosofien kielenkäyttöön vasta aivan vuoden 1930 lopulla, Stalinin filosofeille 9.12. pitämän puhuttelun jälkeen.⁴⁹⁷

Esimerkiksi Deborinista, Buharinista, Akselrod-Ortodoksista, jotka koko 1920-luvun olivat olleet maan kaikkein arvostetuimpia marxismin teoreetikkoja, saivat kolmikymmenluvun puolivälin opiskelijat lukea, että he olivatkin olleet ”antimarxilaisia”, joiden tietoisena tarkoituksena oli kaiken aikaa ollut marxilaisuuden ”madaltaminen”, ”vääristely” ja kenties tuhoaminenkin. Jos tämä oli totta, niin miten kolmekymmenluvun opiskelija saattoi olla varma siitä, ettei kukaan hänen opettajistaan tai oppikirjansa kirjoittajista paljastu samanlaiseksi antimarxistiksi?⁴⁹⁸

Kaikesta sanotusta huolimatta filosofian historia – lukuun ottamatta tietenkin marxilaisuuden historiaa – oli Neuvostoliitossa se filosofian alue, jossa itsenäiselle ja älyllisellä kunnialliselle tutkimukselle jäi kuitenkin keskimääräistä hieman enemmän liikkumatilaa. Materialisteina tai muuten edistyksellisinä pidettyjen ajattelijoiden – Aristoteles, Lucretius, Bacon, Descartes, Locke, Voltaire, Helvetius, Feuerbach jne. – teoksia käännettiin kohtalaisen runsaasti. Useimmat heistä julkaistut tutkielmat tai suurehkoinakin painoksina ilmestyneet elämäkerrat eivät kovin paljoa poikenneet vastaavista länsimaisista teoksista.⁴⁹⁹

2.1.4. Suhde Hegeliin (1930–1938/1943)

Vuosina 1930-1938/1943 Hegel oli neuvostomarxismin piirissä kaikkein ehkä arvostetuin ja luetuin ei-marxilainen filosofi. Suosion taustalla oli tietysti Leninin ”filosofiseen testamenttiin” sisältynyt kehoitus tutkia Hegeliä sekä myös hänen *Filosofian vihkoihinsa* sisältyneet *Muistiinpanot Hegelin kirjasta ”Logiikan tiede”*, jotka ilmestyivät kokonaisuudessaan vuonna 1929. Seuraavana vuonna julkaistiin myös Leninin laajahkot muistiinpanot Hegelin kolmiosaisesta teoksesta *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*.⁵⁰⁰

Kun ”leniniläiseen kehitysvaiheeseensa” edennyt neuvostomarxismi etsi ja pyrki luomaan omaa identiteettiään kolmekymmenluvun alkupuolella, niin sen oli tietysti löydettävä jotain sellaista, mitä aikaisemmassa marxilaisuudessa ei näyttänyt olleen. Leninin Hegel-muistiinpanot ja -harrastus olivat juuri sitä. Mutta toisaalta tilanne oli melkoisen mutkikas: ”filosofian uuden johtajiston” tuli selkeästi sanoutua irti myös entisestä opettajastaan Deborinista, jonka yhdeksi raskaimmaksi virheeksi julistettiin se, ettei hän ollut osannut tai halunnut tehdä selkeää eroa Marxin materialistisen ja Hegelin idealistisen dialektiikan välille.⁵⁰¹ Jonkinlaisia ongelmia kätkeytyi myöskin Leninin filosofisiin teksteihin, koska juuri Deborin (yhdessä V.O. Adoratskin kanssa) oli valtakautensa lopulla ehtinyt saattaa ne julkisuuteen ja esiintyä niiden ensimmäisenä tulkitsijana ja kommentaattorina ja sama päti myös Engelsin *Luonnon dialektiikkaan*. Kaikessa ”uudessa ja leniniläisessä” olikin ”vanhan Deborinin” leima!

Niinpä on jotenkin oireellista, ettei Mitin laajassa artikkelissaan *K itogam filosofskoj diskussii* (Filosofisen keskustelun tuloksista) sen enempää Leninin filosofian vihkoja kuin ”filosofista testamenttiakaan” – koko leniniläisen vaiheen ydin on *Materialismi ja empirio-kritisismi* -teoksessa.⁵⁰² Seuraava luonteva tilaisuus arvioida Hegeliä tuli syksyllä 1931, jolloin Moskovassa järjestettiin laaja Hegel-konferenssi. Filosofin kuolemastahan oli tullut silloin kuluneeksi sata vuotta. Eräät konferenssin alustukset olivat sävyiltään varsin myönteisiä jopa siihen rajaan asti, että alkoi liikkua huhuja Deborinin ja ”menševisoivan idealismin” paluusta. Mutta toisaalta nimenomaan Mitinin omat äänenpainot kyseisessä konferenssissa olivat varsin jyrkkiä. Hänen mielestään ”Hegelin filosofinen järjestelmä, joka on luonteeltaan taantumuksellinen, konservatiivinen ja idealistis-mystinen, sopii mainiosti fasistien tarpeisiin” ja koska se oli omana aikanaan palvellut preussin taantumuksellista monarkiaa, palveli se nyt Saksan porvaruiston imperialistista ja nationalistis-fasistista osaa.⁵⁰³

DiIM:ssä, joka siis oli laadittu samaisen Mitinin johdolla, äänenpainot olivat jo toisenlaiset. Marxia mukaillen Hegel ja koko klassinen saksalainen filosofia oli Ranskan suuren vallankumouksen ja sen aatteiden ilmentymää Saksan maaperällä ja että se ilmensi tuon ajan edistyneimmän luokan, porvariston, intressejä. Marxia ja Engelsiä mukaillen teos muistutettiin ristiriidasta Hegelin järjestelmän ja hänen dialektisen metodinsa välillä. Sen sijaan 1900-luvun hegelistejä arvosteltiin ankarasti irrationalismista, mystisismistä ja myös yhteyksistä fasisteihin.⁵⁰⁴ Vuonna 1941 – vähää ennen Neuvostoliiton joutumista sotaan, Mitin ehti julkaista vielä pienen kirjaseen nimeltään *Dialektitšeskij materializm - mirovozzrenie marksistko-leninskoj partii* (Dialektinen materialismi – marxilais-leniniläisen puolueen maailmankatsomus), jonka arviot Hegelistä olivat vieläkin myönteisempiä.⁵⁰⁵

Kolmekymmenluvun alussa oli aloitettu (M.B. Mititin johdolla!) Hegelin koottujen teosten venäjänkielisen laitoksen julkaiseminen. Vuosikymmenen lopulla olivatkin *Wissenschaft der Logik*, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, *Vorlesungen über Ästhetik*, *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie* ja *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte* jo venäjänkielisten lukijoiden ulottuvilla. Ennen vallankumousta heidän käytävissään oli *Ensyklopädie der philosophischen Wissenschaften* -teoksen kaksi ensimmäistä osaa sekä *Estetiikan luennot*.

Kolmekymmenluvun loppupuoliskon yksi mittavimpia hankkeita filosofian alalla oli seitsemänosaiseksi suunnitellun *Istorija filosofija* -teoksen julkaiseminen. Toimittaja- ja kirjoittajakuntaan kuuluivat alan kaikki merkittävimmät tutkijat: Mitinin ja Judinin ohella esimerkiksi G. Aleksandrov, V.F. Asmus, B.E. Bykhovski, M.A. Dynnik ja O.V. Trakhtenberg. Teossarjasta ehti ilmestyä kolme osaa: antiikin ja keskiajan filosofiaa käsittelevä ensimmäinen osa, renessanssin ja uuden ajan filosofiaa käsittelevä toinen osa (molemmat vuonna 1941) sekä 1800-luvun alkupuolen filosofiaa käsittelevä kolmas osa (1943). Aluksi runsaasti kiitosta saanut kolmas osa joutui kuitenkin ankaran, ylimmän poliittisen johdon taholta tulevan arvostelun kohteeksi. Arvostelun mukaan saksalaisen filosofia, erityisesti Hegel oli esitelty aivan liian myönteisessä sävyssä. Kirjan myöhempiä osia ei koskaan julkaistu.⁵⁰⁶

Tarkasteltavan jakson aikana Hegelin arvostus oli aluksi kohtalaisen alhaalla, mutta kohosi vuosi vuodelta. Jyrkkä ja monille yllättävä käänne tapahtui sodan aikana, joskin sen ensimmäiset merkit ilmaantuivat jo vuonna 1938 Stalinin *Dialektisestä ja historiallisesta materialismista* -kirjoitelman ilmestyttyä.⁵⁰⁷

2.2. Dialektinen materialismi järjestelmänä

Kolmekymmenluvun puolivälissä dialektinen materialismi muuttui siis varsin perinteelliseksi filosofiseksi systeemiksi silläkin uhalla, että esimerkiksi Engels oli moneen kertaan korostanut Hegelin järjestelmän ja dialektisen menetelmän vastakkaisuutta ja sitä, että kaikessa filosofiassa ”katoavaisinta on juuri järjestelmä”.⁵⁰⁸

Seuraavassa taulukossa on asetettu jälleen kolmen esityksen jäsennykset rinnakkain. Vertailun vuoksi mukaan on otettu myös vuonna 1971 ilmestynyt *Marxilais-Leniniläisen filosofian perusteet*:

DiIM	DM	Projekt	MLFP
Materialistinen dialektiikka filosofisena tieteenä	Dialektisen materialismin tutkimuskohde	Materialistinen dialektiikka tieteenä	Materialistinen dialektiikka tieteenä
Maaailman materiaalisuus ja materian olemisen muodot	Materia, liike, avaruus, aika Maaailman ykseyden ja kehityksen periaatteet	Dialektisen materialismin oppi materiasta, liikkeestä, avaruudesta ja ajasta	Materia ja sen tärkeimmät olomuodot: Filosofinen materiakäsitys Liike ja sen perusmuodot Avaruus ja aika Maaailman ykseys
Materia ja tietoisuus Dialektisen materialismin heijastusteoria Objektiivinen, absoluuttinen, suhteellinentotuus Yhteiskunnallinen käytäntö tiedon kriteerinä. Filosofian puoluekantasuus	Marxilais-leniniläinen heijastusteoria	Marxilais-leniniläinen heijastusteoria	Tajunta on korkeasti järjestyneen materian ominaisuutena. Tajunta ihmissaivojen funktiona Tajunta objektiivisen maailman psyykkisenä heijastuksena
Dialektiikka logiikkana ja tietoteorianä Dialektisen materialismin lait: Dialektiikka	Dialektisen materialismin lait: Dialektiikka	Dialektisen materialismin lait: Dialektiikka	Dialektiikan kehityslait:

<p>tieteenä yleisestä yhteydestä</p> <p>Vastakohtien ykseyden laki</p> <p>Laki määrän muuttumisesta laaduksi ja päinvastoin</p> <p>Kieltämisen kieltämisen laki</p>	<p>tieteenä yleisestä yhteydestä</p> <p>Vastakohtien ykseyden laki</p> <p>Laki määrän muuttumisesta laaduksi ja päinvastoin</p> <p>Kieltämisen kieltämisen laki</p>	<p>tieteenä yleisestä yhteydestä ja kehitystä koskeva tiede.</p> <p>Vastakohtien ykseyden ja taistelun laki</p> <p>Laki määrän muuttumisesta laaduksi ja päinvastoin</p> <p>Kieltämisen kieltämisen laki</p>	<p>Materialistinen dialektiikka: yleistä yhteyttä</p> <p>Laki määrän muuttumisesta laaduksi ja päinvastoin</p> <p>Vastakohtien ykseyden ja taistelun laki</p> <p>Kieltämisen kieltämisen laki</p>
<p>Olemus, ilmiö,</p> <p>Muoto ja sisältö</p> <p>Laki, syysuhde, päämäärä</p> <p>Välttämättömyys ja sattuma</p> <p>Mahdollisuus ja todellisuus</p> <p>Kategorioiden yleispiirteitä</p>	<p>Olemus, ilmiö,</p> <p>Muoto ja sisältö</p> <p>Välttämättömyys ja sattuma.</p> <p>Laki ja syysuhde</p> <p>Mahdollisuus ja todellisuus</p>	<p>Olemus, ilmiö,</p> <p>Muoto ja sisältö</p> <p>Syysuhde. Välttämättömyys ja sattuma.</p> <p>Mahdollisuus ja todellisuus</p>	<p>Materialistisen dialektiikan kategoriat: yleinen luonnehdinta.</p> <p>Yleinen, yksityinen, erikoinen</p> <p>Syy ja vaikutus.</p> <p>Mahdollisuus ja todellisuus</p> <p>Sisältö ja muoto</p> <p>Olemus ja ilmiö</p>
<p>Dialektiikka ja muodollinen logiikka</p>	<p>Tiedostusprosessi:</p> <p>Empirinen tieto, havainto, mielle, käsite</p> <p>Arvostelma</p> <p>Päätelmä</p> <p>Analyysi ja synteesi</p> <p>Deduktio ja induktio</p> <p>Muodollisen logiikan kritiikki</p>	<p>Dialektis-materialistinen logiikka ja muodollisen logiikan kritiikki</p>	<p>Inhimillisen tiedostusprosessin olemus</p> <p>Tiedostusprosessin dialektiikka</p> <p>Tieteellisen tutkimuksen menetelmät ja keinot</p>

Taulukko 3. Dialektisen materialismin järjestelmä kolmekymmenluvun neuvostomarxismissa.

Järjestelmää voidaan pitää tärkeimpänä 1930-luvun neuvostomarxismiin ”innovaationa”. On tietysti mahdollista, että joku olisi jo ennen Mitiniä ja kumppaneita esittänyt dialektisen tässä muodossa, mutta hän on jäänyt omanakin aikanaan täysin marginaaliseksi ilmiöksi. On mahdollista jopa sekin, että Mitin ja kumppanit ovat tietoisesti plagioineet häntä.

Keskeisintä asiassa on se, että vasta kolmekymmentäluvun puolivälissä kaikki neuvostomarxismiin viralliset kokonaisuudet asettuivat tähän formaattiin. Aikaisemmat esitykset, esimerkiksi Buharinin ja Deborinin oppikirjat, joita luettiin kaksikymmenluvulla, rakentuivat aivan toisin. Tällaista systeemiä ei voida myöskään löytää Marxin, Engelsin, Kautskyn, Leninin tai Plehanovin yhdestäkään teoksesta. Mutta sitä, että järjestelmä oli uusi ja varsin omintakeinen luomus, kolmekymmenluvun neuvostomarxismiin edustajat varoivat viisusti kertomasta kenellekään. Mahdollista on, että he eivät oikein itsekään tohtineet tätä asiaa ajatella. Kun useimmat neuvostomarxismiin läntiset kriitikot ovat korostaneet vain tuon ajan neuvostomarxistien älyllistä epäitsenäisyyttä tai dogmaattisuutta, on heiltä jäänyt huomioimatta se tärkeä seikka, että itse järjestelmä oli kuitenkin jotain vallan uutta – se oli hyvin merkittävä vaikkakaan ei ehkä järin arvokas asia.⁵⁰⁹

2.2.1. Filosofian tutkimuskohde ja peruskysymys (materia ja materialismi)

Vaikka tällainen järjestelmä olikin uusi ja mullistava innovaatio, niin tyhjästä se ei toki syntynyt. Pikemminkin se on omalaatuinen kollaasi eräistä klassikkojen tekstinkohdista ja muista historian muistijäljistä. Erityisen hyvin nuo eri ainekset eivät sovi yhteen, sillä ne on poimittu hyvin erilaisista, eri asiayhteyksissä ja eri tarkoituksiin kirjoitetuista teksteistä. Mutta tietynlainen yhteensopivuuden vaikutelma osataan kieltämättä antaa.

Järjestelmän ensimmäinen osa, jossa määritellään filosofian tutkimuskohde, on lähes sellaisenaan tiivistelmä Deborinin keskeisistä ideoista: Filosofia tutkii eri perustana olevia kaikkein yleisimpiä lakeja ja käsitteitä ja esittää ne yhtenäisen järjestelmän muodossa. Tämän ansiosta filosofialle kuuluu eräänlainen johtoasema tieteiden piirissä.

2.2.2. Moniselitteinen materialismi

Filosofian tutkimuskohdetta koskevaan kysymykseen liitettiin kiinteästi myös ajatus filosofian peruskysymyksestä (*Osnovnyi vopros filosofii*, *Grundfrage der Philosophie*). Ajatus tällaisesta peruskysymyksestä on peräisin ennen muuta Friedrich Engelsin kirjasta *Ludwig Feuerbach ja klassisen saksalaisen filosofian loppu*, josta löytyvät seuraavat, liki *ad nauseam* siteeratut tekstinkohdat:

Kaiken, erittäinkin uusimman filosofian suuri peruskysymys on kysymys ajattelun suhteesta olemiseen.

Tai:

Kysymys ajattelun suhteesta olemiseen, hengen suhteesta luontoon, tämä kaiken filosofian ydinkysymys (...)

Ja vielä:

Sen mukaan, miten tähän kysymykseen vastattiin, filosofit jakautuivat kahteen leiriin. Ne jotka väittivät hengen olleen ennen luontoa ja jotka siis viimekädessä oletttivan jonkinlaisen maailman luomisen – (...) – muodostivat idealistien leirin. Toiset, jotka pitivät luontoa ensisijaisena, kuuluivat materialismin eri koulukuntiin.⁵¹⁰

Engelsin tekstissä on ongelmallista se, että hän puhuu ”samaan loogiseen hengenvetoon” kahdesta varsin erilaisesta filosofisesta vastakohtaparista: oleminen vs. tajunta ja luonto vs. henki (*Sein/Bewusstsein* ja *Natur/Geist*). Kun hän määrittelee filosofian peruskysymykseksi kysymyksen ajattelun (tietoisuuden) suhteesta olemiseen, liikkuu hän niissä maisemissa, missä Ludwig Feuerbachin ja sittemmin myös Marxin kritiikki Hegeliä ja koko klassista saksalaista idealismia kohtaan syntyi. Hegelin filosofian ”alfa ja omega” oli idea, itseään ajatteleva ajatus ja sen tuleminen tietoiseksi itsestään. Feuerbachin 1840 -luvun alun keskeisten tekstien (esimerkiksi *Über den "Anfang der Philosophie"* tai *Vorläufige Thesen zur Reform der Philosophie*) ydinajatus taas oli, että filosofian lähtökohdana tai alkuna pitäisi olla konkreettis-aistimellinen, ”lihaa ja verta oleva ihminen”. Tämän vuoksi Feuerbachin filosofiaa onkin kutsuttu joskus ”antropologiseksi materialismiksi”.

Marx ja Engels pyrkivät entisestään radikalisoimaan tätä näkemystä kritisoimalla Feuerbachin ihmiskäsitystä sen abstraktisuudesta ja historiattomuudesta. Näin ajatellen vastaus ”filosofian peruskysymykseen”, kysymykseen sen lähtökohdasta tai alusta on siis se, otaanko lähtökohdaksi tuo konkreettinen (konkreettis-historiallinen) ihminen ja käsitetäänkö idea hänen ajattelunsa tuotteeksi. Tämän mukaisesti Marxin ja Engelsin filosofiaa voidaan luonnehtia historialliseksi materialismiksi.⁵¹¹

Hyvällä tahdolla voi tietysti ajatella, että olemisen ja ajattelun sekä luonnon ja kulttuurin suhde olisivat suurin piirtein sama asia. Mutta jos olemisen ja tajunnan suhde aletaan mieltää identtiseksi materian ja tajunnan suhteen kanssa, niin silloin aletaan olla jo varsin kaukana Feuerbachin, Marxin ja tietysti suhteessa jopa Engelsin omista lähtökohdista. Sekaannusta lisää vielä se, että käsitteelle ”materia” on tieteen ja filosofian historian kuluessa annettu erilaisia, usein jopa vastakkaisia merkityksiä. Sillä on ensinnäkin saatettu tarkoittaa aristotelisen perinteen mukaisesti muodon vastakohtaa, siis todellisuuden ”irrationaalia” komponenttia, sitä mihin ymmärryksemme ei pystynyt tarttumaan. Mutta erityisesti modernin luonnontieteen ja sen pohjalle rakentuneen maailmankuvan mukaisesti materiaalilla on voitu tarkoittaa juuri päinvastaista asiaa, todellisuuden sitä komponenttia joka on selitettävissä tai hallittavissa esimerkiksi fysiikan lakien avulla.⁵¹²

Neuvostomarxismien kuva materiaista ja materialismista on siis kolmoisvalotettu: Ensimmäinen kerros koostuu Marxin historiallisesta (praktisesta, antropologis-historiallisesta) materialismista. Toinen voisi muodostua jostakin sellaisesta materialismista, jossa ”ensijaisesti” (lähtökohdaksi) on otettu aristotelinen materia (*hyle*) tai luonto ”Toisena”, ihmisen toimia ja hallintapyrkimyksiä vastustavana elementtinä.⁵¹³ Kolmas käsitys materiaista ja materialismista tulee taas hyvin lähelle luonnontieteellistä tai mekanistista maailmankuvaa, jonka mukaan todellisuus koostuu jostakin, jonka ominaisuudet voidaan tyhjentävästi selittää ja jopa ennustaa esimerkiksi fysiikan nojalla. Vuosien myötä toinen ja varsinkin kolmas mo-

mentti tai valotus alkoi tulla aina vain hallitsevammaksi. Tätä kehitystä vauhditti tietysti Leninin *Materialismi ja empiriokritisismi* -teoksen kohdat, joita neuvostomarxisin esityksissä käytettiin materian ja materialismin määritelmänä:

Materia on filosofinen kategoria ja sillä tarkoitetaan ihmisen aistimuksina kokemaa objektiivista todellisuutta, joka jäljentyy, valokuvautuu, heijastuu aistimuksissamme ja on olemassa näistä riippumatta.⁵¹⁴

Tai:

(M)ateriaa on se, mikä vaikuttaessaan meidän aistieliimiimme synnyttää aistimuksen; materia on meille aistimuksessa esiintyvä objektiivinen todellisuus jne.⁵¹⁵

Tai vielä:

Sillä materian ainoa ominaisuus, jonka tunnistamiseen dialektinen materialismi on sidottu, on ominaisuus olla objektiivinen realiteetti, olla olemassa tajuntamme ulkopuolella.⁵¹⁶

Monet neuvostomarxisin kriitikot ovat kysyneet aiheellisesti, mikä tekee tällaisesta filosofiasta materialismia. Eikö kysymys ole pikemminkin tietoteoreettisesta realismista, joka ei ole sama asia kuin ontologinen materialismi, kuten N. Lobkowicz toteaa.⁵¹⁷

Leninin käsitys voitaisiin vielä jotenkin mieltää johdonmukaiseksi materialismiksi myös ontologisessa mielessä, jos lähtökohdaksi otettaisiin käsitys materiasta tai luonnosta ”Toisena”. Itse asiassa Leninin kyseisestä teoksesta löytyy tällaista(kin) tulkintaa tukevia kohtia:

Joidenkin muuttumattomien alkuaineiden, ”olioiden muuttumattoman olemuksen” yms. tunnustaminen ei vielä ole materialismia, vaan on metafyyssistä, so. epädialektista materialismia. Siksi J. Dietzgen korosti, että ”tieteen objekti on loputon”, ettei ainoastaan ääretön, vaan pieninkin atomi on mittaamaton, sillä luonto kaikissa osissaan on ilman alkua ja loppua”.⁵¹⁸

Tai:

Olioiden ”olemus”, ”substanssi” ovat myös suhteellisia; ne ilmaisevat vain ihmisten syvenevää tietoa objekteista. Ja kun tämä syventyminen ei eilen päässyt atomia pitemmälle eikä tänään elektronia ja eetteriä pitemmälle, niin dialektinen materialismi pitää kiinni siitä, että kaikilla näillä ihmisen edistyvän tieteen virstanpylväillä luonnon tiedostamisessa on väliaikainen, suhteellinen, likipitäinen luonne. Elektroni on yhtä ehtymätön kuin atomikin, luonto on loputon, mutta se on loputtomasti oleva ja tämän seikan kategorinen tunnustaminen, että luonto on olemassa ihmisen tajunnan ulkopuolella, erottaakin dialektisen materialismin agnostisismista ja idealismista.⁵¹⁹

Neuvostomarxisin eräissä vaiheissa juuri nämä *Materialismi ja empiriokritisismi* -teoksen kohdat tulivat hyvin keskeisiksi, erityisesti silloin, kun fyysikot ja luonnontieteilijät pyrkivät eroon ideologien ankarasta kontrollista.⁵²⁰

2.2.3. Maailman tiedostettavuus

Engelsin ”*Ludwig Feuerbach*” -teosta lainaten neuvostomarxismien esitykset puhuivat filosofian peruskysymyksen kahdesta eri puolesta. Ensimmäinen puoli oli edellä käsitelty kysymys ajattelun suhteesta olemiseen, toinen oli kysymys maailman tiedostettavuudesta:

Kykeneekö ajattelumme tiedostamaan todellista maailmaa, kykenemmekö me todellista maailmaa koskevissa mielikuvissamme ja käsitteissämme muodostamaan objektiivisen kuvan todellisuudesta?⁵²¹

Tämän jälkeen Engels käy läpi joukon erilaisia vastausvaihtoehtoja. Ensimmäinen niistä on Hegelin absoluuttinen idealismi, jonka mukaan oleminen ja ajattelu ovat identtisiä. Tämän katsomuksen Engels hylkää kuten myös Humen ja Kantin skeptismin. Neuvostomarxismien esitykset toistelevat puolestaan Engelsiä sanasta sanaan. Omaa ratkaisuaan hän hahmottelee sitten seuraavasti:

Tällaiset, kuten kaikki muutkin filosofiset päähänpistot kumooa parhaiten käytäntö, nimittäin kokeilu ja teollisuus. Jos voimme todistaa oikeaksi käsityksemme luonnonilmiöistä sillä, että teemme sen, aiheutamme sen omista edellytyksistään ja panemme sen kaiken lisäksi palvelemaan tarkoituksiamme, niin Kantin tavoittamattomalle ”oliolle sinänsä” tulee loppu. Kasveissa ja eläinten ruumiissa syntyvät kemialliset aineet pysyvät sellaisina ”olioina sinänsä” siihen asti, kunnes orgaaninen kemia alkoi valmistaa niitä jatkuvasti; siten tuli oliosta sinänsä olio meitä vasten, niin kuin esimerkiksi värimataran väriaineesta, alitsariinista, jota emme enää ota pellolla kasvatetun värimataran juurista, vaan valmistamme paljon halvemmalla ja yksinkertaisemmin kivihiliterivasta.⁵²²

Monet Engelsiin kriittisesti suhtautuvat länsimarxistit ovat nähneet tuossa kappaleessa vain yksioikoista tekno-optimismia ja skientismia.⁵²³ Tulkinta ei välttämättä tee oikeutta Engelsille, vaikka se neuvostomarxismien suhteen onkin enemmän kuin paikallaan. Tämän usein toistamansa sitaatin neuvostomarxistit tulkitsivat niin, ettei ihmisen tietokyvyille eikä kyvyille muovata tai hallita luontoa ollut enää mitään rajoja. Esimerkiksi genetiikkaa koskevissa kiistoissa väitettiin tämän lausuman todistavan vääräksi ”mendelisti-morganistien erityistä perinnöllisyysainesta koskevan hypoteesin”! Kyseisen ”hypoteesin” mukaanhan organismille aiheutetut muutokset (esimerkiksi harjoittelulla saatu poikkeuksellinen juoksunopeus) ei muutta mutkitta koodaudu perintötekijöihin ja siirry näin jälkeläisiin.⁵²⁴

Yhteenvedona voidaan todeta, että kolmekymmenluvun neuvostomarxismi etäännytti entistäkin kauemmas Marxin ”praktisen materialismin” ideasta. Siitä tuli hyvin dogmaattista ”havainnoivaa materialismia”, jonka subjektina oli kontemplatiivinen tajunta ja objektina tästä tajunnasta riippumaton ”materia” – tuon materian yleisimmät lainalaisuudet. Se vielä Engelsin teksteissä vähintään hämmöttävä ajatus, että filosofian subjektina ja objektina olisi tiettyssä luonnon ja historian määrittelemissä konkreettisissa oloissa elävän ihmisen oleminen (so. käytäntö) joutui tyyten kadoksiin.

* * *

Seuraava osio, ”dialektisen materialismin tietoteoria”, perustui pääosin *Materialismi ja empiriokritisismi* -teoksen ensimmäiseen ja toiseen lukuun. Niissähän Lenin pyrki kumoamaan Ernst Machin ja eräiden venäläisten ”machilaisten” (Bogdanov, Juškevitš, Valentinov, Berman jne.) fenomenalistisen tietoteorian. Mitään vakavasti otettavia argumentteja Lenin ei kuitenkaan esitä: Mach ja machilaiset ovat hänen käsityksensä mukaan väärässä jo sen perusteella, että heidän käsityksensä muistuttavat kovasti sitä, mitä ”piispa Berkeley” jo 170-luvulla oli kirjoittanut ja koska ne olivat ristiriidassa sen kanssa mitä Engels tai Plehanov ovat kirjoittaneet.⁵²⁵

Hän pyrkii saattamaan vastustajansa myös melko kyseenalaisin keinoin naurunalaisiksi. Machin kuten myös Humen tai Berkeleyyn suhteen tämä oli houkuttelevan helppoa, koska he ovat kyseenalaistaneet monia ajatustapoja, joita ns. terve järki pitää itsestään selvinä. Näitä ovat esimerkiksi kausaliteetin periaate tai se, että arvot tai normit olisivat loogisesti sitovalla tavalla johdettavissa tosiasioista. Samaisen terveen järjen mukaista on ajatella, että aistimuksemme tai kaikki tietomme maailmasta ovat meistä riippumattoman ”objektiivisen todellisuuden” subjektiivisia kuvia tai heijastuksia. Filosofien tiedossa on kuitenkin jo viimeistään Sokrateen päivistä lähtien ollut se, etteivät terveen järjen ”ilmeiset totuudet” lopulta-kaan ole niin ilmeisiä, kun niitä pysähdytään tarkemmin tutkiskelemaan. Juuri tämä terveen järjen itsestäänselvyyksien näennäiseksi paljastuminen seurauksena on se ihmettely tai hämmästyminen (kreik. *Thaumazein*), jota Sokrates piti kaiken filosofian alkuna.⁵²⁶

Mach, Hume ja Berkeley ajattelivat, että ihmiselle ”perimmäistä todellisuutta” on hänen havaintojensa tai kokemustensa virta. Jos jokin olio tai todellisuuden puoli ei millään tavoin – suorasti tai epäsuorasti, välittömästi tai välillisesti – koskaan ”ilmoita ilmoita mitään itsestään”, niin sellaisesten olettaminen on turhaa ja mieletöntä. Tämän perusteella he ajattelivat edelleen, että ”oleminen” (*esse*) on olisi järkevintä määritteellä ”havaituksi tulemisena” (*percipi*) ja aineelliset oliot puolestaan ”aistimuskomplekseiksi”. Fenomenalisteille aistimukset ovat siis perimmäisenä todellisuutena ”ensin” ja aineelliset oliot ovat puolestaan joutain, jonka havaitseva subjekti havaintojensa perusteella konstituoi tai konstruoi.

Humen, Berkeleyyn ja Machin ajattelun motiivina olisi aito filosofinen ihmettely, *thaumazein*. Sen lähtökohdana on se hätkähdyttävä havainto, että me emme koskaan suoranaisesti näe edes kirjan, pöydän tai kahvikupin kaltaisia esineitä, vaan välittömät aistivaikutelmamme koostuvat erilaisista väreistä sekä niiden voimakkuuden ja valoisuuden asteista. Jo siinä, että erilaisten väriläiskien sijasta tunnemmekin näkevämme esimerkiksi kirjan, pöydän tai kahvikupin, on jo tapahtunut jotain salaperäistä, mikä ansaitsee tulla paremmin tutkituksi. Tämä ei tietenkään tarkoita sitä, etteikö Humen, Berkeleyyn tai Machin käsityksiä, ongelman ratkaisuyritystä voisi ja tulisikin kritikoida. Mutta omista ja erityisesti neuvostomarxistien leninistisistä teksteistä välittyy hyvin ankarana se käsitys, että jo itse filosofinen ihmettely olisi tällä kohtaa väärin, osoitus jostakin opportunistisesta tai revisionistisesta ”tartunnasta”.

Lenin kirjoittaa esimerkiksi:

Jokaiselle luonnontutkijalle, jota professorifilosofia ei ole vienyt pois oikealta tolalta, samoin kuin jokaiselle materialistillekin aistimus on todellakin tajunnan välitöntä yhteyttä ulkomaailmaan, ulkoisen ärsytyksen energian muuttumista tajunnan tosiasiksi. Tämän muuttumisen

on jokainen ihminen miljoonia kertoja havainnut ja havaitsee todellakin joka askeleella. Idealistisen filosofian sofistisuus on siinä, että aistimusta ei katsota tajunnan yhteydeksi ulkomaailmaan, vaan väliseinäksi, muuriksi, joka erottaa tajunnan ulkomaailmasta, ei aistimusta vastaavan ilmiön kuvaksi, vaan ”ainoaksi olemaksi.”⁵²⁷

”Professorifilosofia” on siis jotain, jota tulee karttaa, koska se vie ”luonnostaan järkevän” ihmisen pois tolaltaan.⁵²⁸ Itse asiassa on kartettava kaikkia tietoteoreettisia kysymyksiä, koska niiden lähtökohtana on aina jonkinlainen epäily siitä, ettei ”ulkoisen maailman ärsytys” aivan ongelmattomasti muutu todellisuuden adekvaateiksi kuviksi, heijastuksiksi. Näin neuvostomarxismien ”tietoteoria” tai ”leniniläinen heijastusteoria” ovat itse asiassa pseudo-teorioita tai pseudokäsitteitä. Mitään vakavasti otettavaa tietoteoriaa ei sen piirissä itse asiassa ollut.⁵²⁹

Materialismi ja empiriokritisismi -teoksessa ontologinen ja tietoteoreettinen motiivi yhdistyvät tai pikemminkin sekoittuvat omalaatuisella tavalla: Leninin mukaan ”jokaiselle materialistille” on selvää, että aistimus on tajunnan ”välitöntä yhteyttä ulkomaailmaan”. Lenin on tuossa teoksessaan kuta kuinkin jokaisella aukeamalla yksikäsitteisesti sitä mieltä, että vähäinkin myönnytys sellaiselle filosofialle, jonka mukaan ihminen ainakin jossain mielessä aktiivisesti loisi omaa käsitystään todellisuudesta, olisi aina askel idealismin suuntaan.⁵³⁰

2.2.4. Teoria ja käytäntö

”Heijastusteorian” ohella neuvostomarxismien tietoteorian toinen keskeinen kohta on ajatus käytännöstä teorian ja totuuden kriteerinä. Tämäkin ajatus on peräisin *Materialismi ja empiriokritisismi* -teoksesta. Lähtökohtana siinä on Machin esimerkki vesilasiin pistetystä lusikasta, joka näyttää katkenneelta. Machin mukaan käytännön elämässä on järkevää ajatella, että lusikka on ”todellisuudessa” ehjä ja että se vain ”näyttää” olevan poikki.

Tieteessä ei Machin mukaan tällaisia erotteluja ollut lupa tehdä. Mitään ilmiötä – hassuintakaan pikku unta – ei hänen mukaansa saanut leimata suin päin harhaksi tai olemattomaksi. Poikki menneeltä näyttävä lusikka voi nimittäin olla esimerkiksi optisia ilmiöitä tutkivalle fyysikolle äärimmäisen oleellinen seikka. Mutta Lenin ymmärtää Machia tässä omalla, varsin rajoittuneella tavallaan:

Kun E. Mach siirtää tieteen rajojen ulkopuolelle, tietoteorian rajojen ulkopuolelle käytännönkriteerin, joka kaikille ja jokaiselle erottaa harhan todellisuudesta, se on juuri tällaista keinotekoista professori-idealismia. Inhimillinen käytäntö todistaa materialistisen tietoteorian oikeaksi, Marx ja Engels sanoivat julistaen ”skolastiikaksi” ja ”filosofiseksi konstailuksi” yritykset ratkaista tieto-opillinen peruskysymys erillään käytännöstä.⁵³¹

Lenin tuo esiin varsin aiheellisen kysymyksen: Machin tietoteoria on todellakin auttamattoman kontemplatiivista ja epähistoriallista. Marxia, Gramscia, (myöhäistä) Husserlia tai Heideggeria mukaillen Machia on varmasti aiheellista arvostella siitä, ettei hän todellakaan puhu inhimillisestä vaan jonkin hyvin abstraktin subjektin tiedosta tai tieteestä. Mutta Leninin tai vallankin neuvostomarxistien hahmottelema käytäntökriteeri johti vain uudenlaiseen ja entistä ahdasmielisempään dogmatismiin.

Leninin puhe käytännöstä on – paradoksaalista kyllä – itsessään hyvin epähistoriallista ja kontemplatiivista: hän puhuu usein ”koko ihmiskunnan kokemuksesta” tai ”kaikkien ihmisten jokapäiväisestä käytännöstä” tai käytännöstä joka ”joka askeleella” todistaa sitä taikka tätä. Tämä massiivinen, yleinen ja anonyymi käytäntö asettuu hänen kirjoituksissaan sitten yksityisen ihmisen – yksittäisen professorifilosofin, yhden Machin, yhden Bogdanovin jne. yksittäisiä ”päähänpistoja” vastaan ja mitätöi ne. Näin käytäntö jyrää alleen myös filosofisen ihmettelyn, joka on tiettyssä mielessä aina yksittäisen ajattelevan ihmisen ”päähänpisto”, jonka vastakohtana on ”ihmiskunnan käytäntö”, kritiikitön rutiini tai *common sense*.

Eriyksen repressiiviseksi tämä ajatus muodostui sitten stalinistisessa (”stahanovilaisessa”) filosofiassa, jolloin puolueen (tai itse asiassa Stalinin) kulloisetkin ratkaisut miellettiin siksi ”käytännöksi”, josta teoria ei saanut millään tavoin vieraantua ja jota sen tuli palvella. Tämä järkeily tulee selkeästi esille esimerkiksi Stalinin puheen *Uusi tilanne – taloudellisen rakennustyön uudet tehtävät* loppuhuipennuksessa:

Lopuksi pari sanaa vuoden 1931 tuotantosuunnitelmastamme. On joitakin puoluetta lähellä olevia poroporvareita, jotka vakuuttelevat, että tuotantosuunnitelmamme ei ole realistinen, että sitä on mahdoton täyttää.

...

Olisi typerää luulla, että tuotantosuunnitelma olisi vain luettelo numeroita ja tehtäviä. Tosiasia tuotantosuunnitelma on miljoonien ihmisten elävää ja käytännöllistä toimintaa. Tuotantosuunnitelmamme realismisuus – sitä ovat uutta elämää luovat miljoonat työtätekevät. Ohjelmamme realismisuus – sitä ovat elävät ihmiset, me kaikki, meidän työtahtomme, valmiutemme työskennellä uudella tavalla, päättäväisyytemme täyttää suunnitelma. Onko meillä päättäväisyyttä? On. Tuotanto-ohjelmamme voidaan ja se täytyy siis toteuttaa.⁵³²

Näin stalinilais-stahanovilaisesti ymmärretty käytäntö – joka oli lähes aina hyvin kaukana kaikista todellisista käytännöistä – saattoi osoittaa ”todeksi” aivan mitä tahansa ja ”vääräksi” taas miten järkevät vasta-argumentit hyvänsä.

2.3. Dialektiikan periaatteet, lait ja kategoriat neuvostomarxismissa 1930-1938/1940

Kolmekymmenluvun puolivälissä filosofiseksi järjestelmäksi kehkeytyneen neuvostomarxismien ehdottomasti tärkein teoreettinen uutuus oli omalaatuinen oppi dialektiikan periaatteista, laeista (*printsipy, zakony*) ja kategorioista. Tätä osiota voidaan pitää myös tuon uuden filosofisen järjestelmän ytimenä. Mitään vastaavaa yhtenäistä oppia dialektiikasta ei löydy yhdenkään ”marxilaisuuden klassikon” – Marxin, Engelsin, Plehanovin tai edes Leninin – julkaistuista teoksista. Eikä tällaista järjestelmää löydy ankarasti ottaen myöskään yhdenkään klassikon kirjallisesta jäämistöstä, joskin sellaisen aineksia niissä kieltämättä on. Uuden teoreettisen rakennelman peruskiveksi valittiin jotain sellaista, jota vanhimmat rakentajat eivät joko lainkaan tunteneet tai eivät ainakaan katsoneet tarpeelliseksi julkaista.

Oppi dialektiikan periaatteista ja laeista oli laadittu jo edellä esiteltyllä kollaasitekniikalla. Tällä kertaa koko rakennelma oli pystytettävä muutaman tai oikeastaan yhden ainoan sitaatin varaan. Tärkein luonnosmainen tekstikatkelma oli peräisin Engelsin *Luonnon dialektiikasta*, siis lähteestä joka tuli yleisempään tietoisuuteen vasta vuonna 1925.⁵³³ Näin esimerkiksi Plehanov tai Lenin eivät voineet elämänsä aikana siihen koskaan tutustua. Kyseinen katkelma lienee ainoa ”marxilaisuuden klassikon” teksti missä dialektiikasta puhutaan kolmen lain – määrän laaduksi muuttumisen, vastakohtien ykseyden ja taistelun ja kieltämisen kieltämisen – muodostamana ”systeminä”.

Toinen auktoriteetin asemaan korotettu lähde oli Leninin *Filosofian vihkoihin* sisältyvä erillinen katkelma nimeltään *Dialektiikasta*. Tämän lisäksi *Filosofian vihkoihin* sisältyi vielä kuusitoista kohtainen luettelo, jonka marginaaliin hän oli merkinnyt ”dialektiikan aiinekset”. Tähän tekstiin ei kuitenkaan kovinkaan usein viitattu, vaikka se on varsin yhteensopiva Engelsin muistiinpanon kanssa. Kyseiset tekstit esitellään tarkemmin luvussa *Dialektiikka, logiikka ja 30-luvun alun neuvostomarxismi*⁵³⁴

Marxin ja Engelsin itse julkaisemissa teksteissä dialektiikan laeista puhutaan eniten Engelsin *Anti-Dühringissä*. Mutta siellä hän ottaa niistä esiin oikeastaan vain kaksi: määrän muuttumisen laaduksi ja kieltämisen kieltämisen.⁵³⁵ Vastakohtien ykseyden ja taistelun laista, joka esimerkiksi Leninin mukaan oli kuitenkin ”dialektiikan ydin”, hän ei sano tässä yhteydessä mitään. Marxin koko laajassa tuotannossa termi ”dialektiikan laki” esiintyy oikeastaan vain kahdessa kohtaa ja niissäkin täysin marginaalisesti.⁵³⁶

* * *

Onko ajatus ”dialektiikan laista” mahdottomuus, *contradictio in adjecto*, kuten monet ovat väittäneet? Molempien ”Logiikkojensa” johdantoluvuissa Hegel puhuu dialektisen logiikan kolmesta eri puolesta tai momentista: a) abstraktista eli ymmärryksen mukaisesta, b) dialektisestä eli negatiivis-järjellisestä ja c) spekulatiivisesta eli positiivis-järjellisestä.⁵³⁷

Jos siis käsitteellä ”laki” tarkoitetaan jotain fysiikan tai kemian lakien tapaisia asioita, niin ne todellakin ovat Hegelin käsityksen mukaan abstrakteja ja ymmärryksen (*Verstand*) mukaisia. Näin ajatellen on perusteltua pitää ”dialektiikan lain” käsitettä mahdottomuutena: siellä missä dialektiikka astuu esiin, tällaiset lait tai lainomaisuudet aina kumoutuvat. Erityisesti monet ns. länsimarxistit ovat olleet sitä mieltä, että jo Engels olisi puhunut dialektiikan laeista jonkinlaisina kvasiluonnontieteellisinä kehityslakeina, jotka olisivat yhtä abstrakteja ja täsmällisiä kuin fysiikan lait ja sen lisäksi jollain salaperäisellä tapaa samalla myös ”dialektisia”. Tämä näkemys ei kuitenkaan tee oikeutta Engelsille ja mikä vielä tärkeämpää: silloin ei osata arvioida oikein neuvostomarxismin erityislaatua ja sitä miten omalaatuisesti ja omavaltaisesti se omiakin klassikkojaan tulkitsi.

2.3.1. Huomioita *Luonnon dialektiikan* taustasta

Engelsiä voidaan – ja tuleekin – arvostella epäselvistä ja harhaanjohtavista ilmaisuista, joiden takana varmasti on myös epäselvää ajattelua. Engelsin tapainen harrastelija ei enää

1800-luvun lopulla voinut tuntea kovin perusteellisesti luonnontieteiden koko laajaa kenttää. Erityisen selvästi tämä käy ilmi *Luonnon dialektiikan* matematiikkaa koskevasta jaksosta.⁵³⁸

Engels puhui dialektiikan laeista siis oikeastaan vain *Anti-Dühringissä* ja *Luonnon dialektiikassa*. Molemmat teokset – mikäli *Luonnon dialektiikkaa* voidaan teoksena pitää – ovat hyvin poleemisia. Eugen Dühring (1833–1921) muistetaan nykyään vain Engelsin häneen kohdistamasta arvostelusta ja ehkä myös antisemitistisistä kirjoitelmistaan.⁵³⁹ Hän alkoi saada 1870-luvulla kannatusta omille opeilleen myös työväenliikkeen piirissä, joten Engels katsoi velvollisuudekseen kirjoittaa hänen katsomuksistaan perinpohjaisen arvion. Mitenkään mieluisana hän ei tätä tehtävää pitänyt.⁵⁴⁰

Myös *Luonnon dialektiikka* oli lähtökohdiltaan poleeminen teos. Sen kohteena oli Saksassa 1800-luvun puolivälissä suureen suosioon noussut luonnontieteellinen materialismi, jonka näkyvimpiä edustajia olivat Ludwig Büchner (1824–1899), Carl Vogt (1817–1895) ja Jacob Moleschott (1822–1893). Mutta uransa alkuvaiheessa myös monet nimekkäät luonnontieteilijät, esimerkiksi kemisti Justus Liebig⁵⁴¹ (1803–1873), fyysikko ja fysiologi Hermann Helmholtz (1821–1894) sekä psykologi ja fysiologi Wilhelm Wundt (1832–1920), esittivät samantyyppisiä ajatuksia. Tosin he halusivat pysyä selvästi erillään varsinaisista luonnontieteellisistä materialisteista.

Monien nykyistenkin reduktionistien tavoin luonnontieteelliset materialistit uskoivat löytäneensä – etenkin ihmistä ja yhteiskuntaa koskeville – tieteille ehdottoman lujan perustan, jonka varaan ne voitaisiin rakentaa joidenkin sellaisten metodisten sääntöjen mukaan, mistä Descartes aikoinaan haaveili. Lisäpontta tällaisille pyrkimyksille antoi ensinnäkin se kasvaava arvostus, jota luonnontieteitä kohtaan alettiin tuntea teollistumisen, tekniikan ja lääketieteen kehityksen myötä. Auguste Comte oli tuskin ainoa, joka uskoi, että tulevaisuudessa ihmisen ja yhteiskunnan ongelmia voitaisiin ratkaista samoin periaattein, millä insinöörit laativat ja parantelivat konstruktioitaan. Sitä varten oli vain löydettävä ihmisen toimintaa ja yhteiskunnan prosesseja ohjaavat ”sosiaalifysiikan” lait.

Monet tuon ajan luonnontieteellisen ajattelun suuret innovaatiot, erityisesti energian häviämättömyyden laki sekä Darwinin evoluutioteoria, avasivat tässä suunnassa huimaavia näköaloja.

Kolmantena voitaisiin mainita vielä eräät kemian saavutukset, joiden myötä orgaanisten ilmiöiden havaittiin noudattavan samoja lakeja kuin epäorgaanistenkin. Ne kavensivat ja maldalsivat niitä kuiluja, joka olivat erottaneet elollisen elottomasta tai ihmisen muusta luonnosta.⁵⁴² Ainakin luonnontieteellisten materialistien mukaan ne olivat häviämässä olemattomiin. Näin ”sosiaalifysiikka” tai jokin muu yhtenäinen teoria ihmisestä yhteiskunnallisena tai historiallisena olentona voitiin liittää aukottomasti fysiikkaan.⁵⁴³

* * *

Erityisesti 1870- ja 1880-lukuja on Saksan historiassa luonnehdittu erityisen kulttuuritaistelun (*Kulturkampf*) vuosiksi, jonka pääosapuolina olivat katolinen kirkko ja protestanttisen Preussin johdolla yhtenäistynyt ”maallinen” valtiovalta. Tämä kamppailu heijastui myös tieteen ja filosofian piiriin, missä syntyi erityinen materialismikiista (*Materialismusstreit*). Sii-

nä ääripäitä edustivat yhtäältä luonnontieteelliset materialistit, joiden mukaan jo tuon ajan luonnontiede pystyi ratkaisemaan kaikki ajateltavissa olevat ongelmat – mukaan lukien uskonnolliset, eettiset, esteettiset tai poliittis-sosiaaliset ongelmat. Päinvastaisen ääriryhmän muodosti kirkollis-konservatiivinen taantumus, joka saattoi hyvin aggressiivisesti vastustaa jopa puhtaasti luonnontieteellistä tutkimusta.⁵⁴⁴

Saksan nopeasti kasvava professionaalistuva tiedemieskunta ei halunnut liittyä kumpaankaan ryhmittymään. Heidän yleisen asennoitumistapansa tärkeäksi tulkiksi kohosi maineikas hermofysiologi Emil Du Bois-Reymond (1818–1896) ja hänen ”ignorabilisminsa”. Hänen tunnetuimpia kontribuutioitaan luonnontieteellisen tiedon pätevyyden rajoista käytyyn keskusteluun oli Preussin tiedeakatemiassa vuonna 1880 pidetty laaja esitelmä *Die sieben Welträtsel*. Siinä hän esitteli seitsemän sellaista maailmanarvoitusta, joita luonnontiede ei hänen mukaansa ollut kyennyt, eikä todennäköisesti koskaan kykenisikään ratkaisemaan. Tällaisia ongelmia olivat hänen mukaansa kysymys materian perimmäisestä olemuksesta, kysymys liikkeen alkuperästä, elämän synnyn ongelma, luonnossa ilmenevän tarkoituksenmukaisuuden ongelma, psykofyysinen ongelma (hermotapahtuman ja aistivaikutelman yhteyden ongelma), kielen ja rationaalisen ajattelun synnyn ongelma sekä lopulta tahdonvapauden ja kausaalisuuden yhteensovittamisen ongelma.⁵⁴⁵

* * *

Engels tunsii jäävänsä kaikkien mainittujen ryhmittymien ulkopuolelle. Hän oli materialisti, mutta suhtautui kriittisesti tai jopa vihamielisesti luonnontieteelliseen materialismiin, erityisesti sen reduktionismiin. Vastoin heidän näkemyksiään Engels uskoi ”luonnon tekevän hyp-päyksiä”, joita hän kutsui laadullisiksi harppauksiksi (*die qualitative Sprung*), eikä hän liioin halunnut selittää historiaa ja ihmisen käyttäytymistä esimerkiksi biologian avulla. Materian liikemuodot olivat laadullisesti toisistaan eroavia.⁵⁴⁶

Kirkollis-konservatiivisen ”obskurantismien” kanssa hänellä ei luonnollisestikaan ollut mitään tekemistä, mutta toisaalta pyrkimys kokonaisvaltaiseen maailmankäsitykseen erotti hänet myös ”ignorabilisteista”. Engels oli siis monisti niin ontologisessa kuin tietoteoreettisessa mielessä: maailmassa ei materian ohella ollut mitään ei-materiaalista substanssia – eikä se myöskään jakautunut tietokykyjemme ulottuvilla ja niiden ulottumattomissa oleviin alueisiin. Nykyajan termein Engelsin filosofiaa voitaisiin kutsua monistiseksi ja emergentiksi materialismiksi. *Luonnon dialektiikasta* oli tarkoitus tulla tällaisen maailmankatsomuksen esitys.

Sven-Eric Liedmanin mukaan tässä projektissa Engelsillä oli kolme tärkeää esikuvaa: Marxin *Pääoma* sekä Hegelin filosofinen järjestelmä (erityisesti ”*Naturphilosophie*”). Kolmantena esikuvana hän mainitsee aikalaisten – erityisesti Auguste Comten tai Herbert Spencerin – luonnontieteellis-positivistiset järjestelmät. Neuvostoliittolainen Bonifati Kedrov on puolestaan kytkenyt Engelsin ja hänen *Luonnon dialektiikkansa* jo renessanssiajan alussa syntyneeseen ”ensyklopedismien” perinteeseen.⁵⁴⁷

Liedmanin tapa puhua Engelsin kolmesta erilaisesta ja toisiinsa sekoittuneesta vaikuttimesta on toimiva ja järkevä. Neuvostomarxisteillahan on ollut tapana pitää Marxia ja Engel-

siä täysin identtisinä kaksosina niin, ettei heidän ajatustavoissaan olisi ollut minkäänlaisia eroavuuksia. Useat ns. länsimarxistit ovat taas ajautuneet toiseen äärimmäisyyteen: heidän mukaansa Marxin ja Engelsin filosofiat eroaisivat äärimmäisen radikaalisti toisistaan. Heidän mukaansa vain Marx olisi ollut kriittinen ja autenttisesti dialektinen ajattelija, kun taas Engels olisi ollut jonkinlainen vulgaari positivist Spencerin ja erityisesti Comten hengessä.⁵⁴⁸

Liedman on löytänyt kiinnostavia yhtymäkohtia Marxin *Pääoman* taustalla olevien intressien ja Engelsin luonnontieteiden filosofiaa koskevien harrastusten välillä. *Pääomahan* oli yhtäältä klassisen englantilaisen poliittisen taloustieteen esitys eräin lisäyksin (esimerkiksi lisäarvoteoria, pääoman kasautumisen eräät paradoksit jne.), mutta se oli myös koko tämän ajattelun kritiikkiä, ”arvostelevaa tarkastelua”. Jos *Pääoma* -teoksella tarkoitetaan nyt poliittisen taloustieteen arvostelevaa tarkastelua, niin silloin erityisen huomion ansaitsevat teoksen ensimmäiset luvut, jossa tarkastellaan tavaraa, työtä, käyttöarvoa, vaihtoarvoa sekä konkreettista ja abstraktia työtä. Toinen avainteksti on tietenkin niin sanotun *Grundrissen* johdantoluku.

Marxin mukaan porvarillinen poliittinen taloustiede ei malttanut pysähtyä kunnolla pohtimaan tavarahan ja työn arvoitusta, niitä historiallisia ja yhteiskunnallisia ehtoja, joiden vallitessa vaihtoarvo ja abstrakti työ saattoivat syntyä. Se otti tavarahan ja siihen liittyvät taloudelliset kategoriat ikään kuin annettuna, ikuisena luonnontuotteena. Marx halusi purkaa tämän näennäisen – fetissiksi muuttuneen – luontoperäisyyden ja osoittaa, että talouden rautaisilta vaikuttavien lainalaisuuksien takaa paljastui kuitenkin ihmisten yhteistoiminta ja sen eri muodot ja laitokset.⁵⁴⁹

Tämän aiheen kannalta onkin *Pääoman* ensimmäisen osan luku *Tavarahan fetissiluonne ja sen salaisuus* erityisen huomion arvoinen. Siinä todetaan muun muassa:

Tavaramuodon salaperäisyys johtuu siis yksinkertaisesti siitä, että se kuvastaa ihmisille heidän oman työnsä yhteiskunnallisen luonteen itse työn tuotteiden esineellisenä luonteena, näiden tuotteiden luonnostaan yhteiskunnallisina ominaisuuksina, ja siis myös tuottajien yhteiskunnallisen suhteen heidän kokonaistyöhönsä heidän ulkopuolellaan olevana esineiden yhteiskunnallisena suhteena.

...

Löytääksemme jotakin tätä vastaavaa, meidän täytyy paeta uskonnollisen maailman usvakeroksiin. Siellä ihmisaivojen tuotteet näyttävät eläviltä, keskenään ja ihmisten kanssa suhteissa olevilta itsenäisiltä olennoilta. Samoin on ihmiskäden tuotteiden laita tavaramaailmassa. Tätä minä sanon fetišismiksi, joka takertuu työn tuotteisiin, mikäli niitä tavaroina tuotetaan, ja joka siis on erottamattomasti tavaratuotantoon kuuluvaa.⁵⁵⁰

Siellä missä ”arkitajunta” näkee vain esineitä ja niiden suhteita, siellä Marx halusi opettaa ihmisen näkemään itsensä, oman työnsä, suhteensa toisiin ihmisiin ja luontoon. Silloin tällöin Marx vertasi tavarahan fetissiluonteen ja sen salaisuuden oivaltamista Oidipuksen tarinaan. Hän huomasi, että sfinksin arvoitukseen oikea vastaus oli ihminen (yleensä ihminen) – ja tarinan lopussa hän myös oivalsi, että hän (”juuri hän”) oli surmannut isänsä ja mennyt naimisiin äitinsä kanssa.

Engels ei kutsunut Büchneriä, Moleschottia tai Vogtia ajan tavaan mukaan luonnontieteellisiksi materialisteiksi (*Die naturwissenschaftlichen Materialisten*) vaan vulgaarimaterialisteiksi (*Die Vulgarmaterialisten*). Liedmanin mukaan termi on paralleeli Marxin käsitteelle ”vulgaaritaloustiede”. Vulgaaritaloustiedehän oli Marxin mukaan juuri sellaista, joka ei halunnut tai voinut porautua tavaran fetissiluonteeseen taakse ja nähdä siellä ihmisiä ja heidän yhteiskunnallisia suhteitaan. Engelsin mukaan vulgaarimaterialistit taas fiksoituivat jonkin materian liikunnan muotoon tai jonkin tyyppiin materiaaliin olioihin, halusivat pitää niitä maailmankaikkeuden perusolioina, sellaisina tiilikivinä, joista koko kaikkeus voitaisiin joidenkin selkeiden sääntöjen mukaan rakentaa. Tämä ”fiksoituminen” oli sitä, mitä Marx *Pääomassaan* kutsui fetisismiksi ja mitä Engels puolestaan kutsui Hegeliä mukailleen ja muunnellen metafysiikaksi.⁵⁵¹

Luonnon dialektiikka oli yritys esittää tieteet hierarkkisenä järjestelmänä ”yksinkertaisimmasta monimutkaisimpaan” – mekaniikasta ihmisen fysiologiaan ja lopulta historiaan. Engels puhuu esityksessään koko ajan liikkeestä tai liikunnasta (*Bewegung*) sekä niitä vastaavien olioiden tyypeistä, so. mekaniikan kappaleista, kemiallisista substansseista, biologisista organismeista jne. Paikoin vanhentunut ja virheellinenkin terminologia on usein estänyt lukijoita näkemästä, että Engels puhuu energian häviämättömyyden laista ja siihen kiinteästi liittyvästä ajatuksesta, että eri energian (liikkeen) muodot voivat muuttua toisikseen.⁵⁵²

2.3.2. Engels ”dialektiikan laeista”

Engelsin hierarkkinen käsitys luonnosta pyrki siis olemaan yhtäältä monistis-materialistinen ja toisaalta emergentti tai emergenssin salliva. Koko rakennelman perustana Engelsillä on se ajatus, että kaikki mitä on, on häviämättömän/ikuisen materian häviämätöntä/ikuista liikettä.⁵⁵³ Niinpä *Luonnon dialektiikkaan* sisältyvän tärkeän dialektiikka -fragmentin ensimmäinen – ja jostain syystä sulkeisiin asetettu – lause kuuluikin:

Kehiteltävä dialektiikan yleistä luonnetta tieteenä yhteyksistä, metafysiikan vastakohtana.⁵⁵⁴

Sitten Engels jatkaa:

Se on siis luonnon ja ihmisyhteiskunnan historia, josta dialektiikan lait abstrahoidaan. Ne eivät ole lainkaan mitään muuta kuin näiden molempien historiallisen kehityksen vaiheiden ja itse ajattelun yleisimpiä lakeja. Ja ne pelkistyvätkin pääasiassa kolmeksi laiksi:

laki määrän muuttumisesta laaduksi ja päinvastoin;

laki vastakohtien toistensa läpäisemisestä;

laki kieltämisen kieltämisestä.

Kaikkia näitä kolmea lakia Hegel kehitteli idealistiseen tapansa pelkkinä *ajattelun* lakeina: ensimmäistä ”Logiikan” ensimmäisessä osassa, opissa olemisesta; toinen täyttää hänen ”Logiikkansa” koko toisen, ja merkittävimmän osan, opin olemuksesta; kolmas esiintyy vihdoinkin peruslakina koko järjestelmän rakentamiselle.⁵⁵⁵

Tämä on siis itse asiassa ainoa kohta Marxin, Engelsin tai Leninin koko laajassa tuotannossa, jossa puhutaan dialektiikan laeista kolmen lain muodostamana järjestelmänä.⁵⁵⁶

* * *

Määrän laaduksi muuttumisen laki on Engelsin mukaan peräisin Hegelin logiikan ensimmäisestä osasta, ”olemisen logiikasta”. Hegelin mukaanhan pudas ja täysin määreetön oleminen ”oli” itse asiassa ”ei-mitään”. Olemisen ja ei-olemisen ”välimaastoon” syntyi puolestaan ”tulemisen” (kehkeytymisen, *Werden*) alue, joka oli määreeellistä (*bestimmtes*) ja ”paukuntunutta” (*daseindes*) olemista. Laatu (*Qualität*) on Hegelin logiikassa taas ensimmäinen, yksinkertaisin ja perustavin määreen kategoria (*Bestimmungskategorie*). Kun jotain määrättyä syntyy puhtaan olemisen ja ei-olemisen synteessä, niin ei synny mitään olioita vaan pelkkiä laatuja: punaista, keltaista, kuumaa, kylmää, painavaa, kevyttä jne. Määrän (*Quantität*) kategoria voi puolestaan syntyä vasta laadun jälkeen, sillä määrä on Hegelin mukaan ”pelkistynyttä” (so. yhtä aikaa kumoutunutta ja säilynyttä – *aufgehebe* – laatua). Täydellisessä pimeydessä on mieletöntä ryhtyä puhumaan valoisuuden asteista, se on mahdollista vasta kun ”valkeus on tullut”.

Engelsin puhe määrän muuttumisesta laaduksi näyttää kuitenkin poikkeavan selkeästi Hegelin ajatuskuluista, jonka mukaan määrä ei suinkaan muutu laaduksi vaan laadun kategoriasta kehkeytyy määrän kategoria. Mutta toisaalta Hegel puhui olemisen logiikassaan laadun ja määrän kategorioiden jälkeen kolmannesta olemisen logiikan keskeisestä kategoriasta, nimittäin mitasta (*das Maass*), joka hänen mukaansa oli laadun ja määrän välitöntä ykseyttä. Tämä kategoria ei kuitenkaan vastaa meille tuttua mittayksikön (km, l, € jne.) käsitettä, vaikka nekin ovat ”laadun ja määrän ykseyksiä”. Puhuessaan mitasta hän tarkoittaa jotain samaa kuin Herakleitos, jonka mukaan ”mikään ei voi ylittää mittaansa”. Kun puhumme jonkin olion, vaikkapa puun, mitasta, on meillä mielessämme kimppu määrällisiä ja laadullisia ominaisuuksia. Määrälliset ominaisuudet voivat muuttua tietyissä rajoissa, esimerkiksi täysikasvuisten puiden korkeudet voivat vaihdella muutamasta kymmenestä senttimetrillä kymmeniin metreihin. Kun tällaiset määrälliset ominaisuudet ylittävät tietyn – vaikkakin usein hyvin epämääräisen – rajan, koko hahmo muuttuu myös ”laadullisesti”.⁵⁵⁷ Engels tunki epäilemättä mitan kategorian, mutta jätti sen pois luonnosmaisista muistiinpanoistaan yksinkertaisesti lyhyden vuoksi. Neuvostomarxismien kokonaisuuteen se alkoi ilmaantua vasta 1970-luvulla.⁵⁵⁸

* * *

Dialektiikan toinen laki *a la* Engels, *vastakohtien ykseyden ja taistelun laki*, on jonkinlainen aforistinen, mutta ylimalkainen tiivistelmä siitä, mistä hänen mukaansa on kyse Hegelin logiikan toisessa, olemuksen logiikkaa koskevassa osassa. Bertrand Russell puhui useissa yhteyksissä sellaisista filosofeista, joiden mukaan todellisuus oli kuin kulho hyytelöä sekä niistä, joiden mukaan se oli pikemminkin sangollinen hauleja. Hegel kuului ensimmäiseen ja Russell itse taas jälkimmäiseen ryhmään.⁵⁵⁹

Jos maailmankaikkeus on kuin sangollinen hauleja, niin siinä tapauksessa sen loogiset perusoliot ovat kuin Demokritoksen atomeja: jakamattomia, kulumattomia, täysin ”umpinaisia” ja ikuisesti samana pysyviä. Niin Demokritoksen, Russellin kuin nuoren Wittgensteininkin mukaan kaikki ”isommat oliot” tai kompleksiset tosiseikat olivat tällaisten atomien yhdistelmiä. Kaikki yhdistelmät ovat vieläpä sellaisia, että yksittäiset atomit pysyvät niissä täysin muuttumattomina. Tällaisissa yhdistelmissä yksittäinen ”atomi” voidaan aina periaatteessa korvata toisella, sen kanssa identtisellä atomilla ilman, että kokonaisuus muuttuu miksikään. Perusoliot eivät myöskään muutu miksikään vaikka niiden yhdistelmät kaiken aikaa syntyvät ja häviävät. Tällaista logiikkaa tai logiikkaan liittyvää ontologiaa kutsutaan ekstensionaaliseksi.⁵⁶⁰

Hegelin maailmaa voidaan todellakin verrata kullholliseen hyytelöä. Mitkään oliot eivät ole itsenäisiä saarekkeita tai erillisiä hauleja, vaan jokainen olio on kaikkien suhteidensa kokonaisuus. Suhteistaan erotettuna ja uusiin suhteisiin asetettuna olio muuttuu, joskin se hegeliläisen ajatustavan mukaan voi säilyttää myös identiteettinsä. Mutta Hegelin ajattelussa identiteetti on kehittyneemmässä ja konkreettisemmässä muodossaan aina jotain, mikä pitää sisällään myös erilaisuuden ja ristiriidan.⁵⁶¹

Jos esimerkiksi tapaan koulutoverini ensimmäistä kertaa kahteenkymmeneen vuoteen, tunnistan hänet pienen ponnistelun jälkeen ”samaksi Osmoksi”, niin tämä identiteetti ja samuus ei kuitenkaan ole Hegelin termein ilmaistuna ”abstraktia identtisyyttä”, sitä joka ilmaistiin perinteisessä logiikassa identtisyyden lakina $A=A$.⁵⁶² Osmo on yhtäältä ”se sama Osmo”, mutta toisaalta jotakin muuta, esimerkiksi perheenisä, arvostettu lääkäri jne. Hegel ja Engels ovat sitä mieltä, että kaikki maailmankaikkeuden oliot ovat kuvatulla tavalla ”ristiriitaisia”, itsensä kanssa yhtä aikaa identtisiä ja epäidenttisiä. Vain koko maailmankaikkeus, koko totaliteetti, on itsensä kanssa täysin identtinen. Filosofian historiassa tuskin on Hegelin ohella toista ajattelijaa, jonka logiikka ja siihen liittyvä ontologia olisivat yhtä radikaalisti ja johdonmukaisesti intensionaalisia. Engelsille tämä periaate oli tärkeä, koska hän halusi purkaa ne fetissoituneet perusoliot tai periaatteet, joiden varaan luonnontieteelliset materialistit pyrkivät rakentamaan koko maailmankuvansa. Tässä suhteessa hänen luonnontieteellisen materialismin kritiikkinsä on todellakin samansuuntaista kuin Marxin taloustieteen arvostelu.

* * *

Dialektiikan kolmas laki, kieltämisen kieltämisen laki, rakentaa sillan ”alempien” ja ”ylempien” tai yksinkertaisempien ja monimutkaisempien energiamuotojen välille. Periaate ei ole Hegelin filosofiassa niin suuressa ristiriidassa terveen järjen tai logiikan kanssa kuin joskus on ehkä kuviteltu. Hegelin lähtökohtana on nimittäin Spinozan filosofiasta tuttu periaate, jonka mukaan *omnis determinatio est negatio* – eli jokainen määre on negaatio. Kun esimerkiksi jokin pinta on sininen, niin se ei samaan aikaan voi olla punainen; jos jokin puu on havupuu, se ei samaan aikaan voi olla lehtipuu ja jos se on vielä mänty, se ei voi samaan aikaan olla kuusi jne. Mutta jos jokin puu määritellään havupuuksi, se ei lakkaa olemasta puu – tai jos havupuu määritellään männyksi, se ei samalla lakkaa olemasta havupuu eikä liioin pelk-

kä puu. Karkeasti ottaen hegeliläisessä negaation negaatioissa on kysymys tämän tyyppisistä asioista, vaikka se ei tietenkään tyhjennä käsitteen koko sisältöä.⁵⁶³

Luonnon dialektiikan yhteydessä Engels oli siis kiinnostunut liike- tai energiamuotojen hierarkiasta ja siinä yhteydessä hän uskoi kolmannen dialektiikan lain olevan oivallinen Ariadneen lanka: Hegelin tavoin hän piti mekaniikan lakeja kaikkein yksinkertaisimpina, mutta samalla myös abstrakteimpina liikkeen lakeina. Niissä oli kyse pelkästä paikanmuutoksesta avaruudessa. Fysikaaliset lait olivat Engelsin mukaan pelkkien mekaniikan lakien negaatio sanan edellä esitellyssä mielessä: ne eivät siis kumonnet mekaniikan lakeja vaan sisällyttivät ne jollain erityisellä tapaa itseensä ja olivat astetta konkreettisempia. Sama päti fysiikan ja kemian sekä edelleen kemian ja biologian suhteisiin. Biologisissa prosesseissa ei Engelsin mukaan tapahtunut mitään sellaista, mikä olisi kemiallisesti ollut mahdotonta – esimerkiksi hapettuminen ei elämänilmiöissäkään koskaan voinut sitoa energiaa vaan ainoastaan luovuttaa sitä.⁵⁶⁴

* * *

Omaan kontekstiinsa asetettuina Engelsin pohdinnat luonnon- tai luonnontieteiden dialektiikasta eivät ole läheskään niin outoja kuin miltä ne ovat kuulostaneet. Engels paljastuu melko tyyppilliseksi 1800-luvun loppupuolen eurooppalaiseksi yksityisoppineeksi, jonka yleissivistys on kunnioitettavan laaja, mutta paikoin auttamattoman pinnallinen ja harrastelijamainen. Vaikka hänen kritiikkinsä niin Dühringiä kuin luonnontieteellistä materialismiakin kohtaan oli ilmeisen perusteltua ja vaikka hänen luonnon dialektiikkansa sisältääkin samantyyppisiä aineksia kuin esimerkiksi monet modernin emergentin materialismin edustajien näkemykset, niin tämän päivän luonnontieteille tai niiden filosofialle ei hänellä ole kovin paljoa annettavaa. Moderni tieteenfilosofia ja sen edustajien työt ovat yksinkertaisesti parempia ja täsmällisempiä.

Luonnontieteiden kehitys on sitten Engelsin päivien ollut valtaisa ja ainakin eräässä suhteessa täysin päinvastaista, mitä hän oletti. Hänhän totesi *Luonnon dialektiikan* johdannossa, että erikoistumisen ja tosiasioiden keräilyn aika olisi luonnontieteissä jäämässä taakse ja edessä olisi yhteenvetojen ja suuren synteetin aika.⁵⁶⁵ Ehkä tällaiset synteetit ja pyrkimykset kokonaisnäkemykseen olisivat olleet hyödyllisiä, mutta erikoistuminen ja tieteellisen maailmankuvan pirstaloituminen on ollut tosiasiallista, toteutunutta historiaa.⁵⁶⁶

2.4. Dialektinen ja muodollinen logiikka neuvostomarxismissa 1930–1938/1940.

Vielä kaksikymmentäluvulla Neuvostoliitossa oli muutamia marxilaisiakin filosofijsia, joiden mukaan muodollinen logiikka oli filosofian oleellinen osa, ehkä vähäinen (”*kurz und trocken*”) mutta kuitenkin välttämätön. Merkittävistä ”kaksikymmenlukulaisista” myönteisesti muodolliseen logiikkaan suhtautuivat ainakin L. Akselrod-Ortodoks, V.F. Asmus ja A. Varjaš.⁵⁶⁷ Sen sijaan Deborinin kanta oli alusta saakka kielteinen – muodollinen logiikka oli hänestä formalismia, idealismia ja metafysiikkaa.⁵⁶⁸ Kolmekymmenluvun alussa tuo horju-

va asenne muodollista logiikkaa kohtaan muuttui täysin kielteiseksi, mikä tuotiin myös painokkaasti esiin. Esimerkiksi *DiIM*:ssä ja *DM*:ssä muodollisen logiikan kritiikille oli omistettu omat lukunsa ja *Projekt*:ssa määrätuntinsa, mutta tämän lisäksi se kulki punaisena lankana koko dialektiikkaa koskevien esitysten läpi. Kyseiset esitykset valmensivat lukijoitaan taisteluun dialektiikan puolesta muodollista logiikkaa vastaan.⁵⁶⁹

Monet vaikutusvaltaiset neuvostomarxismen kriitikot ovat Popperin tavoin – ja ilmeisen usein häntä seuraten – väittäneet, että Neuvostoliitossa oltaisiin (Hegelin pimeiden oppien mukaisesti!) yksinkertaisesti luovuttu logiikan perusperiaatteista: esimerkiksi identiteetin, ristiriidan ja kolmannen poissuljetun laista. Erityisen kohtalokkaat seuraukset olisivat olleet tietysti ristiriidan laista luopumisella, sillä silloinhan häviävät kaikki erot toden ja epätoden, pätevän ja epäpätevän väliltä. Aivan näin yksinkertainen ei asia kuitenkaan ollut, eikä elämä Neuvostoliitossa aivan niin villiä ollut, että mistä hyvänsä asiasta A olisi kuka hyvänsä voinut väittää mitä hyvänsä (so. ”A on B” ja samalla ”A ei ole B”)

Näytösoikeudenkäyntienkin järjestäjät näkivät paljon vaivaa kerätessään erilaisia ”todisteita” ja puristaessaan syytetyiltä tunnustuksia, jotka ”vastaansanomattomasti osoittivat” kanteet tosiksi. Jos esimerkiksi logiikan ristiriidan laista oltaisiin luovuttu, kaikki tuollainen olisi ollut täysin turhaa, koska erään tunnetun logiikan säännön mukaan silloin kaikki olisi ollut muutenkin totta – tai epätotta. Mutta ilmeisestikään näin ei ollut! Omalla omalaatuisella tavallaan looginen johdonmukaisuus – tai ainakin johdonmukaisuuden vaikutelma – oli tuolloin hyvin korkealle arvostettua.⁵⁷⁰

On siis kysyttävä tarkemmin, mitä tuon ajan neuvostomarxismi ei halunnut hyväksyä, kun se ei halunnut hyväksyä muodollista logiikkaa. Ongelman ratkomisen voi aloittaa perehtymällä seuraavaan *DM*:n tekstikatkelmaan:

Dialektisen materialismin perusteita esittäessämme lähdimme siitä näkemyksestä, että objektiivinen todellisuus – luonto ja yhteiskunta – kuten myös inhimillinen tietoisuus kehittyvät dialektisesti. Mutta tästä ei välttämättä seuraa, että kaikki ihmiset ajattelisivat dialektisesti, etteikö ihmiskunnan yhteiskunnallisessa kehityksessä tulisi vastaan aikakausia, jolloin vallitsevana ajattelumuoto on ei-dialektinen tai antidialektinen, formaalis-looginen.

Formaali logiikka on olemukseltaan vastakkaista dialektiikalle. Se syntyi vastakohtaksi dialektiikalle, sen historiallinen kehitys ja kaikki sen eri muodot ovat syntyneet taistelussa dialektiikkaa vastaan. Totesimme jo aikaisemmin, että alkukantaisen ihmisen ajattelu oli omalla vaistomaisella ja naivilla tavallaan dialektista. Sille oli ominaista jäykkien ja muuttumattomien, ikuisiksi ajoiksi eri olioiden välille vedettyjen rajojen puuttuminen, tapa tarkastella vastakohtia ykseytenä, ajatuksen joustavuus ja notkeus. Mutta tietenkin alkukantaisissa yhteisöissä elävien ihmisten maailmankuva oli kaikesta huolimatta vielä varsin köyhä ja vajavainen.

Yhtäältä ei ole mitään epäilystä siitä, etteikö ajattelun yleismaailmallis-historiallisessa kehityksessä formaalilla logiikalla olisi ollut edistyksellinen rooli. Se perustui siihen tosiseikkaan, että eri olioiden ja ilmiöiden yksityiskohtainen tutkimus oli välttämätöntä, oli jäseneltävä ja tarkasteltava analyttisesti objektiivisen todellisuuden olioita ja niiden ominaisuuksia ja ilmene- mismuotoja vallankin silloin, kun ne olivat suhteellisen pysyviä. Tämä merkitsi väistämättä myös sitä, että formaalis-looginen tarkastelutapa oli historiallisesti väistämätön niissä oloissa, kun oli yhtäältä ilmaantunut tarve syventää tietoja aineellisista olioista ja prosesseista, mutta toisaalta tiede ei ollut vielä niin kehittynyttä, että se olisi voinut käsittää aineellisen maailman yhtenäisenä kokonaisuutena, jonka kaikki osat ovat jatkuvassa vaikutusyhteydes-

sä toistensa kanssa. Mutta toisaalta muodollinen logiikka ilmensi hallitsevien, riistävien ja orjuuttavien yhteiskuntaluokkien etuja. Ne eivät pyri ikuistamaan ja säilyttämään valtaansa vain käytännöllisin, taloudellisin ja sosiaalisin tai kaikin valtiokoneistonsa tarjoamin keinoin, vaan ne pyrkivät perustelemaan myös teoreettisesti tai siunaamaan ideologisesti olemassa olevan riistojärjestelmän ja luokkajaon.

Pitkän historiallisen kehitystiensä varrella muodollinen logiikka ei ole liittänyt itseensä vain pelkkää taantumuksellista aateroinaa vaan myös kehityskelpoisia aineksia, joita dialektisen materialismin on mahdollista kriittisesti työstää edelleen. Dialektinen materialismi ei voi yksioikoisesti hylätä monia sen arvostelmia, päätelmiä ja yleensä todistamisen lajeja koskevia aikaansaannoksia niiden dogmaattisuudesta, puisevuudesta tai absolutismista huolimatta.⁵⁷¹

Se muodollinen logiikka, jonka kolmekymmentäluvun alun neuvostomarxistit leimasivat formalistiseksi, subjektivistiseksi, metafyyksiseksi ja idealistiseksi, oli ensinnäkin ns. traditionaalista logiikkaa, logiikkaa jota esimerkiksi professori Kant oli luennoillaan opettanut. Modernista (Booleen, Frege, Russellin ja heidän seuraajiensa luomasta) logiikasta ei näissä keskusteluissa ollut lainkaan kysymys, ei varsinkaan niiden alkuvaiheessa 1930-luvulla.

Toiseksi he käsittivät muodollisen logiikan ”kantilaiseksi” vielä syvemmissäkin merkityksessä, koska heidän mukaansa ”muodolliset loogikot” olivat aina pitäneet logiikan lakeja Kantin tavoin ”transsendentaalisesti subjektiivisina” – siis ihmisen tietokyvyn formaalisina edellytyksinä. Kolmanneksi muodollinen logiikka merkitsi heidän mukaansa väistämättä sitä, että ajattelun muotoja pidettiin muuttumattomina ja eräällä tapaa toisistaan riippumattomina, mikä neuvostomarxismissa tarkoitti juuri metafysiikkaa. Neljänneksi muodollinen logiikka – tai muodollisen logiikan tutkimat ajattelun muodot – olivat neuvostomarxistien mukaan aina niiden sisällöstä riippumattomia.⁵⁷²

Osa näistä väitteistä on mitä ilmeisimmin virheellisiä (kaikki muodollinen logiikka ei ole välttämättä kantilaista) – osa taas tosia (muodollisessa logiikassa arvostelmien, päätelmien jne. konkreettinen sisältö sivuutetaan). Tässä yhteydessä kuitenkin on tärkeää vain se, että kaikki tuollaiset asettamukset olivat neuvostomarxistien mukaan virheellisiä tai ainakin ne oli välttämätöntä ”ylittää”. Niinpä:

- 1) Dialektinen logiikka oli logiikan kehityksen uusi, korkeampi vaihe.
- 2) Dialektisen logiikan lait eivät olleet ”transsendentaalisesti subjektiivisia”, ihmisen tietokyvyn transsendentaalisia edellytyksiä, vaan objektiivisen, tiedostavasta subjektista riippumattoman todellisuuden lainalaisuuksia.
- 3) Dialektinen logiikka ei pitänyt ajattelun muotoja muuttumattomina, ”kertakaikkisesti annettuina” vaan muuttuvina, kehittyvinä ja toisistaan riippuvina.
- 4) Dialektinen logiikka ei tarkastellut loogisia muotoja sisällöstä irrallaan.

Modernin logiikan näkökulmasta tällaiset vaatimukset näyttävät kuta kuinkin käsittämättömiltä, mutta vertailukohtana on siis traditionaalinen logiikka ja Kantin logiikan filosofia, jonka ylittämisen tai radikaalin edelleen kehittämisen myös Hegel otti tehtäväkseen. Nyt onkin järkevää tarkastella pääpiirteissään sitä, mitä Hegel oikein teki (perinteiselle) logiikalle, avasiko hän portit täydelliselle mielivallalle kumoamalla ne logiikan peruslait, joita oli ainakin Aristoteleesta saakka tietoisesti pidetty kaiken järjellisen ajattelun välttämättöminä ehtoina?

2.4.1. Hegel ja muodollinen logiikka

On kiistatonta, että Hegel kritikoi perinteisen logiikan kolmea ns. peruseriaatetta, identiteetin, ristiriidan ja kolmannen poissuljetun lakia. Mutta missään tapauksessa hän ei vaatinut niiden yksioikoista hylkäämistä. Pikemminkin hänen arvostelunsa oli näiden pätevyysalueen tarkastelua, jota voitaisiin kaiken lisäksi pitää enemmän ontologisena kuin perinteisessä mielessä loogisena. Hän ei siis ole missään kehitellyt mitään sellaista ”logiikan systeemiä”, missä identiteetin, ristiriidan tai kolmannen poissuljetun laki oltaisiin hylätty.

Hegel käyttää, kuten tunnettua, sanaa ”logiikka” muutenkin tavalla, joka poikkeaa niin tuon sanan modernista kuin perinteisestäkin merkityksestä. Hänen logiikallaan oli aina kolme puolta tai momenttia: abstrakti eli ymmärryksen mukainen, dialektinen eli negatiivisen järjen mukainen sekä spekulatiivinen eli positiivisen järjen mukainen. (*die abstracte oder verständige, dialektische oder negativ-vernünftige, speculative oder positiv-vernünftige*).⁵⁷³ Näistä logiikan puolista vain ensimmäinen – so. abstrakti eli ymmärryksen mukainen – on sellaista, minkä alueelle logiikka tuon sanan tavanomaisemmassa merkityksessä yhtenä osiona kuuluu.

Mainitut logiikan kolme puolta tai momenttia eivät Hegelin mukaan kumoa vaan edellyttävät toinen toisensa. Ne eivät myöskään ole logiikan peräkkäisiä kehitysvaiheita esimerkiksi niin, että muodollinen logiikka olisi jokin logiikan varhaisempi tai alkeellisempi vaihe suhteessa dialektiseen tai spekulatiiviseen logiikkaan.

Hegel jakoi logiikkansa kolmeen osaan myös toisella tapaa: olemisen (*Sein*), olemuksen (*Wesen*) ja käsitteen (*Begriff*) logiikkaan. Voimme alustavasti havainnollistaa tilannetta seuraavalla ristiintaulukolla:

	Olemisen logiikka	Olemuksen logiikka	Käsitteen logiikka
Abstrakti, ymmärryksen mukainen	Oleminen	Samuus/identtisyys	Subjekti
Dialektinen, negatiivisesti järjenmukainen	Ei-oleminen	Eroavuus, ristiriita, Vastakohta	Objekti
Spekulatiivinen, positiivisesti järjenmukainen	Tuleminen Laatu Määrä Mitta	Perusta ; Olemus ek-sistenssin perustana; Ilmiö; Todellisuus.	Idea

Taulukko 4. Hegelin logiikan jäsennessä pääpiirteittäin

Hegel kutsui logiikkansa kahta ensimmäistä osaa, olemisen- ja olemuksen logiikka, yhdessä objektiiviseksi logiikaksi, kun taas kolmas, käsitteen logiikka, oli hänen mukaansa taas

subjektiivista logiikkaa. Kuten jo edellä todettiin, perinteinen muodollinen logiikka oli eräs käsitteen logiikan (so. subjektiivisen logiikan) osa. Kaikkialla muualla hän käsittelee kysymyksiä, joita filosofiassa on tavallisesti kutsuttu ontologisiksi.

Ensimmäinen kehä tai ”kierros”, jonka Hegel logiikassaan tekee, koskee kaikkein abstrakteinta ja yksinkertaisinta käsitettä, nimittäin olemista. Se on kaikkein ilmeisin ja yleisin kategoria, joka sulkee sisäänsä kaiken, ”olemisen koko rikkauden”. Mutta toisaalta se on myös kaikkein köyhin, sillä puhdas, kaikista määreistään riisuttu oleminen, kalpenee pelkäksi olemattomuudeksi. Näin Hegelin mukaan kaikki oleva on itse asiassa jotain tulevaa tai tapahtuvaa, siis olevan ja ei-olevan yhdistelmää. Tällainen oleminen ei ole enää puhdasta vaan myös määreistä – *bestimmtes, daseiendes Sein* – olemista. Olemisen logiikan keskeisin osa koostuu olemista määrittelevien kategorioiden – laadun, määrän ja mitan – kehittelystä.

Olemuksen logiikka on aiheemme kannalta erityisen kiinnostava siksi, että juuri siinä Hegel yhtäältä myöntää – ja toisaalta sitten ”kumoaa” – perinteisen logiikan kolme peruseriaatetta: identiteetin, ristiriidan ja kolmannen poissuljetun lain. Hegelin mukaan oleminen oli välitöntä – pelkkää laatua, määrää ja mittaa. Tässä logiikassa on näin vain punaista, sinistä, pitkää ja lyhyttä, mutta ei vielä mitään (”sitä jotain”), mikä olisi punaista, sinistä jne. Tämä ”jokin” alkaa kehkeytyä olemisen logiikan viimeisessä, mittaa käsittelevässä osassa.

Olemus ei ole enää ”välitöntä” vaan välittynyttä, reflektoituvaa olemista. Olemus on myös jotain pysyvää – Hegelin tunnetun määritelmän mukaan ”olemus on ollutta” – joka tulee esiin muuttuvina ilmiöinä. Alussa olemusta tarkastellaankin tällaisena pysyvyytenä, jonakin joka on identtistä itsensä kanssa (so. $A=A$). Hegelin käsityksen mukaan tarkastelun tällä tasolla myös ristiriidan ja poissuljetun kolmannen lait olivat päteviä.

Mutta jos olemusta tarkastellaan vain abstraktina identtisyysnä itsensä kanssa tai pelkkänä ”reflektoitumisena itseensä” – jos kivistä on lupa ajatella vain, että se on kiveä – niin koko olemus häipyy merkityksettömästi, se muuttuu pelkäksi näennäisyydeksi.

Ellei näin haluta käyvän on siirryttävä tarkastelemaan reflektoitumista sellaisena, jossa olemus ikään kuin jättää tai kieltää itsensä, reflektoituu johonkin toiseen. Näin on siirrytty samalla olemuksen logiikan toiseen, dialektis-kriittiseen ”momenttiin”. Nyt A ei ole pelkkä A vaan jotakin muuta. Kivi on aina jotain muuta kuin pelkkää kiveä. Se on esimerkiksi kovaa, liuskeista tietyllä tapaa lohkeavaa jne. Ilmiön ja olemuksen välillä on siis aina eroavaisuus ja tietyssä mielessä jopa vastakohta.

Olemuksen logiikan kolmas momentti yhdistää kaksi edellistä, abstraktin identtisuuden ja eroavuuden. Periaatteessa kysymyksessä ei ole sen mystisempi seikka kuin se, että kivistä puhuessamme meillä on aina mielessä jokin ”kiven olemus”, sen eksplisiitti tai implisiitti määritelmä. Kuitenkin jokainen kivi – jokainen kivilaji tai yksittäinen murikka – on jotain enemmän, jotakin muuta, kuin tuo kiven olemus. Kiven olemukseen kuuluvat piirteet eivät realisoidu tai ilmene hetkellisissä ilmiöissä – eivätkä välttämättä koskaan meidän kokemusmaailmassamme. Graniitilla on esimerkiksi määrätty sulamispiste, mutta tuskin kukaan omin silmin näkee sen sulavan. Kuitenkin tuolla olemuksella on jokin ”voima”, joka sitoo nuo erilaiset määreet yhteen. Nämä Hegelin pohdinnat olemuksesta, ilmiöstä, perustasta jne. eivät ole välttämättä kovin kaukana niistä keskusteluista, joita esimerkiksi Wienin piirin keskuu-

nessa käytiin fenomenalismista ja fysikalismista, koeteltavuudesta, verifioitavuudesta sekä dispositiokäsitteistä tai myöhemmin esimerkiksi kontrafaktuaalisuudesta.

Olemuksen logiikan ensimmäisessä momentissa Hegel siis lähti liikkeelle identiteetin (sekä myös ristiriidan ja kolmannen poissuljetun) laista. Toisessa momentissa ne kumoutuivat, mutta kolmannessa momentissa, niiden synteessä, syntyi koko joukko perinteisen ontologian kategorioita tai kategoriapareja: sisältö ja muoto, syy ja seuraus, vuorovaikutus, välttämättömyys ja sattuma jne. Tämän villimpää tai pimeämpää seutua ei siis ”ristiriitapariateen tuolta puolen” löydy.

* * *

Kun sitten Hegelin logiikan esityksessä siirrytään sen kolmanteen osaan eli käsitteen logiikkaan – tai toisen laskutavan mukaan toiseen osaan eli subjektiiviseen logiikkaan – niin sen ensimmäisestä osastosta tulee vastaan melkein koko perinteinen logiikka, erityisesti sen ns. alkeisoppi. Neuvostoliittolaisten filosofien olisi pitänyt tunnistaa se taas Kantin – subjektiiviseksi ja formaaliksi – logiikaksi.

Hegelille käsite oli ”substanssin vapaa, itselleen oleva mahti”. Käsite ei siis Hegelin mukaan ole vain niiden predikaattien luettelo, jotka sen intensioon kuuluvat eli ihminen ei ole vain järjellinen, puhuva, sosiaalinen, naurava, työtä tekevä, kädellinen jne. eläin vaan aina jotain sen ylittävää. Ihmisen käsite viittaa siihen ”mahtiin” tai punaiseen lankaan, joka sitoo nuo (ja lukemattomat muut) predikaatit yhteen. Käsite on Hegelille subjekti ja niinpä subjektiivisen logiikan ensimmäinen, abstraktin ja ymmärryksen mukaisen momentin mukaisen osan otsikkona onkin subjektiivinen käsite (*Der subjektive Begriff*)

Perinteinen logiikka – tai sen alkeisoppi – jakautui kolmeen osaan, oppiin käsitteestä, arvostelmasta ja päätelmästä.⁵⁷⁴ Hegelin vastaavat otsikot ovat lähes samat: käsite sellaiseenaan (*Der Begriff als solcher*), arvostelma ja päätelmä. Mitään erityisiä ”dialektisia” käsitteitä, arvostelmia tai päätelmiä ei esityksestä löydy, joskin sen huomion painopiste on muualla kuin tavanomaisten esitysten. Jos nimittäin tavanomaisten logiikan esitysten ydin oli oikean päättelyn ”tekniikka”, sen tutkiminen mitä annetuista premiseistä välttämättömyydellä seuraa ja mitä ei, niin Hegeliä kiinnostaa käsite subjektina, ”substanssin vapaana, itselleen olevana mahtina”. Tämä ei tarkoita sitä, että päättelyn muodollinen moitteettomuus olisi ollut hänelle jotenkin yhdentekevä asia.

Perinteisemmät logiikan esitykset ovat jakaneet käsitteet yksittäisiin (Sokrates) ja yleiskäsitteisiin (ihminen), moderni logiikka taas puhuu nimistä, predikaateista ja relaatioista. Niiden ohella on perinteisessä logiikassa puhuttu myös erityisestä (saks. *Besondere*) jonkinlaisena välittävänä kategoriana yksityisen ja yleisen välillä. Kun käsite oli Hegelille subjekti, niin tämän mukaisesti hän puhui yksityisestä, yleisestä ja erityisestä tuon subjektin momentteina.

Jos siis ajatellaan vaikkapa käsitettä kivi, niin erityisyyttä (*Besonderheit*) ovat siinä juuri käsitteeseen kuuluvat predikaatit, yleisyyttä se ”mahti” tai punainen lanka, joka sitoi nuo predikaatit yhteen ja yksityinen saadaan jälleen näiden kahden synteessä – tietyn kiven ”it-sessään ja itselleen olevana määreisytenä”.

Koska käsite on mainitulla tapaa subjekti – melkeinpä elävä subjekti – se ei voi olla vaila määreitään eli predikaatteja. Näin joudutaan siirtymään logiikan seuraavaan osaan, eli oppiin arvostelmasta. Hegelille on huomion arvoista sanan *das Urt(h)eil* (so. arvostelma) etymologia, joka viittaa juuri osiin jakautumiseen. Arvostelmaa muodostettaessa subjektina oleva käsite ikään kuin hajotetaan ja siitä nostetaan jotakin esiin, tai sanotaan jotakin ”ulos”. Kuten pelkän käsitteenkin kohdalla, Hegel kiinnittää myös arvostelmaopissaan erityistä huomiota siihen, miten eri tyyppisissä arvostelmissa yksityinen, yleinen ja erityinen kytkeytyvät yhteen sekä myös siihen, minkälaisia merkityksiä kopulana toimiva ”olla” -verbi niissä saa.

Subjektiivisen logiikan kolmas osasto on oppi päätelmistä. Kun arvostelmissa subjekti jakautui predikaatteihinsa, niin päätelmissä liikkeen suunta oli Hegelin mukaan päinvastainen. Jos meillä on kaksi arvostelmaa, esimerkiksi ”Sokrates on ihminen” ja ”Kaikki ihmiset ovat kuolevaisia”, meillä on myös kaksi predikaattia, jotka on ”vedetty erilleen” subjekteistaan: nimittäin ”ihminen” ja ”kuolevainen”. Näistä kahdesta arvostelmasta voidaan tunnetun säännön mukaisesti päätellä kolmas. Päätelmän avulla subjektille ”Sokrates” tuodaan – tai siihen voidaan liittää - uusi predikaatti, nimittäin ”kuolevainen”. Näin ”käsite sellaisenaan” alkaa ikään kuin elää jakautumalla predikaatteihinsa ja saamalla uusia predikaatteja päätelmien avulla.

* * *

Jos subjektiivinen käsite oli Hegelin mukaan ”substanssin vapaa itseään varten oleva mah-ti”, niin objekti oli jotain itsessään olevaa, jolle kaikki siitä eroava oli yhdentekevää. Äärimmäisiä esimerkkejä tällaisista ”itsessään olevista” objekteista Hegel mainitsee Leibnizin ”ik-kunattomat monadit”.⁵⁷⁵

Kaikkein yksinkertaisimmillaan objektit näyttäytyvät Hegelin mukaan mekanismeina, so. mekaniikan objekteina. Voimme tarkastella ulkokohtaisesti yhtä hyvin ihmistä kuin kiveä. Silloin voimme havaita niiden värin, painon erilaiset ympärysmitat tai kuvata niiden liikera-toja sopivassa koordinaatistossa. ”Kemistisessä” tarkastelussa ei ole niinkään kyse olioiden kemiallista ominaisuuksista, vaan siitä, että objektia tarkastellaan ”moninaisen ykseytenä”. Teleologinen objekti on puolestaan ”pyrkivä” ja se muistuttaa jossain määrin kybernetiikas-sa tarkasteltuja itseään sääteleviä olioita. Logiikan kolmannessa – ja päättävässä jaksossa – Hegel käsitteli ideaa, joka on sekä subjekti että objekti.

Näihin tarkasteluihin ei ole tässä yhteydessä syytä enempää puuttua, niin Hegelin filoso-fian ydintä kuin ne ovatkin.

2.4.2. Dialektiikka, logiikka ja 30-luvun alun neuvostomarxismi

Kolmekymmenluvun alun neuvostomarxismi päättyi dialektiikan järjestelmään, jossa oli kaksi peruseriaatetta (*printsipy*) ja kolme peruslakia sekä lisäksi oli ”joukko kategorioita”. Ne muodostivat sen objektiivisen dialektiikan, jonka heijastusta oli taas subjektiivinen dialektiik-

ka (so. logiikka, dialektinen logiikka, dialektinen metodi). Tämän rakennelman oli määrä korvata – ja korvatussaan ylittää formaali logiikka. Tuo kokonaisuus näyttää jonkinlaiselta kolleasilt, jonka eri osasten alkuperä on kohtalaisen helppoa jäljittää.

Dialektiikan ensimmäinen prinssiippi, (yleisen) yhteyden periaate, on peräisin Engelsin *Luonnon dialektiikan* dialektiikkaa käsittelevästä fragmentista, jonka mukaan oli ”kehittelävä dialektiikan yleistä luonnetta tieteenä yhteyksistä, metafysiikan vastakohtana”. Toinen periaate oli taas peräisin Leninin tietosana-artikkelista *Karl Marx*, jonka mukaan dialektiikka oli ”monipuolisin, rikassisältöisin ja syvällisin oppi kehityksestä”.

Dialektiikan kolme peruslakia – tai kolmen peruslain systeemi – oli puolestaan peräisin Engelsin fragmentista, jonka mukaan dialektiikka pelkistyi siis kolmeksi laiksi:

- laki määrän muuttumisesta laaduksi ja päinvastoin;
- laki vastakohtien toistensa läpäisemisestä;
- laki kieltämisen kieltämisestä.

Lakien esittelyssä poikettiin kuitenkin Engelsin järjestyksestä sikäli, että laki vastakohtista ja niiden ykseydestä esitettiin ensimmäisenä ja tärkeimpänä. Siinä kumarrettiin Leninin suuntaan, jonka *Filosofian vihkoista* löytyi seuraava tekstinkohta:

Yhtenäisen kahtiajakautuminen ja sen ristiriitaisten osien tiedostaminen ... on dialektiikan *y d i n* (eräs sen perustavimpia olemuksia, ellei perustavin).⁵⁷⁶

Tämä neuvostomarxismmin ydin voidaan vielä koota seuraavaan taulukkoon. Kolmantena osiona taulukossa on vielä dialektisen ajattelun ”metafyysiset vastineet”:

Dialektiikan laki/periaate	Dialektiikan lain/periaatteen lähde	”Metafyysinen” vastine
Yleinen yhteys	Engels, <i>Luonnon dialektiikka</i>	Olioita ja ilmiöitä tarkastellaan erillään
Kehitys	Lenin, esimerkiksi <i>Karl Marx</i> -artikkeli	Olioita tarkastellaan muuttumattomina
Vastakohtien ykseys ja taistelu	Lenin, <i>Dialektiikasta</i> Engels, <i>Luonnon dialektiikka</i>	Perinteisen logiikan kolme periaatetta.
Määrän muuttuminen laaduksi ja päinvastoin	Engels, <i>Luonnon dialektiikka</i>	Perinteisen logiikan kolme periaatetta
Kieltämisen kieltäminen	Engels, <i>Luonnon dialektiikka</i>	Perinteisen logiikan kolme periaatetta

Taulukko 5. Dialektiikan periaatteiden ja lakien lähteet neuvostomarxismmissa (1932-1938) sekä niiden ”metafyysiset vastineet”.

Mutta monin verroin tärkeämpää kuin se, mistä tuon teorian ainekset oli saatu kokoon, oli tietysti se, minkä merkityksen kukin periaate tuossa uudessa kontekstissa sai tai mitä neuvostomarxismi niillä oikein teki (kuvitteli tekevänsä). Sillä ei, kuten tulemme huomaamaan, ollut juuri mitään yhteistä sen kanssa, miten ”marxilaisuuden perustanlaskijat” olivat nämä nuo lait tai periaatteet ymmärtäneet.

2.5. Dialektiikan asema ja merkitykset

Neuvostomarxismien oman julkilausutun käsityksen mukaan dialektiikan periaatteet ja lait ilmaisivat siis koko todellisuuden kaikkein yleisimpiä ominaisuuksia ja toimivat kaiken tiedoston ylimpinä metodisina ohjenuorina. Tällaisina nuo ”lait” eivät olleet varsinaisesti vääriä, mutta kuitenkin tavattoman triviaaleja. Eikö nyt jokainen tervejärkinen ihminen tiennyt ilman dialektisen materialismin opintojakin, että ilmiöt ja oliot vaikuttavat toinen toisiinsa, että olioissa ja tapahtumissa on vastakkaisia puolia tai voimia. Erittäin kyseenalaista on, löytyykö 1900-luvun tieteen tai filosofian historiasta sellaisia ”metafyysisiä virtauksia”, jotka olisivat esimerkiksi vakavissaan väittäneet, etteivät oliot tai tapahtumat vaikuta toisiinsa. Toisin sanoen kaikki se, mitä tämä dialektiikka näytti opettavan, oli useimmiten, sikäli kun se oli paikkansapitävää, normaalille ihmiselle jo muutenkin selvää.

Mutta kuten edellä on koetettu osoittaa, tavaton triviaalisuus oli Stalinille pikemminkin voima kuin heikkous. Kaikessa triviaalisuudessaan tällaiset filosofiset periaatteet pyrkivät mielistelemään ”tervettä järkeä” ja mikä olennaisinta: sen ennakkoluuloja, usein ahdasta ”käytännöllisyyttä”, älyllistä laiskuutta ja myös paranoidisia taipumuksia. On selvää, että näihin periaatteisiin tukeutuivat mielellään ne Brezhnevin sukupolven kuuluneet ”apparatsikit”, jotka juuri tähän aikaan kohosivat yhteiskunnan johtopaikoille sen eri lohkoilla – niin talouden, tekniikan, kulttuurin kuin sotalaitoksenkin piirissä. On ilmeistä, että he tunsivat olonsa epävarmoiksi joutuessaan itseään monin verroin pätevempien ja kokeneempien henkilöiden esimiehiksi tai kun he joutuivat suureen ääneen tuomitsemaan ja paljastamaan näiden ”virheitä”.

Mutta on kuitenkin todettava, ettei kyseistä filosofiaa sivistyneistönkään piirissä torjuttu läheskään niin selkeästi kuin myöhemmin on haluttu muistaa tai väittää.⁵⁷⁷ Czeslaw Milosz kuvailee kirjassaan *Vangittu mieli* puolalaisen sivistyneistön ensimmäisiä kosketuksia neuvostomarxismiin ja erityisesti sen dialektiseen metodiin joskus 1940-luvun loppupuolella:

Minulla oli tunne kuin osallistuisin joukkohypnoosinäytökseen. Käytävillä nuo ihmiset (Miloszin kirjailija- ja taiteilijaystävä, HMK) saattoivat myöhemmin nauraa ja pilailla. Mutta harppuuna oli heitetty ja se oli osunut. Mihin tahansa suuntaan he lähtisivät kulkemaan, he kantaisivat sisällään sen terää. Olenko siis sitä mieltä että puhujien käyttämää dialektiikkaa oli mahdoton torjua? Kyllä, sitä oli mahdoton torjua ellei käyty periaatekeskustelua metodista. Kukaan läsnäolijoista ei ollut valmistautunut sellaiseen keskusteluun. Siitä olisi todennäköisesti kehkeytnyt keskustelu Hegelistä, jota taidemaalareista ja kirjailijoista koostuva yleisö ei ollut lukenut. Ja vaikka joku olisi halunnutkin ottaa asian puheeksi, sitä ei olisi sallittu. Sellaisista asioista keskusteltiin vain korkeimmissa viisasten piireissä ja sielläkin pelokkaasti.⁵⁷⁸

Metodi siis tunnistettiin pöyhkeäksi hölynpölyksi, jolle saatettiin käytävillä naureskella. Mutta kuitenkin siinä oli tuo harppuunan terä, jota tilaisuuksiin osallistuneet tulisivat siitä pitäen kantamaan sisällään. Esitysten impressaarit uhkuivat tietysti itseluottamusta ja he tunsivat myös šokeeraamisen taidon. Vaikutelmaa tehosti vielä se valtava paljous raakaa voimaa (panssareita, tykkejä, jalkaväkeä...), jonka jokainen tiesi olevan Metodin esittäjien takana. Mutta myös kuulijoiden mielissä täytyi olla suojaton kohta, johon harppuuna upposi. Miloszin mukaan:

Metodilla on nimittäin magneettinen voima nykyajan ihmisiin siitä syystä, että se korostaa ennen näkemättömällä tavalla ilmiöiden muuttuvaisuutta ja keskinäistä riippuvuutta. Koska 20. vuosisadan ihmiset elävät oloissa, joissa tyhminkin huomaa, että ”luonnollisuuden” tilalle tulee muuttuvaisuus ja keskinäinen riippuvaisuus, liikkeen kategorioin ajattelemisen tuntuu varmimmalta tavalta tajuta todellisuus tuoreeltaan, Metodi on salaperäinen, kukaan ei ymmärrä sitä täysin, mikä lisää sen tenhovoimaa.⁵⁷⁹

Venäläisen lukeneiston kokemusmaailma oli Lokakuun vallankumouksen, kansalaissodan tai suuren murroksen jälkeen vähintään yhtä sekava ja hämmentynyt. Metodi lupasi tehdä kaottisesta ja absurdista maailmasta jotenkin ymmärrettävän ja ”asuttavan”.

2.5.1. Yleinen yhteys

Tämän periaatteen merkityksen tarkastelun voisi aloittaa eräästä historiallisesta tapauksesta: Stalin esitti toimintaselostuksessaan puolueen 18. edustajakokoukselle vuonna 1939 lukuisia toimenpiteitä valtion ja aivan erityisesti erilaisten kurinpitoelinten vahvistamisesta. Sitten hän otti puheeksi niin Marxin, Engelsin kuin Lenininkin painokkaasti esittämän näkemyksen valtion kuoleutumisesta luokkien ja luokkaristiriitojen häviämisen myötä – ja tähän oli Neuvostoliitossa hänen mukaansa jo pääosin tapahtunut. Niinpä hän kysyi, olivatko marxismen klassikot väärässä tai oliko hänen esittämänsä vaatimukset ristiriidassa heidän näkemystensä kanssa. Kuten arvata saattaa, Stalin vastasi molempiin kysymyksiinsä kieltävästi: klassikot olivat olleet täysin oikeassa.

Mutta toisaalta:

Engelsin yleistä lausuntoa sosialistisen valtion kohtalosta ei saa ulottaa sellaiseen konkreettiseen yksityistapaukseen, jolloin sosialismi on voittanut yhdessä, erillisessä maassa, jota ympäröi kapitalistinen maailma, jota uhkaa ulkoapäin sotilaallinen päällekkäisyys, joka ei tämän vuoksi voi jättää lukuun ottamatta kansainvälistä tilannetta ja jonka käytettävänä täytyy olla hyvin koulutettu armeija, hyvin järjestetyt rankaisuelimet sekä vankka tiedustelulaitos ja jolla siis täytyy olla riittävän voimakas valtionsa voidakseen puolustaa sosialismin saavutuksia ulkoapäin tulevia päällekkäisyyksiä vastaan.

Ja vielä:

Mutta me voimme ja meidän täytyy vaatia oman aikamme marxilais-leniniläisiltä, että he eivät pysähtyisi marxilaisuuden erillisten yleisten perusajatuksien ulkoa oppimiseen, vaan että he syventyisivät marxilaisuuden olemukseen, että he oppisivat huomioimaan sosialistisen valtion kaksikymmenvuotisen olemassaolon kokemuksen meidän maassamme, että he vihdoinkin oppisivat ... konkretisoimaan marxilaisuuden yleisiä perusajatuksia, täsmentämään ja parantamaan niitä.⁵⁸⁰

Tämä on juuri se tilanne, jota Osip Mandelstam kuvasi oivallisesti säkeellään ”Ei maata jalokojemme alla”: Perehdytpä mihinkä asiaan miten harkiten ja tarkasti hyvänsä tai vaikka vain toistelisit kaikkein turvallisimpia auktoriteetteja, niin käsityksesi voidaan osoittaa täysin vääräksi. Olet unohtanutkin juuri sen olennaisen tärkeän seikan, jonka seurauksena suunnatto-

man suuren luvun etumerkki vaihtuu ja äärettömän hyvästä tuleekin äärettömän vahingollista tai päinvastoin.

Johtaako nyt Hegelin tai Engelsin ajattelusta suora linja neuvostomarxismiin löysään mutta kuitenkin tukahduttavaan logiikkaan? Onhan ilmeistä, ettei Russellin haulisangolliseksi kuvailemassa maailmassa, jossa jokainen asiantila, olio tms. on yksikäsitteisesti tätä taikka tuota muista oliosta tai asiantiloista täysin riippumatta, kuvatun kaltainen argumentaatio tai retoriikka olisi ainakaan yhtä menestyksellistä.

Vaikka universumi Hegelin mukaan olikin enemmän kulhollinen hyytelöä kuin sangollinen hauleja, niin hän kritikoiki ankarasti juuri senkaltaista epämääräistä holismia, mitä stalinistinen filosofia edusti. Hänen yksi kaikkein tunnetuimpia lausahduksiaan oli *Hengen fenomenologian* johdantoluvussa Schellingille ja muille romantikoille esitetty ironinen huomautus hämäryydestä, jossa kaikki lehmät olivat mustia:

Hän (Schelling – HMK) väittää tätä monotonisuutta ja abstraktia universaalisuutta absoluutiksi; hän vakuuttaa, että se joka ei koe sitä tyydyttäväksi, on kykenemätön tarkastelemaan asioita johdonmukaisesti absoluutin näkökannalta.

Aivan kuin pelkkä mahdollisuus ajatella jostakin asiasta toisella tavalla olisi riittävä peruste kumota kulloinenkin annettu käsitys, että tällä puhtaalla mahdollisuudella, aivan kuin pelkällä yleisellä ajatuksella olisi myös todellisen tiedon koko positiivinen arvo, aivan samalla tapaan me huomaamme tässä (so. Schellingin filosofiassa -HMK) kuinka samaan tapaan, puhtaan muodollisesti ja ilman konkreettisia toteutumiaan käsitetty yleinen idea korotetaan ylimmäksi arvoksi; tässä me näemme myös kuinka spekulatiivinen ajattelu alkaa niin metodin kuin tyylinsäkin puolesta muuttua tyhjyyden kuilun kaltaiseksi, missä toisistaan erottuva ja määrätty hajoaa ja sekoittuu toisiinsa ilman suurempaa melua ja perusteita kaipaamatta.

Tarkastellaanpa tällaisen filosofian opastamana nyt mitä hyvänsä tosiseikkaa suhteessa absoluuttiin, niin se ei tarkoita mitään muuta kuin seuraavaa: tässä ja nyt tarkasteltuna tosiseikka on epäilemättä jotain erityistä, mutta suhteessaan Absoluuttiin, sen abstraktiin identiteettiin $A=A$, tätä erityistä tosiseikkaa ei ole lainkaan olemassa, sillä siinä kaikki ovat yhtä.

Kun siis täydellistyvän, määrätyn ja organisoituneen, tai sellaiseen päämäärään pyrkivän, tiedon vastakohdaksi asetetaan yksi ainoa lausuma ”absoluutissa kaikki on yhtä”, jolla tuo tieto halutaan kumota, ollaan ajautettu tyhjän tiedon naiivisuuteen, jossa absoluutti nähdään yönä, missä kaikki lehmät ovat mustia.⁵⁸¹

Tämä Hegelin huomautus ei ole mikään irrallinen akanvirta hänen ajattelussaan. Kamppailu kaikkea täsmällisyyttä ja tosiseikkoja halveksivaa romantiikkaa vastaan oli yksi hänen filosofiansa perusjuonne.⁵⁸²

* * *

Miten Stalinin intentio suhtautuu sitten Engelsin tarkoitukseen. Engelshän puhui *Luonnon dialektiikassaan* dialektiikasta nimenomaan oppina yleisestä yhteydestä. Hänen päämääränään oli hieman samaan tapaan purkaa fetissoituneita luonnontieteen käsitteitä kuin mitä Marx oli *Pääomassaan* tehnyt poliittisen taloustieteen kategorioiden suhteen. Vaikka Engels ei ehtinyt edetä tässä projektissaan juuri alkua pidemmälle, hänen vertailukohtanaan kuitenkin säilyi Marx ja esimerkiksi hänen tavaran analyysinsä.

Marxin analyysin lopputulema oli se, että ihminen saattoi anonyymien taloudellisten voimien ”takaa” (tai noissa voimissa) tunnistaa itsensä, oman yhteiskunnallisen toimintansa. Engels taas yritti purkaa luonnontieteellisen (”vulgaarin”) materialismin reduktionistisen rautahäkin. Vaikka koko elollinen luonto perustui aineen kemiallisiin ja fysikaalisiin ominaisuuksiin, se oli kuitenkin jotakin muuta kuin vain kemiallista ja fysikaalista tapahtumista. Yhteiskuntaa ja sen laitoksia ei taas puolestaan voinut ymmärtää pelkinä biologisina ilmiöinä. Yleisen yhteyden periaatteella on selkeästi reduktionisminvastainen sisältö ja mieli.

Stalinin tapa käyttää yleisen yhteyden ja kehityksen periaatetta saattaa aluksi näyttää täysin korrektilta: Käsitys A (esimerkiksi ajatus valtion kuoleutumisesta sosialismin oloissa), jota joku pitää absoluuttisena totuutena, paljastuuikin konkreettisempaan kontekstiin asetettuna ehdolliseksi. Tällainen ajattelutapa ei ole mitenkään ominainen vain totalitarismille. Alakoulussakin opitaan ensin, että veden kiehumispiste on sata celsiusastetta, mutta pian tämä tosiseikka ”kumotaan” tai suhteellistetaan uudella tiedolla, jonka mukaan näin tapahtuu vain ns. normaalipaineessa.

Karel Kosikin mukaan marxilainen dialektiikka oli ”konkreettisen dialektiikkaa”, jonka keskeinen periaate oli ensinnäkin se, että ihminen voi muodostaa todellisuudesta itselleen yhtenäisen ja rationaalisen kokonaiskuvan. (Veden kiehumispisteen vaihtelulle voidaan löytää järkeenkäypä selitys, sen takaa löytyy ”korkeammanasteinen invarianssi”, kuten Eino Kaila ehkä sanoisi!) Mutta Kosikin mukaan dialektiikka painottaa käsitystemme avoimuutta, niiden ikuista keskeneräisyyttä. Inhimillisen käytännön kehittymisen myötä – historian myötä – tämä ”konkreettinen totaliteetti” paljastaa itsestään yhä uusia puolia, uusia vaikutusyhteyksiä. Sen myötä myös monet meidän ”absoluuttiset totuutemme” suhteellistuvat ja monet itsestäänselvyydet kyseenalaistuvat.

Engels koetti siis osoittaa luonnontieteellisille materialisteille, ettei 1800-luvun fysiikka vielä ollut lopullinen ja tyhjentävä teoria materiasta tai sen liikelaista. Stalinilaisessa dialektiikassa yleisen yhteyden periaate kääntyy ikään kuin pääläelleen, sillä siinä on omaksuttu ”historian lopun” näkökulma, josta käsin kaikki olioiden ja ilmiöiden väliset vuorovaikutusyhteydet olisivat jo näkyvillä tai selvillä.

Tätä nurinkurisuutta kärjisti aikanaan vielä se, että yleisen yhteyden periaatetta alettiin tulkita myös siten, että se muka kieltäisi kaiken sattuman tai satunnaisuuden olemassaolon. Koska kaikki vaikuttaa kaikkeen tai koska kaikki oliot ja prosessit ovat lainmukaisessa yhteydessä toinen toistensa kanssa, mitään sattumaa ei ole olemassa. Kärjistäen voisi sanoa jopa niin, että konkreettisen dialektiikassa yleisen yhteyden periaate korostaisi sattumien merkitystä. Jos nimittäin ”kaikki vaikuttaa kaikkeen”, niin kaikissa reaalimaailman tapahtumissa on loputon määrä sellaisia tekijöitä, joita ei mikään inhimillinen subjekti voi etukäteen tietää.

Stalinilaisen dialektiikan kaikkinäkevä ”tieto” tai positio on tietenkin täysin ideologinen ja kuvitteellinen. Väittäessään – tai antaessaan ymmärtää – ”jo tuntevansa” tai ”jo hallitsevansa” vuorovaikutussuhteiden koko verkoston, Stalin muutti dialektiikan itsensä fetissiksi, vieläpä sellaiseksi fetissiksi, joka mystifioi kaiken, mitä se kosketti.

Tällaisen kuvitteellisen kaikkitietävyyden edessä yksityinen tai ”lihaa ja verta oleva” ihminen oli täysin arvaamattoman, anonyymin mutta samalla kaikkitietävän mahdin armoilla, kuin herra K. Franz Kafkan *Oikeusjutussa*.

2.5.2. Vastakohtien ykseyden ja taistelun laki

Kun Engels puhuu *Luonnon dialektiikassaan* ”vastakohtien ykseyden ja taistelun laista”, hän viittaa Hegelin logiikan toiseen, olemuksen logiikkaa koskevaan osaan, jonka mainittu laki hänen mukaansa ”täyttää”. Tätä kontekstia ei tuoda juuri mitenkään esiin yhdessäkään käsillä olleessa neuvostomarxismmin esityksessä. Ristiriidan käsitteen yhteydessä niissä ei sanallakaan viitata olemuksen tai perusteen kategoriaan tai siihen, millä tapaa tai mistä syystä olemukset olivat Hegelin mielestä sisäisesti ristiriitaisia.⁵⁸³

Vaikka Hegelin tapa puhua olemuksista *loogisesti ristiriitaisina* asioina on kieltämättä outo, niin omalla tavallaan se oli täysin perusteltu. Mutta kun neuvostomarxistit alkoivat puhua hyvin epämääräisesti aineellisiin oloihin sisältyvistä ristiriidoista tai ristiriidasta eräänlaisena luonnonvoimana ja kaiken liikkeen (*Dviženie, Bewegung*) lähteenä, niin ajatuksen lanka alkoi oheta lähelle katkeamispistettä.

Lucio Colletti on eri yhteyksissä ehdottanut, että puhe todellisuudesta löydettävistä loogisista ja siten myös dialektisista ristiriidoista (lat. *contradictio*, ven. *protivoretšie*) olisi syytä kokonaan lopettaa – oloissa tai tosiseikkojen välillä ei tällaisia ristiriitoja voi olla olemassa.⁵⁸⁴ Reaalimaailmasta löytyy hänen mukaansa ainoastaan loputon määrä vastakohtaisuuksia (lat. *oppositio*, ven. *protivopoložnost*).

Collettin ehdotus tuntuu perustellulta ainakin sikäli, että puhe ristiriidasta esimerkiksi yön ja päivän, kylmän ja kuumen tai kuoleman ja syntymän välillä kuulostaa oudolta – ja täysin absurdia olisi käyttää siinä yhteydessä sanontaa ”looginen ristiriita”. Mainittujen asioiden välillä ei siis ole ristiriitoja, ainoastaan vastakohtaisuuksia. Sen sijaan on luontevaa puhua ristiriidasta porvariston ja proletariaatin tai vaikkapa Stalinin ja Trotskin välillä, mutta looginen ristiriita tuntuu tässäkin yhteydessä sopimattomalta ilmaisulta.

Puhe loogisesta ristiriidasta tai ristiriidattomuudesta kuulostaa luontealta vain silloin, kun tarkastellaan yhden tai useamman henkilön puheita tai lausuntoja. Niinpä poliitikon puhe tai rikoksesta epäillyn henkilön ”kertomus illan tapahtumista” voivat olla loogisesti ristiriitaisia – sisältää loogisia ristiriitoja. Myös kahden eri todistajan lausunnot voivat olla ristiriitaisia tässä mielessä, vaikka silloin saatetaan myös puhua vastakkaisista todistuksista. Loogisia ristiriitoja voidaan sanoa esiintyvän vain sellaisten entiteettien välillä, jotka ovat väljästi luonnehdittuna kielellisiä, käsitteellisiä tai ”ideaalisia”. Monet loogikot olivat yhteen aikaan sitä mieltä, että totuuden, epätotuuden, identiteetin, ristiriidan jne. käsitteet tulee liittää propositioniksi kutsuttuihin entiteetteihin. Proposition käsite on kuitenkin osoittautunut yllättävän hankalaksi täsmentää.⁵⁸⁵

Tiivistäen voitaneen todeta, ettei loogista ristiriitaa voi esiintyä ainakaan sellaisten olioiden tai prosessien välillä, jotka ovat jotenkin ”tavattavissa ulkomaailmassa”. Puhe ristiriidastakin tuntuu luontealta vain sellaisten olioiden välillä, joilla on haluja, pyrkimyksiä tai tavoitteita, jotka eivät vain pelkästään ”ole olemassa”.

Colletti uskoi, että Hegelin puhe ristiriidoista oli omalla omituisella tavallaan korrektia, koska tämä filosofia oli idealistista ja koska siinä oli kaiken aikaa kyse ideasta (tai ainakin idean tulemisesta) ja sen määreistä. Sekasotku on hänen mukaansa syntynyt vasta sitten, kun marxistit (muutkin kuin neuvostomarxistit) ryhtyivät kääntämään Hegeliä jaloilleen, tulkitsemaan häntä materialistisesti.⁵⁸⁶

Collettin kritiikki on hyvin pitkälle osuvaa, sillä kolmekymmenluvun alun neuvostomarxistit pitivät ajattelumme ulkoisen todellisuuden heijastumana, jolloin myös ajattelussamme olevat ristiriidat (tai osa niistä) olivat puolestaan ulkoisessa todellisuudessa olevien ristiriitojen heijastumina ja se näyttää olleen myös jossain kohdin Engelsin käsitys. Tunnetuin – ja siiteeratuin – kohta, jossa hän puhuu todellisuudessa olevista ristiriidoista lienee seuraava *Anti-Dühringin* kohta:

Niin kauan kun tarkastelemme asioita lepotilassa ja elottomina, jokaista erikseen ja toinen toisensa jälkeen, emme tietysti kohtaa niissä minkäänlaisia ristiriitoja. Havaitsemme silloin määrätynlaisia ominaisuuksia, osaksi yhteisiä, osaksi erilaisia, jopa keskenään ristiriitaisiakin, mutta tässä tapauksessa eri esineiden kesken jakautuneina, joten ne eivät sisällä mitään ristiriitaa. Mikäli tämä tarkastusala riittää, sikäli tulemme toimeen tavanomaisella, metafysisellä tarkastelutavalla. Mutta aivan toisin käy, kun tarkastelemme olioita niiden liikunnassa, muutoksessa, niiden elämässä, vuorovaikutuksessa. Silloin joudumme heti ristiriitoihin. Liikunta itse on ristiriita; jopa yksinkertainen mekaaninen paikanmuutos voi tapahtua vain siten, että kappale tietynä ajankohtana on tietyssä paikassa ja samalla toisessa paikassa, on tietyssä paikassa eikä ole siinä. Ja tämän ristiriidan jatkuva syntyminen ja samanaikainen ratkeaminen – se juuri on liikuntaa.⁵⁸⁷

Se ”ristiriita”, johon Engels viittaa on tunnettu viimeistään siitä saakka, jolloin Zenon elealainen esitti tunnetut liikeparadoksinsa. Hän esimerkiksi väitti, ettei nuoli voi todellisuudessa lentää, koska sen täytyy joka hetki olla jossain paikassa, ja ollessaan jossain paikassa, se on paikallaan. Jotkut merkittävät antiikin filosofit olivat nyt taipuvaisia ajattelemaan, ettei mikään, mikä muuttui tai liikkui, voinut olla ”tosiolevaa”. Tämä uhkarohkea ajattelutapa näytti olevan kuitenkin pienempi paha kuin ristiriidan hyväksyminen.

Merkittävin osa filosofiista, matemaatikoista tai fyysikoista ovat kuitenkin ajatelleet niin, ettei liikkeessä itsessään ole mitään ristiriitaa, vaan se piilee tietyissä aikal, paikkaa ja liikettä koskevissa oletuksissa, jotka olivat ominaisia antiikin kreikkalaisten ja myös meidän arkitajunnallemme. Nuoliparadoksin synnytti se ymmärrettävä, mutta virheellinen oletus, että jatkuva liike olisi pantu kokoon ”hyvin monista” pistemäisistä hetkistä tai tiloista, joissa nuoli olisi ”paikallaan”. Tämä näyttää olleen myös Engelsin käsitys, jonka perusteella hän sitten päätyy väittämään liikettä ristiriidaksi, koska ”kappale tietynä ajankohtana on tietyssä paikassa ja samalla toisessa paikassa”.

Modernissa matemaattisessa analyysissä jatkuva funktio ja differentiaalinen käsite määritellään lähtökohtaisesti niin, ettei nuoliparadoksin kaltaista ongelmaa synny. Näin Engelsin tarkoittama ”yksinkertainen mekaaninen paikanmuutos” voidaan käsitellä differentiaaliyhdytöitten ilman minkäänlaisia loogisia ristiriitoja.

* * *

Collettin kritiikin ongelmallinen kohta on, että kaikki dialektiset ristiriidat ovat hänen mukaansa kontradiktioita. Kahden proposotion välillä sanotaan olevan kontradiktorinen ristiriita silloin, jos niistä toinen on aina väistämättä tosi ja toinen yhtä väistämättä epätosi. Tällainen ristiriita syntyy aina yleisesti myöntävän (”kaikki linnut lentävät”) ja partikulaaristi kiel-

tävän ("on olemassa lintu, joka ei lennä") tai yleisesti kieltävän ("yksikään lintu ei lennä") ja partikulaaristi myöntävän ("on olemassa lintu, joka lentää") proposition välille.

Sen sijaan lauseet "kaikki linnut lentävät" ja "yksikään lintu ei lennä" voivat olla yhtä aikaa epätosia, mutta eivät samanaikaisesti tosia. Tätä hieman "lievempää" ristiriidan muotoa on nimitetty kontraariseksi. Lauseet "on olemassa lintu, joka lentää" ja "on olemassa lintu, joka ei lennä" ovat nekin tiettyssä suhteessa ristiriitaisia, mutta roisaalta ne voivat olla samaan aikaan tosia ja epätosia. Viimemainittua ristiriitaa nimitetään subkontraariseksi.

Ovatko dialektiset ristiriidat sitten aina kontradiktioita? Engelsin pohdinnat liikkeeseen sisältyvästä loogisesta ristiriidasta, jolloin "kappale tiettyinä ajankohtana on tiettyssä paikassa ja samalla toisessa paikassa" ei *hänelle* ollut välttämättä kontradiktioinen ristiriita vaan pikemminkin hänen ajatuksensa hapuivat jatkuvien suureiden käsitettä kohti. Olivathan differentiaalilaskennan peruskäsitteet 1800-luvun alkupuolella vielä varsin hatarasti määriteltyjä.

Marxin *Pääomassa*, joka oli Engelsille tuttu ja myös esikuvallinen teos, on monia esimerkkejä Marxin tavasta käsittää dialektinen ristiriita. Ehkä tunnetuin niistä on päättelyketju, joka hänen mukaansa paljastaa lisäarvon lähteen ja olemuksen. Marx lähtee klassisen poliittisen taloustieteen oletuksista:

- a) Tavarahan arvo on siihen sisältyvän yhteiskunnallisesti välttämättömän työn määrä
- b) Jokainen tavara ostetaan ja myydään sen arvosta - eli hinnat vastaavat pääsääntöisesti tavarahan arvoa.

Näistä kahdesta oletuksesta näyttäisi seuraavan vielä:

- c) Ostettaessa tai myytäessä yhtä suuren työsuorituksen tilalle saadaan aina yhtä suuri työsuoritus. "Kunniallisten ihmisten" parissa kukaan ei anasta vastikkeetta toisen työtä.

Marx hyväksyi oletukset a) ja b), mutta kieltäytyi kuitenkin uskomasta, että pääoman ("kapitalistien") voitot olisivat peräisin sen omistajien satumaisen tehokkaasta tai innovatiivisesta työstä. Pääoma sai vastikkeetonta työtä, vaikka se toisaalta toimi kunniallisesti, eikä ottanut keneltäkään vastikkeetta mitään. Jos Marx olisi ollut neuvostomarxisti, hän olisi ehkä "ratkaissut" tämän ongelman siteeraamalla ensin Engelsiä, jonka "kappale tiettyinä ajankohtana on tiettyssä paikassa ja samalla toisessa paikassa". Tämän mukaisesti myös vaihtoprosessi oli ollut ehkä "dialektinen" niin, että suuria työsuorituksia vaihdetaan yhtä suuriin, jotka samalla kuitenkin olivat suurempia tai pienempiä.

Marxille ristiriita oli ilmaus klassisen poliittisen taloustieteen teorian puutteista, että siinä oli oletettu jotain sellaista, mitä ei olisi pitänyt. Ainakin omasta mielestään hän oli ratkaissut tämän ristiriidan erottamalla toisistaan työn ja työvoimatavarahan arvon⁵⁸⁸. Työläiselle ei Marxin mukaan ideaalityyppisessä kapitalismissa maksettu työstä vaan palkka oli korvaus työvoimatavarasta, jonka pääoma sai määrääjäksi käyttöönsä. Tästä tavarasta sen omistaja – työläinen – sai idealisoidussa tilanteessa pääsääntöisesti sen arvoa vastaavan hinnan. Sovi-

tun työajan kuluessa työläinen pystyi tuottamaan uutta arvoa usein huomattavasti enemmän. Loogiselta näyttänyt ristiriita katosi uuden ja tarkemman käsite-erottelun myötä.⁵⁸⁹

Vaikka siis todellisuudessa (luonnossa, materiassa) ei itsessään olisikaan mitään loogisia tai dialektisia ristiriitoja, niin se kuitenkin ilmenee on/ilmenee meille kaikille – niin materialisteille kuin idealisteillekin – aina jossain määrin loogisesti ristiriitaisena. Tämän ristiriitaisuus puolestaan aiheutuu käsitystemme rajallisuudesta – ja ristiriita on myös tuon rajallisuuden ilmaus. Hegelin idealistisessa ontologiassa ja logiikassa itse olemukset olivat ristiriitaisia juuri niiden rajallisuuden takia, marxilaisuudessa voitaisiin puhua tietojen/käsitysten rajallisuudesta.⁵⁹⁰

* * *

Neuvostomarxismien käsitys ristiriidasta oli kuitenkin se, että loogisia ristiriitoja esiintyisi myös luonnossa itsessään. Tässä suhteessa Collettin kritiikki on täysin osuvaa ja pätevää. Joissakin yhteyksissä neuvostomarxismien retoriikka saattoi olla vain Wittgensteinin tarkoittamaa ”kielen tyhjäkäyntiä”, jolloin aivan tavallisissa luonnon tai yhteiskunnan ilmiöissä oltti näkevinään jotain erityistä dialektiikkaa. Työnantajan ja työntekijän palkkaerimielisyydet, uusien solujen syntyminen ja vanhojen tuhoutuminen ihmisen kehossa tai veto- ja keskipaikoisvoiman resultanttina syntyvä planeetan kiertoliike auringon ympäri olivat ”ilmauksia” jostain suuremmasta ja yleisemmästä, vastakohtien ykseyden ja taistelun laista.⁵⁹¹

Boris Groys on artikkelissaan *Soviet Ideological Practice* lähtenyt siitä, ettei neuvostomarxismi missään vaiheessa suoraan tai kokonaan kiistänyt logiikan peruslakien – esimerkiksi ristiriidan lain – pätevyyttä. Tämähän olisi vienyt pohjan myös kaikilta yrityksiltä kumota porvarilliset, revisionistiset tms. näkemykset. Sen sijaan neuvostoliittolainen ideologinen käytäntö oli paljon hiotumpi ja monimutkaisempi. Se sääтели omalaatuisella tavallaan, missä ja miten noita lakeja sai soveltaa – milloin oli voimassa perinteisen logiikan ristiriidan laki, milloin oli taas ajateltava ”dialektisen kaavan” mukaan.

Tämän ideologisen käytännön punainen lanka oli Groysin mukaan ”yksipuolisuuden välttäminen” tai pyrkimys ”kaikinpuoleiseen” käsitykseen kaikista ilmiöistä. Pyrkimys kohota ”abstraktista konkreettiseen” oli tietenkin ominainen myös Hegelille ja Marxille. Mutta nämä pitivät omia näkemyksiään toistaiseksi yksipuolisina, minkä ilmausta ratkaisua ”vaativat” ristiriidat olivat. Groysin mukaan neuvostomarxismi reagoi ”ristiriidan haasteeseen” täysin päinvastaisella tapaa: koska heidän käsitteensä olivat ainakin joissain suhteissa ristiriitaisia tai monimielisiä, pitivät he niitä ”yksipuolisuudesta vapaina” tai ”kaikinpuolisina”.⁵⁹²

Czeslaw Milosz puolestaan luonnehti *Vangitussa mielessään* ”rajattomaksi pöyhkeydeksi”, että ”siirrämme ilmiöihin ristiriitoja, joihin kömpelöt käsitteemme meidät sotkevat”.⁵⁹³ Mutta tällainen ylösalaisin käännetty dialektiikka ”dialektiikka”, joka salli tarvittaessa minkälaiset ristiriidat hyvänsä, sopi hyvin yhteen ylösalaisin kääntyneen yleisen yhteyden periaatteen kanssa.. Neuvostomarxismille olisi ollut täysin mahdotonta tunnustaa, että ristiriidat olivat ilmauksia käsitteidemme - myös neuvostomarxismien omien käsitteiden - toivotomasta kömpelyydestä!

2.5.3. Kehityksen periaate, määrän muuttuminen laaduksi, kieltämisen kieltäminen

Yleisen yhteyden periaate ja vastakohtien ykseyden ja taistelun laki, olivat ne dialektiikan opinkappaleet, jotka olivat neuvostomarxismissa vaikutuksiltaan kaikkein vahingollisimmat. Sen sijaan kolme muuta, yleisen kehityksen periaate sekä määrän laaduksi muuttumisen ja kieltämisen kieltämisen lait olivat kohtalaisen harmittomia – ainakin historian puheena olevassa vaiheessa.

Kehityksen periaate, siis ajatus, että luonnossa kaikki muuttuu ja nimenomaan kehittyy (”yksinkertaisesta monimutkaiseen”, ”alemmasta korkeampaan” jne.) ei ollut 1800-luvun ja 1900-luvun alkupuolen aateilmastossa mitenkään omaperäistä – pikemminkin se oli commonsenseä. Niinpä neuvostomarxismi pyrkikin tässä asiassa ”profiloitumaan” korostamalla kuinka kehitykselle olivat ominaisia tasaisten määrällisten muutosten ohella myös äkilliset, ”laadulliset hyppäykset”.

Laki määrän muuttumisesta laaduksi irrotettiin hegeliläisestä (olemisen logiikka) tai engelsiläisestä (reduktionismin kritiikki) kontekstistaan ja siitä tuli jonkinlainen kvasiluonnontieteellinen tai ”kosmologinen” idea. Näin sillä pyrittiin puolustelemaan myös äkillisten ja mahdollisesti myös väkivaltaisten vallankumousten oikeutusta: Koska veden lämpiäminen jääkokkareesta nesteeksi tai nesteestä höyryksi ei tapahtunut tasaisesti, vaan olomuoto muuttui äkisti toiseksi tietyissä pisteissä, niin myös yhteiskuntajärjestelmä saattoi muuttua toiseksi vain laadullisten harppausten, vallankumousten, myötä. Neuvostomarxismien mukaan nämä molemmat tapaukset olivat yhden ja saman ”dialektiikan lain” erilaisia ilmenemismuotoja.

Engelsin omat muotoilut tästä ”laista” saattavat olla jossain määrin harhaanjohtavia. Mutta esimerkiksi *Anti-Dühringissä* on kohta, jonka neuvostomarxistien olisi pitänyt lukea paljon tarkemmin:

Marx sanoo: tosiasia, että jokin arvosumma voi muuttua pääomaksi vasta sitten, kun se on saavuttanut aina olosuhteiden mukaan erilaisen, mutta jokaisessa yksityistapauksessa määrätyn minimisuuruuden, – tämä tosiasia on todistuksena siitä, että Hegelin laki on oikea. Herra Dühring antaa hänen sanoa: Koska Hegelin lain mukaan määrä muuttui laaduksi, niin ”sentähden” tulee rahasijoituksesta, kun se saavuttaa tietyn rajan, ... pääomaa.” Siis aivan päinvastoin.⁵⁹⁴

Neuvostomarxistit mielsivät tämän dialektiikan lain ja käyttivät sitä täsmälleen Engelsin kritikoimalla tavalla ilmiöiden ja asioiden selittäjänä.

Myös kieltämisen kieltämisen laki muuttui neuvostomarxistien käsittelyssä kvasiluonnontieteelliseksi laiksi, joka heidän mukaansa ilmaisi kaikenlaisen muutoksen tai kehityksen yleisen muodon. Kaikki muutos voitiin neuvostomarxismien mukaan käsittää ”kieltämiseksi”, negaatioksi. Sen mukaan syksy oli siis kesän tai sosialismi kapitalismin kieltämistä. ”Kieltämisen kieltäminen” merkitsi taas sitä, ettei dialektinen negaatio ollut mukaan täydellinen tai totaalinen, ei skeptinen tai ”nihilistinen”. Kesän voitiin ajatella säilyvän syksyn kypsyneessä sadossa ja sosialismi taas sai perii kapitalismlta kehittyneen tuotantokoneiston, tietoisien työväenluokan jne.⁵⁹⁵

Kehitys kulki alemmalta tasolta ylemmäs ja yksinkertaisesta monimutkaiseen. Mutta reitti oli spiraalimainen, minkä vuoksi tapahtui aina ”paluuta vanhaan”, mutta se tapahtui aina kehityksen korkeammalla tasolla.

* * *

Taistelu kahdella rintamalla, kamppailu niin oikeisto- kuin vasemmistopoikkeamiakin vastaan oli erityisen tärkeä seikka dialektiikan peruslakien ymmärtämisessä ja tulkinnassa. Vasemmisto-opportunistit pyrkivät vääristelemään vastakohtien ykseyden ja taistelun lakia niin, että eliöt ja prosessit nähtäisiin vain vastakohtien taisteluna ja unohdettaisiin asian toinen puoli, vastakohtien ykseys. Dialektiikan toista lakia nämä vääristelivät tunnustamalla vain laadulliset harppaukset ja kolmannessa – kieltämisen kieltämisen laissa – vasemmisto-opportunistit näkivät vain negatiivisen puolen, vaatimuksen vanhan hylkäämisestä. Dialektiikan oikeisto-opportunistiset vääristelijät painottivat taas päinvastaisia asioita, vastakohtien yhteyttä, määrällisiä muutoksia ja vanhan säilyttämistä.

2.6. *Kategoriaoppi*

Materialistisen dialektiikan peruslainalaisuuksia seurasi 30-luvun neuvostomarxismien esityksissä jakso, jota voidaan kutsua kategoriaopiksi. Kategoriat esiteltiin tavallisesti pareina: oleminen ja ilmiö, sisältö ja muoto, välttämättömyys ja sattuma, mahdollisuus ja todellisuus sekä laki, syysuhde ja päämäärä. Tälle kategoriaopille ei löydy mitään esikuvia mistään marxilaisuuden klassikoiden teksteistä. Mutta sillä on pitkät juurensa filosofian historiassa.

Länsimaisen filosofian historiassa ehkä tunnetuimmat kategoriaoppia käsittelevät tekstit ovat Aristoteleen *Organon* -kokoelmaan sisältyvä *Kategoriat* sekä Kantin *Kritik der reinen Vernunft* -teoksen transsendentaalista logiikkaa käsittelevä osa, varsinkin sen kymmenes pykälä *Von den reinen Verstandesbegriffen oder Kategorien*. Siinä Kant esittää tunnetun kategoriataulunsa.

Kreikan kielen sana ”kategoria” on johdos saman kielen verbistä, joka tarkoittaa ”sanoa jotakin jostakin”. *Kategoriat* -teoksen toisessa luvussa Aristoteles erottaa toisistaan yhdistämättömät ja yhdistetyt ilmaukset. Ensimmäiset ovat tyyppiä ”ihminen”, ”nuori” ja ”juoksee”, jälkimmäisiin kuuluu vaikkapa lause ”nuori ihminen juoksee”. Jokainen yhdistämätön ilmaus puolestaan kuului johonkin seuraavista kymmenestä *kategoriasta*: substanssi, kvantiteetti, kvaliteetti, suhteessa oleva, paikka, aika, asento, jollakin oleminen, tekeminen ja kohteena oleminen. Jokainen yksittäinen ilmaus siis nimesi jonkin yksittäisen olion tai oliolajin (ensimmäinen substanssi, toinen substanssi), ilmaisi laatua, määrää, paikkaa, aikaa jne. Vaikka Aristoteleen tarkastelu vaikuttaa hyvin kieliopilliselta, niin hän piti kategorioita ja niiden erilaisia loogisia piirteitä todellisuuden itsensä ominaisuuksina, joita kielen rakenteet vain ilmaisivat tai heijastivat.⁵⁹⁶

Kategoriat on yksi länsimaiseen filosofiaan eniten vaikuttaneita teoksia, jota luettiin ja kommentoitiin paljon antiikin ja keskiajan oppineiden piirissä. Uudella ajalla kiinnostus kui-

tenkin hiipui, mikä kohtalo tuli laajemminkin logiikan osaksi. Modernin filosofian pääsuuntausten, niin empirismin (Bacon) kuin rationalisminkin (Descartes) kannalta kategoriooppi tuntui perin vähämerkitykselliseltä.⁵⁹⁷

Kategoriaoppia kohtaan tunnettu kiinnostus virisi kuitenkin uudelleen Immanuel Kantin ja hänen seuraajiensa filosofian myötä. Aristoteleesta poiketen Kant ei pitänyt kategorioita todellisuuden itsensä piirteinä vaan ne olivat hänen mukaansa meidän ”puhtaan ymmärryksemme” käsitteitä tai funktioita.

Hän esitti ymmärryksen kategoriat seuraavan taulukon muodossa, jonka mukaan kategoriat jakautuivat neljään pääryhmään: määrän (ykseys, moneus, kaikkeus), laadun (realiteetti, negaatio, rajoitus), suhteen (substanssi ja aksidenssi, syy ja vaikutus, syyn ja vaikutuksen vuorovaikutus) sekä modaliteetin (mahdollinen – mahdoton, oleva – olematon, välttämätön – satunnainen) kategorioihin.

Kantin mukaan taulukossa olevat puhtaan ymmärryksen käsitteet olivat välttämättömiä, että aistimustemme virta voisi hahmottaa sellaisiksi havainnoiksi, jotka me voimme painaa mieleemme, joita me voimme ajatella ja joista voimme puhua. Jos Aristoteleen mukaan yksinkertaiset ilmaisut kuuluivat aina johonkin kategoriaan, niin Kantin mukaan ne luonnehtivat yhdistettyjä ilmaisuja, tarkemmin sanottuna arvostelmia. Arvostelmassa oli taas kyse predikaatin ja subjektin yhdistämisestä.

Kantin kategorioopin mukaan jokaisella arvostelmalla on jokin määrä, laatu, suhde ja modaliteetti. Niinpä lause/arvostelma ”monet suomalaiset filosofit ovat eteviä loogikkoja”, on kvantiteetin kannalta moneus, laadun kannalta realiteetti, predikaatin ja subjektin suhde lienee substanssin ja aksidenssin suhde ja modaliteettina on oleva/ei-oleva -akseli.

Seuraava ja samalla myös viimeinen merkittävä filosofi, jonka ajattelussa kategoriooppi on keskeisellä sijalla oli Hegel. Vaikka hän piti Kantin kategoriooppia suuressa arvossa, hän samalla arvosteli vanhempaa kollegaansa siitä, ettei tämä osannut tyydyttävästi perustella sitä, miksi juuri taulukkoon valikoidut kategoriat olivat välttämättömiä. Toinen, ja filosofisessa katsannossa vielä merkittävämpi seikka oli se, etteivät kategoriat olleet hänestä vain meidän ymmärryksemme käsitteitä tai funktioita, vaan ne ovat yhtä aikaa loogisia, tietoteoreettisia ja ontologisia. Hegelin kategoriooppi onkin näin koko hänen logiikkansa ja päinvastoin: hänen logiikkansa on hänen kategoriooppinsa. Kategoriat eivät ole jotain, jotka olisivat ”ennen logiikkaa”, sen ontologisina edellytyksinä, eikä logiikkaa voida kehittää ennen kategorioita.

* * *

Neuvostomarxismien kategoriooppi on selvästi saksittu Hegelin logiikasta, erityisesti sen olemuksen logiikkaa koskevasta jaksosta. Vertailemalla esikerkiksi DM:n ja Hegelin *Ensyklopediaan* sisältyvän logiikan jäsenystä, paljastuu tuo kollaasi tällä kertaa erikoisen monimutkaiseksi ja epä johdonmukaiseksi.

Hegel	DM
<p>Oppi olemisesta</p> <p>A) Laatu</p> <p>B) Määrä</p> <p>C) Mitta</p>	<p>Dialektisen materialismin lait: Vastakohtien ykseyden ja taistelun laki</p> <p>Laki määrän muuttumisesta laaduksi ja päinvastoin Kieltämisen kieltämisen laki</p>
<p>Oppi olemuksesta</p> <p>A) Olemus eksistenssin perustana</p> <p>a) Puhtaat refleksiomääreet</p> <p>á) Identiteetti</p> <p>â) Eroavaisuus</p> <p>ã) Peruste</p> <p>b) Eksistenssi</p> <p>c) Olio</p> <p>B) Ilmiö</p> <p>a) Ilmiön maailma</p> <p>b) Sisältö ja muoto</p> <p>c) Suhde</p> <p>C) Todellisuus</p> <p>a) Substantiaalinen suhde</p> <p>b) Kausaalinen suhde</p> <p>c) Vuorovaikutus</p>	<p>Materialistisen dialektiikan kategoriat:</p> <p>Olemus ja ilmiö</p> <p>Muoto ja sisältö.</p> <p>Syysuhde.</p> <p>Välttämättömyys ja sattuma.</p> <p>Mahdollisuus ja todellisuus</p>
<p>Oppi käsitteestä</p> <p>a) Subjektiiivinen käsite (so. Perinteisen logiikan esitys –HMK)</p> <p>b) Objekti</p> <p>c) Idea</p>	<p>Dialektis-materialistinen logiikka ja muodollisen logiikan kritiikki</p>

Taulukko 6. Kategorioiden esitys Hegelin logiikassa ja DM:ssä.

Neuvostomarxismi ei siis esittele laatua, määrää tai mittaa kategorioina, vaan ne tulevat esiin puhuttaessa dialektiikan peruslaeista. Neuvostomarxismin kategorioihin kaikki kategoriat ovat peräisin Hegelin olemuksen logiikasta, jonka tiivistelmänä Engels piti lakia vastakohtien ykseydestä ja taistelusta. Karkeasti yleistettynä kategoriat ovat niitä eri tapoja, joiden kautta ilmiön ja olemuksen ”vastakohtainen ykseys” toteutuu. Tätä kontekstia ei kuitenkaan neuvostomarxismin esityksissä tuoda millään tavoin esiin: dialektiikan lait esitetään erityisessä ”lakiosastossa” ja kategoriat puolestaan ”kategoriaosastossa”.

Logiikasta irrotettuna kategoriat muuttuivat mielivaltaisen ”skolastisiksi” tai kvasiluonnontieteellisiksi seikoiksi. Niinpä DM:n kategoriaparia ”muoto ja sisältö” käsittelevässä jaksossa väitetään, että Neuvostoliiton kansalaisten poliittinen tahto olisi sisältö, jonka muotona olisi proletariaatin diktatuuri ja että muoto ja sisältö kävisivät tässä tapauksessa täydellisen harmonisesti yksiin. Väite on ristiriidassa historiallisen totuuden kanssa sekä absurdi myös Hegelin logiikan kannalta: jos muoto ja sisältö kävivät täydellisesti ja jäännöksättömästi yksiin, niin nämä kaksi vastakkaista kategoriaa menettäisivät tietenkin kaiken merkityksensä.

Saman tyyppinen absurditeetti tulee esiin myös DM:n sattumaa ja välttämättömyyttä käsittelevässä jaksossa. Siinä todetaan ensin aivan oikeoppisen hegeliläisesti, ettei sattuma ole minkään lainmukaisuuteen nähden täysin tuonpuoleisen voiman aikaansaannosta. Hegelin ajatus on tässä varsin yksinkertainen: mikään tapahtuma ei ole koskaan seurausta vain yhdestä tai edes tietyistä, ”lueteltavissa olevasta” luonnonlakien joukosta vaan jokaiseen konkreettiseen tapahtumaan vaikuttaa periaatteessa ääretön joukko eri lakeja ja yksittäisiä reunaehtoja. Sattuma syntyy lakien runsaudesta, ei niiden puutteesta.

Tämä kaikki todetaan myös DM:n mainitussa jaksossa. Niin ikään siellä kritikoidaan myös luonnontieteellisen materialismin ”lakifetisismiä”, sitä että kaikki tapahtuminen olisi ainakin periaatteessa mahdollista nähdä ankarana lainomaisena prosessina. Mutta sitten tekstissä tehdäänkin kertakaikkinen täyskäännös ja väitetään, että vain ”mekanistinen materialismi” sortui lakifetisismiin uskoessaan mekaanisiin lakeihinsa. Sen sijaan dialektinen materialismi – ja sen dialektiset lait – antaisivat tieteelle ja ihmiskunnalle todellisen mahdollisuuden eliminoida sattuma, nähdä maailma täysin lainalaisena vuorovaikutusten yhteytenä. Vuolaan dialektisen retoriikan jälkeen palataankin silmää räpäyttämättä hyvin yksioikoiseen – tai pikemminkin potenssiin korotettuun – lakifetisismiin.⁵⁹⁸

Saman tyyppinen on teoksen olemusta ja ilmiötä käsittelevä kappale. Senkin alkupuoli on ainakin välttävää Hegelin näkemysten referointia. Siinä todetaan, ettei olemus ole mikään ilmiöiden takana piileskelevä ”asian ydin” tai *primus motor* ja ettei ilmiöiden ”maailmaa” tule pitää todellisuutta vailla olevien kangastusten valtakuntana. Niin ikään kappaleessa selvitetään laajasti, miten olemus ja ilmiöt muodostavat vastakohtaisen ykseyden. Jos ilmiön ja olemuksen vastakohta katoaisi, olemus tulisi tietenkin identtiseksi jonkin ilmenemismuotonsa kanssa, jolloin se menettäisi dynaamisen luonteensa ja muuttuisi ehkä joksikin (vulgaari)platonilaiseksi ideaksi.

Mutta hyvin oireellinen on saman jakson viimeinen kappale, jossa todetaan:

Dialektinen materialismi ei ainoastaan ”kuori esiin” tämän tai tuon ilmiön olemusta tai ”ydintä” kaikesta ”epäoleellisista”, satunnaisista, irrallisista faktoista; samaan aikaan sen tulee tarkas-

tella tätä olemusta liikkeessä olevana, sen syntyä, muuttumista, eri ilmenemismuotoja, sen eri mahdollisuuksien toteutumista, häviämistä ja muuttumista toiseksi olemukseksi. On huomattava, että olemus on vastakohtien, samanlaisen ja erilaisen elävä ykseys, positiivinen (myönteinen) ja negatiivinen (kieltävä) liike, jatkuvaa toiseksi muuttumista. Näin ollen dialektinen materialismi kumoaa täydellisesti ja lopullisesti metafysiikkojen tavan pitää olemusta ja ilmiötä toistensa vastakohtana tai samastaa ne.⁵⁹⁹

Tämän mukaan ensin olemus tai ”ydin” ”kuoritaan” kaikista satunnaisista, epäoleellisesta ja irrallisista ilmiöistä. Esimerkiksi kolhoositalonpojan olemukseen kuuluivat varmasti sellaiset piirteet kuin ahkeruus, iloisuus, kylläisyys, viha kulakkeja ja rakkaus työväestöä sekä puoluetta kohtaan. Apatiaa, aliravitsemusta, kaipuuta menneeseen aikaan oli tietysti, mutta se kaikki oli epäoleellista, pois kuorittavaa. Juuri tämän tapaiset mielivaltaiset ”kuorimisoperaatiot” ovat täysin Hegelin logiikan perusajatusten vastaisia.

2.7. Päätelmäoppi

Perinteinen logiikka – tai ainakin sen ns. alkeisoppi – koostui tavallisesti kolmesta pääosasta, käsiteopista, arvostelmaopista ja päätelmäopista, jota yleensä pidettiin sen kaikkein tärkeimpänä osana. Niin ikään kaikissa esityksissä käsiteltiin myös logiikan peruslait tai –periaatteet. Edellä esitetyn perusteella voimme ajatella, että neuvostomarxismissa oli kehitetty jonkinlaiset ”dialektiset vastineet” käsiteopille, arvostelmaopille ja myöskin logiikan perusperiaatteille.

Saatavilla olevan materiaalin perusteella on vaikea tietää, oliko neuvostomarxistilla oikeus päätellä lauseista ”kaikki ateenalaiset ovat ihmisiä” ja ”kaikki ihmiset ovat kuolevaisia” lause ”kaikki ateenalaiset ovat kuolevaisia”. Tällaiset päättelysäännöt olivat osa perinteistä muodollista logiikkaa, joka oli kokonaan julistettu metafysiiseksi, subjektivistiseksi ja formalistiseksi. Mutta toisaalta ei missään sanottu, mikä tällaisissa päätelmissä oli väärää (”metafysiikkaa” jne.) ja minkälaisia sitten olisivat uudemmat ja kehittyneemmät ”dialektiset päättelysäännöt”.

3. Yhteenvetoa: pseudokongkreetin pseudodialektiikka

Kaikilla näillä kummallisuuksilla on kuitenkin oma, selvästi tunnistettava mielensä. Se tuli esiin jo stahanovilaisen hahmossa, työn sankarissa, joka yhtä aikaa noudatti tiukasti annettuja normeja ja samalla kuitenkin murskasi ne. Samaa tapaansa dialektinen materialismi halusi olla yhtä aikaa tieteellistä ja järkevää filosofiaa – ja samalla myös ylittää kaikki järjen ”ahtaat rajoitukset”. Mutta tässä se kohtasi sen saman mahdottomuuden mikä Hegelin mu-

kaan koitui romanttisen filosofian kohtaloksi: kaikki terävät rajaviivat liukenivat tasaiseen hämääseen, jossa ”kaikki lehmät olivat mustia” – tai missä (Kierkegaardia lainaten) kaikki oli mahdollista, mutta mikään ei todellista.

Hegelin logiikassa oli siis kolme erityistä momenttia: a) abstrakti eli ymmärryksen mukainen, b) dialektinen eli negatiivis-järjellinen ja c) spekulatiivinen eli positiivis-järjellinen. Tätä kolmijakoa voitaneen soveltaa myös tieteen historiaan tai tieteen kehitykseen. Se, mitä Thomas S. Kuhn kutsui ”normaalitieteeksi” näyttäisi vastaavan sitä, mitä Hegel luonnehti abstraktiksi ja ymmärryksen mukaiseksi. Normaalitiedettä tehdään varsin pitkälle sellaisten metodisten sääntöjen mukaan, joita voidaan noudattaa joskus lähes mekaanisesti. Tieteen kriisikausi merkitsee taas sitä, että totutut ongelmaratkaisutavat tuottavat ilmeisen virheellisiä tuloksia tai eivät toimi lainkaan. Uusi ”paradigma” on puolestaan jotain, jonka pohjalta ainakin kiusallisimmat anomaliat voidaan ratkaista.⁶⁰⁰

Tieteenfilosofiassa on keskusteltu vilkkaasti paradigmojen yhteismitattomuudesta, toisin sanoen siitä, voidaanko niitä millään järkevällä tapaa verrata toisiinsa. Popperia seuraten monet tieteenfilosofit ovat väittäneet (tai pikemminkin vaatineet), että uuden teorian on aina selitettävä kaikki se, mitä vanhakin on selittänyt ja ratkaistava tämän lisäksi ainakin joitakin niistä ongelmista, joihin vanha ei kyennyt. Tällöin voidaan sanoa, että uusi teoria on totuudenläheisempi kuin vanha. Monet muut etevät tieteenfilosofit pitävät tällaista vaatimusta mahdottomana monestakin eri syystä: Uudet teoriat eivät varsinkaan alkutaipaleellaan pärjää kovinkaan hyvin vanhojen kanssa kilpailussa selitysvoimasta, joten popperilainen vaatimus on liian konservatiivinen. Voidaan myös kysyä, löytyykö puolueetonta tapaa mitata teorioiden tai paradigmojen paremmuus, koska arkielämässäkin jokaisella meistä on taipumus pitää tärkeinä juuri niitä asioita, joissa itse tuntee olevansa vahva.⁶⁰¹

Ottamatta kantaa näihin sinänsä kiinnostaviin kysymyksiin, voidaan kuitenkin sanoa, ettei uuden paradigmaattisen teorian aksiomeja voida tavallisesti loogisesti johtaa vanhan teorian aksiomeista.⁶⁰² Usein on myös niin, ettei päinvastainenkaan operaatio ole tiukassa mielessä mahdollinen. Esimerkiksi suhteellisuusteorian aksiomeista ei voida johtaa klassisen mekaniikan lakeja. Jälkimmäistä voidaan kuitenkin pitää tietyissä oloissa (”lyhyillä matkoilla ja pienillä nopeuksilla”) edellisen hyvänä approksimaationa. Tällainen epäjatkuvuus ja mahdollisesti jopa yhteismitattomuus ei suinkaan tarkoita, etteikö tietomme esimerkiksi fyysikasta olisi kaiken aikaa kasvanut. Kuhninilainen käsitys tieteellisistä vallankumouksista ei myöskään tarkoita sitä, etteikö tieteen historiassa olisi minkäänlaista jatkuvuutta. Niinpä esimerkiksi suhteellisuusteoria syntyi klassisen mekaniikan pohjalta ja se on säilyttänyt itsessään myös monia edeltäjänsä piirteitä.

Suhteellisuusteoriaa ja sen syntyhistoriaa voidaan siis pitää jonain, joka vastaa Hegelin logiikan kolmatta, positiivis-spekulatiivista momenttia. Se oli eräässä suhteessa klassisen mekaniikan negaatio, mutta samalla sellainen negaatio, jossa monet tuon vanhemman teorian piirteet säilyivät ja saaden kuitenkin uusia merkityksiä. Klassisen mekaniikan kannalta siirtymä suhteellisuusteoriaan näyttää enemmän katkokselta – suhteellisuusteoriasta käsin taaksepäin tarkasteltuna taas jatkumolta. Kun suhteellisuusteoria on vakiinnuttanut asemansa, se muuttuu normaalitieteen osaksi, jolloin sitä voidaan pitää taas abstraktina tai ymmärryksen mukaisena momenttina.

Kuhnin mukaan ”normaalitiede” – eli vakiintuneen paradigman hallitsema tiede – on jotain sellaista, minkä vallitessa myös metodologiset säännöt ovat kohtalaisen vakiintuneita vaikkakaan eivät aina selkeästi artikuloituja. Niinpä tällaisen tiede olikin hänen mukaansa ”älypähkinöiden” tai palapelien ratkaisemista (*puzzle-solving activity*).

* * *

Neuvostomarxismien dialektiikassa nämä kaikki eri momentit sulautuivat yhteen. Tuloksena oli jotain, joka yhtäältä näytti muodollisen logiikan kaltaiselta valmiilta ja täsmälliseltä, metodiselta välineistöltä. Sen avulla tieteen tutkimus, opetus ja käytäntöön soveltaminen olisivat voineet muuttua joksikin T.S. Kuhnin tarkoittamaksi, lähes mekaaniseksi ongelmanratkaisuksi. Tämä haavehan on viimeistään Descartesin *Järjen käyttöohjeista* saakka ollut eräs modernin järjen haave.⁶⁰³ Toisaalta dialektiikan oli määrä olla ”stahanovilaiseen tapaan” jotain ”dynaamista” ja muuttuvaa, kaikki säännöt ja rajat ylittävää. Tämä on kuitenkin mahdollista vain ideologian imaginaarisessa maailmassa.

Ranskalainen marxisti Louis Althusser yritti aikanaan erottaa toisistaan tiedon (tieteen) ja ideologian. Ideologia oli aina antropomorfista ja se oli myös jotain, missä – ”minkä sisällä” – me elämme. Althusser toteaa, että ideologia itse asiassa ”kutsuu meidät subjekteiksi”, tietyn sosiaalisen yhteisön jäseneksi ja mukaan sen sosiaalisiin käytäntöihin.⁶⁰⁴

Tieto (Althusser puhui myös ”tietoeffekteistä”) oli taas jotain, jota syntyi tieteellisessä käytännössä ja joka rikkoi ideologian. Ideologia pyrki olemaan aukoton, mutta juuri tieto iski siihen repeämiä, joita Althusser kutsui epistemologisiksi katkoksiksi (*coupure épistémologique*). Niinpä hänen mukaansa aristotelinen fysiikka ja suurelta myös ptolemaiolainen tähtitiede olivat ideologiaa ja antropomorfista projektiota. Nehän esittivät maailmankaikkeuden yhteiskunnan kaltaisena asemien ja niihin liittyvien tehtävien järjestelmänä ja kutsuivat ihmistä elämään tässä järjestelmässä, siis ”seuraamaan luontoa”. Kopernikuksen, Galilein ja Newtonin tähtitiede ja fysiikka oli tietoeffektien ryöppy, joka murensi tämän rakennelman – tai se tunkeutui esiin aristotelis-ptolemaiolaisen fysiikan murtumista.⁶⁰⁵

Vaikka tieto ja ideologia olivat Althusserin mukaan erilaisia ja jopa vastakkaisia ”efektejä”, niin joskus sama materiaali (”sama lähde”) saattoi lähettää molempia. Ptolemaiolaista tähtitiede oli samanaikaisesti tiedettä ja ideologiaa, vieläpä niin että molemmat efektit pikemminkin vahvistivat kuin heikensivät toisiaan. Darwinin evoluutioteoria ja siihen sisältyvä (tieteellinen) ajatus soveltuvimman eloonjäämisestä on toinen esimerkki tieteellisestä teoriasta, joka lähettää myös ideologisia efektejä. Tässä tapauksessa ideologia on pikemminkin hämärtänyt teorian tieteellis-kognitiivista sisältöä.⁶⁰⁶

Althusseria mukaillen on luontevaa ajatella, että 1930-luvulla syntynyt neuvostomarxismien oppi dialektiikasta oli ideologiaa, joka yritti ”kutsua” tuon maan asukkaita. Se oli kuitenkin kuviteltua (imaginaarista, ideologisoitua) tiedettä ja/tai tuollaiseen tieteen kuviteltua metodologiaa, jonka opastamina kuvitellut stahanovilaiset tiedemiehet ja insinöörit työskentelivät yltäen valtaviin, mutta enimmäkseen kuitenkin täysin kuviteltuihin saavutuksiin.

Daniil Harmsilla, venäläisen absurdin kirjallisuuden eräällä loisteliaimmalla edustajalla, on ollut ehkä juuri tällainen älyn stahanovilainen mielessään, kun hän kirjoittaa kertomukseensa *Erään viisaan vanhuksen muistelmat* esimerkiksi seuraavaa:

Siihen aikaan olin todella viisas ja ymmärsin kaiken. Sellaista asiaa ei ollut olemassakaan, jonka edessä olisi joutunut umpikujaan. Minun ei tarvinnut kuin hetken jännittää hirvittävää älyäni ja vaikeinkin kysymys ratkesi mitä helpoimmalla tavalla. Minut vietiin jopa aivoinstituuttiin ja näytettiin oppineille professoreille. Nämä mittasivat älyni sähköllä ja olivat täysin tyrmistyneitä – Mitään tällaista me emme ole koskaan nähneet, he sanoivat.

Olin naimisissa, mutta näin vaimoani harvoin. Hän pelkäsi minua: mahtava älyni museri hänet. Hän ei elänyt vaan vapisi ja jos minä katsoin häntä, hän alkoi nikotella. Me asuimme yhdessä melko pitkään, mutta sitten hän ilmeisesti katosi jonnekin – en muista tarkkaan.⁶⁰⁷

Tällainen stahanovismi saattoi kaikesta mielettömydestäänkin huolimatta joskus toimia niin, että ihmiset vastasivat sankoin joukoin sen kutsuun. Se innosti vallankin nuoria ainakin hetkeksi paneutumaan työhönsä entistä vakavammin, tulemaan sen sankareiksi. Ei ole myöskään mitään syytä arvioida sen vaikutusta täysin olemattomaksi myöskään tiedemiesten, insinöörien tai agronomien piirissä. Kolmekymmenluvun puolivälin aikoihin heitä alkoi valmistua voimakkaasti laajentuneesta oppilaitosten verkostosta hyvin suurin joukoin. Heidän pätevyytensä taso ei ollut kovin korkea – ei ainakaan suhteutettuna siihen, mitä kaikkea heiltä odotettiin. Heidän oli ehkä jo oman mielensä tasapainonkin tähden uskoa tuohon ideologiaan ja kuvitteelliseen metodologiaan.

* * *

Ajatuksella jostakin erityisen väkevästä metodista, jonka myötä tieteen tutkiminen, opettaminen ja käytäntöön soveltaminen voisi tulla helpoksi ja liukuhihnamaiseksi asiaksi laadun silti kärsimättä, oli syvät juurensa neuvostomarxismien historiassa. Mutta tämä haave kytkee sen puolestaan laajempaan modernin perinteeseen. Myös siinä oli keskeinen sija haaveella metodista, joka aina silloin tällöin voitiin ymmärtää melkein pä mekaaniseksi todistamisen ja myös keksimisen taidoksi.

Voi olla, että tämä haave metodista oli Wittgensteinilla mielessä, kun hän kirjoitti *Filosofisissa tutkimuksissaan*:

Loihdimme esiin kuvan, joka näyttää yksiselitteisesti määräävän mielen. Todellinen käyttötapa näyttää jotenkin epäpuhtaalta sen käyttötavan rinnalla, jonka kuva meille hahmottelee. Tässä käy jälleen niin kuin joukko-opissa. Ilmaisutapa näyttää olevan mittatilaustyötä Jumalalle, joka tietää, mitä emme voi tietää. Hän näkee äärettömät sarjat kokonaisina ja hän näkee sisälle ihmisen tajuntaan. Meille nämä ilmaisumuodot ovat kuitenkin kuin messupuku, jonka kyllä puemme yllemme, mutta jolla emme voi paljoakaan tehdä, koska meiltä puuttuu todellinen voima, joka antaisi tälle puvulle sen merkityssisällön ja tarkoituksen.

Ilmaisujen todellisessa käyttötavassa teemme ikään kuin mutkia, kuljemme sivukujien kautta. Me kyllä näemme leveän kadun edessämme, mutta emme voi käyttää tietenkään sitä hyväksemme, koska se on pysyvästi suljettu.⁶⁰⁸

Tässä yhteydessä on myös hyvä muistaa Marxin tunnettu toteamus *Pääoman* ensimmäisen osan toisen painoksen loppusanoissa, koska hän puhuu siinä mitä ilmeisimmin aivan samoista mutkista kuin Wittgensteinkin:

Tosin esitystavan täytyy muodoltaan erota tutkimustavasta. Tutkimuksessa on aina omaksettava yksityiskohtia myöten, eriteltävä sen kehitysmuodot ja haettava esiin niiden sisäinen yhteys. Vasta kun tämä on tehty, voidaan vastaavasti kuvata todellista liikettä. Jos tämä onnistuu ja esitys kuvastaa aatteellisessa muodossa aineen elämää, voi näyttää siltä kuin oltaisiin tekemisissä apriorisen ajatusrakennelman kanssa.⁶⁰⁹

Neuvostomarxismien dialektiikan ydin näyttäisi olevan se, että niin Hegel kuin myös Marx (ja päälle päätteeksi Wittgenstein) oltaisiin käännetty pääläelleen. Tämän operaation ilmauksia tai momenteja ovat ainakin:

- a) Dialektiikan eri momenttien (abstrakti, negatiivis-kriittinen, spekulatiivinen) yhteensulautuminen, jonka tuloksena oli ”stahanovilainen logiikka”, joka mursi ja ylitti kaikki sääntönsä pysyen silti kaiken aikaa ankarana täsmällisenä.
- b) Esitystavan ja tutkimustavan sekoittuminen niin, että tutkimuksenkin kuviteltiin etenevän dialektista menetelmää soveltaen etenevän valmiin esityksen tavoin, pitkin Wittgensteinin mainitsemaa ”leveää valtakatua”. Tämä olisi kuitenkin edellyttänyt sitä, että tutkittava asia olisi jo tutkittu tai että ihminen olisi Jumalan tavoin kaikkietävä.
- c) Loogisia ristiriitaisuuksia, jotka ovat merkki käsitysten tai teorioiden kömpelyydestä, vajuudesta tai ideologisuudesta (Althusser), pidettiin itse todellisuudessa olevien ristiriitojen heijastumina.
- d) Yleisen yhteyden periaate ei ollut enää se huutomerkki, joka olisi muistuttanut inhimillisen tiedon rajallisuudesta, abstraktisuudesta tai kumoutuvuudesta. Neuvostomarxismien edustajat alkoivat käsittää asian niin, että he (tai ainakin eräs heistä!) kykeni ”jo nyt” näkemään koko todellisuuden ja tietämään sen kaikki vaikutusyhteydet.

Tällainen dialektiikka tai dialektinen metodi ei tietenkään johtanut neuvostomarxismia tarkempaan ja hienostuneempaan todellisuuden tuntemukseen. Päinvastoin: he alkoivat yhä kovempaa vauhtia vieraantua siitä, käpertyä omiin kuvitelmiinsa. Ideologiasta tai ideologisista kuvitelmista alkoi muodostua yhä paksumpi muuri, johon ”tietoeffektien” oli yhä työllämpi iskeä minkäänlaisia halkeamia. Onnettomuudekseen neuvostomarxistit kuvittelivat tätä paksupäisyyttään tai brutaalisuuttaan voimaksi. Äsken mainitussa Harmsin tarinassa viisas vanhus väittää olleensa niin suuri ja voimakas, että ihmiset kavahtivat syrjään hänet nähdessään. Niinpä hän kulki väkijoukkojen halki kuin ”suunnaton silitysrauta”.⁶¹⁰

V Jähmettynyt järjestelmä

1. Stalinin *Dialektisesta ja historiallisesta materialismista*

Syyskuussa vuonna 1938 ilmestyi yksi päätyneen vuosisadan merkittävimmistä teoksista, *Neuvostoliiton kommunistisen puolueen (bolshevikit) historia - lyhyt oppikurssi*. Tämä tapahtui suurten puhdistusten päätteeksi, ja kirjan eräs tarkoitus oli puhdistaa ainakin valtakunnan virallinen muisti.⁶¹¹

Lyhyessä oppikurssissa oli vuosia 1908-1912, eli ns. stolypinilaista taantumuskautta, käsittelevässä luvussa erikoinen alaluku nimeltään *Dialektisesta ja historiallisesta materialismista*. (lyh. *DHMS*) Loppuvuodesta 1938 se ilmestyi myös erillisenä teoksena ja teki-jänsä, J.V. Stalinin nimellä varustettuna. Kirjoitus oli sijoitettu mainittua ajanjaksoa käsittelevään lukuun siksi, että Lenin julkaisi tuolloin ”filosofisen pääteoksensa” *Materialismin ja empiriokritismin*. Stalinismin aikana vakiinnutetun käsityksen mukaan kirjan ilmestyminen oli merkittävin tapahtuma koko filosofian historiassa sitten Marxin ja Engelsin päivien. Sen myötä marxismi ja koko tiede tai filosofia astui uuteen, ns. leniniläiseen vaiheeseensa.⁶¹²

Ennen dialektisen ja historiallisen materialismin käsittelyä *Lyhyessä oppikurssissa* to-detaankin:

Jotta voitaisiin arvostaa Leninin kirjan valtavaa merkitystä ja ymmärtää millaisen teoreettisen rikkauden Lenin sai pelastetuksi stolypinilaisen taantumuskauden kaikilta ja kaikenlaisilta re-visionisteilta ja turmeltuneista aineksilta, on välttämätöntä vaikkapa vain lyhyestikin tutustua dialektisen ja historiallisen materialismin perusteisiin.

Se on sitäkin välttämättömämpää, kun dialektinen ja historiallinen materialismi muodostavat kommunismin teoreettisen pohjan, marxilaisen puolueen teoreettiset perusteet, ja näiden perusteiden tunteminen ja siis niiden omaksuminen on puolueemme jokaisen aktiivin toimihenkilön velvollisuus.⁶¹³

Teksti antaa näin selvästi ymmärtää, että *DHMS* olisi tiivistelmä Leninin mainitusta teok-sesta, mikä ei kuitenkaan pidä paikkaansa: suurin osa siitä käsittelee kysymyksiä, joita Len-in ei kirjassaan edes sivua. Ja mikä kaikkein tärkeintä: marxilainen filosofia ei Leninille ol-lut missään vaiheessa sellainen järjestelmä, jollaisena sitä alettiin 1930-luvulla pitämään ja jol-laisena myös Stalin sen *DHMS*:ssä esittää. Kirjoitelma on tiivistelmä vasta 1930-luvun puo-livälissä ilmestyneistä dialektisen ja historiallisen materialismin esityksistä.

Mutta *DHMS* ei ole kovin uskollinen referaatti. Stalin esitti jotkut asiat – ainakin osittain tietoisesti – toisin kuin lähteensä. Sen ensimmäinen kappale kuuluu:

Dialektinen materialismi on marxilais-leniniläisen puolueen maailmankatsomus (*mirovozzrenie marksistkoj partii*). Sitä nimitetään dialektiseksi materialismiksi sen vuoksi, että sen suhtautuminen luonnonilmiöihin, sen luonnonilmiöiden tutkimusmetodi, noiden ilmiöiden tietoisuusmetodi on dialektinen ja sen luonnonilmiöiden tulkinta, sen käsitys luonnonilmiöistä, sen teoria on materialistinen.⁶¹⁴

Kaikista edellisistä esityksistä poiketen dialektinen materialismi ei olekaan Stalinille nyt työväenluokan vaan sen ”etujoukon”, marxilais-leniniläisen puolueen maailmankatsomus. Oli tämä muutos lipsahdus tai ei, niin joka tapauksessa ilmeisesti kaikissa siitä pitäen julkaistuisissa teksteissä puhuttiin puolueen maailmankatsomuksesta. On syytä olettaa, että muutos oli tehty täysin tietoisesti.⁶¹⁵

Kuten edellä on jo todettu, kysymys dialektiikan ja materialismin suhteesta – ja erityisesti kysymykset siitä, voiko materialistinen filosofia olla koskaan dialektista tai voiko olla olemassa mitään yleistä ”luonnon dialektiikkaa” – ovat marxilaisen ajattelun perinteessä hyvin kiistanalaisia, mutta samalla tietysti myös kiintoisia. Mutta asemansa suomin valtuuksin Stalin kuitenkin ratkaisee tämän kysymyksen yhtä yksiviivaisesti kuin Aleksanteri Suuri avasi aikoinaan Gordionin solmun. Hänen mukaansa dialektisissa materialismissa yhdistyvät toisiinsa materialistinen maailmankuva ja dialektinen metodi.

Dialektinen metodi oli hänen mukaansa ”perustaltaan metafysiikan suoranainen vastakohta” ja sille oli ominaista seuraavat neljä piirrettä:

1) Päinvastoin kuin metafysiikka ei dialektiikka pidä luontoa toisistaan irrallaan olevien, toisistaan eristettyjen ja toisistaan riippumattomien esineiden ja ilmiöiden satunnaisena kokoutumana, vaan yhteenkuuluvana, yhtenäisenä kokonaisuutena, jossa esineet ja ilmiöt ovat elimellisesti toistensa yhteydessä, ovat toisistaan riippuvaisia ja toistensa ehtoina.

(...)

2) Päinvastoin kuin metafysiikka ei dialektiikka tarkastele luontoa levon ja liikkumattomuuden, pysähdyksen ja muuttumattomuuden tilana, vaan keskeytymättömän liikkeen ja muuttumisen, keskeytymättömän uudistumisen ja kehittymisen tilana, jossa jotakin aina syntyy ja kehittyy, jotakin on tuhoutumassa ja elämästä eroamassa.

(...)

3) Päinvastoin kuin metafysiikka ei dialektiikka tarkastele kehitysprosessia yksinkertaisena kasvamisen prosessina, jossa määrälliset muutokset eivät johda laadullisiin muutoksiin, vaan sellaisena kehityksenä, joka siirtyy vähäisistä ja piilevistä määrällisistä muutoksista avoimiin muutoksiin, jossa laadulliset muutokset eivät tapahdu vähitellen, vaan nopeasti, äkkiä, hypäyksellisenä siirtymisenä yhdestä tilasta toiseen, eivät tapahdu satunnaisesti, vaan lainmukaisesti, huomaamattomien ja asteittaisten määrällisten muutosten kasautumisen tuloksena.

(...)

4) Päinvastoin kuin metafysiikka dialektiikka lähtee siitä, että luonnonesineille, luonnonilmiöille ovat ominaisia sisäiset ristiriidat, että niillä on kaikilla kielteinen ja myönteinen puolensa, menneisyytensä ja tulevaisuutensa, elämästä eroavat ja kehittyvät aineksensa, että näiden

Vastakohtat vai kaksoset

vastakohtien taistelu, taistelu vanhan ja uuden välillä, kuolevan ja syntyvän välillä, elämästä eroavan ja kehittyvän välillä, muodostaa kehitysprosessin sisäisen olemuksen, määrällisten muutosten laadullisiksi muuttumisen sisäisen olemuksen.⁶¹⁶

Stalinin käsityksiä ja niiden sisältämiä uutuuksia voidaan havainnollistaa seuraavan taulukon avulla:

DM	DHMS
Materialistisen dialektiikan periaatteet	Materialistisen dialektiikan piirteet
Yleisen yhteyden ja vuorovaikutuksen periaate	Yleisen yhteyden periaate
Yleisen kehityksen periaate	Yleisen kehityksen periaate
Dialektisen materialismin lait:	
Vastakohtien ykseyden ja taistelun laki	Laki määrän muuttumisesta laaduksi
Laki määrän muuttumisesta laaduksi ja päinvastoin	Vastakohtien ykseyden ja taistelun laki
Kieltämisen kieltämisen laki	Ei vastinetta
Materialistisen dialektiikan kategoriat	Ei vastinetta

Taulukko 7. Stalinin *Dialektisestä ja historiallisesta materialismista* -teoksen (DHMS) jäsentely dialektiikasta verrattuna varhaisempaan esitykseen (DM)

Kolmekymmenluvun puolivälin esityksissä puhuttiin aina dialektiikan kahdesta peruseriaatteesta (*prinzipy*), kolmesta peruslaista (*osnovnye zakony d.*) ja kategorioista. Stalinin esityksessä puhutaan siis vain neljästä peruspiirteestä (*osnovnii tšerty*). Kaksi ensimmäistä piirrettä vastaavat vanhempien esitysten mukaisia dialektiikan peruseriaatteita, yleisen yhteyden ja yleisen kehityksen periaatteita. Kaksi jälkimmäistä vastaavat puolestaan kahta dialektiikan peruslakia: määrällisten muutosten laadulliseksi muuttumisen sekä vastakohtien ykseyden ja taistelun lakia. Niiden esittelyjärjestys oli muutettu. Dialektiikan kolmatta peruslakia – kieltämisen kieltämistä – ei sen sijaan ole kelpuutettu peruspiirteiden joukkoon. Vanhempien esitysten laajahkolla kategorioilla ei Stalinin esityksessä ollut liioin mitään vastinetta.

1.1. Yleinen yhteys, sattuma ”tieteen vihollisena”

Yleisen yhteyden periaate oli siis peräisin Engelsin *Luonnon dialektiikasta*, missä sillä oli selkeästi ”negatiivis-dialektinen” ja kriittinen merkitys. Vuosien 1930-1938 neuvostomarxismissa tämä periaate alkoi kääntyä pääläelleen, ”positiivis-affirmatiiviseksi” väitteeksi, jonka mukaan dialektis-materialistinen filosofia tai metodi mahdollistaisi – tai oli jo mahdollistanut – koko todellisuuden tiedostamisen.

Stalinin tekstissä ja vuosien 1938-1956 neuvostomarxismissa tämä uskomus tuotiin esiin hyvin aggressiivisin äänenpainoin. Stalin toteaaakin *DHMS*:ssä yleisen yhteyden periaatteesta:

Dialektinen metodi katsoo sen vuoksi, että ainoatakaan luonnonilmiötä ei voida ymmärtää, jos se otetaan eristetyssä muodossa, ympäröivien ilmiöiden yhteyden ulkopuolelta, sillä mikä tahansa ilmiö voidaan millä luonnon alalla tahansa muuttaa mielettömyydeksi, jos sitä tarkastellaan erillään ympäröivistä ehdoista, niistä irrallaan, ja päinvastoin, mikä tahansa ilmiö voidaan ymmärtää sen perusteella, jos sitä tarkastellaan sen erottamattomassa yhteydessä ympäröiviin ilmiöihin, riippuvaisena sitä ympäröivistä ilmiöistä.⁶¹⁷

Kirjaimellisesti noudatettuna tällainen periaate tekisi kaiken modernin luonnontieteellisen tutkimuksen mahdottomaksi. Kuten tunnettua, Galilei ja hänen edeltäjänsä pääsivät esimerkiksi putoamis- ja heittoliikkeiden lakien jäljelle juuri sen ansiosta, että he pyrkivät tarkastelemaan niitä kirjaimellisesti tyhjiössä, ”erillään ympäröivistä ehdoista”. Laboratorio, tuo modernin luonnontieteen tyysija, oli puolestaan juuri sellainen paikka, missä tutkittava ilmiö voitiin mahdollisimman tarkoin eristää ”luonnollisista” yhteyksistään tai asettaa täysin ”luonnottomaan” ympäristöön. Siellä ilmaa voitiin nesteyttää tai vaikkapa saada rauta palamaan liekillä puhtaassa hapessa.⁶¹⁸

KFS(4): n (Kratkaja Filosofskaja Entsiklopedija 4. Izh.) mukaan yleisen yhteyden periaate merkitsi myös sitä, ”ettei luonnossa tai yhteiskunnassa vallitse sattuma vaan ihmisen tahdosta riippumattomat objektiiviset lait”. Mainittu teos ei tosin kokonaan kiellä sattuman olemassaoloa, vaikka kaikki todellisuuden prosessit ovatkin sen mukaan ankaran deterministisiä. Sattuma syntyy *KFS*:n mukaan siitä, kun (itsessään deterministiseen) prosessiin A (vaikkapa siemenen itäminen kasviksi) puuttuu jokin siihen kuulumaton tekijä b. Siemenestä ei vartu kasvia esimerkiksi siinä tapauksessa, että jokin lintu sattuu syömään sen. Tällöin kuitenkin lintu ja sen ateriointi kuuluvat johonkin toiseen, itsessään yhtä deterministiseen prosessiin B. Yhdistetty prosessi A U B olisi puolestaan täysin deterministinen.

KFS:n mukaan ilmiöitä ja prosesseja voitiin tutkia tieteellisesti vain silloin, jos niitä tarkasteltiin lainomaisina, deterministisinä. Mutta koska neuvostomarxismi uskoi tai uskotteli tuntevansa lähes kaikki yleisen yhteyden ja vuorovaikutuksen mekanismit, sille ei luonnollistakaan ollut maailmassa juuri mitään satunnaista:

Koska kapitalistinen tuotantotapa perustuu kilpailuun ja anarkiaan, sattuma näyttelee sen oloissa suurta osaa ja välttämättömyys on siellä sokea voima, joka tulee esiin sattumien suuren massan kautta. Sosialistisessa neuvostoyhteiskunnassa, joka perustuu suunnitelmallisesti johdettuun talouteen, objektiivinen historiallinen välttämättömyys tiedostetaan ja se

realisoituu ihmisten päämäärätietoisessa toiminnassa, jonka Kommunistinen puolue organisoii. Näin sattumien rooli yhteiskunnallisessa elämässä supistuu minimiinsä; ihmiset ottavat hallintaansa objektiiviset kehityksen lait ja toimivat sopuosoinnussa niiden kanssa. Nojautuen objektiivista välttämättömyyttä ja neuvostoyhteiskunnan kulloisiakin aineellisia tarpeita koskevaan tietoon Kommunistinen puolue asettaa käytännön tehtävät ja mobilisoi kansan monimiljoonaiset joukot niitä ratkaisemaan.⁶¹⁹

KFS:n mukaan yleisen yhteyden periaatteella oli ”suunnaton merkitys tieteelliselle tiedostamiselle”. Esimerkkinä tämän periaatteen mallikelpoisesta soveltamisesta tieteelliseen tutkimustyöhön teos mainitsee mitšhurinilaisen (so. lisenkolaisen) biologian. Toisin kuin ”taantumuksellinen mendelismi-morganismi” (so. 1900-luvun alkupuoliskon perinnöllisyystiede) Mitšhurin ja Lysenko ymmärsivät, etteivät ”muusta luonnosta erilliset”, muuttumattomat ja ”mystiset” kromosomit voi yksin määrätä eliöiden perinnöllisiä ominaisuuksia. Kromosomeista tai ”erityisestä perinnöllisyysaineesta” puhuvat olivat neuvostomarxistien mukaan hairahtuneet ”mystiikan”, ”okkultismin”. ”kabbalan” tai muiden taantumuksellisten ja tieteenvastaisten oppien edustajaksi.⁶²⁰

Näin väittäessään neuvostomarxismin olisi pitänyt julistaa Marxin oma filosofia ”okkultismiksi”. Marxhan irrottautui Hegelistä ja erityisesti tämän idealismista siinä, että hän kiisti ajattelun ja olemisen identtisyuden. Inhimillisen olemisen piiri oli hänen mukaansa mittamattomasti syvempi ja laajempi kuin tietoisuuden, joka oli vain ”tiedostettua olemista”. Näin olemisessa on aina tiedostamattomia, ainakin toistaiseksi kätkeytyneitä – siis ”okkultteja” – puolia.⁶²¹

1.2. Liikkeen universaalisuus ja vastakohtien ykseyden ja taistelun laki

Stalinin dialektiikan neljännen piirteen mukaan kaikille todellisuuden olioille ja prosesseille olivat ominaisia niiden sisäiset ristiriidat, jotka olivat myös kaiken liikkeen ja kehityksen lähde. Tässäkään Stalin ei tyytynyt vain toistamaan jo kolmekymmenluvun puolivälissä sanottua, vaan hänen tekstissään on joukko uusia korostuksia. Ristiriidoilla oli aina ehdoton hierarkia, oli pää- tai perusristiriita ja sille alisteiset ristiriidat. Perinteisessä marxismissa oli joskus puhuttu esimerkiksi ”työn yhteiskunnallisen luonteen ja omistuksen yksityisen muodon” välisestä ristiriidasta kapitalismin *perusristiriitana*. Mutta erityisempää huomiota ei tähän ristiriitojen hierarkiaan kiinnitetty.

Stalinin dialektiikassa puhe pää- tai perusristiriidasta muuttui systemaattiseksi ja myös ”kosmologiseksi”: kaikissa asioissa – niin tähtijärjestelmien kuin vaikkapa jonkin maan lastenkirjallisuuden kulloisessakin kehitysvaiheessa – oli aina löydettävissä yksi ja ainoa perusristiriita, joka ”määräsi sen valaistuksen jossa muut ristiriidat kylpivät”.

Pääristiriidan ja sille alisteisten ristiriitojen ohella erotettiin toisistaan myös antagonistiset ja ei-antagonistiset ristiriidat. Edellisiin kuuluiin työn ja pääoman tai työväenluokan ja kapitalistiluokan, jälkimmäisiin taas esim. maaseudun ja kaupungin, ruumiillisen ja henkisen työn sekä työväestön ja talonpoikaiston ristiriita. Ei-antagonistiset ristiriidat olivat sovittelavissa,

kun taas antagonistiset ratkesivat jommankumman osapuolen täydelliseen voittoon – tai toisempien tuhoon. Tätäkään erottelua ei ollut vielä 1930-luvun puolivälissä ilmestyneissä dialektisen materialismin esityksissä.

Tällainen ristiriitojen tarkka luokitus tuli myöhäisstalinistisessa filosofiassa välttämättömäksi, koska haluttiin korostaa ”koko neuvostokansan” ja sen ”kaikkien työtätekevien luokkien” sekä myös ”maaseudun ja kaupungin” etujen yhteneväisyyttä. Mutta toisaalta ristiriitoja pidettiin edelleen kaiken liikkeen ja kehityksen moottoreina, joten täydellinen ristiriidattomuus olisi johtanut kehityksen pysähtymiseen. Niinpä sosialistisessa yhteiskunnassa oli, ja pitikin olla, ristiriitoja. Mutta ne eivät olleet luonteeltaan antagonistisia.⁶²²

Erityisen nopeasti tämä oppi ristiriidoista välittyi taiteeseen – varsinkin kirjallisuuteen ja teatteriin. Eräät vaikutusvaltaiset kirjallisuusteoreetikot olivat jo ehtineet todistella, ettei uutta neuvostotodellisuutta kuvaavassa kirjallisuudessa voinut esiintyä sellaisia konflikteja, jotka perinteisesti olivat luoneet teoksiin draamallisen jännitteen. Draamalliset jännitteet kun olivat heijastumia syvistä yhteiskunnallisista ristiriidoista, jotka olivat Neuvostoliitossa ratkaistu. Niiden esittäminen näyttämöllä tai kirjallisuudessa olisi merkinnyt vain takertumista menneisyyteen. Ehdotettu ”konfliktittomuuden” (*bezkonfliktnost*) teoria ei saanut kuitenkaan virallista hyväksyntää, kehittyneenkin sosialismin oloja kuvailevassa taiteessa ja kirjallisuudessa oli lupa esittää ristiriitoja.⁶²³

Ehkä kaikkein oleellisin muutos ristiriitojen teoriassa oli Stalinin erikoislaatuinen muotoilu, jonka mukaan kaikilla prosesseilla ja olioilla oli ”kielteinen ja myönteinen puolensa, menneisyytensä ja tulevaisuutensa, elämästä eroavat ja kehittyvät aineksensa, että näiden vastakohtien taistelu, taistelu vanhan ja uuden välillä, kuolevan ja syntyvän välillä, elämästä eroavan ja kehittyvän välillä, muodostaa kehitysprosessin sisäisen olemuksen”. Pääristiriita oli siis Stalinin mukaan aina – tai lähes aina – vanhan ja uuden, syntyvän ja kuolevan välillä.

Mitään tällaista ei ollut edes vuosien 1930-1938 neuvostomarxismien esityksissä, klassikoista puhumattakaan. Esimerkiksi Leninin usein siteeratun *Dialektiikasta* -katkelman valossa Stalinin tulkinta kuulostaa täysin absurdilta. Leninin mukaanhan vastakohtien ykseyden ja taistelun lakia ilmensivät sellaiset seikat kuin:

Matematiikassa + ja – . Differentiaali ja integraali.

Mekaniikassa vaikutus ja vastavaikutus.

Fysiikassa positiivinen ja negatiivinen sähkö.

Kemiassa atomien yhdistyminen ja dissosiaatio.

Yhteiskuntatieteessä luokkataistelu.⁶²⁴

Leninin järkelyistäkin voidaan olla montaa mieltä, mutta varmaa on kuitenkin se, ettei hän pitänyt sen enempää integraalia kuin differentiaaliakaan ”elämästä erkaantuvana”, eikä negatiivista sähköä yhtään sen edistyksellisempänä kuin positiivistakaan tai päinvastoin.

Stalinin mukaan ”tosiolevaista” oli vain se, mikä oli uutta:

Dialektisen metodin kannalta ennen kaikkea tärkeää ei ole se, mikä näyttää kullakin hetkellä lujalta, mutta alkaa jo kuoleentua, vaan se, mikä syntyy ja kehittyy, vaikkapa ei sillä hetkellä näy-

täkään lujalta, sillä dialektinen metodi pitää voittamattomana vain sitä, mikä syntyy ja kehittyy.⁶²⁵

Jos uusi ja syntyvä oli määritelmän mukaan aina vahvempaa kuin vanha ja kuoleva, niin sen mukaisesti kelpo neuvostomarxisti saattoi aina nähdä mustana sen, minkä tuli nähdä mustana – ja valkoisena sen, mikä kuului nähdä vastaavasti sellaisena. Niinpä esimerkiksi USA:n kommunistinen puolue oli tässä katsannossa oikeastaan voimakkaampi kuin maan muut poliittiset järjestöt yhteensä, sillä edustihan se hetkellisestä (satunnaisesta tms.) pienuudestaan huolimatta jotain ”syntyvää ja kehittyvää”, kun taas kaikki muut poliittiset ryhmät olivat ”alkaneet jo kuoleentua”.⁶²⁶ Ajatustapa piti sisällään karkean kehäpäätelmän: ”Olennaista” (tosiolevaa, voimakasta, tärkeää jne.) oli se, mikä oli ”syntyvää ja kehittyvää”. ”Syntyvää ja kehittyvää” oli kaikki se, mikä oli julistettu ”olennaiseksi”.⁶²⁷

Tässä ei ole kyse pelkästä loogisesta lipsahduksesta. Ministeri Max Jakobson osuu teokseensa *Väkivallan vuosisata* asian ytimeen, kun hän kirjoittaa Neuvostoliiton diplomaatista Baltiassa vuonna 1939:

Neuvostojohtajat eivät olisi siekailleet käyttää armottomasti sotavoimaansa vastarinnan murskaamiseksi. Molotov sanoi Liettuan ulkoministerille uhkavaatimuksensa esittäessään: ”Teidän täytyy olla sen verran realistinen, että ymmärrätte pienten valtioiden aikakauden päättyneen.” Molotovin lausumana tämä ei ollut historianfilosofinen mietelmä, vaan toimintasuunnitelma.⁶²⁸

Myös Stalinin pohdinnat ”vanhasta ja kuoleutuvasta” sekä ”syntyvästä ja kehittyvästä” olivat nekin tällaisia toimintasuunnitelmia. Esimerkiksi yksityistalonpojat olivat vuonna 1928 kuoleman leimakirveen merkitsemiä, kun taas kollektiivitaloudet, joita oli koko valtakunnassa vain kourallinen ja joista ei oltu saatu juuri mitään myönteisiä kokemuksia, olivatkin ”syntyviä ja kehittyviä”. Asia oli näin siksi, koska itsenäisten viljelijöiden luokka oli päätetty hävittää ja maatalous kollektivoida. Uusi muunnelma ristiriitojen ykseyden ja taistelun laista oli taas se metodi, jonka nojalla tällaisia toimintasuunnitelmia tuotettiin ja oikeutettiin.

1.2.1. Stalinin ”platonismista”

Eräät neuvostomarxismin terävimmät kriitikot – esimerkiksi Leszek Kolakowski ja Katerina Clark – ovat puhuneet Platonin ”häijystä hengestä”, joka olisi hiipinyt marxismiin tekemään tuhojaan.⁶²⁹ Kummankin mukaan tämä ilmeni täydellisenä piittaamattomuutena empiirisestä todellisuudesta, tosiseikoista. Ne leimattiin sumeilematta pelkiksi ilmiöiksi, satunnaisiksi ja epäoleellisiksi asioiksi varsinkin silloin, kun ne ovat ristiriidassa virallisen – so. ”olemuksellisen” – totuuden eli ideologian kanssa.⁶³⁰

”Platonismista” Kolakowski esittää muun muassa seuraavan esimerkin:

Sanomalehdistömme yleinen tapa on, tai oli vielä äskettäin, sen kertoessa mistä tahansa tärkeistä asioista ilmoittaa samalla, että Puolan julkinen mielipide on suhtautunut siihen suurimman narkästyksen tuntein (tai mitä suurimman innostuksen, tyytyväisyyden, ylpeyden jne. tuntein). Ne, jotka sepittävät tällaisia uutisia, tietävät luonnollisesti sen, että ”Puolan julkinen

mielipide” saa tiedon kyseisestä asiasta vasta tästä lehti uutisesta, ja voi siis lausua mielipiteensä vasta lehden ilmestyttyä. Tämä ei kuitenkaan järkytä heidän rauhaansa; he tietävät edeltä käsin, mitä julkinen mielipide on, sillä he tietävät, mikä on puolalaisen yhteiskunnan edun mukaista ja kuinka sen siis *täytyy* reagoida kyseessä olevaan tapahtumaan. Tätä varten heidän ei tarvitse tutkia yhteiskunnan elämää, he johtavat sen valtiomahdin yleisestä tunteuksesta.⁶³¹

Mutta onko tässä sittenkään kyse platonismista? Aistein havaittava maailma oli tietenkin Platonille varjojen tai jopa harhojen valtakunta, mutta hänen ajattelunsa nimenomainen lähtökohta oli sofistien subjektivistisen ja voluntaristisen filosofian kritiikki. Platonin filosofia suuntautui koko voimallaan sitä käsitystä vastaan, että ihminen olisi ollut kaiken mitta tai että totuus ja ideat olisivat olleet ihmisen vallassa tai manipuloitavissa. Platonin tai Aristoteleen olemusajattelu oli hyvin staattista, ideat tai olemukset olivat heidän mukaansa ikuisia. Stalinin dialektiikka korosti taas muutosta, jonka myötä kaikki vanhat ja koetellut totuudet menettävät kaiken arvonsa. Niinpä esimerkiksi Nikolai Berdjajev toteaa teoksessaan *Filosofija neranvenstva (Epätasa-arvon filosofia)*, että bolševismin pahuus sai alkunsa siitä, kun Platonin kaltaiset hyvät henget hylättiin:

Teidän (bolševikkien – HMK) kollektivisminne on ainoastaan nominalisminne ja atomisminne kääntöpuoli. Te hävitätte kaiken perustavaa laatua olevan todellisuuden ja sen tilalle te haluatte jotain uutta, keinotekoista ja kuviteltua todellisuutta. Teidän maailmankatsomuksenne ja maailmankäsityksenne kieltää kaiken ontologisen todellisuuden. Teidän edeltäjänne olivat sofisteja. Te hylkäätte ne yhteiskuntafilosofian ontologiset perustelut, jotka saivat alkunsa Platonilta.⁶³²

Itse asiassa Kolakowskikin arvosteleo neuvostomarxismia aivan jostain muusta kuin platonismista:

Yhteiskunnallinen teoria, joka torjuu empiirismän, rappeutuu itse asiassa yhteiskunnan tekniikan pelkäksi työvälineeksi, toisin sanoen, se ei alistu palvelemaan yhteiskuntaelämän todellisia vaatimuksia vaan päivän politiikkaa. Kukaan ei voi olla kyllin naiivi otaksuakseen, että valtiollisen sortokoneiston turmiollinen paisuminen Neuvostoliitossa olisi ollut *seuraus* siitä teoreettisesta periaatteesta, jonka mukaan luokkataistelu kiihtyy sosialistisen rakennustyön olosuhteissa; päinvastoin, on helppo käsittää, että tämä laki oli vain välikappale, jota käytettiin todella suoritettujen sortotoimien perusteluun. Tällaisena versiona teoria *menettää* tiedon luonteensa ja siitä tulee välikappale; se lakkaa olemasta käytännön *perusta* ja tulee sen pyhittämiskeinoksi, se lakkaa olemasta teoria ja muuttuu mytologiaksi.⁶³³

Kolakowski kritikoi neuvostomarxismia melkein pä samasta asiasta kuin Platon sofistaja: teorian muuttamisesta ”yhteiskunnan tekniikan pelkäksi työvälineeksi” tai ”käytännön pyhittämiskeinoksi”.⁶³⁴ Tosin neuvostomarxistit toistelivat *ad nauseam* sitä, miten kaikki heidän toimensa ja päätöksensä nojautuivat objektiivisen, ihmisestä riippumattoman todellisuuden ja sen lakien” tuntemukseen. Mutta toisaalta tämä samainen teoria piti todellisen (”syntyvän ja kehittyvän”) ja epätodellisenä (”häviävän ja kuolevana”) juuri sitä mikä sellaisena haluttiin kulloinkin nähdä.

Erityisesti puheena olevan dialektiikan piirteen ja varsinkin Stalinin sille antamien uusien painotusten vuoksi neuvostomarxismissa vahvistui pikemminkin magian kuin platonismin

henki. Tämän seikan ymmärtämiseksi on vielä syytä tarkastella hetken aikaa Kolakowskin mainitsemaa puolalaisen sanomalehdistön tapaa todeta jopa ensimmäisten uutisten yhteydessä, että kansa suhtautui uutisoituun asiaan mitä suurimman närkästyksen (innostuksen, tyytyväisyyden yms.) tuntein. Hänen mukaansa se johtui siitä, että toimittajat ”tietävät edeltä käsin, mitä julkinen mielipide on, sillä he tietävät, mikä on puolalaisen yhteiskunnan edun mukaista ja kuinka sen siis täytyy reagoida kyseessä olevaan tapahtumaan”. Tätä varten heidän ”ei tarvitse tutkia yhteiskunnan elämää, he johtavat sen valtiomahdin yleisestä tunteuksesta”.

Mutta tiesivätkö toimittajat tai korkeimmatkaan puolueen tai valtion virkailijat etukäteen, mikä kulloinkin oli ”yhteiskunnan edun mukaista” ja mitenkä mihinkin asiaan tuli reagoida? Vuosina 1936-1938 Hitlerin Saksa ja fasismi olivat asioita, joita jokaisen neuvostokansalaisen edellytettiin pitävän maailmanrauhan suurimpina uhkina. Vuonna 1939 sellaisiksi muuttuivatkin äkkiä Ranska, Englanti ja USA – kunnes vuoden 1941 alussa sellaiseksi alkoi taas nousta vähin erin Saksa. Näitä käänteitä eivät korkeimmissakaan asemissa olleet puoluevirkailijat voineet mitenkään etukäteen tietää.

Nykyhetken myötä näytti muuttuvan myös menneisyys. Kun esimerkiksi Saksasta ja Neuvostoliitosta tuli Molotov-Ribbentrop -sopimuksen myötä ystäviä ja liittolaisia, niin kaikki entinen vihanpito unohtui silmänräpäyksessä. Unohtui esimerkiksi Kominternin VII konferenssi ja sen julistukset kansanrintamasta fasismia vastaan ja unohtuivat myös monien näytösoikeudenkäyntien syytökset vehkeilystä fasistien kanssa kansanrintaman vahingoksi. Ystävyys Saksan kanssa olikin jotain, mistä koko neuvostokansa oli vuosikaudet palavasti haaveillut. Englannin, Ranskan ja USA:n laajentumishaluisen imperialismin se oli taas kokenut julmimmaksi viholliseksi.⁶³⁵

Stalinin sanat eivät perustuneet mihinkään muuttumattomaan olemustietoon, vaan hänen valtaansa määrätä se, mikä oli kulloinkin olennaista, syntyvää ja kasvavaa. Hänen ”uutuusdialektiikkansa” oli äärimmäistä instrumentalismia ja subjektivismia, jonka myötä valistus vain palasi takaisin myyttiin. Samalla Stalinin sanat ja suuret osat neuvostomarxismin teoriaa muuttuivat maagiseksi loitsuiksi, joiden mukaiseksi todellisuuden ainakin väitettiin muuttuvan.⁶³⁶

1.3. Määrälliset muutokset ja laadulliset harppaukset

Laki määrän muuttumisesta laaduksi ei vielä *DHMS*:n aikoihin kokenut Stalinin käsittelyssä mitään kovin olennaisia muutoksia. Vanhaan tapaan hän korosti sitä, ettei kehitys ole tasaista, määrällistä lisääntymistä tai vähentymistä – eikä se liioin kierrä kehää. Aina silloin tällöin tapahtuu ”laadullisia harppauksia”, vallankumouksia, jolloin (tilanteesta riippuen) vesi muuttuu nesteestä höyryksi tai yhteiskunta kapitalistisesta sosialistiseksi.

Mutta maailmansodan päättymisen jälkeen Stalin katsomuksiin alkoi ilmaantua uusia sävyjä. Hyvin selkeästi ne tulivat esiin vuonna 1950 ilmestyneessä kirjassaan *Marxilaisuus ja kielitieteen kysymykset*, jossa hän toteaa:

Marxilaisuus on sitä mieltä, että kielen siirtyminen vanhasta laadusta uuteen ei tapahdu purkauksen (*vzryv*) kautta, ei olemassa olevan kielen tuhoamisen ja uuden luomisen tietä, vaan uuden laadun asteittaisen kasautumisen, siis vanhan laadun asteittaisen kuoleentumisen tietä.

Yleensä on sanottava purkauksiin innostuneiden tovereiden tiedoksi, että laki, jonka mukaan vanhasta laadusta uuteen siirtyminen tapahtuu purkauksen kautta ei ole soveltumaton vain kielen kehityksen historiaan – se ei ole aina sovellettavissa toisiinkaan perustukseen tahi päällysrakennukseen kuuluviin ilmiöihin. Se on kiertämätön toisilleen vihamielisiin luokkiin jakautuneessa yhteiskunnassa. Mutta se ei ole kiertämätön yhteiskunnassa, jossa ei ole vihamielisiä luokkia.⁶³⁷

Oppikirjojen kirjoittajien oli pakko ottaa tämä uusi ajattelutapa heti huomioon, vaikka se ei johtanutkaan kovin elegantteihin järkeilyihin. Esimerkiksi G. F. Aleksandrovin johdolla laaditussa ja vuonna 1953 ilmestyneessä dialektisen materialismin oppikirjassa todetaan ensin kuinka laki määrän muuttumisesta laaduksi on kaikkialla – niin luonnossa kuin yhteiskunnassakin – pätevä dialektiikan peruslaki. ”Lattea evolutionismi”, jonka mukaan kehitys tapahtuu vain vähittäisinä määrällisinä lisäyksinä tai vähenemisinä tuomitaan aivan yhtä jyrkästi kuin aikaisemminkin. Laadullinen muutos määriteltiin vielä kehityksen solmukohdaksi, jossa määritelmän mukaisesti ilmiön tai olion tasainen kehitys katkeaa ja koko ”olemus” tai laatu muuttuu harppauksellisesti (*Skatšobrazno*) joksikin muuksi.⁶³⁸

Teoksen mukaan tällaisia laadullisia harppauksia voi yhteiskunnassa tapahtua senkin jälkeen, kun valta on sosialistisen vallankumouksen jälkeen siirtynyt työväenluokan ja sen liittolaisten käsiin:

Perinpohjaiset, laadulliset muutokset tapahtuvan meidän maassamme Lokakuun Suuren vallankumouksen jälkeenkin harppauksellisesti, siirtyminä laadullisesti vanhasta olomuodosta laadullisesti uuteen. Niinpä tuotannon, kansantalouden kehitys maassamme ei ole ollut vain asteittaista kasvua, vaan siinä on tapahtunut laadullinen harppaus, jonka myötä Synnyinmaamme on muuttunut takapajuisesta edistykselliseksi, maatalousmaasta teollistuneeksi.⁶³⁹

Stalinia seuraten kirjan tekijät koettavat selittää, että harppaus voi tapahtua monin eri muodoin, joko äkkinäisenä purkauksena tai räjähdyksenä (*vzyv*) tai sitten ”asteittaisena uuden laadun elementtien kasautumisena ja vanhan laadun elementtien vähittäisenä kuoleutumisena”. Harppaus voi siis tapahtua asteittain, pienin askelin!⁶⁴⁰

Ulkopuolisen tarkkailijan silmissä järkeilyt ”vähittäin tapahtuvista laadullisista harppauksista” tai ”äkillisistä purkauksista” harppauksen yhtenä muotona näyttävät helposti täysin absurdeilta – hieman samanlaisilta kuin Venedikt Erofejevin *Moskova-Petuški* -romaanin päähenkilön ”erittäin nyansoidut” pohdinnat siitä, onko häneltä pääsemässä oksennus vai tulossa yrjöt. Mutta poliittisessa katsannossa tai yhteiskunnallisessa katsannossa ne ovat huomionarvoisia: Stalin oli valta- ja valtiokoneistonsa rakentanut, eikä hänellä ollut enää mitään tarvetta rynnäköihin tai hyppyihin kohti tuntematonta. Tämä ei tietenkään tarkoittanut sitä, että tavalliset ihmiset (hallinnan kohteet) olisivat voineet tuntea elämänsä vakiintuvan normaaleihin ja edes jotenkin ennakoitavissa oleviin uomiin. Epävarmuus, pelko, mielivaltaiset pidätykset ja tuomiot jatkuivat yhä, kuten myös täysin utopistiset haihattelut talouden pii-

rissä. Mutta yhteiskunnallisten prosessien tuli kuitenkin tapahtua Stalinin itsensä kannalta, komentosillalta katsottuna, täysin hallitusti. Hänelle ei saanut tulla enää mikään yllätyksenä.⁶⁴¹

1.4. ”Kieltämisen kieltämisen” kieltäminen

Dialektiikan kolmas peruslaki, laki kieltämisen kieltämisestä, puuttuu kokonaan Stalinin luettelosta. Aiemmin sillä oli haluttu sanoa, että kehitys eteni pitkin spiraalimaista linjaa ja että se usein ”toistaa korkeammalla tasolla eräät varhaisemman vaiheen piirteet”. Tämän perusteellahan saattoi joku hairautua kuvittelemaan, että Venäjälle olisi palannut itsevaltius tai että maatalouden kollektivoinnin myötä eräät maaorjuusjärjestelmän piirteet olivat tulleet takaisin – vaikkakin sitten ”laadullisesti uudella tasolla”.

Stalin ei yhdessäkään kirjoitelmassaan sanoudu tuosta laista aivan eksplisiittisesti irti, hän ainoastaan vaikenä siitä. Niinpä filosofien piirissä vallitsi vuoden 1938 jälkeen jonkinlainen epätietoisuus kieltämisen kieltämisen lain asemasta, mistä kieli muun muassa se, että vielä vuonna 1940 ilmestyneessä *KFS*:n toisessa painoksessa se mainitaan yhtenä dialektiikan peruslakina. Mutta saman teoksen kolmannessa painoksessa mm. hakusanojen *Dialektika, Marksitskij dialektitšeskij metod, Otritsanie otritsanija* teksti on kirjoitettu kokonaan uudelleen.⁶⁴²

Uuden käsityksen mukaan kieltämisen kieltäminen ei ollutkaan enää dialektiikan peruslaki, vaan:

...filosofinen käsite, joka ilmaisee erään dialektisen kehitysprosessin piirteen. Kieltämisen kieltämisen käsite esiintyi ensimmäisen kerran Hegelin filosofiassa tarkoittaen sitä, että kehityksen kuluessa eräät alemmalle askelmalle ominaiset piirteet ja puolet siirtyvät myös ylempiin. Kaikki kehitysprosessit esiintyivät hänellä ”*triadin*” (teesi, antiteesi, synteesi) muodossa. Antiteesi kieltää teesin tullakseen puolestaan synteesin kieltämäksi (”kieltämisen kieltäminen”). Synteesin vaiheessa kehitys ikään kuin palaa lähtökohtaansa mutta korkeammalla tasolla. Hegelille ”kieltämisen kieltäminen” oli väline, jonka avulla hän pystytti keinotekoisien idealistisen järjestelmänsä. Kun marxilaisuuden viholliset (Dühring, Mihailovski) ovat halunneet vääristellä marxilaista dialektiikkaa väittämällä, että Marx ja Engels olisivat rakentaneet oman teoriansa hegeliläisen triadin varaan ja tämän triadin (”kieltämisen kieltämisen”) perusteella ennustaneet myös kapitalismin romahduksen.⁶⁴³

Tuokaan hakuteos ei kokonaan heitä kieltämisen kieltämistä roskakoriin, vaan tälle ”keinotekoiselle kaavalle” oli myös mahdollista löytää reaalinen sisältö, josta esimerkkinä teos mainitsee Marxin ajatuksen sosialismista ”pakkoluovuttajien pakkoluovuttamisena”. Tähän ajatukseen Marx ei *KFS*:n mukaan kuitenkaan päätynyt soveltamalla hegeliläistä triadia historiaan, vaan hän löysi sen reaalista historian prosessista. *Neuvostoliiton suuren tietosanakirjan* toisen painoksen kieltämisen kieltämistä käsittelevässä hakusanassa taas todetaan, että kyseisessä kategoriassa on idealistisen vaipan peittämä järjellinen ydin, jonka

mukaan kehityksen kuluessa kaikki alempien kehitysasteiden luoma ”arvokas ja elinvoimainen” siirtyy myös ylempiin vaiheisiin, kun taas kaikki aikansa elänyt voidaan hylätä.⁶⁴⁴

Niinpä *KFS(4)*:ssä todetaankin:

Sosialismi merkitsee ensi vaiheessaan kapitalistisen järjestelmän perinpohjaista kieltämistä. Mutta toisaalta se säilyttää kaiken sen myönteisen ja arvokkaan, mikä on kapitalismin aikana rakennettu – tuotantovoimat, edistyksellisen kulttuurin jne.

Näin ollen siirtymä vanhasta uuteen ja uuden rakentaminen tapahtuu aina menneisyyden saavutusten pohjalla ja uusi säilyttää aina kaikki varhaisempien kehitysvaiheiden edistysaskeleet, minkä seurauksena kehityksen yhtenäinen ja lainomainen prosessi tulee tapahtumaan aina kiihtyvällä vauhdilla. Tämä on syynä myös kehityksen etenevään luonteeseen, siihen että kehitys kulkee aina ylöspäin johtavaa linjaa pitkin.⁶⁴⁵

Katkelmasta käy selvästi ilmi, että stalinistinen ideologia ei halunnut hyväksyä sitä spiraalimaista kuvaa kehityksen linjasta, johon aina siirtyi ajatus ”paluusta vanhaan”. Kypsän stalinismin vaiheeseen kasvaneessa yhteiskunnassa kehityksen elämänviiva oikein spiraalista yläviistoon sojottavaksi suoraksi – tai kenties niiksi tilastokäyriksi, jotka neuvostopropagandassa osoittivat hiilen, teräksen, sähkövoiman jne. tuotannon valtaisa kasvua.⁶⁴⁶

Tämä ajatustapa sopii hyvin yhteen myös sen kanssa, mitä Stalin oli puhunut vanhan ja uuden, syntyvän ja kuolevan (tai: synnytetyn ja surmatun) välisestä antagonistisesta ristiriidasta. Kieltämisen kieltämisen (so. *Aufhebung*) periaate Hegelin logiikassa merkitsi oikeastaan sitä, ettei mitään ”historian roskatynnyreitä” ole, että kaikki se, mikä kerran on ollut, säilyy jollakin tapaa nykyhetkessä ja siirtyy myös tulevaisuuteen. Tämä oli varsin ymmärrettävistä syistä Stalinille täysin sietämätön ajatus. Hänen mukaan ”elämästä eroava” (ja usein erotettu!) ei ollut edes tomua ja tuhkaa, vaan hän toivoi sen muuttuneen täysin olemattomaksi. Kun alleviivatakseen tätä toivettaan hän toteaa *DHMS*:ssä omaksi kappaleekseen korotetulla lauseella:

Ollakseen erehtymättä politiikassa on katsottava eteenpäin eikä taaksepäin.⁶⁴⁷

Toisin sanoen: politiikassa erehtyy se, joka muistelee kuolleita tai murhattuja! Kieltämisen kieltämisen periaate merkitsi myöskin sitä, etteivät virheellisiksi tai yksipuolisiksi osoitetut käsitykset olleet myöskään mitättömiä, vaan ne säilyivät rikkaamman ja konkreettisemmän totuuden momentteina. Tällaista näkemystä Stalin ei voinut myöskään hyväksyä. Mitään ”osatotuuksia” ei ollut vaan ajatukset ja lausumat olivat joko totaalisen virheellisiä tai absoluuttisen tosia.⁶⁴⁸

2. Uudelleen (ja uudelleen) kirjoitettua historiaa

Koska *DHMS* oli varsin suppea esitys, ei siinä kajottu juuri lainkaan filosofian historiaan, ei edes dialektisen materialismin juuriin tai kehitykseen. Tosin johdantokappaleessa oli oireellisesti siteerattu Marxin jälkilausetta *Pääoman* ensimmäisen osan toiseen painokseen:

Dialektinen metodini ei ole ainoastaan perustaltaan erilainen kuin Hegelin metodi, vaan se on tämän suoranainen vastakohta. Hegelin mielestä ajatusprosessi jonka hän aatteen (*die Idee*) nimisenä muuttaa jopa itsenäiseksi subjektiksi, on todellisuuden demiurgi, todellisuuden, joka on vain aatteen ulkoinen ilmaus. Minulla taas ideaalinen ei ole muuta kuin ihmispäähän siirrettyä ja siellä muunnettua materiaalisuutta.⁶⁴⁹

Tämä jäi kaikumaan myös niiden korviin, joiden tehtävänä oli kirjoittaa tai luennoida filosofian historiasta. Suhde saksalaiseen filosofiaan yleensä – ja Hegeliin aivan erityisesti – alkoi muuttua yhä kielteisemmäksi. Jo vuonna 1938 julkaistuissa *Lyhyen oppikurssin* opiskeluohjeissa kehoitettiin painokkaasti välttämään ”hegeliläistä slangia” tai ”käsitteillä jongleeraamista”. Hegelin koottujen teosten julkaisutyö keskeytyi kolmekymmenluvun lopulla jatkuakseen vasta parin vuosikymmenen kuluttua. *Pod znanamem marksizma* -lehdessä ei kolmikymmenluvun loppuvuosina tai 1940-luvulla julkaistu yhtään ainoaa artikkelia, jonka kirjoittaja olisi ollut Leninin toiveen mukainen ”Hegelin dialektiikan materialistiystävä”.

BSE:n ensimmäisen painoksen hakusana-artikkeli Hegelistä oli hyvin laaja ja kohtuullisella asiantuntemuksella laadittu. Sen ensimmäisissä kappaleissa Hegel esiteltiin yhtenä ja itse asiassa tärkeimpänä niistä ajattelijoista, jotka olivat tuoneet Ranskan suuren vallankumouksen aatteet saksalaiselle maaperälle. Saman teoksen toisessa painoksessa Hegelin esittely oli hyvin lyhyt. Hänet muistettiin vielä mainita yhtenä dialektisen metodin kehittäjänä, joskin hänen dialektiikkansa tärkein piirre näytti kirjan mukaan olevan, että se oli Marxin metodin ”suora vastakohta”. Uuden tulkinnan mukaan Hegelin filosofia oli myös feodaalitaaliston ja erityisesti preussilaisten junkkerien taantumuksellinen reaktio Ranskan vallankumouksen aatteisiin.⁶⁵⁰

KFS:n mukaan:

Yhteiskunnallis-poliittisesti tarkasteltuna Hegelin filosofia oli aristokraattinen vastareaktio Ranskan vallankumoukselle. Vaikka hän olikin tietoinen siitä, että feodaalisen Saksan yhteiskuntasuhteiden porvarillinen modernisoiminen oli välttämätöntä, hän ei kuitenkaan koskaan ajatellut feodaalis-aristokraattisten rakenteiden perinpohjaista uudistamista. (...) Kansanjoukoista Hegel kirjoitti niitä vihaten ja halveksien pitäen niitä sokeina voimina. Hän korotti Saksan ”uuden maailmanhengen” ilmentymäksi, mutta slaavilaisille kansoille hän varasi ”historiattomien kansojen” roolin; sotaa hän piti ikuisena, kansakuntien elämälle välttämättömänä asiana jne. Saksalaiset fasistit käyttivät näitä Hegelin taantumuksellisia näkemyksiä rasistisessa propagandassaan ja taistelussaan maailman herruudesta.⁶⁵¹

Jyrkkä muutos suhteessa Hegeliin tapahtui sodan aikana, ja se tuli – kuten edellä on jo todettu – esiin viimeistään siinä vaiheessa, kun *Istorija filosofija* -teossarjan kolmas osa tuomittiin ideologisesti kelvottomaksi hyvin jyrkin sanoin arvovaltaisilla foorumeilla. Yllättävää asiassa oli kuitenkin se, että toimituskunnan näkyvin jäsen, akateemikko G.F. Aleksandrov kuitenkin säilytti asemansa ja saattoi julkaista jo vuonna 1946 yliopistolliseksi oppikirjaksi tarkoitetun teoksen *Istorija zapadnoevropejskoj filosofii* (*Länsieurooppalaisen filosofian historia*) joka sekin heti ilmestyessään toi tekijälleen Stalinin palkinnon – siis valtakunnan merkittävimmän kirjailijoille annettavan tunnustuspalkinnon. Mutta heinäkuussa 1947 pidetyssä puolueen poliittisen toimikunnan istunnossa Andrei Zhdanov piti pitkähkön alustuksen, jossa hän pyrki osoittamaan uudemmankin Alaksandrovin aikaansaannoksen täysin kelvottomaksi.

Zdanovin mukaan kyseinen teos ei ollut luonteeltaan taisteleva vaan pikemminkin ”objektivistinen”, ”skolastinen” ja se erotti filosofian historian opiskelun sosialismin rakennustyön tehtävistä. Aleksandrov ei ollut hänen mielestään kyllin selvästi korostanut sitä valtaisaan laadullista harppausta, joka erotti Marxin ja Engelsin edeltäjistään – englantilaisesta poliittisesta taloustieteestä, ranskalaisesta materialismista ja utopistisesta sosialismista sekä saksalaisesta filosofiasta – ja aivan erityisesti Hegelistä. Zdanov pitää suurena virheenä myös sitä, että Aleksandrov puhuu – lähes samoin sanoin kuin Marx tai Engels – Hegelin dialektiikan radikaalista puolesta. Kirjan kolmantena suurena puutteena Zdanov piti sitä, ettei tekijä lainkaan mainitse suurten venäläisten demokraattien ja materialistien – Herzenin, Belinskin, Pisarevin tai Tšernyševskin merkittävää panosta filosofian kehityksessä. Se seikka, että kirjassa oli tarkoitus esitellä nimenomaan länsieurooppalaisen filosofian historiaa, ei tunnu Zhdanovia suuremmin haittaavan.⁶⁵²

Vaikka Zdanovin näkemykset tulivat ainakin joksikin aikaa puolueen viralliseksi kannaksi ja vaikka *Istorija zapadnoevropejskoj filosofii* katosikin julkisuudesta, niin Aleksandrov säilytti tästäkin huolimatta asemansa ja hänelle uskottiin jopa uusia, erittäin vastuullisia tehtäviä. Niinpä esimerkiksi vuonna 1947 ilmestynyt ja valtavina painoksina levitetty Stalinin virallinen elämäkerta *Iosif Vissarionovič Stalin: kratkaja biografija* oli kirjoitettu hänen johdolla. Niin ikään Stalinin *Marxilaisuus ja kielitieteen kysymykset* -kirjoitelman ”selitysteos” (*Trud I. V. Stalina ”Marksizm i voprosy jazykoznanija” - velikij obrazets tvortšeskogo marksizma*) oli lähtöisin hänen kynästään. Kolmantena tulee vielä mainita vuonna 1953 ilmestynyt dialektisen materialismin laaja perusoppikirja (*Dialektiškij materializm*), jonka tekijäkollektiivia hän johti. Tämä kaikki selittyy sillä, että Aleksandrov kuului pelätyn Lavrenti Berijan sekä Georgi Malenkovin lähipiiriin, joka piti taas Zdanovia pahimpana kilpailijanaan tai uhkana. Aleksandrovin uran lakipiste sattui näin vuosiin 1948–1953, Zdanovin kuolemasta Berijan kukistumiseen.

2.1. Venäläisen ”vallankumouksellisen materialismin” merkitys

Vuonna 1953 ilmestyneen ja Aleksandrovin johdolla kirjoitetun dialektisen materialismin oppikirjan lukijan on vaikea uskoa, että saman miehen johtama tekijäkollektiivi oli aikoinaan kirjoittanut myös *Istorija filosofija* -teossarjan kolmannen osan. Aleksandrov tuntuu omakseen täysin Zhdanovin puheen ajatukset ja menneen ehkä vieläkin pidemmälle.

Leninin hyvin laajalti luetun *Marxilaisuuden kolme lähdettä ja perusosaa* -artikkelin mukaan marxilaisuuden lähteiksi mainittiin klassinen saksalainen filosofia, englantilainen taloustiede ja ranskalainen utopistinen sosialismi. Leninin ajatus oli vieläpä se, että marxilaisuuden filosofia perustui saksalaisen filosofian perinteeseen, poliittinen taloustiede englantilaiseen poliittiseen taloustieteeseen ja tieteellisen sosialismin tai kommunismin teoria ranskalaisen sosialismin perinteeseen. Tämä tulkinta on monessa mielessä ongelmallinen, mutta kolmekymmenluvun esityksissä sitä pidettiin annettuna lähtökohtana.

Aleksandrovin johdolla laaditussa dialektisen materialismin oppikirjassa ei ollut tällaista historian osiota lainkaan – tai se oli sijoitettu kirjan kahteen lukuun. Toiseen lukuun sisältyi kymmenen sivun laajuinen kappale ”esimarxilaisen dialektiikan” tärkeimmistä historiallisista muodoista, eli dialektiikasta antiikin, keskiajan ja uuden ajan filosofiassa sekä lopulta 1800-luvun filosofiassa.

Uuden ajan filosofeista merkittävimäksi dialektiikan kehittäjäksi mainitaan venäläinen M.B. Lomonosov, jota väitettiin myös energian säilymisen periaatteen keksijäksi. Hänen ohellaan mainitaan vain ranskalaiset materialistit – Diderot, Holbach ja Helvetius. Heitä koskevien mainintojen jälkeen on neljän sivun mittainen kappale, jossa käsitellään Hegelin ”idealista dialektiikkaa”. Siinä Hegelin filosofia todetaan ensiksi ”Ranskan vallankumousta ja ranskalaista materialismia vastaan suuntautuneeksi aristokraattiseksi reaktioksi”. Esitykseen on poimittu pari lainausta Engelsiltä, joissa Hegelin filosofiaa luonnehditaan mystiseksi ja idealistiseksi, joskin tietyn järjellisen ytimen sisältäväksi. Tuo järjellinen ydin oli oppi kehityksestä (*utšeniija o razvitii*). Tosin sekin järjen hippunen oli suuntautunut nimenomaan ”vallankumouksellista todellisuuteen suhtautumistapaa vastaan”! Esitys päättyy tunnettuun Marx -sitaattiin, jossa hän toteaa oman dialektisen metodinsa olevan Hegelin metodin ”suora vastakohta”. Oireellista on, ettei kappaleessa ollut yhtään ainutta viittausta Leninin *Filosofian vihkoihin*, jotka olivat aiemmin olleet se teksti, jonka läpi Hegeliä oli luettu. Roy Medvedev toteaa teoksessaan *Let History Judge*, että Stalin olisi jopa halunnut poistaa tekeillä olevasta Leninin koottujen teosten neljännestä laitoksesta nuo kyseiset vihkot.⁶⁵³

Seuraava ja viimeinen ja ”korkein etappi” esimarxilaisen dialektiikan historiassa oli teoksen mukaan Venäjän vallankumouksellisten demokraattien – Belinskin, Herzenin, Tšernyševskin tai Dobroljubovin jne. – filosofia. Eräissä suhteissa sitä oli syytä pitää jopa marxilaisuuden tai dialektisen materialismin rinnakkaisilmionä. Olihan sekin materialistista ja dialektista ja kaiken lisäksi se oli kytkeytynyt vallankumoukselliseen liikehdintään – yhteiskunnan vallankumoukselliseen muuttamiseen sekä myös luonnontieteiden harrastukseen.⁶⁵⁴

Toinen filosofian historiaa käsittelevä jakso löytyy teoksen seitsemännestä luvusta, jossa siirrytään käsittelemään filosofista materialismia. Sen mukaan tärkeimmät ”esimarxilaisen materialismin muodot” olivat puolestaan antiikin ja muiden vanhojen kulttuurien materialismi sekä 17. ja 18. vuosisadan edistyskellisten porvarillisten ajattelijoiden materialismi (heihin laskettiin kuuluviksi esimerkiksi G. Bruno, N. Kopernikus, F. Bacon, Th. Hobbes, B. Spinoza, La Mettrie, Direrot ja lopulta L. Feuerbach. Keskeistä näiden kaikkien ajattelijoiden materialismissa oli kirjan mukaan tietoinen ja johdonmukainen ateismi. Kehittynein materialistisen filosofian muoto ennen Marxia ja Engelsiä oli kuitenkin venäläisten vallankumouksellisten demokraattien materialismi. Belinski ja Herzen, Tšenyševski poikkesivat Feuerbachista, joka siis oli esimarxilaisen materialismin kehityksen huippu läntisessä Euroopassa, edukseen esimerkiksi siinä suhteessa, että heidän materialisminsa oli dialektista ja ettei se ollut vain ”havainnoivaa materialismia” vaan tiukasti vallankumoukselliseen käytäntöön sitoutunutta.⁶⁵⁵

Jos teoksen tarkoituksena oli esitellä Marxin ajattelun juuria – tai Marxiin johtanutta filosofian kehitystä – tällaiselle historian jäsentelylle ei löydy kerta kaikkiaan minkäänlaista perustetta. Marxin koko tuotannosta ei löydy oikeastaan minkäänlaista viitettä venäläisiin ”vallankumouksellisiin demokraatteihin”.

Saksalaisen filosofian hylkimistä selittää tietysti sota ja sen synnyttämä saksalaisvastainen mieliala. Tähän aikaan Neuvostoliitto myös sulkeutui muulta maailmalta ja pyrki korostamaan kaikessa omaa itseriittoisuuttaan. Erityisesti tieteen tai tekniikan historiaa kirjoitettaessa tässä menttiin monesti naurettavuuksiin, kun miltei kaikkien merkittävien keksintöjen tekijäksi paljastui joku venäläinen – koiranleukojen mukaan myös norsu oli venäläinen eläin, mistä olivat todisteena Siperian mammuttilöydöt. Myös filosofian piirissä käännyttiin omahyväisesti sisäänpäin, jolloin Lomonosov, Dobroljubov, Raditshev, Pisarev sekä tietysti Stalin, Lenin, Plehanov ja jopa Molotov, Zdanov tai Berija mainittiin monissa filosofian esityksissä Platonin, Aristoteleen, Spinozan jne. veroisiksi ajattelijaksi.⁶⁵⁶

3. Stahanovista ”rattaiksi ja ruuveiksi”

Stalinin vallan loppuvuosina neuvostomarxismi muuntui yhä enemmän vulgaariksi skientismiksi. Isaac Deutscher kuvailee Stalin -elämäkerrassaan Josef Vissarionovitsin ajatusmaailmaa sattuvin sanoin:

Stalinin kaltaisten käytännön työntekijöiden kiinnostus filosofiaan ja teoriaan ... oli hyvin rajoitettu. He hyväksyivät mukavuussyistä marxilaisen filosofian eräät peruskaavat, jotka he olivat omaksuneet oppijärjestelmän popularisoijilta. Nämä kaavat näyttivät tarjoavan loistavat johtolangat mitä mutkikkaimpiin ongelmiin – ja mikään ei voi kohottaa puolioppineen itseluotamusta niin paljon kuin tällaisten johtolankojen hallitseminen. Puoli-intelligentsija, josta sosialismi värväsi osan keskitason kaadereistaan, nautti marxismista, koska se säästi ajatustyö-

tä, oli helppo käsiteltävä ja tavattoman tehokas. Riitti kun painoi yhtä nappia selvittääkseen jonkin ajatuksen ja toista torjuakseen jonkin toisen.⁶⁵⁷

Popper ja monet muut ajattelijat ovat paikantaneet stalinismin pimeyden ytimen sen oletettuun ”hegelismiin” ja erityisesti siihen, ettei sen piirissä haluttu hyväksyä muodollista logiikkaa. Mutta kuta kuinkin samaan aikaan, kun Popperin *Avoim yhteiskunta* ilmestyi, alettiin Neuvostoliiton kaikissa keskiasteen oppilaitoksissa opettaa muodollista logiikkaa ja psykologiaa – kahtena vuotena kaksi viikkotuntia. Popper ei tietävästi missään kommentoinut Neuvostoliitossa tapahtunutta logiikan arvonpalautusta, vaikka hän on mitä ilmeisimmin ollut siitä tietoinen. Jos hän olisi ollut uskollinen omille tieteenfilosofisille periaatteilleen, olisi tuo tapahtuma ehdottomasti vaatinut ainakin joidenkin *Avoimessa yhteiskunnassa* esitettyjen näkemysten tarkistamista.

Popperista poiketen eräät neuvostomarxismin tuntijat ja tutkijat ovat antaneet tuolle tapahtumalle varsin suuren painoarvon. Näin ovat tehneet esimerkiksi Gustav Wetter, Jean Maria Bochenski tai meillä Suomessa Pertti Lindfors ja Ilmari Susiluoto. Heidän mielestään Stalin olisi aivan viime vuosinaan muuttanut katsomuksiaan jopa siinä määrin, että häntä – eikä esimerkiksi Hruštševia – tulisi pitää destalinisoinnin alkuunpanijana.⁶⁵⁸

Tätä ajatusta on vaikea sovittaa yhteen Neuvostoliiton silloisen sisä- tai ulkopoliittikan kanssa. Maa oli äärimmäisen sulkeutunut muulta maailmalta ja sen ulkopoliittikka oli häikäilemättömän aggressiivista. Myös sisä-, kulttuuri- tai tiedepoliitikasta ei voi parhaalla tahdollaakaan löytää vaatimattomimpiakaan suojasään merkkejä. Vankileireillä oli väkeä enemmän kuin koskaan aikaisemmin, kirjailijoiden ja taiteilijoiden luomisvapaus oli supistettu miltei olemattomiin ja uuden ”proletaarisen tieteen” esikuvaksi oli korotettu T.D. Lysenko ja hänen mielikuvituksellinen agrobiologiansa. Vain tarve saada maalle ydinase esti vastaavan katastrofin fysiikassa.

Jotain oli kuitenkin tapahtumassa. Muodollisen logiikan arvonpalautus ei ollut ainoa tapaus lajissaan. Saman suuntaista kehitystä tapahtui myös oikeustieteessä, kielitieteessä ja myös kansantaloustieteessä. Stalin osallistui näkyvästi näihin keskusteluihin kirjassaan *Marxilaisuus ja kielitieteen kysymykset* (ilm. kesällä 1951) ja *Sosialismin taloudellisia ongelmia Neuvostoliitossa* (kevät 1952). Oikeustieteen alalla käytyyn keskusteluun hän ei suoranaisesti osallistunut. Näissä keskusteluissa hänen sijaisenaan toimi A.J. Vyšinski.

3.1. Muodollinen logiikka myöhäisstalinismin kaudella

Vuosien 1938/1940-1956 mielenkiintoisimpia tapahtumasarjoja neuvostomarxismin historiassa on muodollisen logiikan asteittainen rehabilitointi, josta ensimmäisiä merkkejä saattoi havaita jo sotaa edeltäneellä ajalla. Ernst (Arnost) Kolman (1892-1979) kertoo muistelmissaan, että Stalin olisi kutsunut jo vuonna 1940 luokseen maan johtavat filosofit M.B. Mitinin ja P.F. Judinin ja kertonut heille aikeistaan palauttaa logiikka arvoonsa ja tehdä siitä oppiai-

ne myös kouluihin. Toverien akateemikkojen yllätykseksi Stalin oli tarkoittanut nimenomaan muodollista eikä dialektista logiikkaa. Kolmanin mukaan logiikan oppikirjoja kirjoittamaan valittiin hänen lisäksi V.F. Asmus.⁶⁵⁹

Myös N.I. Kondakov puhuu logiikan sanakirjassaan Mitinin ja Judinin sekä ”eräiden filosofien ja puolueen johtohenkilöiden” yhteisestä neuvottelutilaisuudesta, jossa oli käsitelty poliittisen valistustyön ja agitaation ongelmia ja puutteita. Niiden korjaamiseksi haluttiin palauttaa logiikan opetus lukioihin, eräisiin muihin keskiasteen oppilaitoksiin sekä korkeakouluihin. Kokouksen ajankohtaa Kondakov ei mainitse – kuten ei myöskään sitä, kuka mainitun ehdotuksen esitti.⁶⁶⁰

Asia oli esillä puolueen keskuskomiteassa jo keväällä 1941, mutta sodan syttyminen ja Moskovassa toimineiden filosofian laitosten evakuointi Alma-Ataan veivät huomion muualle. Asia otettiin kuitenkin uudelleen esiin heti rauhan tultua ja 3.12. 1946 puolueen keskuskomitea hyväksyi päätöslauselman *O prepadavanii logiki i psilogonii v srednej skole (Logiikan ja psykologian opetuksesta keskiasteen oppilaitoksissa)*. Lauselman mukaan logiikkaa tuli opettaa lukiossa ja vastaavissa oppilaitoksissa kahtena lukuvuotena kaksi tuntia viikossa. Päätöksen mukaisesti käynnistettiin logiikan opetus myös useissa yliopistoissa ja korkeakouluissa, minkä vuoksi perustettiin myös uusia professorin toimia.⁶⁶¹

Oppikirjoina saivat aluksi palvella S.N. Vinogradovin *Logika* sekä G.I. Tšelpanovin (1862-1936) *Utšebnik logiki*, joita kumpaistakin oli käytetty lukioissa jo ennen vallankumousta. Ensimmäisiä alan ”neuvosto-oppikirjoja” olivat taas V.F. Asmuksen (1946), M.S. Strogovitšin (1946 ja 2. pain. 1949) ja K.S. Bakradzen (1951) teokset, joiden kaikkien nimenä oli *Logika*. Jälkimmäiset oli tarkoitettu koulujen oppilaille, kun taas Asmuksen teos oli tulevien opettajien oppikirja kuten myös N.I. Kondakovin vuonna 1954 ilmestynyt *Logika*.⁶⁶²

Pääpiirteissään kaikki mainitut kirjat ovat niin sisältönsä kuin (Kondakovin teosta lukuun ottamatta) laajuutensakin puolesta lähes identtisiä esim. Th. Reinin *Muodollisen logiikan oppikirjan* kanssa, joka oli aikoinaan käytössä suomalaisissa oppilaitoksissa. Mainitun teoksen ensimmäinen (ruotsinkielinen) painos ilmestyi vuonna 1882 ja tekijänsä mukaan tämä ”alkeellinen muodollisen logiikan esitys” saattoi ”tarjota sopivan valmistuksen vastaisille filosofian opinnoille”.⁶⁶³

Alkuvaiheessaan muodollisen logiikan arvonpalautus Neuvostoliitossa tarkoitti nimenomaan traditionaalisen logiikan rehabilitointia. Asia voitaisiin ilmaista vieläkin kärjekkäämmiin: siellä haluttiin rehabilitoida se logiikaksi nimitetty *oppiaine*, jota oli opetettu keisarillisen Venäjän kimnaaseissa. Aloitehan ei ainakaan virallisen tarinan mukaan tullut filosofian tai filosofien vaan poliittisen valistustyön tekijöiden piiristä – ja aivan ensimmäisinä vuosina keskustelua logiikasta ja sen merkityksestä käytiin nimenomaan *Sovetskaja pedagogika* -lehdessä. Filosofiallahan ei ollut vuosina 1943–1947 omaa valtakunnallista aikakauslehteä.⁶⁶⁴

Traditionaalisen logiikan standardiesitysten tavoin myös neuvostoliittolaiset kirjoittajat määrittelivät logiikan päteväen päättelyn lakeja tutkivaksi tieteenksi – *nauka o pravil’ nogo myšlenija*. Edelleen tällaiset logiikan esitykset jaoteltiin käsitettä, arvostelmaa ja päätelmää käsitteleviin lukuihin, jotka tavallaan muodostivat traditionaalisen logiikan ytimen. Tämän lisäksi esityksissä oli yleensä ”neljäntenä lukuna” yleistä metodi- tai ”järjestelmäoppia” käsittelevä jakso sekä logiikan alaa ja yleisimpiä periaatteita käsittelevä johdantoluku.

Th. Rein tarkoittaa käsitteellä (lat. *conceptus*) ”jokaista muista erillään olevaa mielletä, jonka ajatteleva ihminen sepittää siinä tarkoituksessa, että se tulisi objektivisesti päteväksi.” Kielessä hänen mukaansa ”käsite osoitetaan sanalla”. Kuta kuinkin samalla tapaa se määriteltiin myös ensimmäisissä neuvostoliittolaisissa oppikirjoissa – esimerkiksi V.F. Asmuksen oppikirjan mukaan se oli ”sellainen oliota koskeva mielle (*mysl'*), joka ilmaisee sen olennaiset tunnusmerkit”. Neuvostoliittolaiset loogikot eivät tietenkään voineet olla tässä yhteydessä korostamatta sitä, että tuo mielle on ihmismielestä riippumattoman todellisuuden heijastusta.⁶⁶⁵

Arvostelma (lat. *iudicium*) oli Reinin mukaan taas ”se ajatustoimi, joka määrää toisen mielteen, Subjektin, toisella mielteellä, predikaatilla, vaatien sille määräämiselle objektiivista pätevyyttä”. Kielessä tätä ”ajatustointia” vastasi Reinin mukaan lause. Neuvostoliittolaiset esitykset olivat hyvin samanlaisia. Niinpä esimerkiksi Kondakovin teoksessa arvostelman määritelmä kuuluu:

Se ajatuksen muoto, jossa ilmiöille tai olioille joko omistetaan tai niiltä kiistetään jokin ominaisuus, yhteys tai suhde. Lause on arvostelman ilmentymä äänellisessä materiaalissa. Lause on arvostelman välitöntä todellisuutta, arvostelman ilmaisuväline. Lauseiden ulkopuolella ei arvostelmia voi olla olemassa.

Arvostelman alkeisosat ovat alus (subjekti) ja maine (predikaatti). Arvostelman alus on se heijastuma siitä ulkoisen maailman oliosta, jota kulloinkin tarkastelemme, kun taas arvostelman maine ilmaisee annetun olion olemassa olevan tai puuttuvan ominaisuuden.⁶⁶⁶

Tällainen tapa tarkastella lausetta tai arvostelmaa vain (S)ubjekti – (P)redikaatti -rakenteena oli tyypillistä traditionaaliselle logiikalle. Modernin logiikan edustajathan ovat pitäneet sitä perusteettomana rajoituksena, joka oli heidän mukaansa johtanut eräisiin sitkeästi eläneisiin filosofisiin harhakäsityksiin.⁶⁶⁷

Perinteisen logiikan oppikirjoissa tutkittiin hyvin yksityiskohtaisesti erilaisia arvostelman lajeja. Neuvostoliittolaisissa oppikirjoissa, kuten useimmissa perinteisen logiikan esityksissä, esiteltiin se arvostelmien luokittelutapa, jota esimerkiksi Kant noudattaa *Kritik der reinen Vernunft* teoksessa ja myös muualla.⁶⁶⁸ Aivan samaa ei voida sanoa perinteisen logiikan kolmannesta eli päätelmästä (lat. *syllogismus*) koskevasta jaksoista. Tällä kohtaa tosin myös perinteiset esitykset alkavat poiketa toisistaan. Jotkut käsittelevät päätelmän yhteydessä myös induktiota ja jopa analogiapäätelmää, kun taas ortodoksisimmat esitykset rajoittuvat pelkästään deduktiivisiin tai totuuden säilyttäviin päättelyn muotoihin. Kaikkein ortodoksisimmissa esityksissä on käsitelty oikeastaan vain Aristoteleen neljää, ns. kategorisen syllogismin kaaviota (Barbara, Celaren, Dario, Ferii). Neuvostoliittolaisissa esityksissä päätelmäoppi on tavallisesti jaettu kahteen osaan, joista toinen käsittelee induktiota sekä mahdollisesti myös analogiaa ja toinen deduktiivisia menetelmiä ja todistamisen eri lajeja.⁶⁶⁹

Logiikan neljännen osan – järjestelmä- ja metodiopin – suhteen traditionaalisen logiikan esityksissä on vieläkin suurempaa kirjavuutta. Mutta tavallisesti niissä käsiteltiin ensiksi määrittämisen ja todistamisen erilaisia tapoja. Käsitteiden määrittelytavoista Rein mainitsee esimerkiksi sisällöllisen eli intensionaalisen (ilmoitetaan käsitteeseen väistämättä kuuluvat predikaatit) ja alaan perustuvan eli ekstensionaalisen (ilmoitetaan tavalla tai toisella ne

oliot, joihin käsite on omistettavissa). Kolmantena mainittiin yleensä vielä jaotus, eli jokin suurempi kokonaisuus jaoteltiin joidenkin erottavien tuntomerkkien avulla pienempiin osiin. Erilaisista todistustyypeistä mainittiin tavallisimmin induktio, reduktio ja analogiapäätelmä. Lopuksi puhuttiin vielä erikseen analyysistä tai analyttisistä menetelmistä ja niiden vasta-kohtana synteesisistä ja synteettisistä menetelmistä.⁶⁷⁰

Neuvostoliittolaisissa esityksissä tällaista erillistä osiota ei ole, mutta esimerkiksi Kondakovin teoksessa on laaja – eikä niinkään asiantuntemattomasti laadittu – käsitettä koskeva luku, jossa pohdittiin myös sisältöön, alaan, määrittelyyn jne. liittyviä ongelmia. Induktiota, deduktiota ja analogiapäätelmää hän käsittelee päättelyä koskevassa luvussa ja todistamista käsitellään omassa, kirjan viimeisessä luvussa. Jäsennyksen eroavaisuuksista huolimatta Kondakovin tai muiden neuvostoliittolaisten esitykset eivät tässäkin kysymyksessä mitenkään erityisesti muista klassisen logiikan esityksistä.

Erityistä mielenkiintoa ansaitsee tietysti logiikan kolmen tai neljän peruseriaatteen käsitteilytapa ja asema neuvostoliittolaisissa esityksissä. Esimerkiksi Kondakov käsittelee näitä periaatetta varsin yksityiskohtaisesti tai ainakin monisanaisesti, lähes seitsemänkymmenen sivun laajuudelta.

Identiteetin ja ristiriidan lain käsittelyssä lukija olisi odottanut jonkinlaista kannanottoa neuvostomarxismiin aiempiin näkemyksiin, joissa näiden kahden lain pätevyys osittain kiistettiin tai ainakin sivuutettiin. Sellaista ei kuitenkaan tekstistä löydy – molempien lakien pätevyys nähdään nyt harvinaisen ongelmattomana asiana. Kondakov määrittelee identiteetin lain seuraavasti:

Kulloisenkin päätelmäketjun jokainen ajatus tai mielle (*mysl'*) säilyttää yhden ja saman määrätyn sisältönsä kaikilla toistumiskerroillaan.

Ristiriidan lain hän muotoilee taas seuraavasti:

Kaksi vastakkaista ajatusta tai mielletä, jotka koskevat yhtä ja samaa oliota samana hetkenä ja samassa suhteessa, eivät voi olla yhtä aikaa tosia.⁶⁷¹

Identiteetin lakia käsitellessään Kondakov kylläkin toteaa Herakleitokseen viitaten, että materia on joka hetki lakkaamattoman muutoksen tilassa. Näin identiteetin laki ei voi päteä aineellisiin olioihin vaan ainoastaan niitä heijastaviin mielteisiin. Tosin todellisuutta heijastavien mielteidenkin tulisi muuttua, mutta toisaalta dialektisen materialismin oppi liikkeestä tuntee myös käsitteen suhteellinen lepo- tai tasapainotila. Kondakovin mukaan identiteetin laki perustuu siihen tai on sen ilmaus.⁶⁷²

Ristiriidan lakia käsitellessään Kondakov painottaa taas sitä, että loogiset, epäloogisen ajattelun synnyttämät ristiriidat on erotettava ”elävän elämän ristiriidoista” – molemmista hän käyttää nimenomaan ristiriitaa tarkoittavaa sanaa *protivoretšija*, ei vastakohtaa tarkoittavaa *protivopoložnost*. ”Elävän elämän ristiriidat” heijastavat ulkoisen todellisuuden objektiivisia piirteitä, eivätkä ne loukkaa ristiriidan lakia. Edelliset ovat taas tulosta sekavasta ja epä johdonmukaisesta ajattelusta.⁶⁷³

Poissuljetun kolmannen laki sanoi Kondakovin mukaan yksinkertaisesti vain sen, että ”jos samasta asiasta samassa merkityksessä on lausuttu kaksi keskenään ristiriidassa ole-

vaa (kontradiktorista) arvostelmaa”, niin toinen on niistä tosi ja toinen epätosi. Riittävän perusteen laki sisälsi hänen mukaansa vain sen vaatimuksen, että ajatusten ja argumenttien tuli olla aina perusteltuja – satunnaiset päähänpistot olivat ”logiikan vihollisia”.⁶⁷⁴

3.1.1. Metafysiikkaa, formalismia

Vaikka traditionaalinen logiikka oli ylimmän poliittisen johdon aloitteesta rehabilitoitukin, oli tilanne varsinkin 1940-luvun loppupuoliskolla vielä monessa suhteessa jännitteinen ja sekava. Moniin keskeisiin kysymyksiin ei keskuskomitean ylimalkaisista lausunnoista löytynyt selvää vastausta. Avoimista kysymyksistä keskeisimmät koskivat yhtäältä sitä, missä kulki sallitun formaalin logiikan ja ankarasti tuomitun formalismin rajaviiva. Avoimena oli myös kysymys siitä, miten muodollinen logiikka suhtautui dialektiikkaan tai dialektiseen logiikkaan – olivahan näiden kahden ristiriitaa vielä vajaa vuosikymmen sitten pidetty täysin sovittamattomana.

Vaikka logiikka olikin hyväksyttyä, saattoi yksittäinen logiikan opettaja tai oppikirjan tekijä joutua milloin hyvänsä arvostelu- tai panettelukampanjan kohteeksi. Hänen logiikkansa saattoi olla ”metafyysistä”, ”epädialektista”, ”epäpoliittista”, ”subjektivistista”, ”objektivistista”, ”formalistista” jne. Tällaiselta arvostelulta, jonka seuraukset saattoivat olla hyvin vakavia, ei tietävästi säästynyt kokonaan yksikään logiikan oppikirja tai sen kirjoittaja.⁶⁷⁵

Filosofit yrittivät päästä eroon tästä tuskallisesta hämmennyksen tilasta. Logiikan ”olemuksesta” keskusteltiin vilkkaasti uudessa *Voprossii filosofija (Filosofian kysymyksiä)* -lehdessä erityisesti vuosina 1948–1949. Logiikan ja sen opetuksen ongelmista järjestettiin myös useita valtakunnallisia tieteellisiä konferensseja. ”Oikeaa käsitystä” ei kuitenkaan onnistuttu kirjaamaan niiden julki- tai päätöslauselmiin.⁶⁷⁶

* * *

Traditionaalisen logiikan oppikirjat selvittivät tavallisesti johdantoluvussaan, mitä tarkoitettiin sillä, että logiikka oli muodollista eli formaalia tiedettä. Esimerkiksi Rein toteaa tästä logiikan oppikirjassaan seuraavasti:

Ajattelemisessa tulee erottaa sisällys ja muoto, s.o. mitä ajatellaan ja kuinka ajatellaan. Ajattelemisen pyrkii sisällyksensä puolesta totuuteen, mutta ehtona siihen on pätevyys muodonkin suhteen. Ajattelemisen totuutta sisällyksen puolesta sanotaan sisällykselliseksi totuudeksi; sen totuutta muodon puolesta sanotaan muodolliseksi totuudeksi (oikeaperäisyydeksi). Muodollinen logiikka esittää niitä sääntöjä, joiden puolesta ajattelemisen tulee muodon puolesta todenperäiseksi, mutta jättää sisällyksellisen totuuden muut ehdot sikseen.⁶⁷⁷

Päällisin puolin tarkasteltuna neuvostoliittolaiset esitykset eivät poikkeakaan tässä lainkaan siitä, mitä Rein esitti. Niinpä esimerkiksi Kondakov toteaa omassa kirjassaan saman asian – ainakin melkein:

Logiikka on tiede ajattelun muodoista ja ajatusten lainmukaisista suhteista päättelyssä.⁶⁷⁸

Kysymys on neuvostoesitystenkin mukaan ajattelun muodollisesta puolesta. Mutta he eivät kuitenkaan Reinin tavoin yksikäsitteisesti totea, että logiikka jättää ajattelun ”sisällyksellisen totuuden muut ehdot sikseen”. Tämän erottelun mahdollisuus perustui siihen, että formaalit totuudet oli mahdollista erottaa sisällöllisistä totuuksista ja että edelliset olivat jollain tapaa kokemuksesta riippumattomia, *a priorisia*. Neuvostomarxismi oli muodollisen logiikan rehabilitoinnin jälkeenkin yhä sitoutunut tietoteoreettiseen kantaan, jonka mukaan ihmisen koko tajunta/ajattelu oli ulkoisen todellisuuden heijastumaa. Tällaisiksi käsitettiin myös logiikan säännöt ja lait. Niinpä esimerkiksi Kondakov toteaa:

Ennen kaikkea kysymys loogisten muotojen ja logiikan lakien alkuperästä on johtanut kärjekkääseen taisteluun.

M a t e r i a l i s t i t katsovat, että loogisten muotojen ja logiikan lakien alkuperä löytyy materiaasta. Materia on ensisijainen, kun taas ajattelu on siihen nähden toissijaista ja sen tuottamaa.

Idealistin käsitys asiasta on täysin päinvastainen. Vastoin tieteen opetuksia he pitävät materiaa ajattelun tuotteena, ajattelua ensisijaisena ja materiaa toissijaisena.

Pätevän ajattelun rakenteiden lakien alkuperää koskevan kysymyksen idealistinen ratkaisu tai tulkinta palvelee vääjäämättä riistäjäluokkien etuja. Se mieletön väite, että ajattelun lakien alkuperä olisi tuossa samaisessa ajattelussa itsessään, on edullinen niille yhteiskuntaluokille, jotka pyrkivät oikeuttamaan olemassaolonsa ja toimensa turvautuen subjektiiviseen mielivaltaan: ”se mikä on tänään edullista, on myös loogista”.

Marxismi-leninisin klassikot ovat lukemattomissa yhteyksissä todenneet, että objektiivisesti olemassa olevan materiaalisen maailman lainalaisuudet, joita he kutsuivat *asioiden logiikaksi*, määräävät viime kädessä, ajattelun kehityksen lait, so. *ajattelun logiikan*.⁶⁷⁹

Merkittävä käänne logiikkaa koskevassa keskustelussa tapahtui kesällä 1950, jolloin *Pravdassa* ilmestyi joukko Stalinin kielitiedettä koskevia kirjoitelmia ja haastattelulausuntoja. Pian ne julkaistiin myös erillisenä kirjasena *Marksizm i voprosy jazykovoznanija (Marxilaisuus ja kielitieteen kysymykset)*, joka maan ja ajan tavan mukaan julistettiin heti Galilein, Newtonin ja Darwinin keskeisten teosten veroiseksi filosofian ja tieteen klassikoksi. Kirjoitelmansa alussa Stalin väittää, että ”ryhmän nuorisotovereita” olisi esittäneen hänelle toivomuksen, että ”lausuisin mielipiteeni lehdistössä kielitieteen kysymyksistä, varsinkin siltä osalta, mikä koskee marxilaisuutta kielitieteessä”.⁶⁸⁰

Stalinin kirjoitelmassa ei muodollisesta logiikasta puhuta yhtään mitään – hän ei kertaakaan edes mainitse sanaa ”logiikka”. Mutta kirjoitelmassa oli kuitenkin eräs kohta, jota siitä pitäen siteerattiin miltei jokaisessa logiikkaa käsittelevissä tekstissä. Tuo kohta kuuluu:

Kieliopille ominainen erikoispiirre on siinä, että se antaa sanojen muuttumisen säännöt tarkoitamatta tällöin yksittäisiä sanoja vaan sanoja ilman mitään konkreettisuutta; se antaa lauseiden muodostamisen säännöt tarkoittamatta mitään konkreettista lausetta tai konkreettista subjektia tai predikaattia jne., vaan yleensä kaikenlaisia lauseita riippumatta tämän tai tuon lauseen konkreettisesta muodosta. Abstrahoiden siis yksityisestä ja konkreettisesta, sekä sanoissa että lauseissa, kielioppi käsittelee sitä yleistä, mikä on sanojen ja lauseiden sanayhtymien muutosten pohjana ja rakentaa siitä kieliopilliset säännöt, kieliopilliset lait. Kielioppi on

inhimillisen ajattelun pitkäaikaisen abstrahoivan työn tulosta, ilmaus ajattelun valtavista edistysaskeleista.

Tässä suhteessa kielioppi muistuttaa geometriaa, joka abstrahoituu konkreettisista esineistä, tarkastelee esineitä konkreettisuutta vailla olevina kappaleina ja määrittelee niiden välillä vallitsevat suhteet, ei tiettyjen konkreettisten esineiden välisinä konkreettisina suhteina, vaan kaikkien konkreettisuutta vailla olevien kappaleiden suhteina yleensä.⁶⁸¹

Tämä antoi varman valtuutuksen puhua logiikasta formaalina tieteenä, mutta valtuutuksella on edelleen selvä rajoitus: viime kädessä logiikka on kuitenkin katsottava eräänlaiseksi empiiriseksi tieteeksi, joka heijastaa ulkoista todellisuutta (”asioiden logiikkaa”) ja joka on pitkäaikaisen, abstrahoivan työn tulosta. Näin ajatus logiikasta formaalina tieteenä jäi sittenkin tavoittamatta tai ainakin julki lausumatta, mikä käy ilmi myös Kondakovin pohdiskeluisista. On hyvä muistaa, että logiikan ”vapauttamisen” aikoihin ideologinen ilmapiiri oli neuvostoliitossa äärimmäisen kireä – elettiin ns. *zdanivisatsijan* aikaa. Samaan aikaan oli eräillä kulttuurin muilla aloilla – esimerkiksi musiikkielämässä – meneillään ankaria kampanjoita formalismia vastaan.⁶⁸²

3.1.2. Logiikka ja ”logistiikka”

N.I. Kondakovin 430-sivuisesta logiikan oppikirjasta löytyy kaikkiaan kuusi viitettä Aristoteleen eri teoksiin, kun taas Platon, stoalaiset, keskiajan loogikot, Leibniz, Kant tai Hegel eivät näytä tekijän mielestä sanoneen mitään siteeraamisen arvoista – puhumattakaan Boolesta, Fregestä, Husserlistä, Peircestä, Russellista tai Hilbertistä. Sen sijaan melkein jokaiselta aukeamalta löytyy joku viittaus Marxin, Engelsin, Leninin tai Stalinin teksteihin, mutta nekin osoittautuvat valtaosaltaan pelkäksi ornamenttiikaksi. Kondakovin teos on perimmältään hyvin tavanomainen traditionaalisen logiikan oppikirja. Pääasiallisina lähteenään tekijä on käyttänyt niitä logiikan oppikirjoja ja muuta aiheeseen liittyvää kirjallisuutta, jota Venäjällä oli julkaistu jo ennen vallankumousta. Tätä aineistoa ei ole tosin syytä vähätellä sen enempää laadun kuin määränkään puolesta.⁶⁸³

Kondakovin oppikirjassa, kuten myös samoihin aikoihin ilmestyneessä filosofian sanakirjassa kannetaan aivan erikoista huolta logiikan kohtalosta ”porvarillisessa maailmassa”. Logiikka oli joutunut siellä rappiolle ja karkean ylenkatseen kohteeksi, mikä johtui puolestaan siitä, että ”imperialismin aikakaudella” porvaristo ja sen ideologia muuttuivat yhä taantumuksellisemmiksi ja tunsivat kasvavaa viehtymystä irrationalismiin ja mystiikkaan.

Rappion ilmentymänä Kondakov pitää esimerkiksi sitä, että loogikot olisivat ”avoimesti kääntäneet selkänsä niille loogisten sääntöjen järjestelmille, joita ihmiskunta oli satojen sukupolvien ajan kehittänyt” ja ryhtyneet puuhastelemaan skolastisten näennäisongelmien parissa. Tätä skolastiikkaa neuvostofilosofiassa kutsuttiin tavallisesti logistiikaksi ja *KFS(4)* luonnehti sitä seuraavasti:

Logistiikka vääristelee ja tulkitsee valheellisesti matemaattisen logiikan perusteita, metodeja ja johtopäätöksiä metafysiikan ja idealismin hengessä. Taantumuksellinen porvarillinen filosofia asettaa valheellisesti vastakkain matemaattisen logiikan ja traditionaalisen formaalin logii-

kan ja hyökkää näistä asetelmista dialektista logiikkaa vastaan. Logistiikka edustaa äärimmäistä formalismia. Tämä täysin sisällyksetön ja reaalista tutkimuskohdetta vailla oleva logiikka on reväisty irralleen kaikesta kokemuksesta, käytännöstä ja objektiivisesta totuudesta. Logistiikan mukaan logiikalla tarkoitetaan mielivaltaisten sääntöjen mukaan kombinoitavien symbolien järjestelmää, joka ei viittaa mihinkään tai heijasta mitään ulkoista todellisuutta.⁶⁸⁴

Logiikan pelastajiksi Kondakov ja KFS mainitsevat marxilaisuuden klassikot – Marxin, Engelsin, Leninin ja Stalinin. He olivat kuulemma aina pitäneet muodollista logiikkaa suuressa arvossa ja tunteneet sen kehittämistä erityistä huolta.⁶⁸⁵

3.1.3. Logistiikka ja matemaattinen logiikka

Logistiikka oli siis neuvostomarxistien mukaan jollain tapaa vääristeltyä matemaattista logiikkaa.

Mutta oikeaa matemaattista logiikkaa oli kuitenkin olemassa ja *KFS(4)* luonnehtii sitä seuraavasti:

Matemaattisen logiikan (eli symbolisen logiikan) tehtävänä on tutkia loogisten operaatioiden käyttöä matematiikassa, laskemisen loogisia sääntöjä. Se pyrkii myös soveltamaan matemaattisia menetelmiä formaaliin logiikkaan ja laajentamaan formaalin logiikan tutkimusalueita yli traditionaalien (aristotelisen) syllogistiikan piiriin. Matemaattisessa logiikassa korvataan loogisten termien ja loogisten operaatioiden (...) sanalliset ilmaisut symbolisilla ilmaisuilla ja niistä muodostetaan algebrallisia kaavoja. Tämä mahdollistaa vaikeampien ja yleisempien formaalis-loogisten ongelmien ratkaisemisen kuin mikä oli mahdollista traditionaalisessa logiikassa.⁶⁸⁶

Tämä herättää kaksi kysymystä: a) millä tavoin tässä luonnehdittu matemaattinen logiikka eroaa ”logistiikasta”, irvikuvastaan? Sekä b) keitä ovat todellisen matemaattisen logiikan edustajat, jos esimerkiksi Boole, Frege, Russell, Hilbert tai Gödel olivat vain logistikkoja. Mitään järjellistä vastausta näihin ei voi tietenkään saada. *Neuvostoliiton suuren tietosanakirjan* kolmannessa, 1970-luvulla ilmestyneessä laitoksessa, sanalle ”logistiikka” annetaan kaksi merkitystä. Joko se tarkoittaa matemaattisen logiikan sitä kehitysvaihetta, jonka huipentuma oli Russellin ja Whiteheadin *Principia mathematica* tai sitten ”logismia” matematiikan perusteiden tutkimuksessa sitä suuntausta tai kantaa, jonka mukaan matematiikka oli mahdollista palauttaa logiikkaan. Mitään kovin kielteisiä merkityksiä ei mainittu teos ”logistiikkaan” kummassakaan merkityksessä liitä.⁶⁸⁷

Vielä merkillisemmän yllätyksen tarjoaa *Suuren tietosanakirjan* 1950-luvun puolivälissä ilmestynyt toinen laitos hakusanassaan *Matematitšeskaja logika* mainitsemalla sen merkittävimmiksi edustajiksi juuri ne samat ajattelijat, jotka esimerkiksi *KFS:n* tai *BSE:n* samaisen laitoksen hakusanoissa *Logistika* tuomittiin matemaattisen logiikan vääristelijöiksi.⁶⁸⁸

Tämä omituinen seikka on selitettävissä vain historian – tai historian omituisuuksien! – avulla. Matematiikka oli nimittäin yksi niistä harvoista tieteenaloista, jotka eivät juuri taipu-

neet ideologisen painostuksen edessä. Matematiikkaa suojasi jo sen vaikeus, minkä takia ideologioiden tai ”ideologisoidun tieteen” edustajat eivät pystyneet toimimaan sen piirissä läheskään yhtä määrätietoisesti ja aggressiivisesti kuin esimerkiksi biologiassa tai yhteiskuntatieteissä.⁶⁸⁹

Monet neuvostoliittolaiset matemaatikot – mm. A.N. Kolmogorov (1903–1987), A.I. Ljapunov (1911–1973), N.N. Luzin (1883–1950), A.A. Markov (1903–)⁶⁹⁰, P.S. Novikov (1901–1975) jne. – olivat julkaisseet kaksikymmentäluvulta saakka kansainvälistä arvostusta saaneita tutkimuksia logiikasta ja matematiikan perusteista. Matemaatikkojen piirissä pystyttiin myös eräistä keskeisistä modernin matemaattisen logiikan esityksistä toimittamaan vaikeinakin aikoina venäjänkielisiä laitoksia – esimerkiksi Hilbertin ja Ackermanin *Grundzüge der Theoretischen Logik* ilmestyi vuonna 1948 ja Alfred Tarskin *Introduction to Logic* seuraavana vuonna.

”Oikeaa matemaattista logiikkaa” harrastivat siis matemaatikot – mutta filosofian puolella samasta asiasta tulikin taantumuksellista ”logistiikkaa”. Tällainen mieletön tilanne ei kuitenkaan kestänyt kuin muutaman vuoden. Filosofian henkisen liikkuma-alan kasvaessa loogikot ryhtyivät ripeästi kehittämään omaa alaansa saavuttaen pian kansainvälisen tason. Jonkinlaisena käännekohtana J.M. Bochenski mainitsee *Voprossii filosofija* -lehdessä vuosina 1955–1956 käydyt keskustelut ja Tiedeakatemian filosofian osaston järjestämät logiikan seminaarit.

Amerikkalaisen David D. Comeyn mukaan – joka osallistui säännöllisesti näihin seminaareihin vuodesta 1957 alkaen – ”niissä käsiteltiin laaja-alaisesti puhtaan ja sovelletun logiikan ongelmia” ja esiteltyjen papereitten taso oli hänen mukaansa poikkeuksetta varsin korkea. Vuonna 1958 pidettiin konferenssi, jonka tarkoituksena oli muokata Moskovan yliopiston koko logiikan opetus uuteen uskoon – ja Comeyn mukaan opetussuunnitelmat olivat kunnianhimoisempia kuin useimmissa USA:n yliopistoissa. Ne eivät tosin aivan sellaisinaan toteutuneet. Ensimmäisen neuvostoliittolaisen modernin logiikan oppikirjan kirjoitti ja julkaisi D.P. Gorski vuonna 1958. Samana vuonna ilmestyi Itä-Saksassa Georg Klausin paljon luettu ja monille kielille käännetty *Einführung in die formale Logik*, josta tuli ehkä vieläkin vaikutusvaltaisempi teos ”reaalisesti olemassa olevan sosialismin maissa”.⁶⁹¹

3.1.4. Logiikka ja dialektiikka

Vähintään yhtä hankala oli kysymys muodollisen logiikan suhteesta dialektiikkaan tai ”dialektiseen logiikkaan” – olihan näiden ristiriita kolmekymmenluvun alussa ja puolivälissä julistettu sovittamattomaksi. Oliko muodollisen logiikan arvonalautuksen jälkeen dialektiikan vuoro hukuttautua ”historian roskatynnyriin”? Vaikka joitakin tämän suuntaisia vihjauksia, todellakin esitettiin, niin miltei alusta saakka oli kuitenkin selvää, että ”joko – tain” sijasta ratkaisuna tulisi olemaan ”sekä – että”.⁶⁹² Kysymys oli vain siitä, miten dialektiikan ja logiikan välinen raja tai tehtäväjako tultaisiin määrittelemään.

Ongelman ratkomista ei suinkaan helpottanut se, ettei kukaan tehnyt eroa termien dialektiikka, materialistinen dialektiikka, dialektinen logiikka tai marxilainen dialektinen metodi

välille. Esimerkiksi G. Aleksandrovin johdolla laaditun filosofian oppikirjan määritelmä kuuluu:

Marxilainen dialektinen metodi, marxilainen dialektiikka on tieteellinen lähestymistapa luonnon ja yhteiskunnan ilmiöihin, teoria kehityksestä sovellettuna objektiivisen maailman tiedostamiseen.⁶⁹³

Yksinkertaisin tapa oli ruveta puhumaan muodollisesta logiikasta ja dialektiikasta ikään kuin logiikan kahtena kehitysvaiheena: muodollinen logiikka oli logiikan kehityksen ensimmäinen ja alkeellisempi vaihe, dialektiikka tai dialektinen logiikka kehittyneempi. Tämä jaottelu oli houkuttelevaa rinnastaa vakiintuneeseen tapaan puhua alkeismatematiikasta ja ”korkeammasta matematiikasta” – aritmetiikasta ja algebrasta. Tällaisia rinnastuksiaahan löytyi Engelsiltä, Plehanovilta ja Leniniltä. Ajatus oli kuitenkin ongelmallinen sikäli, ettei kukaan osannut sanoa, missä mielessä ja minkäläisten tunnusmerkkien suhteen dialektiikka tai dialektinen logiikka oli ”korkeampaa” muodolliseen verrattuna. Sen sijaan useimmat ymmärtävät, että esimerkiksi peruslaskutoimitukset kokonaisluvuilla olivat ”alempaa” ja derivointi ja integrointi taas ”korkeampaa matematiikkaa”.

Eräät loogikot – esimerkiksi Georg Klaus – ehdottivat tuota rajaa vedettäväksi niin, että muodollisessa logiikassa olisi kysymys ekstension eli ekstensionaalisesta logiikasta ja dialektisessa logiikassa tarkasteltaisiin arvostelmien tai käsitteiden intensioita ja niiden keskinäisiä suhteita.⁶⁹⁴ Hieman samassa merkityksessä myös ranskalainen marxisti Henri Lefebvre puhuu formaalista logiikasta abstraktin ja dialektisesta logiikasta ”konkreettisen logiikkana”. Vastaavia käsityksiä oli myös joillakin neuvostoliittolaisilla kirjoittajilla.⁶⁹⁵

Tämäkään ratkaisu ei kanna kovin pitkälle, sillä ”konkreettisen logiikka” jäi helposti tyhjäksi sanaksi – ja intension logiikkaa taas voidaan puolestaan kehittää hyvinkin formaalissa muodossa. Kiinnostavin, ja ehkä kaikkein lähimpänä niin Hegelin kuin Marxin (ja mahdollisesti myös Engelsin tai *Filosofian vihkot* kirjoittaneen Leninin) näkemyksiä on ajatus, jonka B.M. Kedrov esittää vuonna 1951 ilmestyneessä artikkelissaan *Ob otnošenii logiki k marksizmu* (Logiikan suhteesta marxismiin). Hänen ehdotuksensa ydin oli se, että muodollinen logiikka katsottaisiin tieteeksi, jossa ajattelun muodot otettaisiin annettuina, kun taas dialektiikassa tai dialektisessa logiikassa tutkittaisiin niiden kehitystä, ”tulemista” tai kehkeytymistä toinen toisistaan.⁶⁹⁶

Kedrovilla oli mielessään juuri Hegelin logiikka ja se kritiikki, jota hän esitti Kantia kohtaan. Tämäkin ehdotus – joka esitettiin vain lyhyehkön artikkelin puitteissa – jäi hyvin epämääräiseksi. Pohdiskelun jatkaminen ja täsmentäminen tästä edelleen oli vaikeaa jos siksi, että Hegelin teokset olivat tuohon aikaan milteipä kiellettyä kirjallisuutta – Kedrov itsekin viittaa artikkelissaan vain Leninin *Filosofian vihkoihin*. Mielekkäämpi keskustelu pääsi vähin erin liikkeelle vasta 1950-luvun puolivälin jälkeen.⁶⁹⁷

3.1.5. Logiikan arvonalautus pedagogisena projektina

Syyt siihen, että traditionaalinen logiikka palautettiin Neuvostoliitossa arvoonsa, olivat toisenlaisia, jotka aikoinaan johtivat logiikan elpymiseen länsimaisen filosofian piirissä. Länsimaissahan logiikka koki elpyessään varsin perusteellisen muodonmuutoksen.

Vaikka modernilla logiikalla on nykyään runsaasti myös teknisiä sovelluksia, niin sen synnyn taustalla olleet ”tiedonintressit” olivat filosofisia: monet matemaatikot ja filosofit olivat Sokrateen tarkoittamalla tavalla havahtuneet (*thaumazein*) huomaamaan, etteivät sellaiset käsitteet kuten luku, todistaminen, päättely, laskeminen tai lauseen ja käsitteen merkitys olleetkaan niin selviä kuin oli kuviteltu. Uuden logiikan avulla toivottiin voitavan täsmentää myös monia perinteisiä tietoteorian ja tieteenfilosofian kysymyksiä, esimerkiksi selvittää selittämisen, luonnonlain, evidenssin tai tieteellisen teorian käsitteitä.

Neuvostoliitossa logiikan arvonalautus oli tietenkin ylilyönnin ja virheen korjaamista. Mutta toisaalta se oli selkeästi totalitaristisen valtion toimenpide, valtion, jonka etujen mukaista filosofinen ihmettely ei missään nimessä ollut. Jos modernin logiikan piirissä pyrittiin ”ajattelun kurinalaisuuteen”, niin sillä tarkoitettiin käsitteellistä selkeyttä, täsmällisyyttä ja eksaktiutta.

Kondakovin kirja antoi ymmärtää, että ”imperialistit” tai ”porvarilliset ajattelijat” ajautuivat vääjäämättä ristiriitaan sekä tosioiden että logiikan kanssa. Esimerkkinä tällaisesta loogisesta ristiriidasta hän mainitsee tapaukset, jolloin USA oli hylännyt Neuvostoliiton ehdotukset täydellisestä ydinaseriisunnasta. Kirjan mukaan oli selvää, että kaikki rauhan kannattajat tukivat aseriisuntaa (so. jos R niin A). Koska USA:n edustajat eivät tehneet näin (so. ei-A) niin he eivät joko halunneetkaan rauhaa (ei-R) tai sitten eivät kyenneet ajattelemaan loogisesti korrektilla tavalla, *modus tollens* -säännön mukaan. Teoksessa jopa todetaan, että oikea poliittinen linja on loogisesti johdonmukaisen ajattelun yksi edellytys.⁶⁹⁸ Logiikan arvonalautuksen taustalla ei siis ollut niinkään huoli itsenäisen, kriittisen ja johdonmukaisen ajattelun edellytyksistä. Pikemminkin pyrkimys oli päinvastainen: ihmisten ajattelun entistä ankarampi yhtenäistäminen puolueen ideologian mukaiseksi.

Porvarillisen filosofian irrationaalisuuden ilmenemismuotoja olivat myös ”tyhjä formalismi”, ”sisällyksetön skolastiikka”, ”käytännöstä vieraantunut akateeminen näpertely” tai ”kabbalistiikka”.⁶⁹⁹ Modernin logiikan ohella mainesanoilla luonnehdittiin myös suhteellisuusteoriaa, modernia ydinfysiikkaa, modernia perinnöllisyystiedettä, ekonometrisia malleja tai lähes kaikkia modernin sosiologian suuntauksia.

Logiikan arvonalautukseen ei myöskään pitkään aikaan liittynyt juuri lainkaan uutta logiikan tutkimusta. Kyse oli todellakin pedagogisesta projektista, jolla eräs vanha oppiaine tuotiin takaisin kouluun. Projekti liittyi tietysti myös siihen yleiseen ihanteiden ja ilmapiirin muutokseen, jonka myötä ennätyksiä murskaava ja normeja ylittävä stahanovilainen korvautui ”rattaalla ja ruuvilla”.

3.2. Marrismi ja sen loppu

Marxilaisuus ja kielitieteen kysymykset -kirjoitelmassaan Stalin hyökkäsi varsin ankarasti ja monet täysin yllättäen N.J. Marrin (1864–1934) ja hänen oppilaittensa keskeisiä katsomuksia vastaan. Marr oli ollut varsin arvostettu kaukasialaisten kielten tutkija, joka oli toiminut professorina Pietarissa vuodesta 1900 alkaen ja vuonna 1912 hänestä tuli Venäjän tiedeakatemian täysjäsen. Hän nautti myös laajaa kansainvälistä arvostusta ollen esimerkiksi Britannian kuninkaallisen tiedeakatemian jäsen. Vaikka Marr olikin etevä filologi, olivat hänen tietonsa yleisestä kielitieteestä (lingvistiikasta) varsin yksipuolisia, vanhentuneita – ja vuosien myötä niistä tuli yhä omalaatuisempia.⁷⁰⁰

Ennen vallankumousta hän ei mainittavammin osallistunut politiikkaan, vielä vähemmän mihinkään radikaaliin tai vallankumoukselliseen toimintaan. Tästä huolimatta hän oli yksi niistä harvoista nimekkäistä tieteenharjoittajista, jotka alkoivat suhtautua myöntämielisesti lokakuun vallankumoukseen ja uusiin vallanpitäjiin. Hän liittyi jopa kommunistiseen puolueeseen – tosin vasta vuonna 1930.⁷⁰¹

Vallitseva suuntaus yleisen kielitieteen piirissä 1800-luvun lopulla ja 1900-luvun alussa oli nuorgrammaatikot (*Junggrammatikern*). Suuntaus oli syntynyt 1870 luvulla Saksassa, erityisesti Leipzigin yliopiston kielitieteilijöiden piirissä. Heidän ehkä tärkein innovaationsa olivat ns. äännelait, jotka olivat nuorgrammaatikkojen mukaan luontoperäisiä, ihmisen tahdosta riippumattomia ja joista ei ollut poikkeuksia. Äännelakeja pidettiin hyvin tärkeänä apuvälineenä esimerkiksi silloin, kun tutkijat halusivat selvittää eri kielten sukulaisuussuhteita ja sitä, miten sanat lainautuvat ja muuntuvat eri kielissä niihin paremmin ”istuviksi”. Tällaiset muutokset saattoivat nuorgrammaatikkojen mukaan tapahtua vain mainittujen äännelakien mukaisesti. Toinen kielen tärkeä ilmiöryhmä kielessä oli nuorgrammaatikkojen mukaan analogia. Kerran synnyttyään jokin paradigmaattinen tapa rakentaa ilmaisu, esimerkiksi tapa osoittaa kysymistä erityisellä sanajärjestyksellä tai tehdä ero kokonais- ja osajonkin – leivän tai leipä vs. leipää – välillä leviää koko kieliyhteisön piiriin ja vakiintuu normiksi. Nuorgrammaatikkojen tutkimukset olivat valtaosaltaan vertailevaa ja historiallista kielitiedettä.⁷⁰²

Myös Marr aloitti tieteellisen työnsä nuorgrammaatikkojen luomissa viitekehyksissä, mikä muu ei ollut oikeastaan mahdollistakaan. Vaikka hän oli alusta alkaen kiinnostunut kielitieteen yleisemmistäkin näkökohdista, niin hänen painavimmat tutkimuksensa koskettelivat aina yksittäisiä kieliä (erityisesti armeniaa, georgiaa ja niiden sukulaiskieliä). Ajan mittaan Marr alkoi esittää käsityksiä, jotka poikkesivat radikaalisti nuorgrammaatikkojen ja koko kielentutkijain tiedeyhteisön vakiintuneista näkemyksistä. Nyt on huomattava se, että Marrin tutkimuskohteena olivat kielet, jotka eivät kuuluneet indoeurooppalaiseen kieliperheeseen. Useimmat nuorgrammaatikot olivat puolestaan juuri näiden kielten tutkijoita. Toinen tärkeä seikka oli, että Marr tutki paljon kieliä, joilla ei ollut kirjakieltä tai ylipäätään minkäänlaista kirjallista perinnettä. Saattaa olla, että hän näissä tutkimuksissa törmäsi moniin ilmiöihin, joita oli vaikea sovittaa siihenastisen kielitieteen käsityksiin.

Joskus vuosien 1900–1920 välisenä aika Marrin ajatuksissa hahmottui ”uusi oppi kielestä” (*Novoe utšenie o jazyke*). Sen oleellinen osa oli teoria erityisistä ”jaafetilaisista kielis-

tä”, jotka olivat alemmalla kehityksen tasolla kuin esimerkiksi indoeurooppalaiset tai seemiläiset kielet.⁷⁰³ Tähän liittyen hän kehitteli näkemyksen kielten vaiheittaisesta kehityksestä, joka oli oikeastaan muunnelma August Schleicherin (1821–1868) aikoinaan hyvin tunnetusta teoriasta. Sen mukaan alkeellisimmalla kehitystasoilla olevat kielet olivat ”isoloivia” (Schleicherin mukaan sellainen oli kiina) ja niissä kieliopilliset suhteet ilmaistiin sanajärjestyksen avulla eivätkä sanat taipuneet. ”Agglutinoivissa” (esimerkiksi unkari) kielissä kieliopillisia suhteita ilmaistiin elementeillä, joilla on kiinteä merkitys ja itsenäinen olemus. Tällaisia elementtejä voisivat olla suomen kielen liitepartikkelit ”ylä-”, ”ala-” ja ”keski-”, jotka liittyvät yhteen pääsanansa kanssa, mutta joilla on selkeä itsenäinen merkitys. ”Flekteeraavia” (esimerkiksi latina) – ja Schleicherin mukaan kaikkein kehittyneimpiä – olivat sellaiset kielet, joissa kieliopillisia suhteita ilmaistiin elementeillä, jotka liitettiin sanan juureen, mutta joilla ei ollut itsenäistä merkitystä. Tällaisia olivat esimerkiksi sijapäätteet. Schleicherin mukaan nämä kolme kielen perustyyppiä ilmaisivat kyseisen yhteisön ja sen kulttuurin kehitystasoa.⁷⁰⁴

Marrin ajatusmaailmassa Schleicherin ideat kokivat perinpohjaisia muodonmuutoksia, mutta vaihteellisuuden perusajatus kuitenkin säilyi. Marr liitti tähän teoriaansa käsityksen, jonka mukaan kaikkein alkuperäisin kieli olisi ollut kaoottinen, vailla minkäänlaista kielioppia. Ensimmäinen kieli olisi perustunut viittoiluun ja elehtimiseen, mutta vähitellen mukaan olisivat tulleet neljä akustista peruselementtiä, tavut *sal*, *ber*, *jon* ja *roš*. Tällaisesta alkumuodosta hän uskoi kaikkien myöhäisempien kielten kehittyneen. Hän uskoi kielten olevan jatkuvan muutoksen tilassa ja että nuo muutokset heijastavat yhteisön elämänmuodon muutoksia. Viimeisinä vuosinaan hän ja hänen oppilaansa toivat näkyvästi esiin ajatuksen, että tulevaisuuden kommunistisessa maailmassa kaikki ihmiset puhuisivat yhtä ja samaa kieltä. Tämän takia hän ajautui vastakkain niin kieliopin suhteellista pysyvyyttä painottavien nuorgrammaatikkojen kuin miltei kaikkien muidenkin kielitieteilijöiden kanssa.⁷⁰⁵

3.2.1. Marr ja marxilaisuus

Nämä käsitykset olivat valtaosaltaan hahmottuneet Marrin ajattelussa jo ennen kuin hän oli tutustunut marxilaisuuteen tai julistautunut ”marxilaiseksi kielitieteilijäksi”, mikä tapahtui vuonna 1924. Pertti Lindfors toteaa kuitenkin väitöskirjassaan *Der dialektische Materialismus und der logische Empirismus*, että Marrin mukaan kaikkiin kieliin sisältyisi ”neljä taloudellista elementtiä” ja että hän oli päätenyt tällaiseen näkemykseen tulkitsemalla Marxia ”liioitellun dogmaattisesti ja kirjaimellisesti”.⁷⁰⁶

Lindforsin näkemys on esimerkki harhasta, jonka valtaan tutkija helposti joutuu: Jos Neuvostoliiton tieteen historiassa törmää johonkin absurdilta vaikuttavaan seikkaan, on helppoin vaihtoehto selittää se ”dogmaattisen marxilaisuuden” tai ”oikeaoppisuuden” vaatimuksilla. Tällaisia paineita tietenkin oli, mutta esimerkiksi Marrin osalta paljon todennäköisempi tarinan juoni on päinvastainen: Vaikka Marr olikin omimmilla alueillaan etevä ja arvostettu tutkija, niin erityisesti yleisen kielitieteen piirissä hän oli ajautunut tai ajautumassa sivuraiteille, marginaali-ilmiöksi.⁷⁰⁷ Niinpä hän alkoi, joko tietoisesti tai tiedostamattaan, korostaa ajatuksissaan niitä piirteitä, jotka oli helpointa sovittaa yhteen marxilaisten näkemyksien kans-

sa. Tällaiseen tulkintaan on päätyntä ainakin venäläinen kielitieteilijä V.M. Alpatov teoksesaan *Istorija odnogo mifa: Marr i marrizm (Erään myytin historia: Marr ja marrismi)*.⁷⁰⁸

Tämä yhteensovittaminen ei ollut kovin vaikeaa, sillä kielen vaiheittaisen kehityksen teoriasta ei ollut pitkää matkaa populaarin marxilaisuuden ”suureen kertomukseen”. Sen mukaan ihmisyhteiskunnan kehitys oli edennyt yhtä linjaa pitkin alkuyhteiskunnasta (”alkukommunistisesta yhteiskunnasta”) orjanomistusyhteiskunnaksi, siitä feodalismiin ja lopulta kapitalismiin, josta sitten siirryttäisiin vallankumouksen myötä ensin sosialismiin ja sitten kommunismiin. Saman tarinan mukaan tämä kehitys oli tuotantovoimien ja tuotantosuhteiden väistämättömän kehityksen määräämää.

Populaarin marxismin mukaan poliittiset instituutiot, ideologia, oikeuslaitos, uskonto, filosofia ja erilaiset taiteen muodot olivat ylärakennetta, joka heijasti tuotantovoimien ja tuotantosuhteiden muodostamaa aineellista perustaa. Kieli oli näin helppo ymmärtää myös yhdeksi ylä- tai päällysrakenteen osaksi. Marrismi muovautuikin tällaiseksi teoriaksi 1930- ja 1940-luvuilla ja näkyvin rooli tässä kehittämistyössä oli Nikolai Januarovitsin vaikutusvaltaisimmalla oppilaalla Ivan Ivanovitš Meštšanikovilla (1883–1967, Akatemian täysjäsen vuodesta 1932).⁷⁰⁹

Hänen mukaansa alkuyhteiskunnan kieli oli kaoottista ja esimerkiksi isoiloiva kiinan kieli oli itse asiassa vain maan taantumuksellisen hallitsijaluokan kieltä. Agglutinoivat ja flekteeraavat kielet kuuluivat luokkayhteiskuntien eri kehitysvaiheisiin, joskin tällä kohtaa teoria jäi silmiinpistävänsä sekavaksi. Marristit painottivat myös, eivätkä aina täysin perusteettomasti, että esimerkiksi Eurooppaan syntyneet kansalliskielet olivat ”hallitsevan luokan kieliä”. Niinpä sosialistinen vallankumous merkitsi myös kielen vallankumousta ja tälle käsitykselle marristit saivat ainakin jonkin verran sivustatukea esimerkiksi Vladimir Majakovskin, Valeri Brjusovin (1873–1924) tai Velimir Hlebnikovin (1885–1922) kaltaisilta radikaaleilta runokielen uudistajilta.⁷¹⁰

3.2.2. Marrin vastustajat

Neuvostoliiton erikoislaatuissa oloissa Marrista tehtiin eräs tieteen *koryfee*, auktoriteetti, jota ei voinut loukata loukkaamatta samalla valtiota, työväenluokan asiaa, maailmanrauhaa yms. Aivan kokonaan arvostelevat äänet eivät kuitenkaan vaienneet. Marrilla ja hänen koulukunnallaan oli myös vastustajia, joista ehkä merkittävimpiä olivat professorit Grigori Kapantsjan (1887–1957), Mihail Peterson (1885–1969) Jevgeni Polivanov (1891–1938) sekä hieman nuorempaan polveen kuuluneet Viktor Vinogradov (1895–1969), Arnold Tšikobava (1898–1985) ja Boris Serebrennikov (1915–1989). Kun Leningradissa 22.10. 1948 järjestetyssä laajassa kielitieteilijöiden konferenssissa julistettiin Marrin ”uusi oppi kielestä” ainoaksi marxismi-leninismien kanssa sopusoinnussa olevaksi näkemykseksi kielen luonteesta ja kun tälle päätökselle saatiin vielä valtiovallan hyväksyntä, oli arvostelijoiden hetkeksi vaiettava.⁷¹¹

Mutta Marrin näkemysten arvostelu alkoi kuitenkin uudelleen ja yllättävän arvovaltaisella foorumilla, nimittäin *Pravda* -lehdessä. Toukokuun yhdeksännen päivän numerossaan

1950 se vaati avointa keskustelua kielitieteen tilasta Neuvostoliitossa ja pian kävi myös ilmi, että se antoi auliisti palstatilaa nimenomaan Marrin ja hänen koulukuntansa arvostelijoille. Kun Stalin julkaisi 20. kesäkuuta ensimmäisen asiaa koskevan artikkelinsa – muodoltaan tuo artikkeli oli tosin haastattelu – oli kaikille selvää, että asetelmassa olivat etumerkit muuttuneet. Siitä päivästä alkaen marrilaisuus oli Neuvostoliitossa pahimman luokan näennäis- tai vulgaarimarxilaisuutta.

Stalin totesi kirjoitelmansa alussa, että ”ryhmä nuorisotovereita” olisi esittänyt hänelle toivomuksen ”että lausuisin mielipiteeni lehdistössä kielitieteen kysymyksistä varsinkin siltä osalta, mikä koskee marxilaisuutta kielitieteessä”. Tämä pitänee paikkansa ainakin siltä osin, että Stalin on aivan ilmeisesti keskustellut kielitieteilijöiden kanssa valmistellessaan kirjoitelmansa, mutta aloite tuskin oli heiltä peräisin. Kirjoitelman tyyli sekä eräät kömmähdykset ovat vielä merkki siitä, että Stalin oli laatinut kirjoitelmansa itse.

Kyseiset ”nuorisotoverit” olivat niitä, jotka olivat jo aikaisemmin kritikoineet Marrin koulukuntaa, todennäköisimmin Vinogradov, Tšikobava ja Serebrennikov, Tampereen yliopistolakin vierailnut suomalais-ugrilaisten kielten tutkija.⁷¹² Tšikobava kertoo vuonna 1985 ilmestyneissä muistelmissaan, että Stalin olisi kutsunut hänet varhain keväällä 1950 huvilalleen keskustelemaan kielitieteen kysymyksistä. Myös Serebrennikov viittaa *Allgemeine Sprachwissenschaft* -teoksessaan ryhmään kielitieteilijöitä, jotka olisivat toimineet Stalinin neuvonantajina.

Mutta mikä pani Stalinin itsensä puuttumaan asiaan näinkin näkyvästi? Marristien yksinvallan lakkauttamiseenhan olisi riittänyt häneltä periaatteessa yksi ainoa puhelinsoitto. Aleksandr Solzhenitsyn pohdiskelee asiaa *Ensimmäisessä piirissä*. Hänen mukaansa Stalin oli vanha mies, joka tunsi kuoleman lähestyvän. Vaikka hänen mahtavuuttaan olisivat kadehtineet muinaisen Egyptin faaraot tai inkojen kuninkaat, hän oli kuitenkin itse tykönään tuskallisen tyytymätön elämäänsä, joka hän tunsi kuluneen ikävissä ja likaisissa askareissa. Hän halusi tehdä jotain sellaista, jota ihmiset olisivat ihailleet ja arvostaneet vilpittömästi. Oli puhdas sattuma, että tuoksi alaksi tuli kielitiede.⁷¹³

Vaikka Solzhenitsyn tarinassa onkin paljon syvää oivallusta, ei Stalinin ajatuksia ja toimia voida pitää aivan näin sattumanvaraisina.

3.2.3. Stalinin *Marxilaisuus ja kielitieteen kysymykset*

Stalinin kirjoitelma alkaa vastauksella kysymykseen, onko kieli ”perustan yllä oleva päällysrakennus” tai sellaisen osa. Siihen saakka kieli oli todellakin ollut jokaiselle neuvostomarxistille yhteiskunnan päällysrakenteeseen kuuluva ilmiö. Päällysrakenteen osana kielellä oli aina myös luokka- tai ideologinen luonne: ei ollut neutraalia yleiskieltä vaan aina jonkin luokan tai sosiaaliryhmän kieli. Mutta Stalin päätyi yllättäen väittämään jotain tästä totutusta kaavasta täysin poikkeavaa:

- a) marxilainen ei voi pitää kieltä perustan yllä olevana päällysrakenteena.
- b) kielen sekoittaminen päällysrakenteeseen merkitsee pahaan virheeseen lankeamista.

Ja vielä:

- a) kieli kanssakäymisen välineenä, on aina ollut ja pysyy yhtenäisenä yhteiskunnan ja sen jäsenille yhteisenä kielenä.
- b) murteiden olemassaolo ei kiellä, vaan todistaa yhteisen kansankielen olemassaolon, ne ovat tämän haarautumia ja tämän hallitsemia.
- c) Käsitys ”kielen luokaluonteesta” on virheellinen, epämarxilainen määritelmä.⁷¹⁴

Stalinin kirjoitelman ensimmäinen viesti oli siis se, ettei kieli olekaan yhteiskunnan päällysrakenteeseen osa. Muutamaa sivua myöhemmin hän kiistää myös sen, että se kuuluisi sen perustaan. Näin jouduttiin kuitenkin neuvostomarxismien dogmien kannalta hankalaan tilanteeseen, koska niiden mukaan kaikki yhteiskunnalliset ilmiöt kuuluivat jompaan kumpaan, mitään kolmatta vyöhykettä kun ei ollut.

Stalin yritti löytää kielen paikan ja kirjoitti:

Kieli kuuluu yhteiskunnallisiin ilmiöihin, jotka vaikuttavat kaiken aikaa, kun yhteiskunta on olemassa. Se syntyy ja kehittyy yhteiskunnan syntymisen ja kehittymisen mukana. Se kuolee yhdessä yhteiskunnan kanssa. Yhteiskunnan ulkopuolella kieltä ei ole. Tämän vuoksi kieltä ja sen kehityksen lakeja ymmärtää vain siinä tapauksessa, jos sitä tutkitaan erottamattomassa yhteydessä yhteiskunnan historiaan, sen kansan historiaan, jolle tutkittava kieli kuuluu ja joka on tämän kielen luoja ja edustaja.

Kieli on väline, työkalu, jonka avulla ihmiset ovat kanssakäymisissä keskenään, vaihtavat ajatuksiaan ja pyrkivät ymmärtämään toisiaan. Ollen välittömästi sidottu ajatteluun, kieli panee muistiin ja varmentaa sanoissa ja lauseiden sanayhtymissä ajattelun työn tulokset, ihmisten tietotyön menestykset ja siten tekee mahdolliseksi ajatusten vaihdon yhteiskunnassa.

Ajatusten vaihto on alituinen ja elintärkeä välttämättömyys, sillä ilman sitä on mahdotonta järjestää ihmisten toimintaa taistelussa luonnonvoimia vastaan, taistelussa välttämättömien aineellisten hyödykkeiden tuottamiseksi. Ilman sitä on mahdotonta menestyä yhteiskunnan tuotannollisessa toiminnassa – ja niin muodoin on mahdotonta yhteiskunnallisen tuotannon olemassaolokin. Siis ilman yhteiskunnalle ymmärrettävää ja sen jäsenille yhteistä kieltä yhteiskunta lopettaa tuotannon, hajoaa ja lakkaa olemasta yhteiskuntana. Tässä mielessä kieli, ollen käyttäytymisen väline, on samalla yhteiskunnan taistelun ja kehityksen väline.⁷¹⁵

Vaikka kieli ei kuulukaan yhteiskunnan perustaan, niin se on kuitenkin väline tai työkalu ja sellaisena ideologisesti neutraali. (Siihenastisen neuvostomarxismien mukaan ”työkalut” eli tuotantovälineet olivat kyllä kuuluneet automaattisesti perustaan.) Se saattoi palvella tasa-
puolisesti ”yhteiskuntaa kokonaisuudessaan”, sen kaikkia luokkia ja yksilöitä. Stalin toteaa-
kin:

Sitä (kieltä – HMK) ei ole luonut jokin tietty yksi luokka, vaan koko yhteiskunta, kaikki yhteiskuntaluokat, se on luotu satojen sukupolvien yhteisponnistuksin. Sitä ei ole luotu tyydyttämään jonkin yhden luokan, vaan koko yhteiskunnan kaikkien yhteiskuntaluokkien tarpeita. Niin pian kuin kieli luisuu pois yleisen kansankielen kannalta, niin pian kuin kieli asettuu eri-

koisesti suosimaan ja tukemaan jotakin ihmisryhmää toisten yhteiskuntaryhmien vahingoksi, se menettää merkityksensä, se lakkaa olemasta ihmisten kanssakäymisen välineenä yhteiskunnassa, muuttuu jonkin yhteiskuntaryhmän slangiksi, rappeutuu ja tuomitsee itsensä katoamaan.⁷¹⁶

Kaikki tämä näytti viittaavan siihen, että ideologinen dogmatismi oli alkanut murentua. Jos kieli voitiin ymmärtää ideologisesti neutraaliksi alueeksi, joka palveli koko yhteiskuntaa, niin eikö sellaisia ollut sitten muitakin, kokonainen ”neutraalin valtakunta”, johon voisivat kuulua esimerkiksi tieteelliset teoriat tai tosiseikat? On tietysti ilmeistä että esimerkiksi Vinogradov, Serebrennikov ja Tšikobava – kuten monien muidenkin tieteenalojen edustajat – pyrkivät mahdollisuuksiensa rajoissa tulkitsemaan Stalinin tekstiä juuri tuolla tavoin. Mutta tämä ei ollut ainoa tulkinta, eikä välttämättä myöskään se suunta, mihin Stalin halusi kehityksen kulkevan.

* * *

Vuonna 1950 yleinen poliittinen tai ideologinen tilanne Neuvostoliitossa oli vakaa ja stalini-laisen koneiston valta totaalaisempi kuin milloinkaan aikaisemmin. Se tuntui nujertaneen kaikki mahdolliset vastarinnan pesäkkeet kaikkien yhteiskuntaluokkien, myös sivistyneistön piiristä. Samalla sosiaalinen liikkuvuus alkoi merkittävästi hidastua, minkä seurauksena valtaeliitti alkoi yhä enemmän etäännyä esimerkiksi työväestöstä tai talonpojista. Valtakoneistolle ei ollut enää tarpeen vallankumouksellinen spontaanisuus, joka olisi murskannut tai ylittänyt ”byrokraattien” ahtaat näkemykset ja jäykät ajatuskaavat. Jopa stahanovilainen sankari – joka sekun oli kurinalaisuuden ja järjestyneisyyden yhdistelmä – sai vähin erin siirtyä taka-alalle.⁷¹⁷

Nyt myös marrastien näkemykset, joiden mukaan yhtenäistä kansalliskieltä ei ollut olemassa, että kullakin yhteiskuntaluokalla olisi oma kielensä tai että virkakoneisto saattoi luoda kielen, joka oli usein kaukana rahvaan kielestä, alkoivat tulla valtaeliitin kannalta kiusalliseksi. Marr työnnettiin syrjään siksi, että eräät hänen näkemyksensä alkoivat näyttää kiusallisen oikeilta. Eri sosiaaliryhmien kielelliset eroavuudet eivät tietenkään ole Marrin tai marilaisten oivallus vaan yleisesti tunnettu aihepiiri, jota on tutkittu kaikkialla maailmassa.⁷¹⁸

Kun Stalin puhui ”yleisestä kansankielestä”, niin sillä hän ei suinkaan tarkoittanut kieltä ja kaikkia niitä vivahteita, mitä esimerkiksi maan väestön venäjää puhuva osa viljeli. ”Yleistä kansankieltä” oli tietysti se jargoni, mitä hän ja hänen hallintonsa tai propagandistinsa käyttivät. Kaikki mikä siitä merkittävästi poikkesi, muuttui ”jonkin yhteiskuntaryhmän slangiksi”, rappeutui ja ”tuomitsi itsensä katoamaan”, mikä varmasti usein tapahtuikin.

Marrin kieliteorian yksi keskeinen ajatus oli ”kielen ideologisuus”, se että kieli itsessään pitää sisällään tietyn maailmankatsomuksen tai maailmankuvan, joten kielten (tai murteiden) moninaisuus merkitsi myös maailmankuvien moninaisuutta ja päinvastoin. Niin ikään hän uskoi kielen ja ajattelun muotojen kiinteään tai oikeastaan välittömään yhteyteen. Stalinin mukaan kieli oli ideologisesti täysin neutraali, pelkkä kommunikaatioväline, joka oli luotu palvelemaan ”koko yhteiskunnan kaikkien yhteiskuntaluokkien tarpeita”. Stalinin lausumana tämä tarkoittaa sitä, että kielen tuli olla väline, jolla voitiin komentaa ja hallinnoida koko yhteiskuntaa ja sen kaikkia luokkia.

Pian Stalinin kirjoitelman jälkeen ilmestyikin maan johtavan filosofin, Georgi Aleksandrovin pieni kirjanen *Trud I. V. Stalina "Marksizm i voprosy jazykoznanija" – velikij obrazets tvortšeskogo marksizma; (J.V.Stalinin teos "Marxilaisuus ja kielitieteen kysymykset" – suurenmoinen malliesimerkki luovasta marxilaisuudesta)*. Tässä kirjasesaan Aleksandrov tuo painokkaasti esiin erään idean, jonka myös Stalin ohimennen mainitsee kirjoitelmassaan: Neuvostoliiton eri kansallisuuksien kulttuurit ovat – tai niiden tulisi olla – ”kansallisia muodoltaan ja sosialistisia sisällöltään”. Tästähän tuli vuosikymmeniksi eräs ”monikansallisen Neuvostoliiton” kaikkein keskeisin tunnuslause. Marrismin mukaan tällainen ajatus olisi tietenkin mahdoton, sillä ”kansallinen muoto” – esimerkiksi kielen muodot – olisivat olleet maailmankatsomuksellisen sisällön ilmauksia. Mutta jos kieli on maailmankatsomuksellisesti neutraali, niin ”Leninin kuolemattomia aatteita” oli mahdollista levittää minä hyvänsä kielen avulla.⁷¹⁹

Tästä huolimatta Stalin tai Aleksandrov eivät olleet erityisen kiinnostuneita säilyttämään tai suojelemaan maan kielellistä monimuotoisuutta, vaikka he eivät uskoneetkaan Marrin käsitykseen, että eri kielet tulisivat aikaa myöten sulautumaan yhdeksi ainoaksi yleiskieleksi. Stalin toteaaakin:

Aivan väärin olisi luulla, että kahden kielen sekoittumisen tuloksena syntyy uusi, kolmas kieli, joka ei olisi kummankaan sekoittumiseen osallistuneen kielen tapainen, vaan eroaisi niistä kaikista. Todellisuudessa kuitenkin sekoittumisessa yksi kielistä suoriutuu voittajana, säilyttää kieliopillisen rakenteensa, säilyttää perussanastonsa ja jatkaa kehittymistään kehityksensä sisäisten lakien mukaisesti, ja toinen kieli menettää vähitellen laadulliset ominaisuutensa ja kuoleutuu vähitellen.⁷²⁰

Neuvostoliiton (tai koko maailman) mitassa tämä tuskin tarkoitti muuta kuin sitä, että venäjistä tuli vähin erin se kieli, joka ”suoriutuisi voittajana” erilaisissa sekoittumistilanteissa. Marristeja saatettiin nyt syyttää yrityksistä tuhota venäjän kieli.⁷²¹

Erityisen omalaatuinen kappale Stalinin kirjoitelmassa on se, missä hän puhuu semantiikasta.

Kysymys: Marx ja Engels määrittelevät kielen ”ajattelun välittömäksi todellisuudeksi”, ”käytännölliseksi, aktuaaliseksi tietoisuudeksi”. ”Ideat”, sanoo Marx ”eivät voi irrottautua kielestä”. Missä määrin teidän käsityksenne mukaan kielitieteen pitäisi paneutua kielen semanttisiin aspekteihin, semantiikkaan, historialliseen semasiologiaan ja tyylipoppiin vai pitäisikö kielitieteen tutkia pelkästään kieliopillisia muotoja?

Vastaus: Semantiikka (semasiologia) on kielitieteen yksi tärkeä haara. Sanojen ja ilmaisujen semanttisilla aspekteilla on suuri merkitys kielen tutkimisessa. Niinpä semantiikalle (semasiologialle) on varattava kielitieteessä sille kuuluva paikka.

Mutta kuitenkin on asia myös niin, että emme saa semantiikan parissa työskennellessämme ja hyödyntäessämme sen tietoja yliarvioida ja vielä vähemmän väärinkäyttää sitä. Minulla on mieleissäni tietyt filologit, jotka, intohimoisesti semantiikkaa harjoittaessaan, ovat hylänneet ajatuksen kielestä ”ajattelun välittömänä todellisuutena”, kielen ja ajattelun erottamattoman yhteyden. Näin he erottavat ajattelemisen kielestä ja väittävät, että kieli olisi aikansa elänyt ja että olisi mahdollista ajatella ilman kieltä.

Kuunnelkaamme, mitä N.J. Marr toteaa:

Kieli on olemassa vain siinä määrin kuin se ilmenee äänininä; ajatustoiminnot voivat jatkaa myös silloin, kun niitä ei mitenkään ilmaista ... (Puhuttu) kieli on luovuttamassa tehtäviään viimeaikaisille keksinnöille, jotka ovat vääjäämättömästi leviämässä. Sen sijaan ajattelun merkitys on kaiken aikaa kasvamassa ja pitäen lähtökohtanaan käyttämättömiä vanhoja varastojaan ja uusia hankintojaan se on hylkäämässä ja korvaamassa kielen uusilla välineillä. Tulevaisuuden kieli on ajattelua, joka voi kehittyä uusien tekniikkojen avulla vapaana luontoperäisistä aineksista. Ei mikään kieli, ei edes puhuttu kieli, joka on kaiken aikaa kytkeyty luonnon asettamiin rajoituksiin, voi tehdä tällaiselle kehitykselle loputtomasti vastarintaa. (ks. Marrin Valitut teokset)

Jos me yritämme tulkita tämän konstailevan sanamagian yksinkertaiselle ja inhimilliselle kielelle, voimme vetää seuraavat johtopäätökset: a) N.J. Marr erottaa ajattelun kielestä; b) N.J. Marr katsoo, että ihmisten välinen kommunikaatio voi tapahtua ilman kieltä, pelkästään ajatuksen voimasta, joka on vapaa kielen ”luonnonaineksesta” ja luonnon asettamista rajoituksista; c) erottamalla ajattelun kielen ”luonnonaineksesta” Marr ajautuu idealismin suohon.

Marr tai marrilaiset eivät kuitenkaan olleet väittäneet missään, että ajattelu irrottautuisi kokonaan kielestä – pikemminkin Stalin itse oli ajautunut tähän näkemykseen. He korostivat vain sitä, että uusien kielten ja uusien kommunikaation välineiden kehittyessä ajattelu voi irrottautua puhekielen asettamista rajoista. Niinpä esimerkiksi matematiikka, fysiikka tai kemia eivät olisi voineet kehittyä nykyiselle tasolleen, elleivät ne olisi samalla kehittäneet omia erityisiä symbolikieliään. Ilman kehittyntä nuottikirjoitusta eivät taas Mozartin, Beethovenin tai Shostakovitsin sinfonioitten kaltaiset teokset olisi olleet mitenkään mahdollisia – kuten ei myöskään moderni musiikin tutkimus. Stalin halusi lukita ajattelun siihen kömpelöön ”yleiseen kansankieleen”, jota hän itse käytti.

Stalin ei myöskään vaivaudu selvittämään, mitä hän oikein tarkoitti semantiikan väärinkäytöllä, sen merkityksen yliarvioimisella ja miten tämä kaikki voisi johtaa ”idealismien suohon”. Myös neuvostoliittolaisille kielitieteilijöille ja filosofeille jäi epäselväksi, millainen semantiikka olisi oikeaa ja millainen väärää. Mutta tavallisimmin tällaiseksi vääräksi semantiikaksi – tai semanttiseksi filosofiaksi – leimattiin se looginen semantiikka, jota olivat kehilleet esimerkiksi Frege, Tarski, Quine tai Carnap. Semanttinen silloisten filosofia oli neuvostomarxistien mielestä yksi subjektiivisen idealismin ilmenemismuoto, koska käsitteet eivät sen mukaan olleet objektiivisen todellisuuden heijastusta vaan ihmisten vapaa konstruktio tai konventio.⁷²²

Vääräksi ja idealistiseksi semantiikaksi leimattiin myös Ferdinand de Saussuren (1857–1913) esittämä käsitys kielellisestä merkistä ja niiden suhteesta kielenulkoiseen todellisuuteen. Kielelliset merkit eivät olleet hänen mielestään nimiä tai nimilappuja ulkomaailman olioille, jotka olisivat jo jotenkin annettuina, yksilöityneinä ja ”taustastaan irrottautuneina” odottamassa tätä toimitusta. Ei ole esimerkiksi kovin uskottavaa, että ihminen olisi antanut erilaisille pilvityypeille (tai mahdollisesti yksittäisille pilville!) nimet jotenkin ”yksitellen”, kullekin erikseen. Pikemminkin lähtökohtana on ollut eriytymätön pilven käsite jota on sitten vähin erin ”lohkottu” erilaisiin tyypeihin – ja tietysti alkuperäisenkin pilven käsite on ollut tällaisen ”lohkaisun” tulos.

Kielellinen merkki oli hänen mukaansa signifioijan (*signifiant*, merkitsijä, akustinen tai graafinen kuva) ja signifioidun (*signifie*, merkitty, käsite) muodostama kokonaisuus, jossa merkitsijä (esimerkiksi sana ”kissa”) viittasi tiettyyn mielikuvaan (mielikuvaan kissasta). Tästä de Saussure päätyi siihen radikaaliin näkemykseen, jonka mukaan lingvistiset merkit eivät ensi sijassa viittaisikaan ekstralingvistiseen todellisuuteen, olioihin tai tapahtumiin, vaan toinen toisiinsa. Niinpä esimerkiksi käsitteen ”cumuluspilvi” merkitys muodostuu lukemattomien pilviä, taivasta, säätä jne. koskettelevien käsitteiden merkitysten verkon kautta. de Saussuren lingvistisen merkin ja merkityksen teoria ei kuitenkaan millään tavalla kiistä objektiivisen todellisuuden olemassaoloa tai tee sitä ihmisen tahdosta tai tajunnasta riippuvaiseksi. Se on ristiriidassa vain sellaisen naiivin realismin kanssa, joka uskoo ”objektiivisen todellisuuden” olevan meille ihmisille jotenkin välittömästi annettua – tai se painottaa lopullisen totuuden saavuttamattomuutta.⁷²³

Tällaista merkitysten moniselitteisyyttä ja epämääräisyyttä Stalin ei tietenkään voinut hyväksyä. Käsitteet, kieliopilliset muodot tai vaikkapa geometrian totuudet olivat hänen mukaansa yksinkertaisesti vain ”ihmismielestä riippumattoman objektiivisen todellisuuden” heijastelua – ”inhimillisen ajattelun pitkäaikaisen abstrahoivan työn tulosta, osoitus ajattelun valtavista edistysaskeleista”.⁷²⁴

Stalinin interventio kielitieteen alueelle oli lähtökohdiltaan ja seurauksiltaan saman suuntainen kuin mitä tapahtui logiikan piirissä. Yhtäältä hänen interventioitaan voidaan pitää vapauttavina – ne tekivät lopun kestävämmäksi muodostuneesta tilanteesta. Mutta toisaalta niin kielitieteessä kuin logiikassakin hyökkäyksen kohteeksi joutuivat kummankin tieteenalan mielenkiintoisimmat uudet saavutukset: lähes koko moderni muodollinen logiikka ja de Saussuren töiden innoittamana syntynyt uusi strukturaalinen kielitiede. Niin logiikassa kuin kielitieteessä haluttiin siis pysytellä aina 1950-luvun loppupuolelle saakka ”esiboolelaisella” tai ”esisaussurelaisella” aikakaudella.

3.3. Talouden lakien objektiivisuus

Kielitiedettä koskevien kirjoitelmien ohella Stalinin ”myöhäistuotannon” toinen merkittävä teos oli vuonna 1952 julkaistu *Sosialismin taloudellisia ongelmia Neuvostoliitossa*. Alaotsikkonsa mukaan se oli *Huomautuksia marraskuussa 1951 talouden ongelmista käyttyyn väittelyyn*. Väittelyssä oli tietysti kyse Neuvostoliiton talous- ja yhteiskuntapolitiikan suunnasta ja sen perusteleluista. Mutta taustalla häämötti myös paljon laajakantoisempi – ja vanhempi – filosofinen kysymys, kysymys vapaudesta ja välttämättömyydestä. Stalin aloittaa tutkielmansa pohdiskelemalla taloudellisten lakien luonnetta sosialismin oloissa:

Eräät toverit kieltävät tieteen lakien, erikoisesti poliittisen taloustieteen lakien objektiivisen luonteen sosialismin vallitessa. He kieltävät sen, että poliittisen taloustieteen lait heijastavat ihmisen tahdosta riippumatta tapahtuvien prosessien lainmukaisuutta. He ovat sitä mieltä, että Neuvostovaltio, sen johtajat, historian neuvostovaltiolle suoman erikoisen osan vuoksi, voivat kumota olemassa olevat poliittisen taloustieteen lait, voivat ”muodostaa” uusia lakeja, ”luoda” uusia lakeja.

Nämä toverit erehtyvät pahasti. He näkyvät sekoittavan ihmisen tahdosta riippumatta luonnossa tahi yhteiskunnassa tapahtuvia objektiivisia prosesseja, heijastavat tieteen lait niihin lakeihin, joita hallitukset säätävät, joita luodaan ihmisen tahdosta ja joilla on vain juridinen voima. Mutta niitä ei suinkaan saa sekoittaa.

Marxilaisuus käsittää tieteen lait – samantekevää, ovatko kysymyksessä luonnontieteen tahi poliittisen taloustieteen lait – ihmisen tahdosta riippumatta tapahtuvien objektiivisten prosessien heijastukseksi. Ihmiset voivat saada selville nämä lait, tiedostaa ne, tutkia niitä, ottaa ne huomioon toiminnassaan, käyttää niitä yhteiskunnan hyväksi, mutta he eivät voi niitä muuttaa tai kumota. Vielä vähemmän he voivat muodostaa tai luoda uusia tieteen lakeja.⁷²⁵

Vaikka taloudellisen lainomaisuuden käsite Marxilla onkin monimielinen, niin Stalinin näkemystä, jonka mukaan esimerkiksi fysiikan ja poliittisen taloustieteen laeilla ei ole mitään periaatteellista eroa, hän ei olisi missään tapauksessa hyväksynyt. Marxin keskeinen näkemys taloudellisista laista oli se, etteivät ne vain näyttivät luonnonvälttämättömyyksiltä. Todellisuudessa ne kuitenkin olivat ihmisten keskinäisen kanssakäymisen ”kuvioita”, yhteiskunnallisia suhteita, jotka ovat karanneet ihmisen kontrollista ja ruvenneet hallitsemaan häntä.

Sen väittelyn, johon Stalin kirjoituksessaan viittaa keskeinen taustahahmo oli Valtion suunnittelukomitean (Gosplan) puheenjohtaja, akateemikko N.A. Voznesenski (1903–1950)⁷²⁶ ja hänen teoksensa *Voennaja ekonomika SSSR v gody Otetšesvennoj vojny (Neuvostoliiton sotatalous Isänmaallisen sodan vuosina, ilm. 1947)*, josta hänelle myönnettiin samana vuonna Stalinin palkinto. Stalin ei kuitenkaan mainitse Voznesenskia kertauksaan nimeltä, hänethän oli teloitettu Stalinin määräyksestä 30.9. 1950. Sen sijaan kritiikin kohteena on toinen, paljon tuntemattomampi taloustieteilijä, L.D. Jarostsenko.⁷²⁷

He olivat siis molemmat – ainakin Stalinin tulkinnan mukaan – väittäneet, että kehittyneen sosialismin oloissa talouden lainalaisuudet menettäisivät merkityksensä ja taloudellisten prosessien *primus motoriksi* tulisi vähitellen suunnitelmina ilmenevä ihmisen tahto.⁷²⁸

Kysymys talouden lakien ja tietoisien suunnittelun – tai talouden ja politiikan – suhteista oli ollut jännitteinen koko Neuvostoliiton historian ajan. Puolueen ja varsinkin Stalinin julklausutut kannanotot olivat vaihdelleet miltei laidasta laitaan aina poliittisten suhdanteiden mukaan. Suuren murroksen alkuvaiheessa – ja varsinkin kritikoidessaan Buharinin tasapainoteoriaa – Stalin esitti tässä suhteessa äärimmäisen voluntaristisia näkemyksiä ”uusista teknisistä ja taloudellisista normeista” ja siitä kuinka mitkään linnoitukset eivät olleet bolševikeille valloittamattomia.⁷²⁹

Stalin puuttui kirjoitelmassaan myös vanhaan – ja hyvin keskeiseen – kiistakysymykseen siitä, voidaanko tuotantoa myös sosialismin oloissa pitää edelleenkin tavaratuotantona ja määräytykö tavaroiden hinta edelleenkin klassisen työarvoteorian mukaisesti. Marxin mukaan kapitalismi oli tavaratuotantoa – tai tavaratuotannon puhtain tai kehittynein vaihe. Kommunistisessa yhteiskunnassa ei hänen käsityksensä mukaan ollut tavaroita – vain pelkkiä käyttöarvoja tai hyödykkeitä. Mikä oli arvolain arvo ja merkitys sosialismissa, joka oli siirtymävaihe kapitalismin ja kommunismin välillä?

Stalin toteaa:

Eräät toverit väittävät, että puolue menetteli väärin säilyttäessään tavaratuotannon sen jälkeen, kun se oli ottanut vallan ja kansallistanut tuotantovälineet meidän maassamme. He oli-

vat sitä mieltä, että puolueen olisi pitänyt heti silloin poistaa tavaratuotanto. He vetoavat tällöin Engelsiin, joka sanoo: ”Kun yhteiskunta ottaa haltuunsa tuotannonvälineet, niin tavaratuotanto tulee poistetuksi, ja samalla myöskin tuotteiden herruus tuottajiin nähden.”⁷³⁰

Stalinin mukaan tuotanto pysyi sosialismin oloissakin tavaratuotantona ja myös arvolaki säilytti ehdottoman pätevyytensä. Ristiriidan Engelsin kanssa hän koetti väistää väittämällä, että arvolaki ja tavaratuotanto alkaisivat hävitä vasta sitten, kun kaikki tuotantovälineet olisivat siirtyneet ”koko kansan” haltuun – Stalinin mukaan Neuvostoliitossa tuotantovälineitä saattoivat toistaiseksi omistaa sekä valtio että myös osuuskunnat (kolhoosit). Tällainen tulkinta Engelsin tekstistä on kovin teennäinen tai saivarteleva. Kyseisen tekstinkohdan ajatus on kuitenkin yksikäsitteisesti se, että arvolain merkitys vähenee sitä mukaa kun tuotantovälineet siirtyvät yhteiskunnalliseen omistukseen.⁷³¹

Mutta kaikesta huolimatta: Joidenkin ihmisten korvissa Stalinin puhe arvolain ja yleisemminkin talouden lakien merkityksestä kuulosti lupaavalta siinä mielessä, ettei Neuvostoliitossa ainakaan lähiaikoina ryhdyttäisi mihinkään yltiöpäisen utopistisiin kokeiluihin. Oliko Stalin nyt raivaamassa tietä ainakin hieman realistisemmalle ja rationaalisemmalle yhteiskunta- ja talouspoliittiselle keskustelulle kuten Ilmari Susiluoto on väitöskirjatutkimuksessaan esittänyt.⁷³²

Monet seikat puhuvat selkeästi tätä tulkintaa tai oletusta vastaan: Samaan aikaan olivat esimerkiksi vireillä suuruudenhulluiksi luonnehdittavat hankkeet Siperian jokien kääntämisestä tai Kaspian meren sekä Aral-järven välisten aroalueiden muuttaminen reheviksi viljelysmaiksi.⁷³³

Sitä paitsi Voznesenski ei todellisuudessa esittänyt mitään niin radikaalia kuin Stalin antaa ymmärtää. Hän ei puhunut arvo- tai muidenkaan taloudellisten lakien hylkäämisestä ja niiden korvaamisesta suunnittelulla, vaan hänen päämääränsä olivat paljon rajoitetumpia: hän kuvailee teoksessaan sodan aikaista taloutta, sen johtamis-, suunnittelu ja toimintatapoja ja tekee niiden perusteella eräitä parannusehdotuksia. Stalinia on ehkä ärsyttänyt eniten se Voznesenskin varovainen esitys, että suunnitteluvaltaa siirrettäisiin poliittiselta johdolta managerien ja suunnittelun ammattilaisten käsiin. Hänhän oli ollut jonkin verran yhteistyössä jopa L.D. Kantorovitšin (1912–1986, taloustieteen Nobel vuonna 1975, tiedeakatemian kirjeenvaihtajajäsen 1958, täysjäsen 1964) ja V.S. Nemtšinovin (1894–1964 tiedeakatemian jäsen 1946) kanssa.⁷³⁴

Stalinin intervention seurauksena talousmatemaatikkojen vaikutusvalta väheni, kun taas ”sosialismin poliittisen taloustieteen” edustajien kuten K.V.Ostrovitjanovin (1892–1969; Tiedeakatemian kirjeen vaihtajajäsen 1939, varsinainen jäsen 1953), D.T. Shepilovin (1905–1995, Tiedeakatemian kirjeenvaihtajajäsen 1953) tai L.A. Leontjevin (1901–1974, Tiedeakatemian kirjeenvaihtajajäsen 1939), I.D. Laptevin, I.I. Kuzminovin ja L.M. Gatovskin (1903–1997, Tiedeakatemian kirjeenvaihtajajäsen 1960) painoarvo kasvoi. Yhdelläkään tämän joukon jäsenellä ei ole sellaisia tieteellisiä ansioita kuin Kantorovitšilla tai Nemtšinovilla.⁷³⁵ Näin ollen on vaikea yhtyä Susiluodon käsitykseen, että Stalin olisi kyseisellä interventiollaan ”avannut tieteelliseen keskusteluun johtavat lukkiutuneet ovet”.⁷³⁶

3.3.1 ”Sosialismin taloudellinen peruslaki”

Stalinin kirjoitelman eräs oleellinen kohta oli hänen käsityksensä sosialismin ja kapitalismin taloudellisesta peruslaista. Oman aikansa kapitalismin – so. ”monopolistisen kapitalismin” – taloudellinen peruslaki oli hänen mukaansa monopolien pyrkimys enimmäisvoittoihin. Sosialismin vastaavasta laista hän puolestaan kirjoitti:

Onko olemassa sosialismin taloudellinen peruslaki? On. Mitkä ovat tämän lain olennaiset piirteet ja vaatimukset? Sosialismin taloudellisen peruslain olennaiset piirteet ja vaatimukset voitaisiin muotoilla suunnilleen tähän tapaan: Koko yhteiskunnan aineellisten ja kulttuuritarpeiden mahdollisimman suuren tyydyttämisen turvaaminen sosialistisen tuotannon keskeyttämättömän kasvun ja täydellistymisen kautta korkeimman tekniikan pohjalla.

Siis: Enimmäisvoittojen turvaamisen asemesta – yhteiskunnan aineellisten ja kulttuuritarpeiden mahdollisimman suuren tyydyttämisen turvaaminen; nousukaudesta pulaan ja pulasta nousukauteen keskeytyksin tapahtuvan tuotannon kehityksen asemesta – tuotannon jatkuva kasvu; yhteiskunnan tuotantovoimien tuhoutumista aiheuttavien, tekniikan kehityksessä ajoittain tapahtuvien keskeytysten asemesta – tuotannon keskeytymätön täydellistyminen korkeimman tekniikan pohjalla.⁷³⁷

Tuollaiset koukeroiset lauseet eivät vastanne juuri kenenkään käsitystä tieteellisestä laista. ”Sosialismin taloudellinen peruslakihan” on itse asiassa normi, käsky toimia niin, että talous kasvaisi mahdollisimman nopeasti ja tasaisesti, tekniikka kehittyisi ja ihmisten tarpeet tulisivat entistä paremmin tyydytetyiksi. Miksi Stalin halusi nyt korottaa tällaisen triviaalin normin sosialismin taloudelliseksi peruslaiksi?

Stalinin mukaan ”jotkut toverit olivat virheellisesti olettaneet, että sosialismin talouden peruslaki olisi kansantalouden säännönmukaisen, tasasuhtaisen kehityksen laki”, jolla tarkoitettiin ennen muuta oikeaa suhdetta kulutustavaroiden ja tuotantovälineiden tuotannon välillä. Tämä oli tietysti juuri se tila, johon suunnittelun ammattilaiset olivat pyrkineet. Stalin teaa:

Kansantalouden tasasuhtainen kehitys ei, kuten ei myöskään kansantalouden suunnittelu ... eivät voi johtaa mihinkään, ellei ole tunnettua, minkä tehtävän vuoksi kansantalouden suunnitelmallinen kehitys tapahtuu ... Kansantalouden säännönmukaisen kehityksen laki voi toimia vaadittavalla tapaa vain siinä tapauksessa, että on olemassa tehtävä, jonka toteuttamisen vuoksi kansantalouden suunnitelmallinen kehitys tapahtuu. Kansantalouden säännönmukaisen kehityksen laki ei voi tätä tehtävää antaa. Vielä vähemmän sitä voi antaa kansantalouden suunnittelu. Tämä tehtävä sisältyy sosialismin taloudellisen kehityksen peruslakiin, sen edellä esitettyihin vaatimuksiin.⁷³⁸

Jonkun muun lausumina nuo ajatukset voisivat olla hyväksyttävä teknokratian kritiikkiä. Tässä puhuu kuitenkin despootti, joka halusi varata itselleen vallan muutella mielensä mukaan suunnittelijoiden ehdotuksia, jotka tuskin olivat ainakaan huonompia tai vähemmän demokraattisia kuin hänen päähänpistonsa. Stalin halusi esittää tämän mielivallan mahdollisuuden juhlallisesti merkittävänä tieteellisenä lainalaisuutena. Sattumaa tai ei, mutta viidettä viisivuo-

tissuunnitelmaa, joka oli voimassa vuosina 1950-1955, ei koskaan julkistettu. On epäilty, että syynä tähän olivat Korean sodan aiheuttamat valtaiset ja äkilliset lisäpanostukset sotateollisuuteen ja sitä tukeville aloille.⁷³⁹

”Sosialismin taloudellinen peruslaki” oli keskeisellä paikalla vuonna 1955 ilmestyneessä virallisessa kansantaloustieteen oppikirjassa, joka *Lyhyen oppikursin* ohella oli toinen stalinismin kiteytymä. Siinä raskaan teollisuuden ensisijaisuutta perusteltiin juuri tuohon lakiin vetoamalla. Viiden vuoden kuluttua ilmestyneessä uudessa virallisessa oppikirjassa O.W. Kuusisen johdolla toimitetussa *Marxismin-Leninismin perusteissa* ”socialismin taloudellisesta peruslaista” ei ollut enää minkäänlaista mainintaa.⁷⁴⁰

3.4. Oikeustiede ja laillisuusperiaate

Neuvostoliitossa julkaistiin kaksikymmenluvulla joukko merkittäviä oikeusfilosofisia puheenvuoroja, joissa kritisoitiin kärkevästi abstraktia laillisuusperiaatetta (”rule of law”). Keskustelun alkuvaiheen näkyvimmit nimet, J.P. Pašukanis (1891–1937), M.A. Reissner ja P.I. Stutska (1865–1932) sekä jossain määrin myös N.V. Krylenko, I. Razumovski ja V.V. Adoratski (1878–1945) lähtivät siitä, että laillisuusperiaate kuului elimellisesti kapitalistiseen yhteiskuntaan, joka puolestaan perustui tavaroiden tuottamiseen ja niiden vaihtoon ekvivalenssin periaatteen (so. sama määrä työtä vaihtuu samaan määrään erilaista työtä) mukaisesti. Jokainen yksilö oli nimenomaan tavaranomistaja, jos ei muuta niin ainakin työvoimatavaransa. Eräisiin Marxin (*Gothan ohjelman arvostelua*) ja myös Leninin (*Valtio ja vallankumous*) teoksiin vedoten he katsoivat abstraktin laillisuuden katoavan ”valtion kuoleutumisen” ja tavaratalouden häviämisen myötä. Kommunistisessa yhteiskunnassa tai yhteisössä – ”vapaitten ihmisten vapaassa liitossa” – abstraktin laillisuuden sijaan astuisi konkreettinen tapauskohtainen harkinta. Arvolaki ja markkinat eivät toimineet enää yhteiskunnan resursseja allokoivana mekanismina vaan sen sijalle oli astunut tieteellinen suunnittelu. Utooppisimmissa noudatettiin vain periaatetta ”jokaiselta kykyjen, jokaiselle tarpeitten mukaan”.⁷⁴¹

Välittömästi Lokakuun vallankumousta seuranneina vuosina ”lakinihilismi” sai varsin kärkeviä muotoja. Kansankomissaarien neuvosto (SNK) julkaisi 24.11. 1917 tuomioistuimia koskevan julistuksen, joka yksinkertaisesti lakkautti koko tsaarin Venäjältä periytyvän oikeusjärjestelmän (oikeusistuimet, tuomarien sekä syyttäjien virat jne.). Tavanomaisia riita- tai rikosasioita käsittelemään paikallisten neuvostojen tuli valita uudet tuomioistuimet ja vakavampia (so. poliittisia) rikoksia varten perustettiin vielä erityiset vallankumoustribunaalit. Koska myös vanha lainsäädäntö oli julistettu pätemättömäksi, oli näiden uusien oikeusistuinten nojaututtava ennen muuta ”proletariaatin oikeustajuntaan” sekä myös proletariaatin edustajiksi julistautuneitten puolue- ja valtioelinten julistuksiin ja vaatimuksiin. Erityisesti sotakommunismin vuosina korostettiin neuvostovaltion olevan proletariaatin diktatuuria, joka nimenomaan ei perustu lakeihin. Se saattoi legitimoida itseään vain vetoamalla työväenluokan ja sen käymän luokkataistelun etuihin.⁷⁴²

NEP-kauden aikana tämä ajattelutapa ei perusteiltaan muuttunut miksiäkään, mutta se tuli selvästi maltillisemmaksi. Vaikka lait ja laillisuusperiaate tulivat Stutskan ja Pašukaniksen mukaan häviämään kommunistiseen yhteiskuntaan siirryttäessä, niin molemmat korostivat

tämän prosessin hitautta ja sitä, että laillisuusperiaate ja selkeä lainsäädäntö toivat yhteiskuntaan vakautta ja mahdollistivat myös sen yhteiskunnallisten prosessien suunnittelun ja ohjailun. Tämä vakiintui joksikin aikaa myös poliittisen eliitin näkemykseksi.

NEP-kauden päätyminen ja stalinistisen suuren murroksen alkaminen merkitsivät hetkellistä paluuta sotakommunismiin ajattelutapoihin.⁷⁴³ Oikeustieteellisen ajattelun taivaalle nousi myös uusi tähti, A.J. Vyšinški (1883–1954). Stutskan ja Pašukanisin tavoin hän oli suorittanut oikeustieteellisen loppututkinnon ennen vallankumousta ja osallistunut myös nuoruudesta asti poliittiseen toimintaan. Vallankumouksen jälkeen hän toimi monissa tehtävissä syyttäjälaitoksen palveluksessa sekä Moskovan valtionyliopiston professorina. Suuremman yleisön tietoisuuteen hän nousi toimiessaan syyttäjänä ns. Šahtin oikeudenkäynnissä, missä hän tuli osoittaneeksi käyttökelpoisuutensa myös Stalinille ja hänen lähipiirilleen.

Vyšinski oli pääosassa myös vuonna 1931 järjestetyssä Marxilaisten valtio- ja oikeustieteilijöiden konferenssissa, missä kritiikin kohteena oli erityisesti Pašukanis ja hänen ”lakinihilisminsä” ja ”vaihtoteoriaansa”. Uuden, Vyšinskin muotoileman käsityksen mukaan lait tai oikeusjärjestys olivat ”yhteiskunnan hallitsevan luokan tahdonilmaus”. Tämä ei tosin näytä olevan lainkaan ristiriidassa sen kanssa, mitä Pašukanis oli esittänyt. Mutta historiallisessa yhteydessään Vyšinskin teoria merkitsi aivan jotain muuta: mainittuna aikanaan oli tapahtumassa kaiken vallan ennen näkemätön keskittyminen valtion – ja aivan erityisesti valtion ylimmän johdon käsiin.⁷⁴⁴

Kaksikymmenluvun teoreetikkojen ajatukset lakien ja oikeusperiaatteiden vähittäisestä kuoleutumisesta tulivat tasoittaneeksi tietä Stalinin tyrannialle. Mutta tämä ei missään tapauksessa ollut sen enempää Stutskan kuin Pašukaniksenkaan tavoite. He uskoivat yleisten lakien häviävän vähitellen sitä mukaa, kun ”vapaitten tuottajien vapaat assosiaatiot” tulisivat kykeneviksi ”katselemaan itseään ja olemisensa ehtoja vailla verhoja” ja näin myös hallitsemaan itse itseään. Vyšinskin tai hänen taustavoimiensa yksinomainen tarkoitus oli aivan päinvastainen: kaiken vallan keskittäminen ylimmän valtiojohdon käsiin. Huomionarvoisin piirre Vyšinskin ajattelussa oli se, ettei tuota ”hallitsevan luokan tahtoa” (eli puolueen tahtoa, joka oli luokan tahdon ainoa legitiimi ilmaisija) ollut mahdollista vastustaa millään tavoin. Kuka hyvänsä niin tekikin, joutui aina vastakkain lain kanssa.

Kolmekymmenluvun lopussa tällaista oikeuskäsitystä alettiin kuitenkin näkyvästi arvostella – vuosina 1938 ja 1939 järjestettiin jälleen kaksi näkyvää neuvostojuristien konferenssia. Niidenkin keskushahmona oli edelleen Vyšinški ja hänkin arvosteli kolmekymmenluvun alun teorioita. Ne havaittiin liian voluntaristisiksi tai subjektivistisiksi, koska neuvostomarxistien mukaan ihmisen (yksittäisen ihmisen tai kokonaisen luokan) pelkkä tahto ei voinut tietenkään olla minkään historiallisen tai yhteiskunnallisen ilmiön perimmäinen syy. Oikeusfilosofiassa alettiin yhä painokkaammin korostaa sitä, että hallitsevan luokan tai johtavan puolueen tahto oli historian lainmukaisuuden ilmausta. Lainmukaisuuksien muuttaminen oli taas yhtä mahdotonta kuin kertotaulun tai fysiikan lakien kumoaminen.⁷⁴⁵

Laillisuusperiaate näyttäisi kokeneen ainakin jonkinlaisen ylösnousemuksen ”sosialistisen laillisuuden periaatteena”. Tarkemmin katsottuna osoittautuu kuitenkin, että tuo uusi luomus on kyseisen periaatteen irvikuva – ja se kuului samaan käsiteperheeseen kuin ”sosialistinen demokratia” tai ”sosialistinen laillisuus”.⁷⁴⁶

Yhteenvedoa: Jähmettynyt mielivalta

Moderni/modernisoituva järki on ihanteellisessa tapauksessa sekä subjektivoituvaa että omasta subjektiivisuudestaan tietoista, tietoista siitä, että kaikki ne yhteiskunnalliset institutiot (talous, politiikka, lait, moraalit, kieli, ajatustavat jne.) ovat meidän luomuksiamme, vaikka ne näyttävätkin annetulta, ”objektiiviselta todellisuudelta”. Se ymmärtää myös ihmisen tavat tiedostaa ja hahmottaa todellisuutta ihmisen tavoiksi – transsendentaalisesti subjektiivisiksi tuon sanan väljässä mielessä. Tämä ei kuitenkaan merkitse, että kuka hyvänsä voisi muokata ne millaiseen uskoon hyvänsä tai että kaikki olisi sallittua. Tämä subjektin jatkuva tuleminen itsestään tietoiseksi merkitsee samalla antropomorfisten projektoiden tai fetissien jatkuvaa purkamista ja kyseenalaistamista – Oidipus joutuu yhä uudelleen ja uudelleen antaman tunnetun vastauksensa ”se on ihminen” – tai jopa: ”se olin minä”.

Marxin *Pääomaa*, jossa hän pyrkii osoittamaan nykyaikaisen talouden ja sen tärkeimpien kategorioiden tai instituutioiden inhimillisen alkuperän, voidaan pitää yhtenä merkittävänä yrityksenä saattaa ihmiset tietoisiksi tästä omasta subjektiivisuudestaan. Jos tarkastelemme Stalinin taloustieteellistä *magnum opusta Sosialismin taloudellisia ongelmia Neuvostoliitossa*, niin havaitsemme, että siinä ajattelun suunta on täysin päinvastainen: talouden lakien väitetään olevan aivan samassa mielessä järkähtämättömän objektiivisia kuin tähtitieteen lakien!

Tietysti voisi ajatella, että tällainen ”objektivoiminen” olisi ollut puolusteltavissa, koska se kuitenkin suojeli ihmisiä ja yhteiskuntaa sellaisilta voluntaristisilta tempauksilta, jotka olivat olleet neuvostoyhteiskunnalle ominaisia suuren murroksen aikoihin ja osin sen jälkeenkin. Mutta tähän on huomautettava vain se, että Stalinin vallan viimeisinä vuosina ”objektivoitiin” tai yritettiin vakiinnuttaa järjestelmä, joka oli itsessään täysin mielivaltainen. Niinpä se objektiivisuuden uusi korostus, joka oli tälle stalinismin myöhäisvaiheelle ominaista koko filosofiassa ja erityisesti esimerkiksi logiikan, kielitieteen, taloustieteen ja oikeustieteen piirissä oli väärän (fetissoituneen) objektiviteetin vakiinnuttamista ja sellaisena ”potenssiin korotettua” subjektivismia ja mielivaltaa.

Tässä mielivaltaisuuden vakiinnuttamisessa (”objektivointi”) oli keskeisintä dialektiikan ”vastakohtien yhteyden ja taistelun lain” uusi tulkinta, jonka mukaan ilmiöissä ovat ominaisia ”sisäiset ristiriidat, että niillä on kaikilla kielteinen ja myönteinen puolensa, menneisyytensä ja tulevaisuutensa, elämästä eroavat ja kehittyvät aineksensa, että näiden vastakohtien taistelu, taistelu vanhan ja uuden välillä, kuolevan ja syntyvän välillä, elämästä eroavan ja kehittyvän välillä, muodostaa kehitysprosessin sisäisen olemuksen”. Se mikä oli uutta, syntyvää tai elinvoimaista oli kuitenkin täysin subjektiivisesti ja mielivaltaisesti määrättävissä – määräysvalta tosin oli harvojen käsissä. Tämä yhdessä ”yleisen yhteyden” periaatteen kanssa mahdollisti minkä hyvänsä tosiseikan mitätöinnin – ja minkä hyvänsä mitättömyyden lähes rajattoman merkityksen paisuttelun.

VI Aineeton materia

1. Stalinismi ja materialismi

Stalin linjasi vuoden 1938 kirjoitelmassaan materialismin kolmen luonnehdinnan avulla:

a) Päinvastoin kuin idealismi, joka pitää maailmaa ”absoluuttisen idean”, ”maailmanhengen”, ”Tajunnan” ruumiillistumana, Marxin filosofinen materialismi lähtee siitä, että maailma on luonteeltaan materiaallinen (aineellinen), että moninaiset ilmiöt maailmassa ovat liikkuvan materian muotoja. ...

b) Päinvastoin kuin idealismi ... marxilainen filosofinen materialismi lähtee siitä, että materia, luonto, olevainen on objektiivista todellisuutta, mikä on olemassa tietoisuuden ulkopuolella ja siitä riippumatta.

...

c) Päinvastoin kuin idealismi ... marxilainen filosofinen materialismi sitä lähtee siitä, että maailma ja sen lainmukaisuudet ovat täysin tiedostettavissa ..., että maailmassa ei ole olioita, joiden tietäminen on mahdotonta, vaan ainoastaan olioita, joita ei vielä ole tiedostettu.⁷⁴⁷

Materialismi määritellään näin kolmen vastakohtansa kautta. Ensimmäinen kohta (a) oli suunnattu ”objektiivista idealismia” (Platon, Hegel) ja myös uskontoa, erityisesti kristinuskoa vastaan. Seuraavassa kohdassa (b) materialismi luonnehditaan subjektiivisen idealismin ja fenomenalismin vastakohtaksi. Viimeisessä kohdassa (c) materialismi määritellään skeptismin tai Kantin kriittisen filosofian vastakohtaksi niin, että sen mukaan maailmassa ei ole mitään ”olioiden sinänsä” kaltaisia, jo periaatteessa tietokykymme ulkopuolelle jääviä olioita. Sen sijaan itse materian käsitettä Stalin ei pyrkinyt millään tavoin määrittelemään. Määritelmän ensimmäinen ja kolmas ”momentti” on saksittu Engelsin ja toinen Leninin mainituista teoksista.

Engelsin käsitys materiasta ja materialismista on ongelmallinen, sillä yhtäältä ”materialistinen lähtökohta” tarkoitti hänelle ja Marxille ihmisen olemisen (ajallista ja loogista) ensisijaisuutta hänen ajatteluunsa nähden. Tämän tyyppinen korostus on keskeistä myös monille muille filosofeille ja filosofian suuntauksille – esimerkiksi eksistenssifilosofialle (Heidegger) tai eksistentiaaliselle fenomenologialle (Merleau-Ponty). Toisaalta Engels puhui kuitenkin materiasta ja maailman materiaalisuudesta tavalla, joka oli ominaista vanhemmalle ja myös hänen oman aikansa luonnontieteelliselle materialismille.

Stalinin vallan viimeisinä vuosina neuvostomarxismiin käsitys materiasta ja materialismista muuntui entistä enemmän luonnontieteellisen materialismiin suuntaan ja se nousi keskeiseksi asiaksi vuosien 1947–1953 ideologisissa offensiiveissa. Niiden myötä Stalini ja hänen valtakoneistonsa yrittivät puhdistaa ”neuvostotieteen” sille vieraista, idealistisista, ”talmudistisista”, ”kosmopoliittisista” yms. vaikutteista.⁷⁴⁸

1.1. Tapaus Lysenko

T.D. Lysenko (1898–1976) ja hänen ”mitšurinilainen biologiansa” nousivat uudelleen filosofisten keskustelun kohteeksi, kun Jacques Monod uhrasi niille muutaman sivun teoksessaan *Sattuma ja välttämättömyys*. Pian sen jälkeen asiaa käsitteli Louis Althusser (*Philosophie et philosophie spontanée des savants* 2.p) sekä erityisesti Dominique Lecourt teoksessaan *Lyssenko: Histoire réelle d'une "science prolétarienne"*, joka herätti huomiota kautta maailman.⁷⁴⁹

Monod sanoo puolustavansa puhtaasti mekanistista luonnonkäsitystä, johdonmukaista pitäytymistä kausaalisissa selityksissä, mikä tarkoitti myös kaiken teleologian kiistämistä. Maailmassa oli hänen mukaansa tosin ”outoja esineitä”, jotka käyttäytyivät tarkoituksenmukaisesti tai joilla oli ”omia projekteja”. Mutta näiden ”projektien” synty oli Monodin mukaan selitettävissä kausaalisesti, sattuman ja välttämättömyyden tuloksina. Teleologian sijasta Monod halusikin näissä tapauksissa puhua teleonomiasta.⁷⁵⁰

Teleologisuuden, kuten myös uskontojen, taustalla on Monodin animistinen projektio: ihminen haluaa nähdä maailman ympärillään ”kuvanaan ja kaltaisuutenaan”, itsensä kaltaisten olioitten kansoittamana. Ilman sitä hänen ympärillään ”näyttäisi leviävän vain hirvittävä yksinäisyys”. Vaikka jumalat ovat kuolleet, niin teleologia on jäänyt – tai sitten jumalat ovat muovanneet ulkoisen hahmonsa tieteen hallitsemaan aikaan paremmin sopivaksi. Yksi tällainen jumala- tai kaitselmususkon uusi muoto on Monodin mukaan progressivismi, usko ”kehityksen nousevaan voimaan”.⁷⁵¹

Monod laskee progressivistiensa joukkoon Comten, Spencerin ja Teilhard de Chardinin ohella Hegelin Marxin, Engelsin ja tietenkin Lysenkon:

Itse Engels (joka kuitenkin tunsi aikansa luonnontieteitä varsin syvällisesti) joutui dialektiikan nimissä hylkäämään kaksi aikansa suurinta tieteellistä keksintöä, nimittäin termodynamiikan toisen pääsäännön sekä (huolimatta Darwinia kohtaan tuntemastaan ihailusta) evoluution puhtaasti valintaopillisen tulkinnan.

(...)

Venäläisten geneetikkojen kieltelyistä huolimatta Lysenko oli täysin oikeassa. Teoria geenistä sukupolvien ja jopa risteytysten halki siirtyvänä muuttumattomana perinnöllisyyden määräystekijänä on nimittäin kerta kaikkiaan ristiriidassa dialektisten periaatteiden kanssa. Se on jo määritelmän mukaan idealistinen teoria, koska se perustuu invarianssin edellyttämiseen. Se tosiseikka että nykyään tunnetaan geenin rakenne ja sen invariantin jäljentymisen mekanismi, ei vaikuta asiaan mitään, sillä moderni biologia kuvaa tämän puhtaasti mekanistisesti.⁷⁵²

Monod on eittämättä oikeassa monessa seikassa: Engels potki jalkansa verille termodynaamiikan toisen pääsäännön tutkaimen. Niin ikään hän kuvitteli monien aikalaistensa tavoin Darwinin evoluutioteorian suureksi kehityskertomukseksi, jolla tarkoituksenmukainen suunta: alemmasta korkeampaan ja yksinkertaisesta monimutkaiseen – siis alkulimasta ihmiseen ja alkukantaisesta yhteisöstä kommunistiseen yhteiskuntaan.⁷⁵³

Mutta onko ”teoria geenistä sukupolvien ja jopa risteytysten halki siirtyvänä muuttumatomana perinnöllisyyden määräystekijänä” ristiriidassa dialektiikan periaatteiden kanssa? Hegelin mukaan on tosin niin, että vain koko todellisuus saattoi pysyä itsensä kanssa identtisenä. Kaikki vähäisemmät oliot – esimerkiksi elektronit, geenit tai galaksit – ovat ”dialektiikan periaatteiden” mukaan todellakin ”sisäisesti ristiriitaisia” ja siksi muuttuvia. Mutta mikään dialektiikan periaate ei kiistä sitä, etteikö esimerkiksi geenin tapainen olio voisi saavuttaa ”hetkellisen tasapainotilan” eli ”suhteellisen pysyvyyden” ja kopioitua kuta kuinkin samanlaisena pitkän aikaa tai monta kertaa. Syyt, miksi Lysenko ei voinut hyväksyä ”mendelisti-morganistien” teoriaa muuttumattomasta perinnöllisyysaineuksesta, ovat jossain aivan muualla kuin ”dialektiikan periaatteissa” tai Hegelin ja Engelsin teoksissa.

1.1.1. Kansanmies akateemikkona

Lysenko valmistui ”spesialistiksi” vuonna 1927 Kiovan maatalousinstituutista, mikä periaatteessa vastasi meikäläisiä keskiasteen oppilaitoksia. Hän ei kuitenkaan hakeutunut työhön tavalliselle maatilalle vaan siirtyi Azerbaidzhaniin Gandzhan koetilalle, missä hän kokeili erilaisia vuoroviljely- ja idätysmenetelmiä. Lysenkon tapaisella miehellä oli tuolloin mahdollisuus saada siipiensä alle mahtava noste kahdestakin syystä: Kaksikymmenluvun lopulla oli meneillään bolševikkien rynnistys luonnontieteen ja tekniikan linnakkeita vastaan, ja Trofim Denisovitšilla oli lähes kaikki ”paljasjalkaprofessorin” keskeiset tuntomerkit. Hän oli nuori, tarmokas, tavallisesta kansasta lähtöisin ja vain vähän kouluja käynyt.⁷⁵⁴

Kollektivoinnin yhteydessä maatalouden tuotanto romahti ja maata kuristi monin paikoin ankara nälänhätä. Katastrofaaliseen tilanteeseen ajautunut Stalinin hallinto odotti tieteeltä ihmeitä ja niinpä heidän katseensa kiinnittyi tuohon nuoreen spesialistiin, jolla tuntui olevan monia lupaavia ideoita ja jonka puhetapa oli paljon ymmärrettävämpää kuin perinteisempien akateemikkojen. Lysenko oli pian valtakunnallinen kuuluisuus ja vuonna 1934 hän pääsi jäseneksi Ukrainan Tiedeakatemiaan. Neuvostoliiton tiedeakatemiaan täysjäseneksi hänet nimitettiin 29.1. 1939.⁷⁵⁵

Stalinin hallinto oli erityisen kiinnostunut idätysmenetelmistä. Kasvukausi Venäjän ja Ukrainan tärkeimmillä viljan viljelyalueella jäi kuivuuden takia usein lyhyeksi, mikä rajoitti erityisesti keväällä kylvettävien lajikkeiden satoja. Syysviljoja verottivat taas tasankojen talvi-set tuulet, jotka puhalsivat usein pois oraita suojaavan lumipeitteen. Talonpojat olivat jo monien sukupolvien ajan kokeilleet idätystä: kylvösiemeniä oli ”viritetty” kosteassa ja lämpimässä tilassa niin, että ne alkoivat itää ja nousta oralle heti peltoon jouduttuaan. Näin ne ehtivät varttua varmemmin täyteen mittaansa ennen kuivan kauden tuloa. Idätetyillä siemenillä yritettiin joskus korjata niitä vahinkoja, joita lumipeitteen puute oli aiheuttanut syysvil-

jalle. Mutta näillä toimenpiteillä oli kuitenkin varjopuolensa: Ne olivat erittäin työläitä, koska jyvistä tuli hankalia käsitellä. Idätetyt siemenet vioittuivat helposti ja olivat alttiita erilaisille kasvitaudeille.⁷⁵⁶

Lysenkolta puuttui siis kokonaan varsinainen tieteellinen koulutus, eikä hän ollut kolmekymmenluvun alkuun mennessä julkaissut mitään, mitä voitaisiin pitää edes tieteellisen tutkielman yritelmänä. Hänen kirjoituksiaan voisi luonnehtia ”käytännön maamiehen neuvoiksi käytännön maamiehille” ja tieteellisemmät kirjoitukset (joissa hän selostaa kokeilujaan) muistuttavat niitä kuvauksia, joita maallikot usein lähettelevät asiantuntijoille. Teoreettiset kysymykset, tieteen filosofiasta puhumattakaan, eivät häntä juuri kiinnostaneet.⁷⁵⁷

Käytännön idätysneuvoja jakaessaan Lysenko tuli väittäneeksi, että kasvien uudet ominaisuudet – esimerkiksi aikaistunut itävyys – saattoivat siirtyä jälkeläisiin. Toimenpiteet piti suorittaa vain täsmälleen oikeaan aikaan ja oikealla tapaa.⁷⁵⁸ On varsin mahdollista, ettei hän aluksi edes tiennyt tämän olevan ristiriidassa jo luotettaviksi osoittautuneiden tieteellisten teorioiden ja lukemattomien koetulosten kanssa. Jokseenkin varmana voidaan pitää sitä, ettei hän ole saanut näitä ajatuksiaan Engelsin, Lamarcin tai varsinkaan Hegelin teoksista. Ainoa kirjoittaja, johon Lysenkon tarvitsi tuossa tilanteessa vedota, oli Josef Stalin – ja häneltäkin tarvittiin oikeastaan vain yksi lause: ”Ei ole sellaisia linnakkeita, joita bolševikit eivät kykene valloittamaan”.⁷⁵⁹

Geneetikkojen oli vaikea kritikoida Lysenkoa, vaikka heidän argumenttiansa takana olisikin ollut valtaisa määrä tieteellistä evidenssiä. Hehän joutuivat kuitenkin väittämään, ettei edes bolševikki pystynyt tekemään hankituista ominaisuuksista periytyviä; että geeni – tai ”ituplasma” (*germ-plasm*), kuten tuolloin sanottiin – oli ainakin toistaiseksi täynnä pikkuisia linnakkeita, joiden portit pysyivät itsepintaisesti kiinni. Ja juuri tämän ”virheen” paljastamiseen lysenkolaiset keskittivät melkein kaiken huomionsa.⁷⁶⁰

Toinen ja vähintään yhtä painava syy oli se, ettei geneetikoilla ollut sellaisia ”tuloksia” kuin mitä lysenkolaiset lupailivat täysin estottomasti. Moderni geeniteknologiahan odotti vasta vuosikymmenien päässä. Vaikka lysenkolaistenkaan saavutukset eivät olleet todellisia, ne olivat kuitenkin osa ”virallista totuutta” – virallista speaktaakkelia – minkä vuoksi niiden kyseenalaiseksi saattaminen oli käytännössä mahdotonta. Stalinilaisen dialektiikan mukaanhan ”edistyksellinen” lupaus saattoi olla todempaa kuin olemassaoleva todellisuus.⁷⁶¹

Geneetikot olisivat voineet ehkä säilyttää asemansa siinä tapauksessa, että maataloustuotanto olisi saatu edes tyydyttävällä tapaa nousuun – tai että he itse olivat onnistuneet kehittämään jonkin sensaatiomaisen uutuuden. Mutta uudet katastrofit, (Toinen maalimansotta) ja niiden kintereillä kammotteleva nälänhätä autoivat heidän kilpailijaansa eteenpäin. Valtiovalta ja sen propagandakoneisto tarvitsivat Lysenkoa, joka lupasi muuttaa koko laajan maan ”kukkivaksi puutarhaksi”.⁷⁶²

1.1.2. Elokuu 1948

Lysenkon ja koko mitšurinilaisen biologian suuri hetki koitti elokuun viimeisinä päivinä vuonna 1948. Moskovassa sijaitsevan *Maataloustieteen akatemian* tiloissa oli koolla maan

kaikki biologian sekä maa- ja metsätieteiden vaikutusvaltaisimmat edustajat: akateemikot, suuri joukko professoreita, eri tutkimuslaitosten johtoa sekä tietysti valtiohallinnon ja puolueen tärkeitä edustajia. Tarkoitus oli käsitellä maataloustieteiden ja biologian epätydyttävää väitettyä tilaa ja tehdä päätökset sen korjaamisesta. Pääalustuksen, jonka otsikkona oli *Tilanteesta biologisessa tieteessä* piti akateemikko T.D. Lysenko.

Alustuksen mukaan biologiassa oli käynnissä sama kahden maailman tai kahden maailmanjärjestelmän taistelu kuin maailmanpolitiikassakin. Biologiassa taantumusta edustivat ”mendelisti-morganistit” tai ”weismanistit” kun taas neuvostomaan ”mitšurinilaisten” tai ”luovien darwinistien” rivien yllä liehuivat edistyksen liput.⁷⁶³

Näiden kahden leirin taistelu keskittyi yhteen ainoaan ongelmaan: kysymykseen ”ituplastasta”. Gregor Mendelin oli tehnyt tunnetut risteytyskokeensa 1800-luvun puolivälissä, mutta niiden merkitystä ei tuolloin vielä tajuttu. Uusi käänne asiassa tapahtui vuosisadan vaihteessa, jolloin saksalainen August Weismann (1834–1914) ja amerikkalainen Thomas Hunt Morgan (1866–1945) löysivät solujen tumasta erikoisia osasia, joita he alkoivat nimitellä kromosomeiksi. Tutkijat alkoivat aavistella niiden olevan perinnällisyyden kantajia. Havaittiin myös, että tavallisten solujen tumassa kromosomit esiintyvät pareittain – kutakin kromosomia oli siis kaksi, mutta sukusoluissa ne esiintyvät yksittäin. Kun sukusolu hedelmöityi, kukin kromosomi muodosti toisen solun vastaavan edustajan kanssa parin. Joltinakin varmuus tästä asiasta saatiin, kun Mendelin työt löydettiin uudelleen ja huomattiin, että hänen havaitsemansa säännönmukaisuudet eräiden ominaisuuksien periytyemisessä oli mahdollista selittää kromosomiparien käyttäytymisen perusteella.

Näiden havaintojen perusteella biologit alkoivat puhua erityisestä ”ituradasta” (*germ-track*). Sen mukaan ”alussa” oli hedelmöitynyt sukusolu, joka sitten alkoi jakautua niin, että muodostui uusi organismi. Uusi organismi alkoi muodostaa aikanaan uusia sukusoluja, joista jotkut saattoivat hedelmöityä ja ruveta kasvamaan uudeksi organismiksi. Näin sukupolvien ketju voitiin kuvitella radaksi, jota myöten kromosomi (tai sen sisältämä viesti) saattoi siirtyä muuttumattomana eteenpäin. ”Kana on munan keino tuottaa uusia munia”, tavattiin sanoa. Niitä soluja, joiden kautta iturata ei kulkenut, kutsuttiin somasoluiksi.

”Mendelisti-morganistit” eivät väittäneet, että kromosomi/geeni aina säilyisi muuttumattomana matkallaan sukupolvesta toiseen, sillä mutaatiot opittiin tuntemaan jo varhain. Teoria väitti jotain paljon täsmällisempää: Tapahtuipa somasolujen kromosomeissa miten suuria muutoksia hyvänsä, ne eivät periydy jälkipolville. Vain ituradan solujen kromosomeissa tapahtuvat muutokset voivat olla periytyviä.

Vuonna 1948 nämä näkemykset olivat jo osa biologisten *common senseä*. Kromosomin sisäisen rakenteen tutkimuksessa oltiin vain muutaman vuoden päässä tieteen yhdestä tärkeimmästä läpimurrosta, DNA-molekyylin (”kaksoiskierteen”) rakenteen selvittämisestä, joka tapahtui vuonna 1953. Mutta Lysenko ja lysenkolaiset mielsivät asian aivan toisin:

Kieltäessään hankittujen ominaisuuksien periytyvän Weismann järkeili, että on olemassa erikoinen periytyvyysaine. Hän selitti että ”periytyvyysainetta on etsittävä solutumasta” ja että ”etsitty periytyvän kantaja sisältyy kromosomien aineeseen”; kromosomeissa on aiheita, joista jokainen ”määrää organismin määrätyn osan sen ilmaantumisesta lopulliseen muotautumiseen asti”.

Weismann väittää, että ”on olemassa elollisen aineen kaksi suurta ryhmää: periytymisaine eli idioplasma ja ’ravintoaine’ eli trophoplasma...” Edelleen Weismann julistaa, että periytymisaineen kantajat ”kromosomit muodostavat ikään kuin erikoisen maailman”, joka on autonominen organismin elimistöstä ja sen elinehdoista.

Lysenko on ymmärtänyt Weismannin ajatuksen kuta kuinkin oikein, mutta kuitenkin hän ei voi sitä hyväksyä. Ajatus ”idioplasman” autonomisuudesta on hänestä idealistinen ja siis väärä:

Elävän elimistön kehityksen laadullisista erikoisuuksista riippumaton kuolematon periytyväisyysaine, joka johtaa katoavaista elimistöä, mutta ei ole sen tuote, - tällainen on avoimesti idealistinen, itse asiassa mystillinen Weismannin käsityskanta...⁷⁶⁴

Nykylukijan on vaikea löytää ”perinnöllisyyden kromosomiteoriasta” mitään erityistä idealismia tai mystiikkaa – pikemminkin hänen on helpompi uskoa Jacques Monodia, joka pitää modernia, molekyylibiologiaan nojaavaa perinnöllisyystiedettä materialistisen, mekanistisen ja ei-teleologisen ajattelutavan suurena saavutuksena. Jo Weismannin ja Morganin aikaan geneetikot puhuvat selvästi perinnöllisyysaineesta, jonka kemiallista rakennetta juuri oltiin selvittämässä. Mitä tulee teleologiaan, joka Monodin mukaan liittyi vääjäämättä dialektiikkaan, niin seuraava DMA:n kappale ansaitsee tulla tarkkaan luetuksi:

Lähtien siitä lujasta vakaumuksesta, että maailma on materiaallinen ja ajatellen johdonmukaisesti, että kaikki elolliset oliot ovat samojen aineellisten lakien alaisia, Mitšurin onnistui ylittämään ne rajoitukset, jotka historiallisista syistä olivat rasittaneet darwinistista oppia elollisten olentojen kehityksestä. Hänen onnistui kohottaa se uudelle, korkeammalle kehitystasolle. Mitšurinilaisen biologian yksi perusvakaumus on, että elollisten organismien vuorovaikutus ympäristönsä kanssa on objektiivinen lainmukaisuus. Elollinen organismi kehittyy niiden lakien mukaan, jotka ovat havaittavissa aineellisessa luonnossa, eikä elämänilmiöiden selittämässä ole tarpeen vedota mihinkään ”henkisiin” tekijöihin – ”entelekhiaan”, ”päämäärähakuiseen käyttäytymiseen” eikä muihinkaan idealistien päähänpistoihin. Toisin kuin idealistinen käsitys luonnosta, mišurinilainen luonnontiede opettaa, että elollinen organismi muuttuu ulkoisen ympäristönsä myötä. Tähän ulkoisten tekijöiden, joihin on laskettava myös eloton luonto, vaikutukseen perustuu se, että luonnossa on mahdollista saada aikaa haluttuja muutoksia ja muovata halutun kaltaisia eliöitä ja kokonaisia lajeja.⁷⁶⁵

Neuvostomarxistit olivat yksiselitteisesti väärässä väittäessään, että genetiikka eli ”mendelismi-morganismi” olisi perinnöllisyyden ilmiöitä selittäessään turvautunut ”entelekhiaan” tai muihin ”idealistien päähänpistoihin”. Lysenkolle perinnöllisyysaine oli mystistä siksi, että se oli ainakin toistaiseksi ”tavoittamatonta”. Jos perinnöllisyyttä tai ”perinnöllisyysainetta” oltaisiin voitu manipuloida yhtä suoraviivaisin keinoin kuin paloviinan alkoholipitoisuutta, ei ainakaan Neuvostoliiton johtajilla olisi ollut mitään sitä vastaan.⁷⁶⁶

Lysenkon aivoituksissa luonto näytti koostuvan aineesta, jonka ainoa ominaisuus oli täydellinen hallittavuus ja läpinäkyvyys. Tällainen aine ei oikeastaan ole enää ainetta vaan sitä, mitä Horkheimer ja Adorno kutsuivat *Valistuksen dialektiikassaan* ”hallinnan substraatiksi”. Lysenkon maailmankuva on antropomorfinen (patologisesti) modernilla tavalla pitäessään ihmistä kaikkivoipana olentona, joka voi muovata todellisuutta ja luontoa täysin omien mieltymystensä mukaiseksi. Eräs lysenkolaisten useimmin toistama iskulause kuuluikin:

”Samalla tapaa kuin kuvanveistäjä luo elottomasta haluamiaan hahmoja, luo tulevaisuuden biologi niitä elollisesta.”⁷⁶⁷

Jos joku väitti nyt luonnossa olevan jotain, jonka hallinta näytti ainakin toistaiseksi periaatteessa mahdottomalta, niin lysenkolainen mielsi hänen puhuvan ”entelekhiasta”, ”telokista” tai ”keskiajan skolastikkojen okkulteista kvaliteeteista”.⁷⁶⁸

1.1.3. Mitšurinilainen biologia mallitieteenä

Elokuun 1948 konferenssi Maataloustieteiden akatemiassa oli tapahtuma, jonka vaikutukset ulottuivat koko tieteeseen, ei vain genetiikkaan tai biologiaan. Esimerkiksi DMA:n mukaan kyseinen konferenssi ja sen päätöslauselmat olivat selkeä esikuva siitä, miten kaikki tieteenalat tuli Neuvostoliitossa rakentaa uudelleen (*perestroit*) dialektisen materialismin perustalle.⁷⁶⁹ Kromosomeja, geenejä tai tarkemmin sanottuna niiden vastineita lähdettiin metsästä-mään nyt kaikkialta luonnosta (esimerkiksi atomiytimeistä) tai ihmisen mielestä (alitajunta, minuus) tai kulttuurista (porvarillisen aikakauden jäänteiksi leimatut tavat ja tottumukset). Muuan D.M. Troshin totesikin omassa puheenvuorossaan:

Weismanismi ei ole vain biologian suuntaus vaan se on taantumuksellisen porvariston määrätietoisesti organisoima ja ohjaama kampanja tiedettä ja tietoa vastaan. Siksi kaikki periaatteettomat myönnytykset weismanismille ovat myönnytyksiä taantumukselle. Lysenkon raportissa weismanismin taantumuksellinen luonne paljastetaan täydellisesti ja se hylätään porvarillisena taantumuksena biologiassa. Weismanismi-morganismin filosofisia juuria ei voida erottaa sen luokkaluonteesta ja roolista taantumuksen lakeijana. Niin weismanismilla kuin myös ”fysikaalisella” idealismilla on erottamaton yhteys machilaisuuteen ja ylipäättään idealismiin. Ne ovat ideologisen taantumuksen ketjun lenkkejä.⁷⁷⁰

Tällaisten konferenssien toisintoja järjestettiin monilla muillakin tieteenaloilla, esimerkiksi kielitieteessä, fysiologiassa, psykologiassa ja kemiassa. Sellaista oltiin myös järjestämässä fyysikoille, mutta hankkeen tielle ilmestyi yllättäviä mutkia, joihin palaamme hieman tuonempänä.

Kokousten käsikirjoitus tai koreografia oli aina saman kaavan mukainen: Kutsuttiin koolle alan tutkijoiden valtakunnallinen konferenssi, jonka monisatapäinen osanottajajoukko täytti jonkun muhkean kokoisen ja mahtailvasti koristellun juhlasalin. Konferenssin pääalustus, jonka piti joku ”todellinen neuvostotiedemies”, aiheena oli tilanne kyseisessä tieteessä. Tilanneselostuksen ytimenä oli ajatus ”kahdesta eri maailmasta” ja niitä vastaten kahdesta eri tieteestä: rappeutuvasta, formalistisesta, idealistisesta ja metafysisestä porvarillisesta tieteestä – ja sen vastapainona materialistisesta, edistyksellisestä ja luovasta proletaarisesta tieteestä.⁷⁷¹

Keskeinen ja filosofisesti mielenkiintoinen ilmiö tuon ajan neuvostokulttuurissa oli erikoislaatuinen jäljittely. Sen jälkeen kun jokin ”arkkityyppinen” konferenssi oli pidetty tai kun joku keskeinen johtomies oli pitänyt tärkeän linjapuheen, niiden ajatuskulut siirrettiin sellaisenaan mitä erilaisimmille aloilla. Näin ei tapahtunut vain tieteessä. Pekka Lilja kertoo kuvaavan esimerkin väitöskirjatutkimuksessaan *Positiivisen sankarin tulo neuvostovirolaiseen ro-*

maaniin: Kun Zhdanov oli tunnetussa puheessaan hyökännyt kovin sanoin *Leningrad* ja *Zvezda*-lehtiä sekä Zostsenkon novelleja ja Ahmatovan lyriikkaa vastaan, niin runsaan kuu-kauden kuluttua EKP:n keskuskomitean pääsihteeri Nikolai Karotamm esitti lähes samat syytökset *Loomingille*, Viron tärkeimmälle kulttuurilehdelle. Kersti Merilaasin runoista hän löysi puolestaan juuri samat dekadenssin ilmentymät kuin Zhdanov Ahmatovan säkeistä ja Viron Zostsenkoksi paljastui puolestaan humoristinen näytelmäkirjailija Hugo Raudsepp.⁷⁷²

1.2. Koordinaatistot ojennukseen, hiukkaset järjestykseen

Runsaan puolen vuoden kuluttua siitä, kun biologit olivat konferenssinsa pitäneet, alkoi Moskovaan saapua fyysikkoja maan eri puolilta. ”Yleisliittolainen fyysikkojen neuvottelukokous” oli määrätty alkamaan 21.3.1949 – ja siitä piti tulla Maatalousakatemian konferenssin toisinto. Myös fysiikassa oli havaittu vahingollisia, sen ”kehitystä jarruttavia” ja ”tieteelle vihamielisiä tendenssejä”. Sellaisia olivat ennen muuta ”idealistinen suhteellisuusteoria” – ”einsteinismi” – ja ydinfysiikan kööpenhaminalainen koulukunta ”uuskantilaisine pirunjuoni-neen”, kuten Andrei Zdanov asian ilmaisi.⁷⁷³

Einsteinin ja suhteellisuusteorian suurimpana virheenä neuvostoideologit pitivät itse suhteellisuuseriaa eli sitä, ettei minkään kappaleen liikkeellä ollutkaan ”objektiivista” liikerataa, trajektoria. Syytös oli omituinen, sillä jo Galilei korvasi absoluuttisen liikkeen suhteellisella. Kun esimerkiksi piipahdan junamatkalla ravintolavaunissa, liikeratani on hyvin erilainen riippuen siitä, tarkastellaanko sitä koordinaatistossa, jonka origo on junassa, Helsingin asemahallissa, maan keskipisteessä, auringon keskipisteessä jne. Mikään näistä vaihtoehtoisista liikeradoista ei ole periaatteessa yhtään toistaan objektiivisempi tai ”todempi”, vaikka arkielämän kannalta lienee järkevintä sijoittaa koordinaatiston origo junaan. Kyseiset liikeradat saadaan vastaamaan toisiaan ns. galilei -muunnosten avulla.⁷⁷⁴

Einsteinin erityinen suhteellisuusteoria osoittaa, etteivät sellaisetkaan käsitteet kuin samanaikaisuus, kahden tapahtuman välinen ajallinen etäisyys tai kahden pisteen välimatka ole absoluuttisia vaan riippuvat tarkastelukoordinaatiston valinnasta. Erityisen suhteellisuusteorian mukaan koordinaatistojen välillä on kuitenkin vastaavuus, joka saadaan aikaan nk. Lorenz-muunnosten avulla.⁷⁷⁵

Ydinfysiikassa neuvostomarxistien oli vaikeinta hyväksyä Heisenbergin epämääräisyys-ehto ja Kööpenhaminan koulukunnan korostama komplementaarisuuden periaate. Werner Heisenberg oli analysoinut kaksikymmenluvulla lukuisia erilaisia idealisoituja koetilanteita, jossa atomaarisen hiukkasen liiketila pyrittiin määrittämään mahdollisimman tarkasti. Tarkastelujensa perusteella hän päätyi käsitykseen, että on periaatteessakin mahdotonta löytää mitään menetelmää, jolla hiukkasen paikka ja impulssi (so. liikenopeus) voitaisiin samanaikaisesti määrittää mielivaltaisen tarkasti. Tai toisin sanoen: mitä tarkemmin hiukkasen paikka tiettyssä kokeessa määritetään, sitä epämääräisemmäksi tulee impulssi ja kääntäen. Täl-

le tarkkuudelle Heisenberg pystyi vielä määräämään täsmällisen ylärajan, joka voitiin ilmaista epäyhtälöllä:

$$\Delta x \Delta p_x \geq p$$

Sen mukaan hiukkasen paikan epätarkkuuden (Δx) ja liiketilän epätarkkuuden (Δp_x) tulo on aina yhtä suuri tai suurempi kuin eräs tietty vakio p . Epäyhtälöstä seuraa suoraan, että jos esimerkiksi paikkaa koskeva epämääräisyys lähenee nollaa, niin liiketilaa koskeva epätarkkuus kasvaa ”yli kaikkien rajojen”. Koska epämääräisyysehto on sisään rakennettu moderniin atomifyysiikkaan, niin ankaran deterministinen todellisuuden kuvailu ei sen piirissä ole myöskään mahdollista. Tästä seuraa, että tulevaisuuden tapahtumia voidaan periaatteessa-kin ennustaa vain tietyillä todennäköisyyksillä.

Epämääräisyys ehdon ohella neuvostomarxistit halusivat hylätä kvanttimekaniikkaan kuuluvan komplementaarisuuden periaatteen. Einstein ja Infeldt johdattelevat lukijoitaan tuon periaatteen ääreen yleistajuisessa fysiikan historiikissaan seuraavasti:

Mutta mitä valo oikeastaan on? Onko se aaltomaista liikettä vai muodostuuko se fotonikuuroista? Jo kerran aikaisemmin meillä oli samantapainen kysymys vastattavanamme. Onko valo aaltoilua vai muodostuuko se valohiukkasten kuurosta? Silloisten tietojemme mukaan näytti olevan parasta hylätä hiukkasteoria ja hyväksyä aaltoteoria, koska jälkimmäinen täysin riitti selittämään tuona aikana tunnetut ilmiöt. Tällä hetkellä kysymys on huomattavasti vaikeampi. Näyttää siltä, ettei meidän koskaan onnistu selittää optisia ilmiöitä pelkästään jommankumman teorian perusteella. On pikemminkin todennäköistä, että meidän täytyy käyttää milloin toista milloin toista, ja hyvin usein ehkä molempia.⁷⁷⁶

Asia oli siis yksinkertaisuudessaan niin, että tietyissä koejärjestelyissä fotonit ja eräät muut atomaariset oliot näyttäytyivät hiukkasina – toisissa koejärjestelyissä taas aaltolina. Tämä oli lukuisissa eri tutkimuksissa varsin kiistattomasti todettu. Siitä, mitä tämä merkitsi, oli fyysikoiden piirissä eriäviä mielipiteitä, minkä myös Einstein ja Infeld teoksessaan toteavat.

Ainakin neljäkymmenluvun loppuvuosina monet vaikutusvaltaiset neuvostomarxistit julistivat sekä suhteellisuusteorian että kvanttimekaniikan subjektiiviseksi idealismiksi. Kyseisissä teorioissa ei todellisuutta heidän mukaansa pidetty objektiivisena, ihmisen tajunnasta riippumattomana.⁷⁷⁷ Kriitikkojen kannalta oli kuitenkin kohtalokasta, että Stalin tarvitsi kiireesti atomipommin, ja toistaiseksi ainoa luotettava polku sen luo oli Einsteinin, Heisenbergin, Bohrin ja muiden ”idealistien” viitoittama. Heidän teoriansa saivat nyt kelvata, mahdollisista ”filosofisista puutteistaan” huolimatta. Niinpä 21.3. 1949 alkavaksi määrättyä konferenssia ei koskaan pidetty. Fyysikoille, joita oli Moskovaan jo keräytynyt suuret joukot, ei koskaan kerrottu, miksi ja kuka peruutus päätöksen oli tehnyt, mutta päätöksen on täytynyt tulla hyvin korkealta taholta, todennäköisesti sen teki Stalin itse. Onnistuneen ydinkokeen (29.8. 1949) jälkeen oli selvää, että peruutus päätös oli lopullinen.⁷⁷⁸

1.3. Psyyke ilman minää ja alitajuntaa

Tiedeakatemia ja Lääketieteiden akatemia järjestivät yhteensä kolme ns. Pavlov -istuntoa, joista ensimmäisen (heinäkuussa 1950) aiheena oli ainakin virallisesti neurofysiologia, toisen (lokakuussa 1951) psykiatria ja kolmannen (syyskuussa 1952) psykologia. Tosiasiassa kaikissa näissä konferensseissa oli esillä yksi ja sama teema: rajusti yksinkertaistettu I.P. Pavlovin ehdollisten refleksien teoria haluttiin julistaa lopulliseksi totuudeksi niin neurofysiologiassa, psykologiassa kuin psykiatriassakin. Tosin sanan ”psykologia” käyttöä vältettiin ainakin jossain määrin ja se haluttiin korvata Pavlovin itsensä käyttämällä ilmaisulla ”korkeamat hermotoiminnot” (*vyshei nervnoi deiatel`nosti*). Pavlovhan itse epäili kovasti, saattoiko psykologia olla tiedettä siinä merkityksessä kuin hän tuon sanan ymmärsi.⁷⁷⁹

Keskeisimpiä henkilöitä näissä konferensseissa olivat Pavlovin entiset oppilaat akateemikot K.M. Bykov (1886–1959) ja L.A. Orbeli (1882–1958), tuleva akateemikko P.K. Anokhin (1898–1974) sekä vielä akateemikko I.S. Beritašvili (1885–1974), joka ei suoranaisesti kuulunut Pavlovin oppilaisiin. Orbeli oli näistä tutkijoista se, jota Pavlov itse oli pitänyt oman työnsä jatkajana ja muutenkin hän oli myös tieteellisesti selvästi ansioitunein. Bykov ja jossain määrin jopa Anokhin olivat taas halukkaita esittämään hieman samaa roolia kuin Lysenko biologiassa – Pavlovhan oli asetettu Mitšurinin asemaan. Beritašvililla ja Orbelilla oli Bykovin kanssa tieteellisiä erimielisyyksiä, mutta eniten välejä kärjisti se, että ensin mainitut eivät halunneet ylleen ideologian ahdasta univormua. He eivät liioin halunneet ryhtyä minkäänlaiseen ideologiseen ristiretkeen psykologian alalla tai psykologiaa vastaan.⁷⁸⁰

Johtava psykologi Neuvostoliitossa oli 1940-luvun lopulle saakka S.L. Rubinštein (1889–1960), joka oli vuonna 1943 nimitetty Tiedeakatemian kirjeenvaihtajajäseneksi. Hänen vuonna 1940 ilmestynyt ja Stalinin palkinnon saanut 600-sivuinen teoksensa *Osnovy obštšei psihologii (Yleisen psykologian perusteet)* oli alan perusoppikirja esimerkiksi kaikissa pedagogisissa tiedekunnissa. Rubinšteinin käsityksissä oli monia samoja piirteitä kuin vuonna 1934 kuolleen, mutta 1960-luvulla maailmanmaineeseen kohonneen L.S. Vygotskin (1896–1934). Kumpikaan ei ollut erityisen kiinnostunut psyyken neurologisesta perustasta, joskaan he eivät sitä kiistäneetkään. Heidän ajattelunsa keskiössä oli tietystä kulttuurisessa ja symbolisessa ympäristössä toimiva ihminen. Niinpä heidän psykologiaansa on kutsuttakin usein kulttuurihistorialliseksi sekä toimintateoreettiseksi psykologiaksi. He olivat erityisen kiinnostuneita tutkimaan, miten ihmisen tietoisuus syntyi ja kehittyi nimenomaan hänen oman ”esineellisen toimintansa” kautta.

Sekä Rubinštein että Vygotski olivat hyvin perillä oman aikansa uusimmista virtauksista psykologian piirissä - sekä saksalaisesta hahmopsykologiasta, Piagetin kognitiivisesta psykologiasta että psykoanalyysistä. Tämän ohella he tunsivat hyvin Marxin ja hänen edeltäjiensä, erityisesti Hegelin ja Feuerbachin ajattelua, minkä perusteella he pyrkivätkin kehittämään ennen muuta marxilaista psykologiaa ja toiminnan teoriaa.⁷⁸¹

Johtavat neuvostomarxistit olivat aina suhtautuneet varautuneesti Rubinšteiniin ja varsinkin Vygotskiin sekä hänen lähipiiriinsä. Mutta toisaalta taas heidän ajatuksensa ihmisestä oman tietoisuutensa tai jopa oman itsensä luojana sekä sopi hyvin erityisesti 1930-luvun

”stahanovilaiseen” stalinismiin. Mutta ne näyttivät joutuvan ristiriitaan stalinismin myöhäisemmän vaiheen eräiden uusien painotusten kanssa.⁷⁸²

Myöhäisstalinismissa ihmistä – tai ihmisyksilöä – ei enää haluttu pitää agenttina, joka muovaisi oman persoonallisuutensa toimintansa myötä. Tällainen toimiva yksilö oli selvästi jälleen yksi ”kromosomi”, koska ei voinut varmuudella sanoa, loiko hän tietoisuutensa oikein. Niinpä uudessa, pavlovilaisessa psykologiassa keskeisin käsite oli toiminnan sijasta refleksi. KFS(4):ssä todetaankin, että viime vuosiin saakka psykologian piirissä ovat vaikuttaneet idealistiset virtaukset, joiden vaikutuksesta jotkut edistyksellisetkin psykologit olisivat tutkineet psyykettä irrallaan fysiologiasta:

Olennaisen tärkeä rooli edistyksellisen psykologiatieteen kehityksessä esimarxilaisella kaudella oli yhdeksänentoista vuosisadan venäläisillä vallankumouksellisilla demokraateilla ja heistä aivan erityisesti I.M. Setšenovilla. Merkittävässä tutkimuksessaan *Aivojen refleksit* hän esitti ensimmäisenä tiedemiehenä käsityksen, jonka mukaan psyyken koko toiminta koostui perimmiltään reflekseistä, että monimutkaiset psyykkiset prosessit – ajatteleva, tahtominen, tunteminen – olivat aivojen refleksejä. Setšenovin seuraaja, oman aikamme suuri fysiologi I.P. Pavlov loi ja kehitti kokeellisen työnsä myötä teorian korkeammasta hermo- tai psyykkisestä toiminnasta, joka on materialistisen psykologian perusta.⁷⁸³

Refleksit tai korkeampi hermotoiminta olivat jotain, mitä saattoi ainakin periaatteessa säädellä tai ohjailta ulkoapäin. Sen sijaan toiminta/teot oli taas sellaista, minkä suoritti aina kukin subjekti itse.⁷⁸⁴ Erityisen mieltyneitä stalinistit olivat kaikkein yksinkertaisimpaan säätelevän tekniikkaan, ehdollistamiseen, joka muistutti paljon lisenkolaisten perustekniikkoja, esimerkiksi idätystä.⁷⁸⁵ Tietenkin puhe reflekseistä miellytti stalinisteja myös siksi, että se kuulosti heidän korvissaan paljon tieteellisemmältä kuin puhe esimerkiksi toiminnasta.

Pavlovilaisen ”ortodoksian” kausi neuvostopsykologiassa jäi kuitenkin varsin lyhyeksi. Pian 1950-luvun puolivälin jälkeen Rubinšteinin ”*Osnovy*” palautettiin entiselle paikalleen alan perusoppikirjaksi ja vähin erin radikaalimmat toiminnan teoreetikot, esimerkiksi A.N. Leontjev, neuropsykologiaakin runsaasti harrastanut A.R. Luria ja lopulta L.S. Vygotski vapautuivat pannasta parin seuraavan vuosikymmenen aikana – sen sijaan Freudin ja psykoanalyttikkojen oli odotettava perestroikan vuosiin saakka.⁷⁸⁶

2. Materia ”hallinnan substraattina”

Neuvostomarxistit uskoivat siis puolustavansa todellista tiedettä silloinkin, kun he hyökkäsivät suhteellisuusteoriaa, kvanttimekaniikkaa, uutta genetiikkaa, psykoanalyysia tai jopa Vygotskin toiminnan teoriaa vastaan. ”Kromosomien hävittäminen” oli heille osa valistuksen projektia, maailman taiasta vapauttamista. ”Perinnöllisyyden kromosomiteorian” tai kvanttimekaniikan arvostus länsimailla olivat heille osoituksia siitä, että porvarillinen kulttuuri ja porvarillinen tiede olivat muuttumassa taantumukselliseksi, että ne tunsivat entistä suurem-

paa vetoa irrationalismiin, uskontoon ja mystiikkaan. Valistuksen lippua kantoi nyt työväenluokka ja sen puolue. Aleksandr Solzhenitsynin luonnosteleva kuva viimeisiä vuosiaan elävästä Stalinista on tässä suhteessa erittäin osuva:

Puolet hänen maailmankaikkeudesta oikeastaan oli hänen omassa rinnassaan, ylväänä ja kirkkaana. Ainoastaan toinen puoli – objektiivinen todellisuus – käpristeli maailmojen sumussa.

Mutta täällä, panssaroidussa, vartioidussa ja suojatussa yötyöhuoneessaan Stalin ei lainkaan pelännyt tuota toista puolikasta – hän tunsi itsessään vallan kieputtaa sitä miten halusi. Vain silloin kun hänen oli omilla jaloillaan astuttava tähän objektiiviseen todellisuuteen – kun esimerkiksi oli lähdettävä suurille juhlaillallisille Pylvässaliin, omin jaloin kuljettava pelottava matka autosta ovelle ja sitten omin jaloin noustava portaita, käveltävä vielä läpi liian avaran lämpiön ja nähtävä ympärillään ihastuneet ja kunnioittavat mutta yhtä kaikki liian lukuisat vieraat – silloin Stalin tunsi olonsa huonoksi, aivan suojattomaksi, eikä hän edes tiennyt miten parhaiten käytellä käsiään, jotka pitkään aikaan eivät enää olleet kelvanneet todelliseen puolustautumiseen. Hän risti ne vatsalleen ja hymyili. Vieraat luulivat että Kaikkivoipa hymyili lempeydestä heitä kohtaan, mutta hän hymyilikin hämmennyksissään ...⁷⁸⁷

Martin Heideggerin mukaan modernin projektin (”maailmankuvan aikakauden”) yksi merkittävä juonne on korvata ”annettu” tai luontoperäinen maailma kuvalla, jonka me ihmiset olemme itse tehneet. Vain sen me voimme tuntea läpikotaisin ja vain se voi hohtaa meidänkin mielissämme ”ylväänä ja kirkkaana”.

Stalin tunsi kuitenkin tämän projektinsa auttamattoman keskeneräisyyden: maailmojen sumussa käpristeli vielä koko objektiivinen todellisuus. ”Panssaroidussa, vartioidussa ja suojatussa yötyöhuoneessaan” hän saattoi tosin olla siltä turvassa, mutta vain hetkellisesti. Uppiniskainen ja arvaamaton maailma vaani häntä jo pelottavalla matkalla autosta Pylvässalin ovelle. Mutta vielä pahempaa oli, että se asui hänen omassa ruumiissaan, joka vanheni ja kuihtui siitäkin huolimatta, että niin sanotut taiteilijat kuvasivatkin hänet yhä komeammaksi ja yhä elinvoimaisemmaksi mieheksi. Näitä taiteilijoita hän saattoi ”kiepautella” miten halusi, mutta oman kehonsa vanhenemiselle tai lähestyvälle kuolemalle hän ei voinut mitään.

Ajatus kuoleman nujertamisesta oli hyvin keskeinen monille venäläisille vallankumouksellisille, myös bolševikki-intellektuelleille. Historioitsija Roy Medvedev on väittänyt, että Stalin olisi aivan vakavassa mielessä odottanut neuvostoliittolaiselta lääketieteeltä rohtoja, jotka olivat taanneet hänelle vuosikymmeniä lisää elinaikaa, jos ei sitten vallan kuolematonmuutta. Medvedevin käsityksen mukaan tarinoita sadan tai jopa likemmäs puolentoista vuosisadan iän saavuttaneista kaukasialaisista kerrottiin ja myös keksittiin diktaattorin mielistelemiseksi. Medvedev väittää, että niin sanotun ”lääkäreiden jutun” tai ”lääkärisalaliiton” yhtenä pontimena oli sairaan Stalinin katkeruus lääkärikuntaa kohtaan: koska nämä eivät pelastaneet häntä kuolemalta, oli heidänkin kuoltava.

2.1. Hallinnan substraatti todellisuuden peittona

Useammastakin kohtaa Martin Heideggerin teoksista tai luennoista löytyy ajatuskehitelmiä, jonka lähtökohtana on sanan ”matematiikka” etymologia:

Sanassa ”matemaattinen” voimme kuulla kreikan kielen sanan $\tau\alpha\mu\alpha\theta\eta\epsilon\sigma\iota\zeta$, joka tarkoitti opittavissa olevaa ja samalla sitä, mikä voitiin opettaa; $\mu\alpha\upsilon\theta\eta\alpha\nu\epsilon\iota\nu$ tarkoitti oppimista; $\mu\alpha\theta\eta\epsilon\sigma\iota\zeta$ oppia, jopa kaksoismerkityksessä: oppi oppiin menemisenä ja oppimisena, ja oppi sinä mitä opittiin.⁷⁸⁸

Heidegger toteaa edelleen:

$\mu\alpha\theta\eta\epsilon\mu\alpha\tau\alpha$, matemaattinen, on olioissa jotain sellaista, jonka me tunnemme jo oikeastaan edeltä käsin, jotain mitä me emme saa olioista vaan jonka me tuomme tiettyssä mielessä aina mukanaamme. Nyt voimme ymmärtää, miksi esimerkiksi luku on aina jotain matemaattista. Me näemme kolme tuolia ja sanomme: niitä on kolme. Näin tehdessämme emme kuitenkaan anna ominaisuutta ”kolme” kolmelle tuolille, emme kolmelle omenalle tai kolmelle kissalle tai millekään muulle kolmelle oliolle. Mehän voimme laskea esineitä olevan kolme vain siinä tapauksessa, että tunnemme ominaisuuden ”olla kolme”.⁷⁸⁹

Uuden ajan tiede – erityisesti galileilais-newtonilainen fysiikka, sen paradigmaattinen esikuvana – oli Heideggerin mukaan matemaattista juuri tässä merkityksessä: se ei tutki ”itse olioita” vaan jotain, minkä se on itse noihin olioihin asettanut. Tähän kytkeytyy kiinteästi kaksi muuta Heideggerille keskeistä asiaa: Ensinnäkin se näkemys, että metafysiikka yleensä – ja tiede tämän päivän metafysiikkana aivan erityisesti – ovat todellisuuden peittämistä eikä sen paljastamista. Toinen on käsitys siitä, että tämä todellisuuden peittäminen kytkeytyy yhteen tekniikan – meidän ajallemme ominaisen ”käytännön metafysiikan” kanssa. Todellisuuden peittämisen projekti on samalla vääjäämättä sen hallintaan saattamisen projekti – ja täydellinen peittäminen tähtää täydelliseen hallintaan.

Heidegger, kuten myös Horkheimer ja Adorno ovat liian yksisilmäisiä nähdessään modernissa tieteessä vain sen pyrkimyksen peittää todellisuus, nähdä materia tai luonto pelkkänä hallinnan substraattina. Modernin ambivalenttisuudelle tehdään enemmän oikeutta, jos tässä yhteydessä muistetaan Baconin ajatus, jonka mukaan luontoa voidaan hallita vain sitä tottelemalla. Luonnon peittäminen voidaan ymmärtää myös sen kätkeytyjen puolien paljastamisena ja sen näkemistä vailla harhakuvia, vailla antropomorfisia projektioita.

2.2. Herra ja renki

Paljon nyansoidumpi näköala avautuukin Hegelin filosofiasta, erityisesti *Phänomenologie des Geistes* -teoksen herran ja rengin dialektiikkaa erittelevästä jaksosta. Hegelin suuri probleema oli selvittää, miten itsetietoisuus (*das Selbstbewusstsein*) tai itsestään tietoinen subjekti on voinut syntyä, mikä oli murtautunut auki eläimellisen elämän suljetun kehän, joka

koostuu halusta ja sen tyydyttämisestä. Hegelin mukaanhan esimerkiksi animaalinen sukupuolinen halu haluaa vain jotain aineellista tai lihallista kohdetta, parittelukumppanin ruumista. Inhimilliseen erotiikkaan ja rakkauden alueelle halu siirtyy siinä vaiheessa, kun se ei halua pelkästään kumppanin ”lihaa” vaan ennen muuta tämän halun. ”Halun haluaminen” johtaa puolestaan kamppailuun tunnustamisesta, jonka paradoksaalisen logiikan erittely on Hegelin filosofian tunnetuimpia osia.⁷⁹⁰

Yksinkertaisin – ja brutaalein – tunnustamisesta käytävän kamppailun lopputulos on toisen osapuolen surmaaminen. Se on tunnustuksen saamisen kannalta täydellinen voitto ja samalla yhtä täydellinen tappio: kuolleelta vastustajalta kun ei voida odottaa enää minkäänlaista voittajan voittajaksi tunnustamista. Toinen mahdollisuus on, että voittaja tekee voitetusta renkinsä, jolloin tämä saa säilyttää henkensä, mutta samalla hän kuitenkin menettää itsetietoisuutensa, tietoisuuden omasta arvostaan. Renkinä hän näyttää vajoavan takaisin pelkästään animaaliseen elämään, joka koostuu työstä, syömisestä ja lisääntymisestä. Tämän olotilan ylittäminen on mahdollista vain herran asemassa, rengin itsetietoisuudella on taas taipumus surkastua.

Mutta Hegel ei päätä tarinaansa tähän. Hänen mukaansa nimittäin herran asema on pitkällä tähtäyksellä ”eksistentiaalinen umpikuja”: mitä täydellisemmin hän alistaa renkinsä palvelemaan itseään, sitä riippuvaisemmaksi hän tulee rengistään – ja sitä taitavammaksi luonnon kanssa kamppailevat rengit kehittyvät. Herrat kykenevät lopulta vain uhkailemaan, onhan väkivalta ja sillä uhkailu heidän ainoa ”osaamisalueensa”. Kaiken tämän seurauksena rengin itsetietoisuus alkaa kasvaa ja hänen mielessään alkaa itää käsitys, että hänestä voisi tulla oma herransa. Historian ja kehityksen tragiikka on siinä, etteivät rengit olisi kehittyneet koskaan näin taitaviksi ja kurinalaisiksi, ellei heidän kohtalonsa olisi ollut elättää herrojaan. Jos heidän olisi tarvinnut pitää huolta pelkästään itsestään, he olivat eläneet vain kädestä suuhun. Eräässä suhteessa herran ja rengin dialektiikka muistuttaa Raamatun kertomusta Paratiisista (ihminen osana luontoa), syntiinlankeemuksesta (leipä hankitaan otsahiessä) ja uudesta sovituksista.⁷⁹¹

Heideggerin ajatus siitä, että moderni tiede peittää *mathimoillaan* todellisuuden tai *Valistuksen dialektiikan* ajatus siitä, että moderni tiede näkee materian vain hallitsemisen substraattina, pitää paikkansa herran tai pelkän kuluttajan suhteen. Hehän ovat tekemisissä vain valmiiden tuotteiden kanssa. Mutta rengin, joka kamppailee työssään luonnon kanssa, näkökulmasta asiat näyttävät toiselta. Sain-Exuperyn *Siipien sankareitten* ensimmäiset rivit ovat tässä suhteessa hyvin ”hegeliläisiä”:

Maa opettaa meidät tuntemaan itseämme syvemmmäli kuin mitkään kirjat. Koska se tekee meille vastarintaa. Kamppailussa ihminen ihminen itsensä löytää. Mutta hän tarvitsee työvälineen. Hään tarvitsee höylän tai auran. Maamies houkuttelee työssään luonnonlta vähitellen joitakin salaisuuksia, ja hänen esiin saamansa totuus on yleispätevä. Samalla tavoin lentokone, ilmojen purjehduksen työväline, johtaa ihmisen kaikkiin vanhoihin ongelmiin.⁷⁹²

Rengille peittäminen voi olla myös paljastamista ja he ymmärtävät, että luontoa on mahdollista komentaa vain sitä tottelemalla.

Hegelin mukaan herruuden olotila on ”eksistentiaalinen umpikuja” ja yksi sen tunnusmerkki on juuri kaiken ”yleinen hajoaminen” tai kaiken muuttuminen ”virtaavaksi” – eli

kaikki realiteetit vaikuttavat valtansa ja voimansa tunnossa olevan herran näkökulmasta kumoutuvilta jotenkin epätodellisilta, hänen pelkkää tahtoaan tottelevilta. Sen sijaan rengin osana on kohdata maailman vastarinta, jolloin hän kokee sen ”yksittäiset momentit” todellisina ja hän ymmärtää riippuvaisuutensa luonnosta sekä sen, että sitä voidaan muuttaa vain ponnistelemalla, tekemällä työtä. Renki oli, kuten merkittävä Hegelin tulkitsija Aleksandre Kojève toteaa, asetettu herran ja luonnon väliin. Usein käy vielä niin, että renki ikään kuin katosi kuvasta, jolloin pyramidien rakentajina muistettiin vain faaraot tai suurten taisteluitten voittajina vain kuninkaat ja korkeintaan kenraalit.⁷⁹³

Tässä suhteessa neuvostomarxismia – erityisesti stalinismin myöhäisvaihetta – voidaan pitää ”herran filosofiana”, joka on kehittynyt jo vaikean patologian asteelle. Neuvostoideologiassa herra-subjektina esiintyi tietenkin puolue (ja erityisesti sen Johtaja) sekä myös ”kanssa”, joka minkäänlaista ruumiin inertiaa tai uppiniskaisuutta osoittamatta riensi aina toteuttamaan sille asetetut tehtävät. Sen sijaan todelliset rengit – tavallinen väestö – joka joutui kamppailemaan arkipäivän aineellisten realiteettien kanssa, oli häivytetty kuvasta lähes kokonaan.⁷⁹⁴

Kun renki on retusoitu pois kuvasta, alkaa maailma todellakin näyttää maagiselta; paikalta, jossa aineelliset oliot tottelevat herran (Stalinin, puolueen, ”neuvostokansan”) tahtoa, hänen väkeviä ”tulkoon -sanojaan”, joita olivat esimerkiksi puoluekokouspäätökset puoluekokouspäätöksiään ja erilaiset ”tunnukset” (”Viisivuotissuunnitelma neljässä vuodessa”).⁷⁹⁵

2.3. Maaginen teatteri – Stalinin Neuvostoliitto virtuaalimaailmana

Erikoisen mielenkiintoinen ja paljastava osoitus maailman maagistumisesta ja muuttumisesta teatteriksi on seuraava *Liput torneissa* -romaanin katkelma. Kirja oli yksi neuvostokirjallisuuden ja myöskin neuvostoliittolaisen kasvatustieteen perusteoksista ja siinä kuvataan esikuvallisen lastenkodin kehitystä ja toimintaa. Lainauksessa mainittu Igor on katupoika, joka on juuri saapunut uuteen kotiinsa ja kokee sen sekä vieraaksi että puoleensa vetäväksi:

Siirtola oli yhteisö, jota liitti yhteen Igorille käsittämätön voima. Joskus hänen mieleensä juolahti outo ajatus, että kaikki täällä, isot pojat ja pikku poikien parvi, vieläpä tytötkin olisivat yhdessä menneet näyttämön taakse ja laatineet siellä salassa säännöt, joista he pitivät tiukasti kiinni. Ja mitä vaikeaselkoisempia nämä säännöt olivat, sitä ylpeämmin he noudattivat niitä. Joskus hänestä tuntui kuin tämä ehtymätön leikki sääntöineen olisi suunniteltu vain siinä tarkoituksessa, että hänet saatettaisiin naurun kohteeksi ja epätoivoon, ja koska haluttaisiin nähdä, miten hän osaisi pelata tuntematta sääntöjä. Ärsyttävintä oli, että peli oli pelattava aivan kuin se ei peliä olisikaan, ikään kuin kuuluisi asiaan, että tehdään juuri näin eikä toisin, että päivystävää komentajaa oli tervehdittävä joka kerta, kun hänet kohtasi, ja nimitettävä kokoonpano-osastoksi rojuista pihaa, jossa valtavat määrät tukipienoja hangattiin kiiltäviksi.⁷⁹⁶

Igor etsiskelee näyttämön taustaa, mutta ei kuitenkaan löydä sitä. Teatteri on muuttunut kokonaan todellisuudeksi tai todellisuus on alkanut taipua utopian mukaiseksi, aine henkistyä aineettomaksi, toisin sanoen kadota. Näyttelijä on alkanut kasvaa roolihenkilöksi tai mario-

netiksi. Hänestä on hävinnyt kaikki se, joka tekee maan tavoin vastarintaa roolille ja sen vaatimuksille.

Ajatus todeksi muuttuvasta teatterista kulkee punaisena lankana neuvostoyhteiskunnan tärkeimpien vaiheiden, erityisesti Stalinin valtakauden, läpi. Se tarjoaa oivan näkökulman esimerkiksi näytösoikeudenkäynteihin ja niiden koreografiaan: ne olivat maagisia rituaaleja, joiden tarkoitus oli tehdä syyttömistä syyllisiä ja mielettömimmistäkin syytteistä päteviä. Sama tarkoitus oli lisenkolaisella tai mitšurinilaisella biologialla: ne olivat maagista näytelmää, jonka mukaiseksi maatalous ja elämä maaseudulla haluttiin muokata. Ensin asialle oli saatava ihmiset, ”koko kansa”, minkä jälkeen uskottiin luonnon seuraavan perässä.

Täysin päivastainen näkymä neuvostotodellisuuteen avautuu taas Venedikt Erofejevin romaanista *Moskova-Petuški*, jonka päähenkilö, pahoin alkoholisoitunut ja epäilyttävästi kirjailijaa itseään muistuttava Venitska, harhailee pitkin Moskovan katuja etsien epätoivoisesti Kremlä:

Kaikki sanovat: Kreml, Kreml. Kaikilta olen kuullut siitä, mutta itse en ole milloinkaan nähnyt. Jo ties kuinka monta kertaa (tuhat kertaa) olen humalassa tai krapulassa vaellellut Moskovassa pohjoisesta etelään, lännestä itään, päästä päähän, halki ja summanmutikassa, mutta – kertaakaan en ole nähnyt Kremlä.

Enkä nähnyt eilenkään. Ja minähän pyörin koko illan niillä tienoilla, enkä ollut järin humalassakaan: heti Savelovskille astuttuani join lasillisen zubrovkaa, sillä kokemuksesta tiesin, että parempaa aamurohtoa ihmiset eivät ole toistaiseksi keksineet.⁷⁹⁷

Romaanin ensimmäiset rivit ovat häkellyttäviä länsimaiselle lukijalle, jolle Moskova oli ikään kuin varkain alkanut edustaa koko Neuvostoliittoa – ja Kreml puolestaan koko Moskovaa. Kreml oli se näyttämö, jolla esitettiin Neuvostoliitto -nimisen näytelmän mittavimmat speaktaakkelit. Se loisti monien länsimaisten ihmistenkin silmissä ”ylväänä ja kirkkaana”, uuden ihmisen ja uuden maailman symbolina.

Mutta Venitska ei onnistunut sitä koskaan näkemään. Hän eksyi kaiken aikaa Moskovan viinanhuuruisille sivukujille – maailmoiden sumussa käpristelevään objektiiviseen todellisuuteen.

VII Loppukatsaus

Seitsemänkymmenvuotisen historiansa aikana Neuvosto-Venäjä ja sittemmin Neuvostoliitto ehti olla punaisen hämärän maa, suljettu yhteiskunta, modernisoituva yhteiskunta ja itseään tuhoava yhteiskunta. Se oli kaikkea tätä yhtä aikaa, mutta eri aikoina nuo eri puolet painottuivat eri tavoin. Tämän moniaineksisen tarinan punaisena lankana voidaan kuitenkin pitää vallankumouksen valtaan nostattaman ihmisryhmän yrityksiä modernisoida tuo valtaisa maa, joka sijaitsi osin Euroopassa, osin Euroopan ja Aasian omalaatuisessa rajamaastossa. Toisen maailmansodan jälkeen tämän projektin kohteena oli suurempi joukko maita, joista eräät kuuluivat aivan vanhan Euroopan ytimeen.⁷⁹⁸

Modernin projekti oli Venäjällä ja sittemmin Neuvostoliitossa jotain, joka tuotiin sinne ”valmiina tavarana”. Projekti eteni siellä katkonaisesti, usein jonkinlaisina rynnäkköinä, joita saattoi seurata pitkä hiljaisuuden tai ”pysähtyneisyyden aika”. Tämä vuorottelu on nähtävissä niin Venäjän kuin Neuvostoliitonkin historiassa. Neuvostomarxisminkin kaikki keskeiset aatteet ja ihanteet olivat alkuperältään selvästi länsimaisia ja moderneja. Mutta toisaalta niiden omaksumistapa, ”reseptio” oli jotain erityisen venäläistä. Eräs ensimmäisistä muodostumista, jossa tämä leimallisesti venäläinen marxisminkin reseptio näkyi ja tuntui, oli Leninin oppi vallankumouksellisesta puolueesta.

Kommunisminkin Aapisessa tuo sosialismin utopia muuntui ja kiteytyi ajatukseksi, että koko maasta oli muodostettava yksi suunnaton, rationaalisesti organisoitu ja tieteellisesti johdettu teollisuuslaitos. Tämä idea, joka esiintyi myös monilla utopisteilla, näkyy selvänä niin Stalinin kuin vielä Hruštševin ajan keskeisissä teksteissä, esimerkiksi puolueen 22. Edustajakokouksen aineistoissa tai Otto-Wille Kuusisen johdolla laaditussa teoksessa *Marxisminkin-Leninisminkin Perusteet*.

Neuvostomarxisminkin filosofia, dialektinen materialismi pyrki olemaan tuon valtaisan yrityksen metodologiaa. Mitä kauemmas nuo yritykset loittonivat todellisuudesta tai mitä teatralisempia ja maagisempia ne olivat, sitä enemmän myös filosofian harjoittamisesta tuli filosofoinnin esittämistä. Sama koskee monia ihmis-, yhteiskunta- tai käyttäytymistieteitä, siis psykologiaa, sosiologiaa tai taloustieteitä. Eräs tämän loittonemisen – ja maagistumisen – tunnetuimpia ilmentymiä olivat kuuluisat neuvostoliittolaiset tilastot. Ne olivat tietenkin väärrennettyjä, mutta ne eivät olleet vain todellisuuden peittämisen vaan myös sen muuttamisen ja hallinnan välineitä. Voidaanhan olettaa, että ihmiset työskentelevät tehokkaammin silloin, kun he uskovat talouden kehittyvän voimakkaasti ja hyvinvoinnin nousun olevan aivan kulman takana. Tämä innostuksen aalto voi taas aiheuttaa sen, että ”kirjoitukset käyvätkin toteen”. Mutta toisaalta tällainen temppu voi johtaa tarun ja todellisuuden rajojen hämärtymiseen tai siihen, ettei mitään oteta enää todesta.

Lysenkolaisuutta (mitšurinilaista biologiaa), josta oli määrä tulla kaiken tieteellisen toiminnan esikuva, voidaan pitää magiaksi muuttuneena tieteenä. Kiiltokuvien alle peitetty tai muuten näkymättömiksi loihditut rengit (kolhoosilaiset, leirivangit jne.) olivat saaneet aikaan mo-

nenlaisia ihmeitä: tiettömiin erämaihin oli syntynyt kokonaisia tehdaskaupunkeja ja vesistöjen välille kanavia. Stalinin hallinnon silmissä todellisuus näytti muuttuvan ”virtaavaksi” juuri Hegelin kuvailemalla tavalla. Jos kerran erämaahan syntyi kaupunkeja pelkän ”tulokoon -sanan” voimalla, niin eikö sama voima voisi saada myös viiniköynnöksen kasvamaan napapiirillä, vehnän itämään puolta nopeammin tai uraaniytimien halkeamisen ketjureaktion.

Tämä kehitys huipentui vuosiin 1945–1953/1956. Sen jälkeen neuvostomarxismi on vähin erin alkanut murentua ja sen panssariin alkoi ilmestyä yhä uusia ja uusia murtumia, ”epistemologisia katkoksia”. Ehkä ensimmäisen niistä repäisi auki moderni fysiikka, josta atomiasetta havitteleva Stalin oli tullut riippuvaiseksi. Mutta fysiikka ei yksin riittänyt vaan sen jälkeen oli yhä uusille tieteenaloille annettava enemmän autonomiaa. Se merkitsi uusia epistemologisia katkoksia ja myös neuvostoliittolaisten/venäläisten fyysikkojen, biologien ja lopulta sosiologien tai filosofien paluuta kansainvälisten tiedeyhteisöjen piiriin. Tämä vaihe on kuitenkin tässä jätetty tarkastelun ulkopuolelle.

* * *

Neuvostoliitto oli modernin projektin eräs haarautuma – ja neuvostomarxismi oli omalla erityisellä tavallaan modernin filosofiaa. Se ”vapautti” maailman taiasta ja vakiintuneiden tottumusten voimista hyvin radikaalein ottein: mikään ei ollut pyhää tai koskematonta. Luvussa *Perinteinen ja moderni järki* moderni määriteltiin jatkuvaksi modernisoitumisprosessiksi, jossa voitiin nähdä kolme puolta: järjen muuttuminen objektiivisesta subjektiiviseksi, substantiaalisesta formaaliksi ja jäljittelevästä luovaksi. Sivistyneesti tai humanisti edennyt modernin projekti merkitsisi nyt ainakin seuraavia asioita:

- 1) Järjen subjektivoituminen merkitsee antropomorfisten (kosmologisten myyttien, teleologisten uskomusten jne.) projektioiden paljastamista, jolloin ihminen käsittää itsensä niiden luojaksi.
- 2) Järjen formaalistuminen voi merkitä ”mahdollisten maailmojen” (Wittgensteinin sanoin ”loogisen avaruuden”) paljastumista. Ihminen voi nähdä oman maailmansa vain yhtenä mahdollisista.
- 3) Ihmisen ei tarvitse alistua kaikille ympäristönsä satunnaisuuksille, eikä hänen tarvitse myöskään pitää kerran syntyneitä lakeja, instituutioita tai tapoja loukkaamattomina vaan hän voi pyrkiä niitä myös muuttamaan.

Ensi katsomalta saattaa syntyä vaikutelma, että neuvostomarxismi oli modernia vain kolmannen, mutta ei kahden ensimmäisen piirteen suhteen. Sehän korosti hyvin voimallisesti sitä, että ihmisen tajunta oli ulkoisen maailman heijastusta ja että tajunnan muodot, esimerkiksi kaikki ne, mitä Kant kutsui puhtaan ymmärryksen kategorioiksi, oli vain objektiivisen todellisuuden yleisimpien piirteiden heijastumaa. Niin ikään myös muodon ja sisällön erottamattomuus tai sisällön ensisijaisuus muotoon nähden oli sille hyvin keskeinen opinkappale.

Mutta kun tuota objektivistiselta vaikuttavaa filosofiaa erittelee tarkemmin, voi huomata, että se jättää todellisuuden tulkitsijalle sittenkin melkein pä määrittelemättömän liikkumavapauden. Mitkä hyvänsä tosiseikat on lupa sysätä epäolennaisina syrjään. Myöhäistalinis-

tisen filosofian mukaan ”tosiolevaa” oli kaikki se, mikä oli syntyvää ja uutta – ja syntyvää ja uutta oli kaikki se, mikä sellaiseksi haluttiin määrätä. Tätä tulkinnan vapautta, jonkin asian ”olennaiseksi” tai ”uudeksi” julistamisen oikeutta, ei kuitenkaan ollut kaikilla ihmisillä, ainoastaan valtapyyramidin ylimmällä huipulla. Tavallisten ihmisten kannalta tämä vapaus oli tietenkin täydellistä mielivaltaa, jonka kohteina he joutuivat olemaan. Tämän äärimmäisen subjektivismiin, joka saattoi näyttää objektivismilta, aikakaudella korostettiin samalla maailman täydellistä lainalaisuutta ja puhuttiin asimerkiksi sattumasta tieteen vihollisena. Puolueen päätösten yms. väitettiin olevan tämän lainmukaisuuden ilmauksia.

Patologisesti modernissa maailmassa järjen formaalisuus merkitsee ennen muuta sen täydellistä ”kohdesensitiivisyyden” puutetta. *Pääomassaan* Marx kritikoi kapitalistista yhteiskuntaa siitä, että sen piirissä yhä useammat asiat ja elämän alueet joutuvat alistumaan pääoman itsetarkoitukselliselle lisäarvon tuottamisen pakolle. Näin se mahdollisuuksien avaruus, joka oli myöhäiskeskiajan ja uuden ajan alun filosofiassa ensin murtautunut rikki staattisen ja vaihtoehdottoman maailmankäsityksen, pyrki sulkeutumaan uudelleen ja entistä tiukemmin. Pluralismi autioituu arvotyhjiöksi tai arvojen moninaisuuden korvaa pelkän teknisen tai hallinnollisen tehokkuuden ylivalta. Pääoman arvonlisäyksen sijasta Neuvostoliitossa puhuttiin sosialismin rakentamisesta ja sen välttämättömyyksistä. Sillekin oli kaikki muu – ihmiset, luonto tai vaikka historialliset aarteet – pelkkää hahmotonta materiaalia, jota voitiin muokata projektin tarpeitten mukaan. Ja vain niiden mukaan: millään ei periaatteessa ollut itseisarvoa, ei ainakaan niin, että se olisi voinut olla ristiriidassa ”suuren projektin” vaatimusten kanssa.

Materialistinen dialektiikka ymmärrettiin Neuvostoliitossa myös universaaliksi tieteen metodiksi, joka olisi soveltunut mille hyvänsä tieteenalalle ja yhtä lailla tieteen tutkimiseen opettamiseen, opiskeluun kuin myös käytännön sovelluksiin. Tällainen universaalimetodi, josta myös monet uuden ajan alun filosofit haaveilivat, on pakostakin täysin formaali.

Luovuus puolestaan muuttuu patologisesti modernissa maailmassa täysin pidäkkeettömäksi ja piittaamattomaksi luonnon ja ihmisen manipuloinniksi. Materia tai luonto muuttui *Valistuksen dialektiikan* sanoin ”pelkäksi hallinnan substraatiksi”. Luonnon omat luonnot tai olemukset kokivat ”kaiken säätyperäisen kohtalon” – ne liukenivat utuna ilmaan. Näin kuvitelman ja todellisuuden (tai suunnitelman ja todellisuuden) raja hämärtyi.

Patologisesti moderni pyrkii siis luomaan hajottamansa mytologian tilalle uuden uuden, jonka ote ihmisestä on tavallisesti paljon ankarampi ja armottomampi kuin perinteisten myytien. Hitlerin Saksassa tällaisia olivat näennäisesti perinteiset, mutta tosiasiallisesti hyvin modernilla tapaa tuotetut vereen, rotuun, arjalaisuuteen tms. liittyneet uudet myytit. Neuvostoliitossa taas historian vääjämättömät lait, luokkataisteluun ja sosialismin rakentamiseen liittyvät ”välttämättömyydet” loivat uusien pakkojen läpitukenemattoman verkoston.

Patologinen moderni järki ei ole pelkästään vajonnut takaisin mytologiaan – se voi muuntaa uudelleen mimeettiseksi. Neuvostomarxismi ei ollut enää filosofista keskustelua ja tutkimusta vaan omien liturgisten kaavojen toistelua. Patologisesti modernissa maailmassahan myös totuus menettää kaiken itsearvoisuutensa ja muuttuu samanlaiseksi manipuloinnin kohteeksi kuin kaikki muukin.

* * *

Neuvostomarxismiin kaikki tärkeimmät ainesosat olivat peräisin lännestä ja ne kuuluivat valistuksen ja modernin rationaalisuuden ”kovaan ytimeen”, jonka ihanteiden mukaisen kristallipalatsin bolševikit ja sittemmin stalinistit halusivat maastaan rakentaa. Miksi Venäjällä totalitaristiset tai patologiset piirteet saivat yliotteen – ja miksi taas läntinen Eurooppa Saksaa ja ehkä Italiaa lukuun ottamatta säästyivät tältä? Näin siitäkin huolimatta, että ne olivat olleet mainittujen aatteiden vaikutuspiirissä paljon enemmän.

Tärkein ero lienee niissä erilaisissa tavoissa, jolla nuo ajatukset otettiin vastaan tai omakuttiin yhtäältä Venäjällä ja toisaalta läntisessä Euroopassa. Keskeistä patologisesti modernille on myös täydellinen itsereflektion puute. Tuo reflektio on usein eri tavoin sanktioitu, kun taas ”toiminta”, ”taistelu” tai ”palvelus” on korotettu ylimmäksi hyveeksi. Jos ylimpänä hyveinä ovat esimerkiksi mainitut kolme, niin itsereflektio näyttää silloin paheelliselta: tehottomuudelta, laiskottelulta ja rintamakarkuruudelta.

Venäjällä ei ollut sellaista agoraa tai polista – koko yhteiskuntaa kattavan järkeväen keskustelun ja kriittisen reflektoinnin foorumeita eikä perinteitä – kuin lännessä. Sellaisia ei myöskään neuvostovalta yrittänyt kehittää. Aivan alusta saakka se oli sekoittanut keskenään valvonnan ja kirjanpidon tapaiset asiat ja varsinaisen poliittisen päätöksenteon ja siihen liittyvän harkinnan.

Metodeja ja sääntöjä voi seurata, mutta kaiken takana on aina käytännöllinen (praksismerkityksessä) harkinta ja kriittinen itsereflektio. Vedenpitävää ”säännön seuraamisen sääntöä” kun ei ole millään elämän alueella olemassa, kuten Wittgenstein *Filosofisissa tutkimuksissaan* osoitti. Ja juuri tämän harkinnan pettäminen oli perimmäisin syy siihen, että marxismista kehittyi Venäjällä stalinismi.⁷⁹⁹

* * *

Neuvostoliittoa on aina hyödyllistä verrata Hitlerin Saksaan. Mutta toisen tähtäyspisteen täytyy koko ajan olla omassa ajassamme, omassa yhteiskunnassamme. Vaikka Neuvostoliitto onkin hajonnut, niin modernilla on edelleen myös patologiset taipumuksensa.

LOPPUVIITTEET

¹ Kirjojen ja muiden julkaisujen nimien suhteen noudatetaan seuraavaa sääntöä: jos julkaisu on ilmestynyt suomen kielellä tai joista yleisesti puhutaan suomenkielilissä nimillä (esimerkiksi Puhtaan järjen kritiikki), käytetään suomenkielistä nimeä ja muussa tapauksessa alkuperäistä.

² Kaila 1930.

³ Klaus Theweleit on laajassa teoksessaan *Männerphantasien I-II* eriteltyt perusteellisesti oikeistoradiaalien ja konservatiivien kuvaa Neuvosto-Venäjältä, vallankumouksesta ja bolševikeista. Hänen keskeinen teesinsä on, että oikeistoradikaalit näkivät niissä omien, torjuttujen halujensa vääristyneitä kuvajaisia. Kailan tapa tarkastella maailmaa oli tietysti monin verroin hienostuneempi ja rationaalisempi. Mutta tuskinpa hänkään oli täysin vapaa niistä psyykkisistä mekanismeista, joita Theweleit kirjassaan erittelee. Suomessa tällaista Neuvostoliittokuvaa ovat eritelleet Heikki Luostarinen kirjassaan *Perivihollinen* sekä Kari Immonen kirjassaan *Ryssästä saa puhua...*

⁴ Cohen 1985, 6-7.

⁵ Popper 1974, 7.

⁶ Bertrand Russell vieraili Neuvosto-Venäjällä pian vallankumouksen jälkeen. Matkavaikutelmiensa perusteella hän kirjoitti pienen kirjasen *The Practice and Theory of Bolshevism* (ilm. 1920). Kirjassa hän väittää, että bolševikkien valtio oli yritys toteuttaa Platonin hahmottelema ihannevaltio. Russellin mukaan bolševikit eivät kylläkään olleet tietoisia siitä, kenen näkemyksiä he oikeastaan ovat toteuttamassa. (Russell 1921)

⁷ Popper toteaaakin omaelämäkerrassaan, kuinka Avoin yhteiskunta ja myös hieman aiemmin kirjoitettu *Poverty of Historicism* "kasvavat esiin Logik der Forschung-teoksen tietoteoriasta sekä vakaumuksestani, että ideat, joista me emme usein ole edes tietoisiaakaan, vaikuttavat ratkaisevasti asennoitumiseemme politiikkaan tai omaa itseämme kohtaan. Ratkaisevan tärkeitä ovat erityisesti inhimillistä tietoa koskevat ideat (esimerkiksi "Mitä me voimme tietää?", "Kuinka varmaa tietomme on?"). (Popper 1979, 163)

⁸ Popper 1971, 3-6; Hintikka 1977.

⁹ Popper 1971, 14-21; Niiniluoto 1983, 137-142.

¹⁰ Popper 1986, 17-19, 26-34, 42-45.

¹¹ Popper, 1974, 329

¹² Manninen 1987, 81-92. Myös G.H. von Wright on monissa yhteyksissä tarkastellut aristotelisen tieteen käsitteellis-loogisia ominaispiirteitä ja eroja galileiseksi kutsumaansa perinteeseen. (von Wright 1950 ja 1971, 1-33)

¹³ Mihailov 1950, 11-12.

¹⁴ *Istoriija Rossii 20. Vek 1997*, 505-506.

¹⁵ MLP 731.

¹⁶ Bochenski perusti vaikutusvaltaisen Freiburgin yliopiston yhteyteen Itä-Euroopan tutkimuksen instituutin, joka julkaisi mm. *Studies in Soviet Thought -lehteä* ja *Sovietica -kirjasarjaa*.

¹⁷ Leszek Kolakowskin (*Main Currents of Marxism*) tai Prendrag Vranickin (*Historija marksizma/ Geschichte des Marxismus*) laajoissa marxismin historioissa neuvostomarxismia käsittelevissä luvuissa ei ole juuri mitään sellaista, mitä ei olisi sanottu jo Wetterin teoksessa.

¹⁸ Lindfors 1962 ja 1963, 1967, erit. 195-210, 234-235. Marxilaisuus ja tiede –teoksen erään luvun hän päättää varsin pontevaan profetiaan: "Yhteiskunnan automaatio pakottaa hyväksymään sen pohjana olevan teorian, kybernetiikan ja sen ymmärtämiseen tarvittavan matematiikan mukaanlukien matemaattisen logiikan. Tällä on vähitellen myös filosofisia seurauksia, sillä Hegelin filosofialla on vaikea rakentaa laskukoneita. Jos ihmiskunta ei tuhoudu atomisodassa niin tulevan yhteiskunnan kulttuurihahmo on tekniikkaa ja urheilua harrastava voimaihminen, jonka maailmankatsomus on tieteellinen

sosialismi." (Lindfors 1967, 235)

¹⁹ Kortunov 1978, 173-174.

²⁰ Novik 1963, Susiluoto 1977a ja 1977b, Sutela 1984, 81-102.

²¹ Kagarlitsky 1988, 188-211; Kolakovski 1978, 450-478; Vranicki 1974, 695-783. Tässä mainitut filosofiset ryhmittymät ovat vain esimerkkejä, luettelo ei tietenkään pyri olemaan täydellinen. Tarkoitus on vain osoittaa, että ideologian pakkopaita alkoi repeillä ja että repeily huomattiin myös länsimaissa.

²² Richta et al 1969.

²³ Kagarlitsky 1988, 211-259.

²⁴ Glucksman 1975, 15-20; Lefort 1976.

²⁵ Tosin tsaarin Venäjän Neuvostoliittoa paljon inhimillisempi asenne tuli väistämättä esiin esimerkiksi Leninin elämäkerrroissa, joissa kerrottiin hänen lukeneen ja kirjoittaneen vankeudessa ja karkotuksessakin. Trotski on kertonut elämäkerrassaan, kuinka hän avioitui karkotuksessa, hankki kaksi lasta, työskenteli piirilehden reporterina ja sittemmin kunnan kirjurina. Hän sai ottaa vastaan myös huomattavia rahalähetyksiä varakkailta vanhemmiltaan. Neuvostoliiton poliittisille vangeille tai karkotetuille tämä kaikki olisi ollut täysin mahdotonta. (Tsipko 1989 II)

- ²⁶ Myös Robert Conquestin myöhäisempi, vuonna 1986 ilmestynyt teos *The Harvest of Sorrow*, jossa käsitellään Venäjän ja Ukrainan maatalouden pakkokollektivointia, kuvaa hankkeen taloudellisesti ja poliittisesti täysin irrationaaliksi operaatioksi.
- ²⁷ von Wright 1961, 91-93. Solzhenitsynin ja Dostojevskin kosketuskohdista ks. Vladislav Krasnov *Solzhenitsyn and Dostojevsky. A Study in the Polyphonic Novel*. (Krasnov 1980)
- ²⁸ Berdjajev 1989, 137-152.
- ²⁹ Lévy 1977, Glucksmann 1975.
- ³⁰ Von Wright 1961, 67.
- ³¹ Von Wright 1999, 493.
- ³² Tsipko 1989 III.
- ³³ Kafka käyttää novellissaan tuosta syöpäläisestä ilmaisua *das Getier* (suom. elukka, vastenmielinen eläin, sekasi-kiö). Samaa nimitystä käyttivät natsit varsin usein juutalaisista.
- ³⁴ Habermas 1988 I, 102-113; Habermas 1994, 165-187; Habermas 1995.
- ³⁵ Termejä ”materialistinen dialektiikka”, ”dialektinen metodi”, ”dialektis-materialistinen metodi”, ”marxilainen dialektinen metodi” käytettiin neuvostomarxismissa usein toistensa synonyymeina.
- ³⁶ Tämä haave tulee selkeästi esiin sellaisissa ”sosialistisen realismin klassikoissa” kuin Fedor Gladkovin *Sementti* tai Leonid Leonovin *Professori Skutarevski*. Jälkimmäisessä teoksessa tällainen ”uuteen elämään heräävä” vanhan polven tiedemies on päähenkilönä. Skutarevskin uudestisyntymisen ja uuden nuoruuden rajuutta kuvaa se, että hän hylkää myös oman perheensä, vaimonsa ja jopa poikansa, voidakseen omistautua kokonaan uudelle yhteisölleen (puolue yms.) ja uusille tehtävilleen.
- ³⁷ Kolakovski 1978 III, 117-182.
- ³⁸ Meillä Suomessa on erityisesti Pertti Lindfors tuonut aktiivisesti ja aggressiivisesti esiin käsitystä, että stalinistinen ajattelu olisi jonkinlaista hegeliläisyyttä. Tämä käsitys on selvästi ristiriidassa lukuisien tosiasioiden kanssa. Kuten tuonnempana pyrin osoittamaan, Stalin pyrki erityisesti valtansa loppupuolella poistamaan neuvostomarxismista lähes kaiken Hegeliin ja yleensä saksalaiseen idealismiin tai kriittiseen filosofiaan (esimerkiksi Kantiin) viittaavan aineiston. Hegelistä saatettiin puhua ja kirjoittaa edes jossain määrin myönteisesti – tai edes muutamaa fraasilausetta pidempää esityksiä - vasta Stalinin kuoleman jälkeen. On selvää, että Stalinin kuoleman jälkeen vähin erin elpyvässä neuvostomarxismissa Georg Klausin kaltaiset, loogista empirismää lähellä olevat ajattelijat olivat monista asioista eri mieltä esimerkiksi Georg Lukácsin, Evald Iljenkovin tai Karel Kosikin tapaisten ”hegelistien” tai ”fenomenologien” kanssa. Mutta kumpiakin erotti selvä juopa esimerkiksi O.W.Kuusisen tai M.Suslovin kaltaisista stalinisteista. Kumpaakin ryhmittymää voidaan pitää vuorimiehinä, jotka lähtivät murentamaan stalinismin kalliota päinvastaisista suunnista – mutta kuitenkin murentamaan. Viimeksi Lindfors on kertonut tarinaansa Stalinista ja Kuusisesta ”hegeliläisinä” kirjoitelmassaan Georg Klaus – tieteellis-teknisen vallankumouksen filosofi. (Lindfors 2002)
- ³⁹ Von Wright 1981, 130-131.
- ⁴⁰ von Wright 1985.
- ⁴¹ Tähän liittyvät esimerkiksi Platonin käsitykset hyveestä tietona ja toisaalta epäilevät pohdinnat siitä, voidaan-ko hyvettä opettaa sekä myös tunnettu ”Menonin paradoksi”. (ks. Värrä 1997, 25-28)
- ⁴² Tämä saattaa tuntua yllättävältä sikäli, että Weber yhtäältä arvosteli esimerkiksi marxistien tai positivistien käsityksiä, joiden mukaan ihmiskunnan historia tai ”kehitys” tapahtuisi kaikkialla saman kaavan mukaan, samojen vaiheiden kautta. Hän puhui erilaisista yhteiskuntien ideaalityypeistä, niiden taustalla vaikuttavista uskonnoista ja rationaalisuuden muodoista. Ehkä radikaaleimmassa muodossa tämän tyyppistä historianfilosofiaa edusti Oswald Spengler (1880-193) teoksessaan *Länsimaiden perikato*. Spengleristä poiketen Weberin katsomuksissa oli joitakin selvästi ”universaalihistoriallisia” aineksia. Wolfgang Schluchter puhuuakin Weberin ”evoluutioteoreettisesta miniohjelmasta”. (Schluchter 1979, 15-22.)
- ⁴³ Weber 1988, 596.
- ⁴⁴ Weber 1976, 3-62, 328-331, 503-513 ja Weber 1980, 9-23, 114-136.
- ⁴⁵ Hietaniemi 1987.
- ⁴⁶ Tatarkiewicz 1980, 244-251.
- ⁴⁷ Wiggershaus 1986, 364-368.
- ⁴⁸ Modernin monista aluista ks. esimerkiksi Liedman 1997, 41-47.
- ⁴⁹ Myyttien ”valistuksellista” merkitystä on korostanut myös C.G.Jung, johon Frankfurtin koulukunnan edustajat suhtautuivat äärimmäisen vieroksuen. Kuitenkin esimerkiksi myöhäisempiin ”frankfurtilaisiin” lukeutuva Rolf Wiggershaus pitää Jungin ja Valistuksen dialektiikan kirjoittajien ajatuksia tässä suhteessa samansuuntaisena. (Wiggershaus 1986, 368)
- ⁵⁰ Horkheimer & Adorno 1991, 84.
- ⁵¹ Heidegger-kritiikin kannalta keskeisimmät Adornon teokset ovat vuonna 1964 ilmestynyt *Jargon der Eigentlichkeit* ja paria vuotta myöhemmin ilmestyneen *Negative Dialektik* –teoksen en johdanto ja ensimmäinen osa *Verhältnis zur Ontologie*. Horkheimer puolestaan käsitteli ”haaveellisia tendenssejä” *Eclipse of Reason* -teoksensa luvussa *Conflicting Panaceas*, jossa kritiikin kohteena oli erityisesti uustomismi.

- ⁵² Horkheimer & Adorno 1987, 81-83.
- ⁵³ Ks. erit. Popper 1974, 237-279.
- ⁵⁴ Jaeger 1973, 364-378.
- ⁵⁵ Prot 359a-362a.
- ⁵⁶ Tht 187a-200e ja Tht 203a-205e
- ⁵⁷ Hintikka 1969, 143-146. Tiedon laulun tai uskomisen käsitteet voivat olla osittain päällekkäisiä siinä mielessä, että ihmisellä voi olla uskoa tosiolevasta. Tämä ajatustapa nousi esiin erityisesti kristinuskon myötä, koska Jumala on (ainakin kristitylle) ehdottomasti tosiolevaista, mutta hän on ennen muuta uskon kohde. Tosin uskomisen käsite mielletään tässä jo toisin kuin esimerkiksi Theaitetos -dialogissa (ks. Kirjavainen 1983, 58-76).
- ⁵⁸ Fys 193a25-35.
- ⁵⁹ Haavio 1955, erit. 35-47, Holmberg, 1929, Eliade 1963 ja 1992
- ⁶⁰ Freud 1989, 60-71. Freud viittaa mainitussa kohdassa Japanin keisarin muinaisiin velvollisuuksiin: ”Vielä varhaisempina aikoina hänen täytyi joka iltapäivä istua muutaman tunnin ajan valtaistuimella kruunu päässään, ja hänen oli istuttava kuin patsas, käsiään, jalkojaan, päätään tai silmiään liikuttamatta, sillä uskottiin että vain siten hän saattoi säilyttää rauhan ja levollisuuden valtakunnassaan. Mikäli hän onnettomuudeksi kääntyisi puolelle tai toiselle tai suuntaisi katseensa jonkin aikaa vain valtakuntansa yhteen osaan, niin silloin puhkeaisi sota, nälänhätä, tulipalo, rutto tai sattuisi muuten jokin onnettomuus, joka saattaisi maan tuhoon.”
- ⁶¹ Simo Knuutila toteaa johdannossaan Timaios -dialogin suomenkieliseen laitokseen: ”Luonnonfilosofien (fyysilögi) keskeisenä väitteenä oli 6. Vuosisadalta saakka, etteivät yliluonnolliset tekijät puutu luonnolliseen järjestykseen. Luonnonfilosofian maailmankuva oli ristiriidassa kansanomaisen näkemyksen kanssa, jonka mukaan jumalten mahti näkyy juuri ennakoimattomassa puuttumisessa tapausten kulkuun.” Timaios, Selityksiä.
- ⁶² Tim 29a-b.
- ⁶³ Tim 55c-d.
- ⁶⁴ Hintikka 1964, 63; Hintikka 1969, 76-79, 139-146
- ⁶⁵ Fys. 194b23-195ai sekä myös Met. 1013a24-b2.
- ⁶⁶ Guthrie 1981, IV, 226.
- ⁶⁷ Wilenius 1967a, 17-18.
- ⁶⁸ HW 19, 252-253.
- ⁶⁹ Knuutila, 1984.
- ⁷⁰ Annala 2001, 80-95, 172-174.
- ⁷¹ Annala 2001, 140-144.
- ⁷² Luomismyyteistä ja luomisesta erityisesti kaaoksen ja järjestyksen välisenä taisteluna ks. Campbell 1959 II sekä Haavio 1955.
- ⁷³ Aristoteles lähti myös siitä, ettei tyhjästä voinut syntyä mitään. Ennen olemassa olevaa kappaletta on täytynyt olla jotain, mistä se on syntynyt. (Fys. 192a7-33)
- ⁷⁴ von Wright 1986, 27-28.
- ⁷⁵ Oksanen 1997, White 1997.
- ⁷⁶ Harva 1990.
- ⁷⁷ Lainausta teoksesta Krohn 1991, 35.
- ⁷⁸ Jumala sanoi: ”Tehkäämme ihminen, tehkäämme hänet kuvaksemme ja kaltaiseksemme, ja hallitkoon hän meren kaloja, taivaan lintuja, karjaeläimiä, maata ja kaikkia pikkueläimiä, mitä maan päällä liikkuu.” I Moos 1:26.
- ⁷⁹ Horkheimer 1992, 133-137.
- ⁸⁰ von Wright 1986, 43-47.
- ⁸¹ Ks. esimerkiksi Taylor 1975, 3-11; Taylor 1989, 3-24.
- ⁸² Taylor 1989, 127-142.
- ⁸³ Knuutila 1998a, 25-33.
- ⁸⁴ Yrjönsuuri 1995.
- ⁸⁵ Horkheimer 1977, 119-122.
- ⁸⁶ Snellman 1982, 248.
- ⁸⁷ Horkheimer 1977, 132. Samoihin aikoihin tätä samaa kysymystä käsittelee myös toinen keskeinen Frankfurtin koulukunnan ajattelija, Herbert Marcuse. Frankfurtalaisista poiketen Georg Lukács piti teoksessaan *Die Zerstörung der Vernunft* kaikkia Horkheimerin positiivisessakin äänenävyssä mainitsemia ajattelijoita vanhasta Schellingistä alkavan ja viimein Hitleriin johtavan irrationalismin historian välietappeina.
- ⁸⁸ Horkheimer 1977, 138-139.
- ⁸⁹ Horkheimer 1977, 140-145, Marcuse 1979 (1934), 30-33.
- ⁹⁰ Horkheimer 1987, 350.
- ⁹¹ Marcuse 1979 (1934), 36-44.
- ⁹² Esimerkiksi Juha Sihvola toteaa Aristoteleesta: ”Hän piti ilmeisenä totuutena, että ihminen luonnostaan järjensä avulla voi käsittää maailman järkipäisen rakenteen. Tämän kyvyn olemassaolo ei kaivannut erityistä selitystä:

aivan kuten tulella on kyky polttaa, ihmisjärjellä on kyky käsittää todellisuuden rakenne. Aristoteles oli epistemologinen optimisti: sekä asiantuntijoiden että tavallisten ihmisten käsitykset asioista olivat jo oikean suuntaisia vaikkakin yksipuolisia; niitä kriittisesti erittelemällä on suhteellisen helppo saavuttaa oikea tieto todellisuuden luonteesta.” (Sihvola, 1997). Vaikka Platon puolestaan kertoo Valtiossa siitä, miten ihminen pitää miltei väkivakolla raahata ulos luolasta, ei hänkään epäile ihmisen episteemisiä kykyjä sinänsä. Episteemiset kyvyt ovat sinällään täysin riittävät syvimpienkin totuuksien näkemiseen heti, kunhan luulojen valta on murrettu. (Valt. 515a-519e)

⁹³ Sof. 218d-235a.

⁹⁴ Ajatus tietämisestä jälleenmuistamisena esiintyy monissa Platonin teoksissa. Useimmin kuitenkin viitataan Menon -dialogin jaksoon, jossa muuten tuntemattomaksi jäänyt orja ratkaisee erään geometrian probleeman. Kukaan ei ollut opettanut orjalle aiemmin geometriaa ja Sokrateskin esittää hänelle pelkästään kysymyksiä. (Men 82b-85b). Jos tietäminen ei olisi jälleenmuistamista, niin silloin ei myöskään Sokrateen käsitys opettajasta kättilönä olisi kovin järkevä.

⁹⁵ Sihvola 1997, Wilenius 1967b

⁹⁶ PA73a23-24.

⁹⁷ Knuutila 1998b, von Wright 1968, 28-37.

⁹⁸ Aristoteles pohdiskelee kysymystä Toisen analytiikan toisen kirjan viimeisessä luvussa, jossa hän esittää teorian luonnollisesta induktiosta tai intuitiivisesta tiedosta. (AP 99b15-100b15) Se poikkeaa selvästi kaikista nykyään induktiivisiksi nimitetyistä päätelmätyypeistä: luettelevasta, eliminoivasta ja täydellisestä eli matemaattisesta induktiosta.

⁹⁹ Havainnollinen esimerkki on Aristoteleen liikeoppi, jossa näkyvät liikkeet analysoidaan eräisiin perusliikkeisiin. Mutta toisaalta näitä laadullisesti erilaisia perusliikkeitä on lähes yhtä paljon kuin näkyviä liikemuotojakoin. Se ei kuitenkaan edellyttänyt niin rajua näkökulman muutosta kuin moderni tähtitiede,

¹⁰⁰ Knuutila 1998b

¹⁰¹ Knuutila 1974, 1998a, 43-49 ja 1999.

¹⁰² Hilpinen 1969, Knuutila 1999a.

¹⁰³ Knuutila 1998a, 43-49.

¹⁰⁴ Hintikka 1981.

¹⁰⁵ von Wright 1968, 20.

¹⁰⁶ Dumitriu 1977 II, 69-71.

¹⁰⁷ Taylor 1989, 167-170.

¹⁰⁸ Garin 1983, Joutsivuo et al. 2000, 69-80.

¹⁰⁹ Umberto Eco on romaanissaan Ruusun nimi kirjoittanut sanonnan ”loputtomien mahdollisten totuuksien pyörre” fransiskaaniminkki William Baskervillen huulille. Baskerville on taitavasti rakennettu henkilöahmo, jossa yhdistyivät monet myöhäiskeskiajan keskeiset uudet aatteet – nominalismi, voluntarismi, kiinnostus arabien ja juutalaisten perintöön sekä myös heräävä ”tekninen intressi”.

(Eco 1983, 598)

¹¹⁰ Dumitriu 1977, III, 230-236.

¹¹¹ Ks. Yates 1966.

¹¹² Dumitriu 1977, III, 236-241.

¹¹³ Webster 1975, 282-288, Knuutila 1999b, 22-24. Joutsivuo et al. 2000, 88-94. Kirjoittajat toteavat toisaalta Baconin torjuneen Paracelsuksen obskurantismia.

¹¹⁴ Condillac aikanaan käänsi Baconin idolum -käsitteen sanalla préjugé. Jukka Kanerva kritikoit tätä tulkintaa omassa Bacon -tutkimuksessaan. Idolit eivät hänen mielestään olleet vain mielen sisäisiä luuloja, vaan ne olivat myös ”yhteiskunnallisia instituutioita”. (Kanerva 1985, 115-116)

¹¹⁵ Bacon esittää idolopistaan hieman eri versioita, mutta niiden erittely ei ole tässä aiheellista.

¹¹⁶ Kanerva 1985, 106.

¹¹⁷ Ja kuten edellä jo todettiin, Aristoteleenkin ajattelussa oli havaittavassa tietynlainen reduktion periaate, yritys palauttaa välittömästi annettu joihinkin yleisempiin olemuksiin tai luontoihin. Mutta Baconin mukaan hän oli liian malttamattomasti pitänyt tällaisina luontoina (olemuksina) jotain sellaista, mitkä eivät sitä vielä olleet.

¹¹⁸ Seppo Raiski on väitöskirjatutkimuksessaan Laboratorio ja parempi elämä kiinnostavalla ja monipuolisella tavalla eksplikoinut ”baconilaisen” laboratoriotutkimuksen ideaa ja sen filosofisia, teologisia, sosiologisia ja taloudellisia kytkentöjä. (Raiski 1990, 16-32, 113-124)

¹¹⁹ Russell 1967 II, 69.

¹²⁰ Ks. esimerkiksi Niiniluoto 1983, 120. Niiniluoto kuitenkin toteaa samassa yhteydessä ilmeisen aiheellisesti, kuinka Bacon oli kuitenkin sidoksissa ”enemmän kuin itse oivalsi” niihin käsityksiin, joita kritikoit.

¹²¹ Niiniluoto 1983, 118-125.

¹²² Descartes 1994, 22-23.

¹²³ Descartes 2001, 49-54. (Järjen käyttöohjeet, sääntö IV)

¹²⁴ Descartes 2001, 60-63 (Järjen käyttöohjeet, sääntö VII); Gaukroger 1992.

¹²⁵ Descartes 1994, 84-87.

¹²⁶ Bochenski 1956, 299-300.

¹²⁷ Von Wright 1968, 39-42.

¹²⁸ Hobbes 1999, 57.

¹²⁹ Sybille Krämer mainitsee teoksessaan *Symbolische Maschinen – Die Idee der Formalisierung in geschichtlichem Abriss* Leibnizin seuraajista ja Boolean edeltäjistä saksalaiset Heinrich Lambertin (1728-1777), Gottfried Palucquetin (1771-1859) ja ranskalaisen Joseph-Diez Gergonnen (1771-1859). Heidän lisäksi on tietysti muistettava aina Boolean maanmies ja aikalainen Charles Babbage (1792-1871), joka rakensi ensimmäiset analyysi- ja differenssikooneensa muutamia vuosia ennen kuin Boolean teos *The Mathematical Analysis of Logic* ilmestyi.

(Krämer 1988, 114-124; Pratt 1987, 26-38)

¹³⁰ von Wright 1968, 64.

¹³¹ Von Wright 1992, 29. Tosin suomalaisten filosofien piirissä von Wrightiä paljon voimakkaammin ovat Kantin merkitystä korostaneet Erik Stenius, Raili Kauppi, Jaakko Hintikka ja Leila Haaparanta.

¹³² Fregen suhteesta Kantiin ja myös Leibniziin ks. Haaparanta 1985, erit. 27-46 ja Haaparanta 1998. Vanhemmas-ta tutkimuksesta kannattaa tässä yhteydessä muistaa Heinrich Scholzin tutkielmat *Einführung in die Kantische Philosophie* (1943/44) ja Gottlob Frege (1941) sekä suppea logiikan historia *Geschichte der Logik*. (Scholz 1931 ja 1961).

¹³³ Esimerkiksi Haaparanta 1998. Heinrich Scholz piirtää kirjassaan *Mathesis Universalis* matematiikan ja logiikan historiasta kuvan, joka ei juuri tunne mitään logiikan talviunta.

¹³⁴ Von Wright 1992, 31-32.

¹³⁵ Kuten jo edellä on koetettu tehdä selväksi, tämä ei tarkoita sitä, että Nietzsche, Kierkegaard tai Bergson olisivat olleet jonkinlaisia pahoja henkiä, jotka olisivat viekoitelleet kuulijansa pois järjen kaidalta polulta. Heidän esiin tuomansa ongelmat olivat todellisia ja heidän irrationalisminsa oli ”kesytöntä rationalismia” – tai heidän kesytön irrationalisminsa rationalismia.

¹³⁶ Dumitriu III, 311-331, Brockhaus 1991.

¹³⁷ Haaparanta 1985, 9-11, 35-44.

¹³⁸ Kusch & Hintikka 1988, erit. 9-20,

¹³⁹ Von Wright 1968, 48-49.

¹⁴⁰ Esimerkiksi Jindrich Zeleny puhuu teoksessaan *Die Wissenschaftslogik bei Marx und ”Das Kapital”* kolmesta rationaalisuuden tyyppistä: kontemplatiivisesta, mekanistis-metafyysisestä ja onto-prakseologisesta. Niistä ensimmäinen, kontemplatiivinen, oli hänen mukaansa ominaista antiikin filosofialle ja tieteelle. Tätä hän perustelee lähinnä sillä, että kosmoksen katselua, teoriaa ja mietiskelevää elämää (bios theoretikos) todellakin pidettiin arvokkaimpana elämänmuotona.

¹⁴¹ Ap 22 d-e.

¹⁴² Gorg. 503d – 504a. Hintikka 1969, 143 – 145, Wilenius 1967.

¹⁴³ Knuutila 1983.

¹⁴⁴ Aristoteles toteaaakin *Fysiikassaan*: ”Taitoja, jotka hallitsevat ainetta ja joihin liittyy tietoa, on kaksi: taito, joka käyttää kohdettaan, ja taito, joka johtaa tuottamista. Käyttävä taito on siksi tietyllä tavalla myös johtava, mutta se eroaa tästä siten, että jälkimmäinen tuntee muodon, kun taas se taito, joka on hallitseva siinä mielessä, että se koskee tuottamista, tuntee aineen. Perämies tietää ja määrää sen, millainen peräsimen muodon on oltava, toinen tietää sen, millaisesta puusta ja millaisin toimenpitein se on tehtävä.” (Fys. 194b1-10) Ei siis ole epäilystäkään siitä, etteikö käyttäjän tieto asetu tässä johtavaan asemaan. Jos ristiriitaa halutaan välttää, on kaiketi ajateltava niin, että hyvä valmistaja tietää perinpohjin esineen teloksen, käyttötarkoituksen. Vrt. myös Euth. 280 c-d.

¹⁴⁵ Joutsamo et al. 2000, 83-99, Knuutila 1998, 22-25.

¹⁴⁶ Milton 1933, 345.

¹⁴⁷ Knuutila 1985.

¹⁴⁸ Mikkeli 1992, 119-130. Työriinoja 1995 ja 1999.

¹⁴⁹ Mikkeli 1992, 107-130, erit. 111-118, Tatarkiewicz 1974, erit. 79 -98. Moletti toimi Padovan yliopiston matematiikan professorina. Hänen jälkeensä virkaa alkoi hoitaa Galileo Galilei.

¹⁵⁰ Bacon, http://www.constitution.org/bacon/nov_org.htm, Chapter CIX, Aphorism I.

¹⁵¹ Marcuse 1979 III, 45-84.

¹⁵² Marx & Engels 1999, 39-40.

¹⁵³ A.C. Arthur on teoksessaan *Dialectics of Labour* esittänyt, että tuo Kommunistisen manifestin paljon siteerattu kohta olisikin peräisin Thomas Carlylelta. (Arthur 1986, 10-15.)

¹⁵⁴ Horkheimer & Adorno 1991, 86-87.

¹⁵⁵ Horkheimer & Adorno 1991, 85.

¹⁵⁶ Horkheimer Adorno 1991, 102 - 103 (1987, 49)

¹⁵⁷ Horkheimer päättää vuonna 1942 ilmestyneen laajan esseensä *Vernunft und Selbstserhaltung* syvästi ambivalenttiin lauseeseen: ”Itseään kumoavan järjen kehityksen päätepisteessä ei ole jäljellä mitään muita vaihtoehtoja kuin vajoaminen barbariaan tai historian alku.” (Horkheimer, Werke V, 330)

- ¹⁵⁸ Horkheimer 1995, 150–161.
- ¹⁵⁹ Horkheimer & Adorno, Horkheimer Werke V, erit. 73-78.
- ¹⁶⁰ Monet modernisuuden kriitikot ovat leimanneet jo Descartesin tällaisen pelkkään selviytymiseen keskittyneen minimal self -ihmiskäsityksen edustajaksi. Erityisen voimakkaasti mieliä on tähän suuntaan painanut Martin Heidegger sekä hänen yksipuoliset ja anakronistiset tulkintansa Descartesista. Tämän – mielestäni harhaanjohtavan – tulkinnan ytimenä on oletamus, että Descartesin ego cogitas merkitsisi samamalla jotain minimaalista minuutta, että hän olisi halunnut riisua ihmisestä kaikki muut ominaisuudet. Suomessa tätä ajatusta on ehkä kaikkein aktiivisimmin tuonut esiin Martti Siirala. (Ks. Siirala, 1984) Paljon oikeammalta vaikuttaa Hegelin käsitys: ”Mutta sen (so. Descartesin filosofian) myötä on filosofia on nyt saanut takaisin oman maaperänsä, että sen mukaan ajattelu voi lähteä liikkeelle vain ajattelemisesta itsestään, vain omasta itsestään tietoisena ja varmana, ei mistään ei mistään ulkopuolisesta, ei mistään annetusta, ei auktoriteetista vaan juuri omasta vapaudestaan, joka siinä itsessään ja sanoissa ”minä ajattelen” piilee.” (HW 20, 135)
- ¹⁶¹ Lasch 1984, erit. 60-99.
- ¹⁶² Esa Saarinen on kirjoittanut yhdessä Kirsti Lonkan kanssa teoksen Muodonmuutos, joka on itsetarkoituksellisen muuttumisen kriittikittömässä ihannoinnissaan miltei pöyristyttävä.
- ¹⁶³ Fromm 1962, 120-212.
- ¹⁶⁴ ”Esityksemme edistyessä tulemme tekemään sen huomion, että henkilöiden taloudelliset luonnenaamiot ovat ai-noastaan niiden taloudellisten suhteiden henkilöitymiä, joiden edustajina henkilöt joutuvat toistensa kanssa tekemisiin.” (Marx 1974 I, 89-90)
- ¹⁶⁵ Amerikkalaisen ”motivaatiokouluttajan” Napoleon Hillin (1883-1970) hyvin usein toistettu aforismi kuuluukin ”If you do not conquer self, you will be conquered by self”. Lausahdus on todennäköisesti peräisin hänen menestysteoksestaan Think and Grow Rich. Ymmärrän tämän lauseen niin, että ellei sinun ”yhteiskunnallinen minäsi” voita ”kokonaisminääsi”, tapahtuu päinvastoin. Siinä tapauksessa voit taas heittää hyvästi haaveillesi menestyksestä yms.
- ¹⁶⁶ Freud 1982, 96.
- ¹⁶⁷ Seppo Toivaiainen pohdiskeli kirjassaan Nuori Lukács koko elämänfilosofian – erityisesti Diltheyn ja Simmelin – osuutta merkitystä fasismien kasvualustana tavalla, joka oli ominainen useimmille marxismimin suuntauksille. Toivaiaisen näkemykset noudattelivat hyvin pitkälle Georg Lukácsin Die Zerstörung der Vernunft -teoksen linjauksia.
- ¹⁶⁸ Brigitte Hamann on teoksessaan Hitlers Wien esitellyt yksityiskohtaisesti sitä erikoislaatuista pseudotieteiden atmosfääriä, josta tuleva diktaattori hankki maailmankuvansa monet keskeiset ainekset. (Hamann 1997)
- ¹⁶⁹ Hitler 1940, 105.
- ¹⁷⁰ Horkheimer 1992, 121-127.
- ¹⁷¹ Hubbard 1981, 21.
- ¹⁷² Lukacs, Werke IX, 626-648. Hitler oli esimerkiksi eräässä yhteydessä todennut Hermann Rauschningille, ettei häntä ele koskaan erityisemmin kiinnostanut, onko Siionin Viisaiden pöytäkirjat aito vai tekaistu dokumentti. Hän arvostaa tuota kirjaa kuitenkin suuresti, koska se on saanut joukot uskomaan juutalaisten maailmanlaajuisen salaliiton olemassaoloon ja pelkäämään sitä. (Ks. Rauschning 1939, 220-247)
- ¹⁷³ Näistä muista voidaan mainita esimerkiksi Christopher Lasch ja Janine Chasseguet-Smirgel.
- ¹⁷⁴ Niiniluoto 1994, 26.
- ¹⁷⁵ Esimerkiksi Popper 1974; Russell, 1967 I, 136-145, Sarsila 1990.
- ¹⁷⁶ Valt 598b-c, 601a-b
- ¹⁷⁷ Kuisma 1991, 4-10.
- ¹⁷⁸ Valt 596a-598a
- ¹⁷⁹ Apokalyptiikan perinteestä ks. Haavio 1974.
- ¹⁸⁰ More 1971, 74.
- ¹⁸¹ Campanella 2002, 30.
- ¹⁸² Bacon 2002, 111-112.
- ¹⁸³ Jes. 2: 9-12.
- ¹⁸⁴ Fioreslaisen ajattelusta ks. Annala 1988, Manuel & Manuel 1979, 56-59, McGinn 1985, Mäkinen 2002.
- ¹⁸⁵ Vaikka työaika oli lyhyt, niin toisaalta joutilaisuus oli hyvin ankarasti paheksuttua. ”... kenenkään ei tarvitse raataa edes neljää tuntia päivässä, niin että loppu onkin oppimista leikkien, väitellen, lukien, opettaen, kävellen ja aina ilomieliin.” (Campanella 2002, 42)
- ¹⁸⁶ Campanella 2002, 56.
- ¹⁸⁷ Manuel & Manuel 1979, 26-267.
- ¹⁸⁸ Bacon 2002, 114.
- ¹⁸⁹ Bacon 2002, 126-137.
- ¹⁹⁰ Manuel & Manuel 1979, 248-250, Tomperi 2002.
- ¹⁹¹ Dan 12: 3-4.

- ¹⁹² Palmgren
- ¹⁹³ Manuel & Manuel 1979, 581-589.
- ¹⁹⁴ Kumar 1983, 20-32; Manuel & Manuel 1979, 619-623.
- ¹⁹⁵ Manuel & Manuel 1979, 658-662.
- ¹⁹⁶ Manuel & Manuel 1979, 667.
- ¹⁹⁷ Harmaja, 1906; Manuel & Manuel 1979, 676-684.
- ¹⁹⁸ Fromm 1962,59; Sormunen 1952, 156-158, 264-269.
- ¹⁹⁹ Bynyan 1989, 25-26
- ²⁰⁰ Horkheimer 1995, 145.
- ²⁰¹ Taylor 1989, 153-158.
- ²⁰² Loyola 1992, 15.
- ²⁰³ Franklin 1996, 64-69; Sarje 1982.
- ²⁰⁴ Taylor 1914, 49-50.
- ²⁰⁵ Tämän iskulause Lenin nosti esiin Huhtikuun teeseissään, jotka hän esitti Työläisten ja sotilaiden edustajien yleisvenäläisen neuvottelukokouksen bolševikkiedustajien kokouksessa 4. (17.) 4.1917 Pietarissa, vain muutamaa tuntia Venäjälle paluunsa jälkeen. Lenin vaati kaiken tuen epäämistä Venäjän väliaikaiselta hallitukselta, sotimisen välitöntä lopettamista (so. veljeilyä saksalaisten kanssa tai yksinkertaisesti poistumista sotatoimialueelta), suurtallisten omaisuuden välitöntä konfiskointia ja ennen muuta demokraattisen vallankumouksen jatkamista tai muuttamista sosialistiseksi vallankumoukseksi. Teesit herättivät hämmennystä ja vastustusta monissa bolševikeissa, jotka olisivat olleet valmiita tukemaan väliaikaista hallitusta. (LVT 6, 298-305; Geller & Nekrich 1989, 26-28)
- ²⁰⁶ Geller & Nekrich 1989, 60-70, Kivinen 1998, 33-40.
- ²⁰⁷ LVT 8, 39.
- ²⁰⁸ Vuoden 1918 toukokuussa perustettu oikeusasiain kansankomissariaatin keskusrankaisuosasto ajoi oitis silloiset vangit työhön ('ryhtyi organisoimaan tuottavaa työtä'). Mutta lainsäädännöllisesti se julkaistiin vasta heinäkuun käännekohdan jälkeen – tarkemmin 23.7. 1918 – 'Väliaikaisissa ohjeissa vapauden menettämisestä' todettiin yksiselitteisesti: 'Vapautensa menettäneet työkykyiset velvoitetaan ruumiilliseen työhön'. Voidaan sanoa, että tuosta ohjeesta vuoden 1918 heinäkuun 23. Päivältä ... alkoivatkin syntyä leirit ja syntyi Arkipelagi.' (Solzhenitsyn 1976, 10-11).
- ²⁰⁹ Richard Stitesin teos Revolutionary Dreams lienee yhä paras yleiskatsaus kaikkiin niihin utooppisiin ja dystooppisiin visioihin, jotka Lokakuun vallankumous synnytti – tai jotka olivat synnyttämässä kyseistä vallankumousta. (Stites 1989)
- ²¹⁰ Esakov & Levina 1990.
- ²¹¹ Leniniä ja itseään Stalinia lukuun ottamatta kaikki Puolueohjelman ja Kommunismin aapisen tekijät kuolivat stalinistisen terrorin uhreina.
- ²¹² Buharin & Preobraschenskij 1921, 65-66
- ²¹³ Hegel 1994, 204 (§ 257).
- ²¹⁴ Pol 1252a-1253a, Tolonen 1984, 215-222.
- ²¹⁵ Oikeisfilosofian 262 §:ssä Hegel toteaa kuinka ”Todellinen idea, henki, eriytyy (scheidet sich) äärellisyytensä eli käsitteensä kahteen ideaaliseen piiriin, perheeseen ja kansalaisyhteiskuntaan, jotta tulisi ideaalisuudestaan todella äärettömäksi hengeksi itselleen.” (Hegel 1994, 212) Hegelin logiikan eräs keskeinen ajatus on, että olemukset ovat, ilmenevät ja elävät vain ilmiöissään – ja subjektit vain predikaateissaan. Näin myös valtiokin on vain yksityisissä kansalaisissaan ja heidän instituutiossaan.
- ²¹⁶ Feuerbach 1967 I,83; Wilenius 1967, 51-53
- ²¹⁷ Esimerkiksi Hegel 1994, 246 (§ 303). On kuitenkin huomattavaa, ettei Hegel koskaan hyväksynyt uuden ajan yhteiskuntafilosofialle ominaista kansansuvereteettioppia. Hegelin voidaan sanoa kannattaneen pikemminkin ”järjen suvereniteetin” oppia, ei kuitenkaan sanan platonisessa merkityksessä. Se ei missään tapauksessa tarkoita myöskään teknokraattista asiantuntijavaltaa.
- ²¹⁸ Hegel 1994, 243-245. (§ 301)
- ²¹⁹ Hegel 1994, 238-255 (§ 289-320)
- ²²⁰ Lapin 1977, 81-106.
- ²²¹ MEVT 1, 90-91.
- ”Vihdoin ihmistä pidetään sellaisena kuin hän kansalaisyhteiskunnan (so. ei valtion! – HMK) jäsenenä on, pidetään varsinaisena ihmisenä (für den eigentlichen Menschen), hommena erotukseksi citoyenista, koska hän on ihminen aistimellisessa, yksilöllisessä, lähimmässä olemassaolossaan, kun taas poliittinen ihminen on vain abstrahoitu, kei-notekoinen ihminen, ihminen allegorisena, juridisena persoonana. Todellinen ihminen (der wirkliche Mensch) tunnustetaan vasta egoistisen yksilön hahmossa, tosi ihminen (der wahre Mensch) vasta abstraktisen citoyenin hahmossa.” (MEVT 1, 91-92; MEW I, 369-370)
- ²²² MEVT 1, 93, MEW I, 370.

²²³ MEVT 1, 115-117.

²²⁴ MEVT 3, 207.

²²⁵ MEVT1, 78.

²²⁶ Marxin ja Engelsin utopistososialisteihin ja -kommunisteihin suuntaamalla kritiikilla onkin tässä suhteessa hyvin tärkeä filosofinen merkitys. Se oli tarkoituksellisesti hyvin toisenlaisista, mitä neuvostomarxismi sittemmin harjoitti. Marxin ja Engelsin mukaan utopistiset sosialistit olivat väärässä jo siksi, että he tavallaan alistivat toiset ihmiset omien valmiitten ajatustensa pelkiksi toimeenpanijoiksi. Neuvostomarxismien mukaan utopistien puutteena oli se, etteivät heidän suunnitelmansa olleet tieteellisiä, millaisia heidän omat kaavailunsa muka olivat. Käytännössä tämä merkitsi sitä, ettei yksityisellä ihmisellä saanut olla mitään omia, virallisia ja ”tieteellisiä” suunnitelmista poikkeavia haaveita. (Tökei 1977)

²²⁷ Kysymystä päätyvästä vs. päättymättömästä inhimillistymisestä ja yhteiskunnallistumisesta on mielenkiintoista verrata psykoanalyttikoiden piirissä käytyyn keskusteluun päättymättömästä vs. päätyvästä terapiasta. Tämän kysymyksen on kärjekkäässä muodossa esittänyt ranskalainen psykoanalyttikko Jacques Lacan. Hänen mukaansa Freudin suurta projektia – missä on Id, sinne on vietävä tietoinen minä – ei voida koskaan saattaa loppuun, koska Id on pohjaton ja koska jokaisella tietoisella minällä on aina oma alitajuntansa ja tiedottomansa. Louis Althusser, joka sai monia vaikutteita Lacanilta, on soveltanut tätä ajatustapaa hyvin johdonmukaisesti käsityksiinsä ideologiasta, valtiosta, politiikasta jne.

²²⁸ MEVT 2, 158-168, LVT 7, 40-46.

²²⁹ Kautsky 1974, 134, Kivinen 1998, 44-45.

²³⁰ Tämä käsitys tulee aivan yksikäsitteisen selväksi Kautskyn vuonna 1893 julkaisemassa toeksessa *Parlamentarismus und Demokratie* ja vielä ankarammin muotoiltuna lokakuun vallankumouksen jälkeen ilmestyneissä teoksissa *Terroismi ja kommunismi* sekä *Von der Demokratie zur Staatssklaverei*. (Gronow 1986, 122-149, Kautsky 1919)

²³¹ Veli-Matti Rautio on väitöskirjassaan *Die Bernstein-Debatte* käynyt perusteellisesti läpi ”oikeaoppisten” marxilaisten ja pragmatikoiden keskusteluita ja valtataistelua Saksan sosialidemokraattisessa puolueessa vuosina 1898-1903. Raution mukaan Bernstein -väittelyiden keskeinen teema ei kuitenkaan ollut niinkään valtioteoria kuin kysymys siitä, johtivatko kapitalismin omat kehityslait väijäämättä jonkinlaiseen romahdukseen. Bernsteinin revisiionismien lähtökohta oli vakaumus, ettei mitään romahdusta ollut näköpiirissä. Tämän perusteella hän pyrki nostamaan jatkuvan ja pragmaattisen reformipolitiikan arvostusta. Samaan suuntaan vaikutti luonnollisestikin Saksan valtiollisen elämän kiistämätön demokratisoituminen ja sosialidemokraattien kannatuksen ja sitä tietä poliittisen painoarvon kasvu. Kiintoisaa oli kuitenkin se, ettei Kautsky tai muut ns. ortodoksimarxistit tehneet näistä seikoista erityisempiä teoreettisia johtopäätöksiä. Puolueen käytännön politiikka muuttui aste asteelta reformismin suuntaan, mutta teorian alueella takerruttiin perinteisiin lausumiin. Lenin oli ainakin osittain oikeassa siinä, että esimerkiksi Kautsky kiersi vaikeat valtioteoreettiset kysymykset – ja varsinkin sen, että puolueen teorian ja käytännön politiikka olivat eri linjoilla.

²³² Cohen 1982, 34-36.

²³³ Engels 1951, 272-273 (MEW 20, 252-253).

²³⁴ Engels 1951, 270, MEW 20, 250-251.

²³⁵ Gronow 1984, 68-98, Stites 1989, 47-48. Stitesin mukaan Kommunismien aapisen sivuilta nousee esiin ennen muuta kaksi teemaa: järjestys ja mekaniikka (order and mechanics): ”Tässä kontekstissa kapitalismin peruspaha – joka näyttää vielä suuremmalta kuin sen epäoikeudenmukaisuus – on taloudellisen kilpailun ennakoimattomuus, markkinoiden vastuuttomuus sekä yksityisten omistajien ja firmojen voimakas, usein tuhoava egoismi, joka saa aikaan nälkää ja puutetta, synnyttää tyytymättömyyttä, alistaa kokonaisia kansakuntia ja aiheuttaa järjettömiä sotia.”

²³⁶ Kumar 1987, 132-140, Stites 1989, 32.

²³⁷ Vuonna 2000 -kirjassa uuden maailman edustaja, tohtori Leete, totesi ”punalipun heiluttajista”, ettei heillä ollut ”muuta osaa kuin hidastaa uuden luomista”. He hidastivat siirtymistä uuteen yhteiskuntaan, koska heidän puheensa kauhistuttivat ihmisiä niin paljon, että parhaakaan puheet yhteiskunnan uudistamisesta eivät saaneet ketään kuuntelemaan. Muutosten vastustajien nokkelimpia liikkeitä olikin juuri noitten ihmisten palkkaaminen” (...) ”Kaikki historiantutkijat ovat tätä nykyä yhtä mieltä siitä, että monopolit palkkasivat heidät heiluttamaan punalippua ja puhumaan polttamisesta, pois potkimisesta ja räjäyttelystä, että arka väki säikkyisi ja todelliset muutokset saataisiin estettyä”. (Bellamy 1999, 144) Bellamyn suhteesta sosialismiin ja työväenliikkeeseen ks. Kumar 1987, 140-149.

²³⁸ Bellamy 1999, 117.

²³⁹ Bellamy 1999, 39-40.

²⁴⁰ Bellamy 1999, 128-130.

²⁴¹ Tosin Bebelin utopiassa jokainen kansalainen on armeijamaisesti työvelvollinen määrääjän (Bebel 1976, 218-219).

²⁴² Bebel 1976, 228-233.

²⁴³ Graham 1984. Punainen tähti romaanissa on muutamia kiinnostavia kuriositeetteja, esimerkiksi se että matka

kohti Marsia alkaa kirjassa ”Suomen järjiseudulta”. Bogdanov lienee myös ensimmäisiä kirjailijoita, jotka ovat haaveilleet ydinvoimasta tulevaisuuden energian lähteenä sekä myös tietokoneista!

²⁴⁴ Marx 1976, 214-268.

²⁴⁵ Hilferding 1968.

²⁴⁶ Gronow 1986, 9 ja 79-96, Salvadori 1979, 181-203

²⁴⁷ Geras 1976, Vranicki I 1972, 329-333.

²⁴⁸ Gronow 1984, 88-96.

²⁴⁹ Leninin Imperialismi-teoksen ensimmäisissä luvuissa hahmotetaan imperialismien keskeiset piirteet, joita oli hänen mukaansa kuusi: Tuotannon keskittyminen ja monopolien synty, pankkien uusi rooli, finanssipääoman ja finanssioligarkian synty. Näiden kolmen piirteen esittelyssä hän tukeutuu hyvin suoraviivaisesti Hilferdingin teokseen. Kolme muuta piirrettä olivat: pääoman viennin korostuminen, maailman jako monopolien ja monopoliliittojen kesken ja lopulta maailman jako suurvaltojen kesken. Näiden piirteiden erittelyssä Lenin tukeutuu myös uudempaan aineistoon. (LVT 5, 400-464)

²⁵⁰ Leninin laaja kirjoitelma II Internationaalen vararikko on mielenkiintoinen juuri siltä kannalta, että tässä kirjoituksessaan hän tekee – taloudellisen monopolipääoman, imperialismien ja lopulta maailmansodan analyysin yhtäläisyyksistä huolimatta – täysin erilaiset poliittiset johtopäätökset kuin esimerkiksi Kautsky, Hilferding tai Plehanov. (LVT 5, 285–55. Kirjoitelma on laadittu touko-kesäkuussa vuonna 1915)

²⁵¹ Susiluoto 1979, 62-67.

²⁵² Luxemburg kritikoï useaan otteeseen Leninin ja bolševikkien käsityksiä demokratiasta, valtiosta, proletariaatin diktatuurista ja myös vallankumouksellisen järjestön luonteesta. Vuonna 1904 ilmestyneessä kirjoituksessaan Organisationsfragen der russischen Sozialdemokratie hän kritikoï Leninin käsityksiä puolueesta – vuonna 1918, vielä vankilassa ollessaan, hän kirjoitti kirjasen Die russische Revolution. Tuo hyvin puutteellisten tietojen varassa laadittu kriittinen arvio on sittemmin osoittautunut eräiltä osin varsin kestäväksi.

²⁵³ Teoksen täydellinen nimi on Valtio ja vallankumous. Marxilaisuuden oppi valtiosta ja proletariaatin tehtävät vallankumouksessa. Se on kirjoitettu pääosin elo–syyskuussa vuonna 1917, siis aivan lokakuun vallankumouksen kynnyksellä, mutta se ilmestyi vasta vuonna 1918.

²⁵⁴ LVT 7, 9-118. Ks. myös Blom 1982, 98-103, Kivinen 1998, 40-43.

²⁵⁵ LVT 7, 52-53.

²⁵⁶ LVT 7, 88.

²⁵⁷ Mitä on tehtävä?-teoksen ohella ensimmäisten ”leninistien” kirjoitelmien kokonaisuuteen kuuluvat vielä vuonna 1901 kirjoitettu ja julkaistu artikkeli Mistä on aloitettava? sekä vuonna 1902 kirjoitettu Kirje tovereille organisaatiotehtävistämme.

²⁵⁸ Schapiro 1986, 190-194.

²⁵⁹ Tšernyševski 1982, 28, 105-110, 123-125.

²⁶⁰ Tšernyševski käänsi venäjäksi Millin taloustieteellisen pääteoksen Principles of Political Economy, with some of their Applications to Social Philosophy.

²⁶¹ Ks. esimerkiksi Tšernyševski 1982, 105-110.

²⁶² Leninin ohella Tšernyševskin teos sai myös erään F.M. Dostojevskin tarttumaan kynään. Hänen ensimmäinen ”dostojevskiläinen” teoksensa, vuonna 1864 ilmestynyt Kellariloukko (tai Kirjoituksia kellarista) on vastalause Mitä on tehtävä? -romaanille, siinä esitetylle ihmiskäsitykselle ja aivan erityisesti valistuneen itsekkyyden etiikalle.

²⁶³ Tšernyševski 1982, 406-409.

²⁶⁴ Tšernyševski 1982, 167-169.

²⁶⁵ Tšernyševski 1982, 301.

²⁶⁶ Tšernyševski 1982, 304-305.

²⁶⁷ Tšernyševski 1982, 306.

²⁶⁸ LVT 1, 513-514.

²⁶⁹ Lenin toteaa vielä: ”Vallankumoukselliseen järjestöön sitä vastoin täytyy kuulua ennen kaikkea ja pääasiallisesti henkilöitä, joiden ammattina on vallankumouksellinen toiminta. (...). Tämän tunnusmerkin tieltä, joka on tällaisien järjestöjen jäsenille yhteinen, pitää hävitä tyten kaikkinaisen työläisten ja intellektuellien välisen eroavuuden, näiden eri ammattien välisestä eroavuudesta puhumattakaan.” (LVT 2, 115)

²⁷⁰ LVT 1, 486, LVT 2, 45-46, 114-118.

²⁷¹ LVT 2, 17.

²⁷² Pol 1252b 9-19, Tolonen 1984, 216-222.

²⁷³ Tolonen 1984, erit. 39-65. Von Wrihgt 1971, 96-118.

²⁷⁴ Ensimmäisten joukossa tähän praksis-käsitteen hämärtymiseen tai vääristymiseen kiinnitti huomiota Georg Lukács teoksessaan Geschichte und Klassenbewusstsein, vaikkakaan hän ei siinä yhteydessä mainitse nimeltä sen enempää Leniniä kuin Buhariniakaan. Lukácsin mukaan modernin luonnontieteen asenne maailmaan on kontemplatiivinen, ei praktinen. Kokeita tekevä moderni luonnontieteilijä ”luo keinotekoisien, abstraktin ympäristön jotta

hän voisi havainnoida (beobachten) tutkittavien lainalaisuuksien vaikutusta vapaana kaikista häiritsevistä irratiinaalisista elementeistä, joita tutkiva subjekti kuten myös muu ympäristö voi aiheuttaa”. Tämä sama kontemplatiivinen ajattelutapa on Lukácsin mukaan ominainen myös modernille teollisuudelle ja sen tavalle suunnitella esimerkiksi koneita ja tuotannollisia prosesseja. Tämä ajatustapa puolestaan liittyy Lukácsin mukaan kiinteästi ihmisen esineellistämiseen ja alistamiseen. Niin tuotannolliset koneistot kuin talouden mekanismitkin ilmentyvät esimerkiksi teollisuustyöläisille yhtä ehdottomina kuin tähtitaivaan mekaniikka. Tässä kohdassa Lukács mainitsee arvostelemaan sävyyn Friedrich Engelsin ja viittaa hänen kirjasensa Ludwig Feuerbach ja klassisen saksalaisen filosofian loppu tunnettuun kohtaan: ”Mutta on joukko muita filosofeja, jotka kieltävät mahdollisuuden tiedostaa tai ainakin tyhjentävästi tiedostaa maailmaa. (...) Tällaiset, kuten kaikki muutkin filosofiset päähänpistot kumoaa parhaiten käytäntö, nimittäin kokeilut ja teollisuus. Jos voimme todistaa oikeaksi käsityksemme jostain luonnonilmiöstä sillä, että teemme sen, aiheutamme sen omista edellytyksistään ja panemme sen kaiken lisäksi palvelemaan tarkoituk-siamme, niin Kantin tavoittamattomalle ”oliolle sinänsä” tulee loppu.”(LW 2., 258-266, 312; MEVT 3, 313) On kiistanalaista, oliko ”kokeilut ja teollisuus” Engelsille käytäntöä par excellence, mutta neuvostomarxismille ne olivat sitä – kuten myös ihmisen esineellistäminen.

²⁷⁵ Bucharin & Preobraschenskij 1921, 61-62

²⁷⁶ LVT 7, 47-48.

²⁷⁷ Lenin XXXI, 500

²⁷⁸ Stites 1989, 30-36,

²⁷⁹ Sinyavsky 1988, 54-69.

²⁸⁰ Majakovski 1984, 156. Runossa mainittu Anglaterran oli pietarilainen hotelli, jossa Jesenin surmasi itsensä. Sana ”Bis”, jota ei ole suomennettu, on venäläinen huudahdus, jolla teatteriryökö kutsui esiintyjä uudelleen lavalle.

²⁸¹ Anhava 1984, 218 -219, 223.

²⁸² Majakovski 1984, 189.

²⁸³ Majakovski 1984, 190. Seuraavalla sivulla Majakovski tosin toteaa, että ”runouden laskutus ja arviointi on tietenkin paljon monimutkaisempi ja hienojakoisempi toimitus”.

²⁸⁴ Anhava 1984, 224.

²⁸⁵ Majakovski 1984, 190-191. Lainauksessa mainittu NOT (lyhenne nimestä Nautchnaya organisatsija trud, suom. Tieteellinen työn organisaatio) oli vuonna 1921 tayloristien yleisliittolaisessa konferenssissa perustettu järjestö, jonka johtohenkilöitä olivat Platon Kerzhenzev ja Aleksei Gastjev (1882-1941?). Itsensä Frederick Winslowin tapaan myös nämä hänen venäläiset oppilaansa eivät tyytyneet rationalisoimaan pelkästään työprosessia vaan koko elämänsä yksinkertaisimmista arkirutiineista alkaen. Gastjev, joka oli tunnettu myös runoilijana, paneutui kirjoitusprosessin ”taylorisointiin”. (Johansson 1983, Stites 1989, 146-155).

²⁸⁶ Majakovski 1984, 219.

²⁸⁷ Marx & Engels 1999, 39-40.

²⁸⁸ Benjamin

²⁸⁹ Šostakovič 1980, 248-249.

²⁹⁰ Fitzpatrick 1978, 18.

²⁹¹ BSE:n tunnettuja venäläisiä tiedemiehiä koskevat hakusana-artikkelit ovat tässä suhteessa valaisevia. Voisi puhua hagiografisesta kirjallisuudesta. Tiedemiehistä haluttiin tehdä vallankumoussankareitten ohella uudenlaisia pyhimyksiä.

²⁹² Berdjajev 1990, 258-259.

²⁹³ Eräs Venäjän aatehistorian keskeinen hahmo on Ivan Turgenevin romaanissa Isät ja lapset esiintyvä Bazarov. Kirjailija kuvaa hänet aloittelevaksi tiedemieheksi tai tieteen harrastelijaksi. Hän on myös luonnontieteellisen materialismin, erityisesti Ludwig Büchnerin ihailija. Myös eräät Tšernyševskin Mitä on tehtävä? -romaanin keskeiset sankarit ovat tiedemiehiä.

²⁹⁴ Vucinich 1963 I, 56-82 ja Vucinich 1984, 41-47. Luonnontieteiden käsittäminen ideologiaksi ei ollut ominaista vain venäläisille radikaaleille. Vucinich osoittaa, miten myös keisarillisen Venäjän ylin hallinto suhtautui luonnontieteisiin varauksellisesti pitäen niitä jopa tarpeettomina ja vahingollisina.

²⁹⁵ Tässä saatettiin tukeutua Leninin Imperialismi-teoksen keskeiseen teesiin kapitalismin kehityksen kasvavasta ristiriitaisuudesta – kehitys ja ”mätänemistendenssin” rinnakkaisuuteen imperialismien aikakaudella. Lenin toteaa teoksessaan esimerkiksi seuraavasti: ”Olisi virheellistä ajatella, että tämä mätänemistendenssi sulkee pois kapitalismin nopean kasvun; ei, teollisuuden erinäiset alat, porvariston erinäiset kerrokset, erinäiset maat tuovat imperialismien aikakaudella voimakkaammin esiin milloin toisen, milloin taas toisen näistä tendensseistä. Kokonaisuudessaan kapitalismi kasvaa verrattomasti nopeammin kuin ennen, mutta tämä kasvu käy yleensä yhä epätasaisemmaksi.”(LVT 5, 498)

²⁹⁶ LVT 4, 46 ks. myös 60, 143, 152-153.

²⁹⁷ Johtaviin bolševikkeihin kuulunut Nikolai Valentinov oli lähes päivittäin tekemisissä Leninin kanssa niihin aikoihin, kun tämä alkoi kirjoittaa Materialismia ja empiriokritisismiä. Tätä aikaa hän kuvailee muistelmateoksessaan

saan Encounters with Lenin. Valentinov oli itse perehtynyt kohtalaisen hyvin tuon ajan moderneimpaan tieteenfilosofiaan. Kertomansa mukaan juuri hän lainasi Leninille Machin teoksia ja koetti myös kahdenkeskisissä keskusteluissa saada toverinsa ymmärtämään tämän ajattelua. Valentinovin mukaan Lenin malttoi vain hyvin kursorisesti vilkuilla hänelle toimitettua kirjallisuutta, eikä hän pystynyt myöskään näistä kysymyksistä kovinkaan järkevästi keskustelemaan. Hän näki esimerkiksi Machin fenomenalismissa vain pelkkää ”hämäystä”, ”sotkemista”, taipumusta mystiikkaan yms. (Valentinov 1968).

²⁹⁸ LVT 4, 446.

²⁹⁹ Vucinich 1984, 81-91.

³⁰⁰ Joravsky 1961, 65-69, Vucinich 1984, 138-145.

³⁰¹ BSE (3. Iz), Komministitšeskaja akademija, Kommunistitšeskaja universitet im. Ja. M.Sverdlova, Istitut krasnoi professuri, Rabotšie fakultety.

³⁰² Courtois et al 1997, 103-187. Tämän aikakauden terrorista ja erityisesti Leninin osuudesta siihen löytyy uutta tietoa Robert Servicen Lenin-elämäkerrasta. (Service 2000, erit. 356-370.)

³⁰³ Zezina et al. 1990, 301.

³⁰⁴ Istorija SSSR 8, 75 – 76. Zezina et al.1990, 299. Myös Solženitsyn 1974, 250 – 275.

³⁰⁵ Emigranteista Karsavinista tuli uudelleen Neuvostoliiton kansalainen Puna-armeijan vallatessa Liettuan, missä hän toimi filosofian professorina Vilnan yliopistossa. Hänet vangittiin uudelleen vuonna 1948 ja hänen elämänsä päättyi vorkutalaisella vankileirillä. Vankileireillä kuolivat myös Florenski ja Špet. (RF, asianomaiset henkilöhakusanat; Geller & Nekrich 1989, 150).

³⁰⁶ Fitzpatrick 1974.

³⁰⁷ Bailes 1978, 44-53. LVT 7, 53.

³⁰⁸ Bailes 1978, 432; Fitzpatrick 1974, 1979, 377 – 380.

³⁰⁹ Bukharin 1988, 176-179.

³¹⁰ Majakovski 1984, 178.

³¹¹ Teokset ilmestyivät kokonaisuudessaan vasta Lokakuun vallankumouksen jälkeen vuosina 1918-1919. (Cohen 1973, 83)

³¹² Cohen 1973, 40-42.

³¹³ LVT 7, 88, Susiluoto 1977, 39-42.

³¹⁴ Cohen 1973, 38, 62-69.

³¹⁵ Cohen 1973, 87-93, Day 1982. Neuvostoliittolaisissa esityksissä ”sotakommunismi” luonnehdittiin aina sota-ajan poikkeusjärjestelyksi. (Ks. esimerkiksi, BSE(3) Voennaja kommunizma, Neuvostoliitto ...1967, Sotakommunismi.

³¹⁶ Esimerkiksi sellaiset Buharin-tutkijat kuin Cohen (1974), Gluckstein (1994) tai Susiluoto (1984) ovat kaikki painottaneet tätä Buharinin ajatusten yhtenäisyyttä.

³¹⁷ Bucharin & Preobraschenskij 1921, 5; Boukharine 1971, 7.

³¹⁸ Buharin tarkoittaa hollantilaisen runoilijan ja radikaalin lehtimiehen pientä kirjasta Der historische Materialismus, jonka Karl Kautsky käänsi saksaksi vuonna 1909. Tuo aikoinaan hyvin suosittu teos ilmestyi venäjäksi vuonna 1919.

³¹⁹ Susiluoto 1982, 78-96.

³²⁰ Bukharin 1969, 14-15. Keitä sitten olivat ne ihmiset, joiden mukaan historiallista materialismia ei tulisi ”koskaan pitää marxilaisena sosiologiana ja sitä ei tulisi kehitellä systemaattisessa muodossa”? Christine Buci-Glucksmannin mukaan Buharin viittaisi tässä eräisiin italialaisiin marxisteihin, lähinnä Amadeo Bordigaan ja myöskin Benedetto Croceen, mutta ei Antonio Gramsciin, jonka Buharin tunsikin ehkä paremmin Bordigan äärivasemmistolaisen ”atensionismin” kriitikkona. (Buci-Glucksmann 1975, 234-236)

³²¹ Bukharin 1969, 19.

³²² Bukharin 1969, 27-32. Tosin termiä ”metodologinen monismi” ei Buharinin tekstissä esiinny.

³²³ von Wright 1971, 17 – 18. von Wrightin mukaan kyberneettinen selittäminen on ollut ”galileilaisen tradition hengessä” huomattava edistysaskel ja se on lisännyt paljon ”mekanistisen” ja ”kausalistisen” katsantokannan uskottavuutta. Vaikka kyberneettinen selitys voi olla monimutkaisempi ja hienostuneempi kuin yksinkertainen kausaaliselitys, se ei periaatteellisella tasolla poikkea von Wrightin mukaan siitä lainkaan. Buharin oli tässä suhteessa hänen kanssaan samaa mieltä.

³²⁴ Kyseinen Vankilavihkojen jakso sisältyy yhdenteentoista vihkoon ja on nimeltään Osservazioni e note critiche su un tentativo di ”Saggio popolare di sociologica” (Huomioita ja kriittisiä huomautuksia yrityksestä kirjoittaa ”Sosiologian kansantajuinen käsikirja”). Koko yhdennentoista vihkon otsikkona on Introduzione allo studio Buharin oli tässä suhteessa hänen kanssaan samaa mieltä.

³²⁴ Kyseinen Vankilavihkojen jakso sisältyy yhdenteentoista vihkoon ja on nimeltään Osservazioni e note critiche su un tentativo di ”Saggio popolare di sociologicadella filosofia ja se on kirjoitettu vuosina 1932-1933. ”Sosiologian kansantajuiseen käsikirjaan” liittyviä kriittisiä huomautuksia löytyy runsaasti myös muista vihkoista.

³²⁵ Gramsci 1979, 67-68.

³²⁶ Termiä ”Filosofia della prassi” lienee käyttänyt ennen Gramscia jo Benedetto Croce.

³²⁷ Liedman 1978.

³²⁸ Plehanov 1978, 49 (alkup. 1908). Lenin puolestaan luonnehtii dialektiikkaa vuonna 1914 kirjoittamassaan tietosanakirja-artikkelissa Karl Marxista seuraavasti: ”Hegelin dialektiikkaa, joka on monipuolisin, rikassisältöisin ja syvällisin oppi kehityksestä, Marx ja Engels pitivät klassillisen saksalaisen filosofian suurimpana saavutuksena. Jokaista muunlaista kehitys- tai evoluutioperiaatteen esitystä he pitivät yksipuolisena, sisällöltään köyhänä, luonnossa ja yhteiskunnassa tapahtuvan todellisen kehityskulun (jossa usein sattuu harppauksia, katastrofeja, vallankumouksia) vääristelynä ja runtelemisena. (LVT 5, 227). Karl Kautsky on esittänyt täsmälleen samantyyppisiä käsityksiä esimerkiksi nuoruudenteoksessaan Lisääntyminen ja kehitys luonnossa ja yhteiskunnassa (Kautsky 1911).

³²⁹ Kybernetiikan peruskäsitteistä ks. Ashby 1971, erit. 73-85, 197-201; Susiluoto 1984, 15-20.

³³⁰ Bukharin 1969, 79-83; Susiluoto 1984, 82-86.

³³¹ Bukharin 1969, 84-85.

³³² Engelsin käsityksiin dialektiikasta ja dialektiikan laeista palataan tarkemmin tuonnempana.

³³³ Tunnettu puolalainen taloustieteilijä ja kybernetikko Oskar Lange (1904-1965) tunnustikin Buharinin ajattelun ansiot jo silloin, kun tämä oli vielä leimattu ”antimarxilaiseksi”. Samantyyppisiä käsityksiä toi esiin – tosin Buharinin nimeä mainitsematta – myös itäsaksalainen Georg Klaus (1912-1974). (Lange 1963, 84-86, 300-301, Susiluoto 1982, 176-179).

³³⁴ Bukharin 1969, 33-37.

³³⁵ Bukharin 1969, 40-46, Bukharin 1982

³³⁶ Ks. erit. Bukharin 1982, 57-63. Tässä Siirtymäkauden talous -kirjan kohdassa hän pohdiskelee proletaarisen valtion mahdollisuuksia tietoisien interventien avulla organisoida yhteiskunta uudelleen.

³³⁷ LVT 2, 165.

³³⁸ Cohen 1973, 168-172.

³³⁹ Elleinstein 1984 III, 320-328.

³⁴⁰ Tämä oli mahdollista, koska Buharin toimi Pravdan päätoimittajana vuosina 1918-1929.

³⁴¹ Stalinin häikäilemättömyyttä taktikkona osoittaa se, että hän tässä vaiheessa hyväksyi Zinovjevin ja Kamenevin uudelleen puolueeseen tuekseen kamppailussa Buharinia vastaan.

³⁴² Werskey 1971. Buharinin nimitys tiedeakatemiaan jäseneksi liittyi myös siihen, että pian vallankumouksen jälkeen perustettu Kommunistinen akademia lakkautettiin ja pyrittiin suluttamaan Tiedeakatemiaan. Tämän prosessin myötä valtiolta pyrki saamaan Tiedeakatemiaan entistä tiukemmin hallintaansa. Eräs tapa oli saada Tiedeakatemia hyväksymään jäsenikseen kommunisti-intellektuelleja. Buharinin ohella ehdolla olivat mm. historioitsija M.N. Pokrovski, filosofit Abram Deborin ja I.I. Skvotsov-Stepanov sekä valistusasian kansankomissaarinakin toiminut A.V. Lunatšarski. Päättövalta asiassa kuului akateemikkojen yleiselle kokoukselle, joka eluksi hyväksyi vain Buharinin ja Pokrovskin. Poliittisen painostuksen jälkeen akateemikot kelpuuttivat joukkoonsa Deborinin ja vuotta myöhemmin myös Lunatšarskin.

³⁴³ Jahot 1981, 11. Lenin tosin määräsi myös, että varsinkin Deborinin luentokonseptit oli syytä edeltäkin tarkastaa.

³⁴⁴ Bogdanov kritikoikin Leninin filosofisia näkemyksiä useissa 1920-luvun alussa julkaisemissaan kirjoissa. Buharinin Historiallinen materialismi -teosta luettiin, mutta myös kritikoitiin. Saattoipa filosofinen kummajainen Emmanuel Enchman julistaa, että viidenkymmenen vuoden kuluttua niin Marx, Engels kuin Plehanov ja Leninkin kiinnostavat vain arkistonhoitajia, kun sen sijaan hänen tuotoksiaan luettaisiin yhä tieteellisen sosialismin perusteoksina. (ISTORIJA 5/1, 207 – 220).

³⁴⁵ RF, Deborin, Abram.

³⁴⁶ RF, Akselrod, Ljubov.

³⁴⁷ BSE/3, Proletkult; BERR, Proletkult.

³⁴⁸ FE, Bogdanov; Susiluoto, 1982, 36-57; Williams, 1986, 29-48.

³⁴⁹ Istorija IV, 312 – 319.

³⁵⁰ LVT 2, erit. s. 35 – 49.

³⁵¹ LVT 8, 501- 502.

³⁵² BSE/3, Proletkult, LKT 31, 304

³⁵³ Ajatus koko elämän rationalisoinnista ja oman järkevyyden herkeämättömästä tarkkailusta olivat keskeisiä Tšernyševskille ja hänen kuvailemilleen uusille ihmisille. (Paperno 1988, 68-88, Stites 1989, 161-164)

³⁵⁴ Ajatus neljän peruslaskutoimituksen riittävydestä tulee esiintyy Leninin Valtiossa ja vallankumouksessa, jossa hän toteaa: ”Tämän tilinpidon ja valvonnan on kapitalismi yksinkertaistanut äärimmilleen, tavattoman yksinkertaisiksi, jokaiselle luku- ja kirjoitustaitoiselle henkilölle helpoksi tarkkailu- ja kirjaamistehtäväksi, jotka vaativat neljän laskutavan tuntemusta ja vastaavien kuittien antamista.”(LVT 7, 99)

³⁵⁵ Jonkin verran saivat kannatusta myös avoimen anti-intektuaaliset virtaukset, joiden mukaan tiede ja kaikki muu korkeampi sivistys tuli hävittää, koska se oli elitististä ja vieraantumut ”suurista yksinkertaisista totuuksista”. Tällaisia piirteitä oli myös tolstoilaisuudessa. (Stites 1989, 72-76)

- ³⁵⁶ Minin 1922.
- ³⁵⁷ MEVT 3, 337.
- ³⁵⁸ Akselrod-Ortodoks 1923. (<http://www.geocities.com/terahil/axrd/rod-7.html>)
- ³⁵⁹ KFS (4) Mehanisticeskij materializm.
- ³⁶⁰ Akselrod-Ortodoks 1923. (<http://www.geocities.com/terahil/axrd/rod-7.html>). On tietysti mahdollista, että jotkut ”mekanistit” todella ajattelivat näin. Ryhmään ei ollut mitenkään yhtenäinen.
- ³⁶¹ Akselrod-Ortodoks, 1922 (<http://www.magister.msk.ru/library/revolt/aksel001.htm>)
- ³⁶² Esimerkiksi Eino Kaila selvittää tuota kiistaa vuonna 1920 ilmestyneessä teoksessaan Sielunelämä biologisena ilmiönä. Kuvaavaa on, että Kaila kutsuu myös omaa kantaansa mekanistiseksi. (Kaila 1920)
- ³⁶³ Akselrod-Ortodoks, 1922 (<http://www.magister.msk.ru/library/revolt/aksel001.htm>)
- ³⁶⁴ Joravsky 1961, 156-161, 279-282. Timirjazev laati erittäin myötämielisen esittelyn Philipp Lenardin pamflettista Über Relativitätsprinzip, Äther, Gravitation, jossa tämä Nobel –fyysikko yritti hyvin kyseenalaisilla argumenteilla kumota Einsteinin suhteellisuusteorian. Osa argumenteista oli avoimen antisemitistisiä ja hän liittyikin natsipuolueeseen jo 1920-luvun puolivälissä.
- ³⁶⁵ Luppola oli valmistunut Moskovan yliopistosta juristiksi vuonna 1919 ja suorittanut sen jälkeen (1932) IKP:n filosofian tutkinnon. Tätä aikaisemmin hän oli työskennellyt esimerkiksi Marx-Engels -instituutissa ja osallistunut Leninin filosofisen jäämistön toimitus- ja julkaisutyöhön. Liittyi kolmekymmenluvulla stalinististen filosofien leiriin. (FE, Luppola)
- ³⁶⁶ Deborin 1961, 415-420.
- ³⁶⁷ LENIN VT 4, 446 – 447.
- ³⁶⁸ LVT 4, 249.
- ³⁶⁹ LVT 4, 13.15.
- ³⁷⁰ Leninin ”kautskylaisuudesta” ks. esimerkiksi Gronow 1986, 228-234, Kolakowski 1978 II, 373-380.
- ³⁷¹ Vranicki 1972 I, 387-390.
- ³⁷² Vranickin mukaan Leniniä eivät kiinnostaneet teoreettiset kysymykset sinänsä. Hän liitti ne aina kysymykseen vallankumouksesta, sen edellytyksistä ja valmistautumisesta siihen (Vranicki 1972 I, 407-411)
- ³⁷³ LVT I, 25. Jotkut tutkijat ovat tosin halukkaita näkemään ja korostamaan myös Plehanovin ajattelussa piirteitä, jotka poikkevat Kautskyn ”tieteellisestä” sosialismista konkreettisemmän ja ”dialektisemmän” ajattelun suuntaan. Ks. esimerkiksi Vranicki 1972, 389-396.
- ³⁷⁴ MEW 19, 107-112. Saman näkemyksen Marx toisti muutamaa vuotta myöhemmin Vera Zasulitšille lähettämässään kirjeessä. (MEW 35, 166-167)
- ³⁷⁵ Lenin pyrki osoittamaan narodnikkien ajatukset vääriksi myös hyvin yksityiskohtaisen taloustieteellisen ja historiallisen aineiston ja analyysin avulla. Tämän hän pyrki tekemään teoksessaan Kapitalismin kehitys Venäjällä (1899), jota jopa Predag Vranicki piti ”Venäläisen kapitalismin parhaana analyysinä”. (Vranicki 1972 I, 409)
- ³⁷⁶ Ja tähän on taas varaus: Lenin puhui vain tietoisien etujoukon tärkeydestä. Joukkojen spontaania tietoisuutta hän ei kovin suuresti arvostanut. Kautskya lainaten hän totesi, että vallankumouksellinen tietoisuus on tuotava joukkojen pariin ulkoapäin. (LVT 2, 45-46)
- ³⁷⁷ Ks. esimerkiksi LVT 5, 252-259. Jukka Gronowin mukaan Lenin olisi kutsunut Karl Kautskya marxilaisuuden luopioiksi vasta Lokakuun vallankumouksen jälkeen, oikeastaan vasta kirjassaan Proletaarinen vallankumous ja luopio Kautsky. (Gronow 1986, 150-153)
- ³⁷⁸ LKT 38, 69. Erityisen voimakkaasti Leninin syksyllä 1914 virinneen Hegel-tutkiskelun, Imperialismi-teoksen sekä maailmansodan syttymisen ja Toisen internationaalisen voimattomuuden välistä yhteyttä on painottanut Raya Dunajevskaja teoksessaan Philosophy and Revolution, erityisesti sen kolmannessa luvussa The Shock of Recognition and the Philosophic Ambivalence of Lenin. (<http://www.marxists.org/archive/dunajevskaya/works/phil-rev/dunajev3.htm>)
- ³⁷⁹ Niissä neuvostoliittolaisissa tutkimuksissa, jotka ovat olleet käytettävissäni, ei ole viitattu sanallakaan siihen, että Leninin käsityksillä imperialismista, Toisen internationaalisen hajaannuksen syistä ja samaan aikaan virinneellä kiinnostuksella Hegeliin voisi olla jokin merkittävä käsitteellinen yhteys. (Geschichte der marxistischen Dialektik 1976, Iljenkov 1984, Kasymzanov 1977, Kedrov 1983.)
- ³⁸⁰ Ks. esimerkiksi LW II, 526-528.
- ³⁸¹ LW II, 583-588.
- ³⁸² Levine 1986, 259-286.
- ³⁸³ LVT 3, 16.
- ³⁸⁴ LT 38, 143. Vrt. Myös Dunajevskaja 1973.
- ³⁸⁵ LT 38, 166-192. Tästä jaksosta löytyy esimerkiksi paljon keskustelua herättänyt lausuma: ”Käytäntö on (teoreettista) tiedostamista korkeammalla, koska se omaa paitsi yleisyyden myös välittömän todellisuuden arvon.” (s.174)
- ³⁸⁶ LT 38, 180-183.
- ³⁸⁷ LT 38, 314-315.

- ³⁸⁸ Deborin 1974, 93-95.
- ³⁸⁹ Deborin 1916, 7-9.
- ³⁹⁰ Deborin 1916, 190-197.
- ³⁹¹ Deborin 1961, 84-86.
- ³⁹² Deborin 1974, 127-129
- ³⁹³ Plehanov 1978, 27.
- ³⁹⁴ Plehanov 1978, 28.
- ³⁹⁵ Engels 1951, 42.
- ³⁹⁶ Engels 1951, 42.
- ³⁹⁷ Deborin 1961, 88.
- ³⁹⁸ MEVT 2, 63.
- ³⁹⁹ Kahdeksannessa Feuerbach -teesissään Marx toteaa: ”Kaikki mysteerit, jotka houkuttelevat teoriaa mystiikkaan, saavat järjellisen selityksensä ihmisen käytännöllisen toiminnan ja tämän käytännöllisen toiminnan tajuamisen tietä.” Ajatus ajattelun (logiikan tai dialektiikan) ja olemisen kategorioiden identtisyydestä on Deborinilla juuri tällainen mysteeri. (MEVT 2, 65.)
- ⁴⁰⁰ Ahlberg 1960, 22. Ahlberg on Berliinin Freie Universitätin piirissä toiminut filosofi, ja on niitä harvoja tutkijoita, jotka ovat laajemmin perehtyneet Deborinin ajatteluun.
- ⁴⁰¹ Deborin 1916, 176
–190; Deborin 1961, 88-91.
- ⁴⁰² Deborin 1974, 94–95.
- ⁴⁰³ Stalinhan tuli aikanaan muuttamaan tätä puhetapaa kutsumalla dialektiikkaa marxilaisuuden metodiksi ja materialismia sen maailmankatsomukseksi tai ”ilmiöiden tulkinnaksi”. Mutta toki hänenkin mukaansa dialektiikan periaatteiden pätevyys perustui siihen, että ne olivat todellisuuden itsensä yleisimpiä ominaisuuksia. (LO 117)
- ⁴⁰⁴ Fitzpatrick 1978.
- ⁴⁰⁵ Deborin 1961, 177-183; Jahot 1981, 177-180.
- ⁴⁰⁶ Jahot 1981, 156-174.
- ⁴⁰⁷ Pertti Töttö esittää kirjassaa Pirullisen positivismin paluu monia esimerkkejä tällaisista karikatyyreista, jolla ei ole välttämättä enää mitään yhteistä kuvattavansa kanssa. G.H.von Wright puolestaan toteaa Explanation and Understanding -kirjansa alkulauseessa, miten vaikeaa on liikkua filosofisten koulukuntien välimaastossa. (von Wright 1971, vii - ix.)
- ⁴⁰⁸ Jahot 1981, 46-47.
- ⁴⁰⁹ Jahot 1981, 47–52.
- ⁴¹⁰ Broué 1971, 236-244; Nove 1969, 136-154. Isaac Deutscher erittelee tilannetta Stalin-elämäkerrassaan: ”Päättä katsoen kriisi alkoi niin epädraamaattisesti, että se näytti merkityksettömältä. Talonpojat olivat laiminlyöneet muutaman viljatonnin toimittamisen kaupungeille. Niin proosallinen kuin asia olikin, siihen sisältyi todellista draamaa. Kun talonpojat kieltäytyivät myymästä elintarvikkeita, heillä ei ollut mitään selviä poliittisia motiiveja. He eivät pyrkineet neuvostovalan kukistamiseen, vaikka jotkut varakkaan talonpoikaiston poliittisesti tiedostavat ai-nekset toivoivatkin tällaista lopputulosta. Taloudelliset olot pakottivat talonpoikaiston valtaosan ryhtymään tähän omalaatuiseen ’sabotaasin’ muotoon. Useimpien pikkutilojen tuotto kului kokonaisuudessaan omistajien ruokkimiseen. Vuoden 1917 maatalousmullistus alkoi kostaantua nyt, yli kymmenen vuotta myöhemmin. Suurten maanomistusten lohkominen pikkutiloiksi oli taannut bolševikeille talonpoikaiston kannatuksen kansalaissodassa; seu-rauksena oli kuitenkin maanviljelyksen tuottavuuden tai pikemminkin kaupunkiväestön ruokkimiskapasiteetin heikkeneminen. Toisaalta suurttalonpojat vaativat elintarvikkeista korkeita hintoja, jotka olivat kaupunkiväestölle sietämättömän raskaita, minkä lisäksi he vaativat myönnytyksiä kapitalistiselle maataloudelle.” (Deutscher 1978. 275-276)
- ⁴¹¹ Nove 1969, 160-165, 187-199. Termi ”Suuri murros” voi olla peräisin Stalinin Pravdassa 7.11.1929 julkaiseman kirjoituksen otsikosta Suuren murroksen vuosi.
- ⁴¹² Courtois et al. 1997, 208-225, Nove 1969, 186-191. Robert Conquestin teos The Harvest of Sorrow: soviet collectivisation and terror-famine. (Conquest 1986) lienee tähänkin saakka perusteellisin tutkimus maatalouden kollektivoinnin seurauksena syntyneestä nälänhädästä.
- ⁴¹³ Iz istorii sovetkoge... 1977, 404-405, BSE 3. Izd. Tvoštšeskie sojuzy, Sojuz arhitektorov, Sojuz kinematografistov SSSR, Sojuz kompozitorov SSSR, Sojuz pisatelej SSSR, Sojuz hudožnikov, Teatral’nye obštšestva, Sojuz žurnalistov.
- ⁴¹⁴ Fehér & Heller & Markus 1983, 186 – 187.
- ⁴¹⁵ Šolohov 1977, I, 177.
- ⁴¹⁶ Šolohov 1977, I, 178. Šolohov ei sentään ole aivan yksioikoinen kirjailija. Aron raivaajien kohtalaisen taidokkaasti rakennetussa henkilögalleriassa on myös ”äärivasemmistolainen” Makar Nagulnov, jonka elämässä ei ole yhtään mitään muuta kuin Stalin, kommunistinen puolue ja sen päätökset ja määräykset. Šolohov kuvaa hänet usein

koomisessa tai tragikoomisessa valossa. Davydovin, kirjan ihannekommunistin ja puolueen ”ruumiillistuman” rinnassa ei mitään yksityistä omaisuutta haikailevia ”vahingollisia pirunpentuja” asustellut. Hänellä on myös enemmän malttia kasvattaa kärsivällisesti Maidannikovin tapaisia ihmisiä. Maidannikov ei myöskään ole aivan pelkkä puolueen ruumiillistuma. Hän on myös mies, joka kaipaa naista vierelleen ja hän ajautuu aluksi jopa onnettomaan rakkaussuhteeseen.

⁴¹⁷ Marcuse 1969, 85 – 86.

⁴¹⁸ Šostakovits 1980, 251-252.

⁴¹⁹ Horkheimer 1992, 145.

⁴²⁰ Deutscher 1978, 211.

⁴²¹ Tucker 1974, 115-121.

⁴²² Roy Medvedev katsoo osoittaneensa, että Stalinin kirjanen Leninismin perusteista olisi keskeisiltä osiltaan plagiaatti Filipp A. Ksenofontovin kirjasesta Utšenie Lenina o revoljuitsii. Tuo kirjanen ilmestyi tosin myöhemmin kuin Stalinin opus, mutta Medvedevin tietojen mukaan sen käsikirjoitus olisi kuitenkin ollut Josef Vissarionovitsin käytössä silloin, kun hän piti leninismia käsittelevän luentosarjansa Sverdlov-yliopistossa keväällä 1924. Mainittu Ksenofontov surmattiin vuonna 1937 Suurten puhdistusten yhteydessä. (Medvedev 1989, 821-822)

⁴²³ Platon huomauttaa Valtion luolavertauksen yhteydessä, kuinka vapaan taivaan alla kuljeskellut joutuu luolaan palatessaan naurunalaiseksi ja kuinka hänelle todistellaan ”että hän on käymällä ylhäällä tärvellyt silmänsä”. (Valt. 517a)

⁴²⁴ LVT 4, 14.

⁴²⁵ Cohen 1973, 96-97, 113. Mutta toisaalta Lenin myös piti Buharinista ja nimitti häntä ”puolueen lemmikiksi” todeten myös, että tämä pysyi ikuisena ylioppilaana. (sama 219-220).

⁴²⁶ Cohen 1973, 16-19, LVT 5, 13-15; Weil 1973, 30-31.

⁴²⁷ Katerina Clark on eritellyt tätä samaa ilmiötä, jota hän on nimittänyt ”Stalinistiseksi myyttiksi ‘suuresta perheestä’”. Stalin ei ole stalinistisessä kulttuurissa enää sen paremmin ”toveri” kuin ”kansalainen” vaan hän on myyttisen perheen päämies, joka on omalaatuisella tapaa läsnä kaikille ja kaikessa. Tämä isän myyttinen läsnäolo muuttaa kansalaiset lapsiksi. (Clark 1981, 118-124)

⁴²⁸ Tucker 1973, 462-487.

⁴²⁹ Stalin 1946, 350.

⁴³⁰ Stalin 1946, 351.

⁴³¹ Deutscher 1978, 290-293.

⁴³² Bailes 1978, 69-94

⁴³³ Stalin 1946, 217.

⁴³⁴ Medvedev 1989, 258-266.

⁴³⁵ Solzhenitsyn 1974, 276-301.

⁴³⁶ Solzhenitsyn 1974, 290-291.

⁴³⁷ Stalin 1946, 327, 330.

⁴³⁸ Fitzpatrick 1978, Joravsky 1961, 233-249, Vucinich 1984, 146-149, Vysšaja... 1967, 42-48.

⁴³⁹ Joravsky 1961, 240-241. The Great Cultural ... 1968, 304-312.

⁴⁴⁰ Clark 1981, 136 – 141.

⁴⁴¹ Furmanov 1979, 48-49.

⁴⁴² Stalin 1946, 275.

⁴⁴³ Pokrovski itse ei juuri ehtinyt tällaista kokea, sillä tuohon aikaan hän oli jo hyvin sairas mies ja kuoli syöpään vuonna 1932. Vainojen kohteeksi joutuivat hänen oppilaansa. (Jahot 1980, 60-63.)

⁴⁴⁴ Jahot 1981, 61-63.

⁴⁴⁵ Pravda 7.7.1930.

⁴⁴⁶ Termi ”menševisoiva” kuulostaa varmasti teennäiseltä ja kömpelöltä. Alkuperäinen termi on menševistvujuštšij ja se on englanninkielisissä esityksissä käännetty sanalla menzevizing. Taustalla on tilanne, jossa Stalin ja hänen kannattajansa puhuivat paljon bolševisoimisesta – siis yhteiskunnan ja elämän muuttamisesta bolševismin ihanteiden mukaiseksi. Deborinin filosofia ei näin vain ollut menševististä, sillä oli myös aktiivinen kyky muuttaa maailmaa menševistiseksi – ”menševisoida”.

⁴⁴⁷ Koloskov 1978, 28.

⁴⁴⁸ Stalin 1946, 2.

⁴⁴⁹ Stalin 1946, 2.

⁴⁵⁰ Stalin 1946, 105-106.

⁴⁵¹ Stalin 1946, 136-146. Ks. myös LO, 186-192.

⁴⁵² Mitin et al 1930.

⁴⁵³ Jahot 1981, 196 – 220.

⁴⁵⁴ Timirjavez tulee vastaan myös Andrei Saharovin muistelmissa: ”Aktiivisimpia hyökkäyksiin osallistuneista oli

professori Arkadi Timirjazev, kuuluisan biologin poika (ellen erehdy myös hänen isänsä Kliment Timirjazev taisteli alkuaikoina genetiikkaa vastaan). Timirjazev muistutti hätkähdyttävästi paitsi isäänsä myös tämän Nikitskin portilla olevaa patsasta. Hänen selkensä takana puhuimmekin aina ”patsaan pojasta”. Hän luennoi meille kolmannella vuosikursilla kaasujen molekyylieteoriasta (asiallisten mutta hieman ikävystyttävien luentojen sisältö vastasi vanhahtavaa otsikkoa). Timirjazevia tukivat dekaani Aleksandr Predpolditelevin lisäksi ne nuoret virkailijat, jotka toivoivat sillä tavalla voivansa pönkittää omaa uraansa.” (Saharov 1991, 76-77)

⁴⁵⁵ Medvedev 1989, ???

⁴⁵⁶ Aleksandrov opiskeli Moskovassa Historian, kirjallisuuden ja filosofian instituutissa, mistä hän valmistui 1930-luvun puolivälissä. Iovtšuk ja Fedosejev valmistuivat vuosikymmenen alussa kommunistisesta kasvatustieteellisestä korkeakoulusta ja Gleserman taas Plehanoville nimetyistä kansantalouden instituutista. Maksimov oli valmistunut Kasanin yliopistosta vuonna 1916 pääaineenaan fysiikka, minkä jälkeen hän oli ottanut osaa kansalaissotaan ja toiminut opettajana IKP:ssä sen ensimmäisistä vuosista saakka. Myöhemmin hän toimi eri tehtävissä Tiedeakatemian filosofian osastolla. Kolmekymmenluvulta lähtien hän esitti hyvin räikeitä syytöksiä modernia fysiikkaa, erityisesti suhteellisuusteoriaa ja kvanttiteoriaa vastaan. Viisikymmenluvun loppupuolella hän joutui näiden näkemystensä takia arvostelun kohteeksi. Otto Schmidt oli ainakin neuvostolähteiden mukaan matemaatikko, tähtitieteilijä, geofyysikko ja arktisilla seuduilla sankarillisesti samoillut tutkimusmatkailija.. Hän oli myös BSE:n ensimmäisen painoksen päätoimittaja ja akateemikko vuodesta 1935.

⁴⁵⁷ Fitzpatrick 1979a, 1979b.

⁴⁵⁸ Graham 1971, 69-138.

⁴⁵⁹ Neumann 1965, 36-37. Myös Groys 1992, 37-40.

⁴⁶⁰ Stalin 1946, 471.

⁴⁶¹ Stalin 1946, 483-484.

⁴⁶² Stalin 1946, 298-303. Artikkelissa hän kysyi hurskastelevaan säynn: ”Kuka tarvitsee näitä vääristelyjä, tätä kollektiivitalousliikkeen virkavaltaista dekreeteillä määräämistä, näitä sopimattomia uhkailuja talonpoikia kohtaan. Ei kukaan muu kuin vihollisemme.”

⁴⁶³ Tucker 1990, 136-142.

⁴⁶⁴ Stalin 1946, 305-306.

⁴⁶⁵ Stalin 1946, 331-342.

⁴⁶⁶ Stalin 1946, 344.

⁴⁶⁷ Barber 1981, Fitzpatrick 1999, 25-48.

⁴⁶⁸ Solzhenitsyn 1974, 47-48. Fitzpatrick 1978.

⁴⁶⁹ Solzhenitsyn 1974, 359– 387.

⁴⁷⁰ Stalin 1946, 314.

⁴⁷¹ Stalin 1946, 474.

⁴⁷² Erityisesti ensimmäisen viisivuotissuunnitelman osalta on vaikeaa löytää täsmällisiä vastauksia kaikkein yksinkertaisinpiinkin kysymyksiin, esimerkiksi siihen, mitkä olivat vaikkapa kivihiihen, teräksen tai sähkövoiman tuotannon tavoitteet ja saavutettiin ne. Tavoitteita muutettiin useaan otteeseen, suunnitelma päätettiin toteuttaa neljässä vuodessa jne. Virallisten tiedonantojen mukaan tavoitteet saavutettiin ja jopa ylitetiin neljässä vuodessa ja kolmessa kuukaudessa, mutta toisaalta ilmoitetut tuotantomäärät ovat monen tärkeän tuotteen osalta selvästi pienempiä kuin tavoitteet.(Nove 1969, 187-199, NKPH 208-212)

⁴⁷³ LO 378. (Neuvostoliittolaisten lähteiden mukaan luvut ovat todellakin 14 ja 7. Omalla aritmetiikallani päädyn luvun 102 sijasta aivan väkisin lukuun 98! Mutta ehkä epätarkkuus johtuu siitä, että luvut ovat pyöristettyjä.)

⁴⁷⁴ Clark 1981, 146-155.

⁴⁷⁵ Siegelbaum 1988, 84-91. Urakkapalkkojen alentamisen (tai yleisten normien kohottamisen) sijasta tapahtui Siegelbaumin löytämien dokumenttien mukaan joskus jopa päinvastaista: normeja alennettiin, jotta ne olisi ollut helpompi ylittää!

⁴⁷⁶ Siegelbaum 1988,210-236. Stites 1992, 66-72.

⁴⁷⁷ Sinjavski 1990, 81-85.

⁴⁷⁸ NKPH, 211.

⁴⁷⁹ Rogovin 1977. Matthewson 1975, 179-210.

⁴⁸⁰ Clark 1981, 117-119.

⁴⁸¹ Clark 1981, 136 – 147. Zdanov 1935/1979, 21-22.

⁴⁸² Stalin toteaa tästä puheessaan Ensimmäisessä yleisliittolaisessa stahanovilaisten neuvottelussa esimerkiksi seuraavasti: ”Puhutaan tieteestä. Sanotaan, että tieteen arviointiperusteet, teknillisten hakemistojen ja ohjesääntöjen arvioperusteet ovat ristiriidassa stahanovilaisten vaatimusten kanssa uusista, korkeammista teknisistä normeista. Mutta mistä tieteestä tässä on kysymys? Tieteen tulokset on aina tarkistettu käytännössä, kokemuksen avulla. Tiede, joka on katkaissut yhteytensä käytäntöön, kokemukseen – mitä tiedettä se on? Jos tiede olisi sellainen, miksi jotkut meidän vanhoilliset toverimme sen kuvittelevat, niin ihmiskunta voisi pitää sitä jo aikoja sitten kuolleen.” (Stalin 1946, 501)

- ⁴⁸³ Clark 1981, 141-155, 167-176. Clark on tutkielmassaan kyennyt vakuuttavasti osoittamaan, että tuollainen siirtymäriitti kaikkien ”oikeaoppisten” neuvostoromaanien juonikuvion oleellinen osa. (Polevoi 1949) Polevoim mainitusta romaanista otettiin Neuvostoliitossa suuria uusia painoksia vielä 1980-luvun alussa.
- ⁴⁸⁴ Monissa neuvostomarxismien historiaa käsittelevissä länsimaisissa esityksissä DiIM, DM ja Projekt on sivuutettu kokonaan. (Esimerkiksi Bochenski 1975, Kolakovski 1978, Scanlan 1985, Wetter 1952, Wetter 1958, Vranicki 1972)
- ⁴⁸⁵ Projekt 134-138.
- ⁴⁸⁶ Spinozan ”substanssi” tulkittiin muutta mutkitta ”materiaksi”. Esimerkiksi Pojekt 137.
- ⁴⁸⁷ DiIM, 51-52.
- ⁴⁸⁸ Ks. esimerkiksi DM, 92-94.
- ⁴⁸⁹ MEVT I, 115.
- ⁴⁹⁰ LVT 5, 13-18.
- ⁴⁹¹ Jahot 1981, 13-21.
- ⁴⁹² DiIM 118-130, Mitin 1941, Kolakowski 1978 III, 91-99.
- ⁴⁹³ Mitin 1974, 345.
- ⁴⁹⁴ Marxin Pääoman tai vaikkapa Spinozan Etiikan tutkimista voitiin tietysti motivoida sillä, että ne saattoivat auttaa entistä paremmin ymmärtämään Leninin ja Stalinin teosten hienouksia.
- ⁴⁹⁵ Stalin 1946, 276-278.
- ⁴⁹⁶ BSE(I):n hakusanassa Menševistvujuštšij idealizm syytettiin tätä filosofista ryhmittymää trotskilaisuuden ohella myös ”militaristisen Japanin” hyväksi suoritetusta vakoilusta. KFS:n (4):n mukaan he olivat taas olleet fasistisen eugeniikan ja mendelismi-morganismin puolestapuhujia. Heitä syytettiin yleensä aina siitä, mitä kulloinkin pidettiin erityisen suurena pahana.
- ⁴⁹⁷ Tucker 1990, 149-151.
- ⁴⁹⁸ Tällaista tapahtuikin kaiken aikaa. Jo ”kolmen kirjoituksen” kirjoittajista kolmas, E. Ral'tsevitš, ”paljastui” antimiraristiksi ja hänet ilmeisesti ammuttiin.
- ⁴⁹⁹ Batygin & Debjatko 1998a, 177-179. Brittiläinen historioitsija John Lewis vieraili sodan päätyttyä Neuvostoliitossa ja kirjoitti matkavaikutelmistaan The Philosopher -lehteen. Siinä hän totesi muun muassa: ”Filosofian klassikoiden teosten laaja levikki on hämmästyttävä todiste filosofiaa kohtaan tunnetusta voimakkaasta kiinnostuksesta. Vuosien 1917 ja 1938 välisenä aikana on Hegelin eri teoksia painettu yhteensä yli 200 000 kappaletta. Vastaava luku Aristoteleen kohdalla on 78 000, Einsteinin 48 000 ja Spinozan 65 000. Neuvostoliittolaiset filosofit ovat tutkineet erityisesti Demokritoksen, Aristoteleen, Hobbesin, Descartesin, Leibnizin ja Locken ajattelua. Paljon vähemmässä määrin on käännetty ja tutkittu tämän päivän englantilaista, amerikkalaista tai ranskalaista filosofiaa. He tuntuvat tietävän hyvin vähän Bergsonista, Jamesista, Whiteheadista, Bradleystä tai Bosanquet'sta. (Lewis, <http://atschool.eduweb.co.uk/cite/staff/philosopher/russia.htm>)
- ⁵⁰⁰ FE, Gegelj.
- ⁵⁰¹ Jahot 1981, 183-195; Istorija V 253-258.
- ⁵⁰² Mitin 1974. Vielä omalaatusempaa on, että samassa kirjoituksessaan Mitin luonnehtii Materialismia ja empirio-kritisismää ja Imperialismi, kapitalismin korkein vaihe -teosta toistensa rinnakkaisteoksina. Ajatus on kuitenkin täysin mahdoton. Sen sijaan ”Imperialismi” ja Filosofian vihkot kytkeytyvät tiukasti yhteen, kuten edellä on osoitettu. Tämä seikka on täytynyt olla myös Mitinin tiedossa.
- ⁵⁰³ Jahot 1981, 186.
- ⁵⁰⁴ DiIM, 71-84. Tämä ei tietenkään ollut aina väärin. Olihan esimerkiksi Giovanni Gentile ”hegelisti” ja samalla myös italialaisen fascismin keskeinen teoreetikko.
- ⁵⁰⁵ Mitin 1941, erit. 13-22.
- ⁵⁰⁶ Batykin & Devjatko 1998a, 178-191. Julkaisematta jääneet osat käsittelevät Marxin ja Engelsin filosofiaa (osa IV), 1800-luvun loppuolen ja 1900-luvun porvarillista filosofiaa (osa V), venäläisen filosofian historiaa (osa VI) ja Leninin ja Stalinin filosofiaa (osa VII).
- ⁵⁰⁷ Eräs tällainen merkki oli se, ettei PZM -lehdessä enää ilmestynyt Hegeliä käsitteleviä kirjoituksia.
- ⁵⁰⁸ MEVT 3, 308.
- ⁵⁰⁹ Erityisen mielenkiintoinen on tässä suhteessa suomalaissyntyisen Ivar Lassyn teos Marxismin perusteet: dialektinen materialismi, joka on kirjoitettu Neuvostoliitossa, mutta julkaistu USA:ssa Wisconsinissa vuonna 1931 amerikkansuomalaisen kustantajan toimesta. Jäsenykseltään kirja on muutamissa kohdin DiIM:n kaltainen. Toisaalta se on kuitenkin leikekokoelma, eli teksti koostuu lähes kokonaan Marxilta, Engelsiltä ja Leniniltä peräisin olevista suorista lainauksista. Stalinia siteerataan vielä huomattavan vähän. Lassy ei viittaa myöskään yhteenkään neuvostoliittolaiseen marxilaisen filosofian kokonaisesitykseen - vain muutamain artikkeleihin. Hän ei mainitse myöskään Deborinia tai Buharinia. Uusi kokonaisvaltainen järjestelmä on siis ollut jo hahmottumassa vuosina 1929-1930. Tämä ei kuitenkaan muuta miksiäkään sitä seikkaa, että Mitinin johdolla laadittu oppikirja oli sen ensimmäinen ”auktorisoitu” esitys. (Lassy 1931)
- ⁵¹⁰ MEVT 3, 311-312.

- ⁵¹¹ Perusteellisia esityksiä Schmidt 1971, 10-45, Labica 1998.
- ⁵¹² McMullin 1963, 10-12, 42-47.
- ⁵¹³ Tämän tyyppinen hän oli myös Hegelin käsitys materiasta (ks. erit. Enz. § 263-264) ja myöskin Adornolla kun hän erityisesti Negative Dialektik-teoksessaan puhuu materiasta ”epäidentisyytenä”, käsitteiden identtisyyden rikkovana aineksena.
- ⁵¹⁴ LVT 4, 123.
- ⁵¹⁵ LVT 4, 139.
- ⁵¹⁶ LVT 4, 253.
- ⁵¹⁷ Lobkowicz 1963, 174-176. Myös neuvostomarxismien omat esitykset puhuvat ”objektiivisesta idealismista, jonka mukaan tosioleva idea on inhimillisestä subjektista riippumaton.
- ⁵¹⁸ LVT 4
- ⁵¹⁹ LVT
- ⁵²⁰ Jeu 1969, 108-114.
- ⁵²¹ MEVT 3, 312
- ⁵²² MEVT 3, 313.
- ⁵²³ Ensimmäisiä Engelsin kriitikkoja oli G. Lukács, joka Geschichte und Klassenbewusstsein -teoksessaan asetti vastakkain Marxin ja Engelsin filosofian. Myöhemmässä tuotannossaan (Esimerkiksi Der Junge Hegel-teoksessaan tai estetiikan historiaa käsittelevissä tutkielmissaan) hän luopui tästä käsityksestä, osittain taktisista mutta osin myös aivan asiaperusteisista syistä.
- ⁵²⁴ BSE(2), Mendelizma-morganizma.
- ⁵²⁵ LVT 4, 17-34.
- ⁵²⁶ Theait. 155a. ”Nimenomaan ihmettelyhän on filosofille ominaista; se juuri on filosofian lähtökohta...”
- ⁵²⁷ LVT 4, 46.
- ⁵²⁸ Antonio Gramsci arvosteli Vankilaviihkoissaan Buharinia tämän tyyppisestä ”terveeseen järkeen” vetoamisesta tai sen kohottamisesta auktoriteetiksi. Hän toteaa esimerkiksi: ”Tästä syystä kansantajuinen tutkielma (so. Buharinin Historiallinen materialismi – HMK) merkitsee tiettyä vaaraa: se antaa monessa tapauksessa vahvistuksen niille kritiikittömille aineksille, joiden takia terve järki on jäänyt ptolemaiolaiseksi, ihmisperäiseksi, ihmiskeskeiseksi, sen sijaan että se arvostelisi niitä kriittisesti.” Historian paradoksi on, että Buharin syyllistyi tähän paljon vähäisemmässä määrin kuin Lenin, jonka Materialismia ja empiriokritisismiä Gramsci ei ilmeisesti tuntenut. (Gramsci 1979, 60)
- ⁵²⁹ Viimeinen naula tietoteorian arkuun lyötiin sitten siinä vaiheessa, kun Plehanovin käsitys aistimuksista tai mielikuvista ulkoisen todellisuuden symboleina julistettiin vääräksi ja revisionistiseksi. Tämän operaation perimmäinen motiivi oli ”leniniläisen filosofian” tarve profiloitua suhteessa ”plehanovilaisuuteen ja sen edustajiin, esimerkiksi Deboriniin ja Akselrod-Ortodoksiin. Voi olla, että jos Lenin olisi nimittänyt aistimuksia symboleiksi ja Plehanov taas heijastuksiksi, niin silloin kolmekymmentäluvun neuvostomarxistit olisivat olleet ”symboliteorian” puolella ”Plehanovin revisionistista heijastustusteoriaa” vastaan.
- ⁵³⁰ Ks. esimerkiksi LVT 4, 332–337.
- ⁵³¹ LVT 4, 132.
- ⁵³² Stalin 1946, 348-349.
- ⁵³³ Engels 1971, 75-83. MEW 20. 348-353.
- ⁵³⁴ LT 38, 180-182.
- ⁵³⁵ Engels 1951, 125-149, MEW 20., 111-133.
- ⁵³⁶ Liedman 1978.
- ⁵³⁷ HW 5, 16-17, Enz. § 79.
- ⁵³⁸ MEGA:n toimittajien mukaan Luonnon dialektiikan parissa puuhaillut Engels olisi käyttänyt vain yhtä matemaattista teosta, Charles Bossutin vuosina 1797/1798 ilmestynyttä oppikirjaa *Traites de calcul différentiel et de calcul intégral*. Kuitenkin juuri 1800-luvun puolivälissä ja sen jälkeen matematiikan, erityisesti matemaattisen analyysin perusteiden selvittelyssä tapahtui huomattavaa edistystä varsinkin Karl Weierstrassin ja Leopold Kroneckerin töiden ansiosta. Ne eivät olleet kuitenkaan kovin tunnettuja Englannissa, missä Engels tuohon aikaan asui. Mutta sitä mukaa kuin mainitut tutkimukset tulivat matemaatikkojen piirissä yleisesti tunnetuiksi, jäi Engelsin fragmenttien kaltaisille kirjoitelmille pelkästään oppihistoriallinen arvo. (MEGA I/26, 41-44 & Erläuterungen)
- ⁵³⁹ Eugen Dühringin teosten aihepiiri oli laaja. Hän kirjoitti ja luennoi tieteen, erityisesti luonnontieteiden filosofiasta ja metodologisista ongelmista, taloustieteestä, sosialismin historiasta ja jopa kirjallisuustieteestä. Hänen antisemitistinen teoksensa *Die Judenfrage als Racen-, Sitten- und Culturfrage* ilmestyi vuonna 1881, siis Engelsin Anti-Dühringin jälkeen. Teoksesta ilmestyi kirjoittajan elinaikana kaikkiaan viisi painosta ja jokainen niistä oli edeltäjänsä laajempi. Vaikutuksiltaan sitä on pidetty joskus jopa yhtä kohtalokkaana kuin Siionin viisaitten pöytäkirjoja. (<http://www.ety.com/HRP/booksonline/duehring/>)
- ⁵⁴⁰ Engels 1951, 11-14.
- ⁵⁴¹ Erityisesti Liebigin laaja *Chemische Briefe* (ilm. 1844) oli omana aikanaan poliittisestikin hyvin radikaalina pi-

detty teos. Jacob Moleschottin filosofisen pääteoksen *Der Kreislauf des Lebens* alaotsikko kuului *Physiologische Antworten aus Liebig's Chemische Briefe*. Liebingin teos kuului myös Tšernyševskin suosikkeihin ja sen ajatukset ovat näkyvästi esillä myös Mitä on tehtävä? -romaanissa.

⁵⁴² Gregory 1977, 64-172.

⁵⁴³ Liedman 1977 I, 152-177.

⁵⁴⁴ Graham 1981.

⁵⁴⁵ Du Bois-Reymond 1974, Jonsson 1987, 26-28. Du Bois-Reymond ei pitänyt kaikkia maailmanarvoituksiaan loogisesti tai tietoteoreettisesti samanarvoisina. Vahvimpina ja kaikkein mahdottomimpana ratkaista hän piti psykofyysistä ongelmaa ja tahdonvapauden ongelmaa. Keskustelu maailmanarvoituksista jatkui vuosia varsin kiivaana ja esimerkiksi Ernst Haeckelin kuuluisa teos *Maailmanarvotukset* (ilm. alkup. 1899) on kuuluu tähän yhteyteen. Haeckel esittää teoksessaan omasta mielestään tyydyttävän ratkaisun kaikkiin Du Bois-Reymondin esittämiin arvoituksiin. Samaan historian juonteeseen voidaan liittää jopa Ludwig Wittgensteinin *Tractatus*, joka julkaistiin ensimmäistä kertaa luonnontieteellisten materialistien perustama järjestön, *Monistenbundin*, julkaisemassa aikakauskirjassa. Wittgenstein oli ”monisti” sikäli, ettei mitään arvoituksia hänen mukaansa ollut olemassa. ”Jos kysymys voidaan esittää, siihen voidaan vastata”. (T. 6.5). Mutta toisaalta häntä voidaan pitää jyrkkänä ”antimonistina”, koska hän toteaa samassa teoksessa, että vaikka kaikkiin kysymyksiin oltaisiinkin vastattu, ”todellisia elämänongelmiani ei oltaisi edes sivuttu”. Kaikki todelliset kysymykset ja ongelmat sijoittuvat siihen todellisuuden alueeseen, josta ei voinut puhua.

⁵⁴⁶ On tavallaan hieman onnetonta, että useimmin toistetuksi esimerkiksi tällaisesta laadullisesta harppauksesta on vakiintunut Anti-Dühringin tunnettu tarina veden olomuodon muutoksista (Engels 1951, 132-133). Kyseinen kohta on ”autenttista Engelsiä” ja vastasi varmasti hänen ajatteluaan. Mutta Luonnon dialektiikan hahmotelmista käy selkeästi ilmi, että laadullinen harppaus tarkoitti ennen muuta ”liikkeen perusmuodon” (*Grundform der Bewegung*) vaihtumista, siirtymistä alemmasta muodosta (esimerkiksi kemiallisesta biologiseen tai biologiasta historialliseen). Näillä kahdella harppauksella on selvä ero, sillä veden olomuodon muutokset tapahtuvat jäännöksettömästi sen liikkeen perusmuodon puitteissa, mitä Engels kutsui fysikaaliseksi. Sen sijaan ainakin yhteiskunnallinen ja historiallinen tapahtuminen on jotain, jonka edellytyksenä ”biologinen liikemuoto”, mutta jota se ei selitä. (Engels 1971, 84-106, MEW 20., 354-369; myös Kedrov 1975 I, 486-512)

⁵⁴⁷ Liedman 1977 II, 65-77. Kedrov 1974, 46-102 passim. Kedrov ulottaa ensyklopedismin tradion Aristoteleen asti.

⁵⁴⁸ Georg Lukácsin *Geschichte und Klassenbewusstsein* on varhaisimpia vaikutusvaltaisia tekstejä, jossa ajatus Marxin ja Engelsin ajattelutapojen radikaaleista eroavuuksista tuodaan painokkaasti esiin. (Lukács Werke II, 164-169, 404-425) Uudemmissa tutkijoista kaikkein radikaaleimmin ”dialektikko Marxin” ja ”positivistisesti Engelsin” vastakaisuutta on korostanut Norman Levine teoksessaan *The Tragic Deception: Marx Contra Engels*. (Levine 1975)

⁵⁴⁹ Lukácsin *Geschichte und Klassenbewusstsein* -teoksen suuri ansio on juuri siinä, että se opetti lukemaan Pääomaa poliittisen taloustieteen arvosteluna – ei pelkästään taloustieteenä, joka pyrki paljastamaan kapitalistisen yhteiskuntamuodon eräät voittamattomat ristiriidat.

⁵⁵⁰ Marx 1974, 78-79.

⁵⁵¹ Liedman 1977 I, 95-102. Engels näyttää käyttävän termiä metafysiikka eli metafyyminen suurin piirtein samassa merkityksessä kuin Hegel termejä ”abstract”, ”verstandemässig”. (Enz. § 79)

⁵⁵² Eräistä väärinkäsityksistä johtuen Engels ei pitänyt oikeana puhetta energian (*Energie*) häviämättömyydestä tai energian häviämättömyyden laista vaan puhui aina liikkeestä ja liikkeen (*Bewegung*) häviämättömyydestä. (Engels 1971, 98, Halldane, J.B.S. <http://www.marxists.org/archive/marx/works/1883/don/preface.htm>)

⁵⁵³ ”Maailman todellinen ykseys on sen aineellisuudessa, ja tämän on todistanut filosofian ja luonnontieteen pitkä ja vaivalloinen kehitys, eikä pari silmänkääntäjän lausepartta.” (Engels 1951, 50) Liikunta oli hänen mukaansa taas materia ”olomuoto” (Engels 1971, 294)

⁵⁵⁴ Saksankielinen alkuperäisteksti: ”Allgemeine Natur der Dialektik als Wissenschaft von den Zusammenhängen im Gegensatz zur Metaphysik zu entwickeln” (MEW, 20., 348)

⁵⁵⁵ Engels 1971, 75.

⁵⁵⁶ Toinen kohta on Luonnon dialektiikan ”Kokonaissuunnitelman luonnos”. Luonnoksen kyseinen kohta viittaa juuri suunnitellun kirjan siihen osaan, jonka hahmottelua lainattu katkelma oli. (Engels 1971, 20)

⁵⁵⁷ HW V, 388-392.

⁵⁵⁸ MLP:ssä mitan kategoriasta ei ole minkäänlaista mainintaa, MFP:ssä se mainitaan ohimennen. MLFP:n esitys on hieman perusteellisempi.

⁵⁵⁹ Bertrand Russell on todennut useissa eri yhteyksissä, kuinka se ajatus tai oivallus, että ”relaatiot ovat todellisia” antoi uuden suunnan koko hänen filosofialleen ja kenties myös koko elämälleen. Relaatioiden todellisuudella hän tarkoitti sitä, että olioiden suhteet toisiinsa ovat ”ulkoisia” kuin haulisangon haulien. Tämän perusnäkemysensä mukaisesti Russell rupesi pitämään lauseita relaatioina eikä perinteiseen tapaan subjekti-predikaatti -rakenteina. Jo aivan merkintöjen tasolla perinteisen logiikan kaava ”L on V” (esimerkiksi lumi on valkoista) tuo helposti mieleen

ajatuksen identiteettiin kätkeytyvästä ristiriidasta, sillä onhan lumi muutakin kuin vain valkoista – tai lumi ei ole suinkaan sama asia kuin valkoisuus. Sen sijaan modernimpi merkintä V(I), jossa predikaatti V ”omistetaan” eräälle oliolle I ei synnytä tällaisia mielikuvia. (ks. Russell 1956, Hautamäki 1982, 13-19)

⁵⁶⁰ Wittgensteinin Tractatusta voidaan pitää ehkä johdonmukaisimpana yrityksenä rakentaa täysin ekstensionaalinen logiikka ja sitä vastaava ontologia. Tractatuksen ontologia on johdonmukaisen ekstensionaalista ensinnäkin puheessaan muuttumattomista olioista (Die Gegenstände), jotka voivat ”konfiguroitua” erilaisiksi yksinkertaisiksi asiantiloiksi (Die Sachverhalte). Olion kaikki ”yhdistymismahdollisuudet” kuuluvat Tractatuksen mukaan olion ”loogiseen muotoon”, ja ne ovat sillä ”alusta saakka”. Tractatuksen mukaan myös yksinkertaiset asiantilat ovat toisistaan loogisesti riippumattomia. (T. 2.0122-2.12131, 2.06-2.062)

⁵⁶¹ Enz. § 115-120.

⁵⁶² Enz. § 115.

⁵⁶³ HW VI, 250-252. Negaation negaatiolla on myös merkitys, joka tarkoittaa rajan ylittämistä. Kun orkesterinjohtajana (määre eli negaatio) mainetta saavuttanut Esa-Pekka Salonen on ryhtynyt myös säveltäjäksi, hän on ”negeerannut” tai ylittänyt yhden määreensä, erityisesti jos se on ymmärretty niin, että E-P.S. on ollut pelkästään orkesterinjohtaja. Säveltäjäksi ryhtyminen ei kuitenkaan merkitse sitä, että hän olisi lakannut olemasta hyvä orkesterinjohtaja. Jo tämä yksinkertainen esimerkki riittänee osoittamaan, että dialektinen negaatio tarkoittaa jotakin aivan muuta kuin ”tavallinen” negaatio logiikassa. Sama pätee luonnollisesti myös kaksinkertaisen negaation sääntöön. Mihajlo Markovic onkin tutkielmassaan Sialectics today, joka oli yksi ns. Praxis -ryhmän ohjelmallisista tekstejä esittänyt että negaation negaation periaatteessa olisi keskeistä nimenomaan tietyn subjektin ”sisäisten rajoitustusten ylittäminen (transcending inner limits). Vain sisäisten rajoitustensa ylittämiseen kykenevä olio voi olla inhimillinen subjekti. (Markovic, 1979)

⁵⁶⁴ Engels 1971, 301-308, Kedrov 1978, 178-179.

⁵⁶⁵ Engels 1971, 29-32.

⁵⁶⁶ Kedrov 1978, 227-229.

⁵⁶⁷ V.F. Asmus julkaisi vuonna 1924 kirjan nimeltään Dialektitšeskij materializm i logika (Dialektinen materialismi ja logiikka). Varjaš puolestaan luennoi perinteistä logiikkaa IKP:ssa. (LE, Lenin, Plekhanov; Kogan 2002)

⁵⁶⁸ Deborin 1961, 188-189.

⁵⁶⁹ DM, 231-232; Projekt, tema 13.

⁵⁷⁰ Esimerkiksi teoksessa Neuvostoliiton kommunistisen puolueen (lyhyt oppikurssi) toistuvat tavan takaa fraasit ”toveri Stalin osoitti vastaansanomattomasti, että...”, ”väistämätön johtopäätös oli, että”...

⁵⁷¹ DM 231-232.

⁵⁷² BSE (I), Formalnaja logika. Traditionaalisen ja modernin logiikan luonteesta ks. tämän tutkielman osan II lukuja 3.3. ja 3.4.

⁵⁷³ Enz § 79-83.

⁵⁷⁴ Ks osan II lukua 3.3. edellä.

⁵⁷⁵ Enz § 194.

⁵⁷⁶ LT 38, 311. Lenin sanoo tosin saman asian myös toisaalla filosofian vihkoissaan. Hegelin Logiikkaa koskevissa muistiinpanoissa on pari raamien ympäröimää lausetta: ”Lyhykäisestään dialektiikka voidaan määritellä opiksi vastakohtien ykseydestä. Siten tavoitetaan dialektiikan ydin, mutta se vaatii selityksiä ja kehittelyä.” (LT 38, 182)

⁵⁷⁷ Solzhenitsynin Vankileirien saariston yksi ongelmallinen piirre on, että hän jakaa ihmiset hyvin jyrkästi kunniallisiin tai todellisiin ihmisiin ja roistoihin. Edelliset ovat aina ja kaikessa pitäneet virallista ideologiaa julmana ja valheellisena hölynpölynä – ja siihen uskoneet ovat sitten olleet moraalisesti turmeltuneita kaikessa muussakin. Tosin poikkeuksiakin tästä säännöstä on. Hänen romaanissaan Ensimmäinen piiri on Levin -niminen kielitieteilijä, jonka kirjailija kuvaa rehelliseksi ja sympaattiseksi ihmiseksi, mutta joka siitä huolimatta kannattaa virallista ideologiaa ja maansa politiikkaa lähes varauksettomasti. Levinin esikuvana lienee ollut Lev Kopelev, josta myöhemmin tuli tunnettu toisinajattelija.

⁵⁷⁸ Milosz 1980, 26

⁵⁷⁹ Milosz 1980, 64

⁵⁸⁰ Stalin 1946, 596-597.

⁵⁸¹ HW III, 21-22.

⁵⁸² Kosik 1978, 41-42, 73-75.

⁵⁸³ Olemuksen ja ilmiön kategoriat esiteltiin omassa, erityistä kategoriaoppia käsittelevässä osastossa.

⁵⁸⁴ Colletti 1973, 7-27, 52-67; Colletti 1979, 51-58.

⁵⁸⁵ Von Wright 1984, 14-25.

⁵⁸⁶ Colletti 1973, 14.

⁵⁸⁷ Engels 1951, 126-127.

⁵⁸⁸ Oikeastaan puhe ”työn arvosta” oli tyhjää tautologiaa, koska työ itsessään oli arvo.

⁵⁸⁹ Althusser & Balibar 1971, 31-41.

⁵⁹⁰ Marcuse 1969, 138-139.

- ⁵⁹¹ Pertti Lindfors on kirjoittanut paljon ja tiukkaan sävyyn tästä dialektisen materialismin tavasta sekoittaa toisiinsa vastakohta ja ristiriita. Hän tosin näyttää ajattelevan myös, ettei Hegel olisi missään muodossa kunnioittanut logiikan peruslakeja. Georg Klausin tavoin Lindfors uskoo, että marxilaisen filosofian järkevän ytimen paljastaminen voisi alkaa siitä, että ensin hylättäisiin ajatus dialektisesta ristiriidasta ja korvattaisiin se vastakohtan käsitteellä. Kybernetikka voisi taas olla se tiede, jonka avulla vastakohtia sisältäviä järjestelmiä voitaisiin täsmällisesti tutkia. (Klaus 1972, 54-61, Lindfors 1978, 90-105)
- ⁵⁹² Groys 1987.
- ⁵⁹³ Milosz 1983, 64.
- ⁵⁹⁴ Engels 1951, 132.
- ⁵⁹⁵ DM 163-167.
- ⁵⁹⁶ Cat 1a 15-20, 1b 25-34.
- ⁵⁹⁷ On kuvaavaa, ettei Knealen & Knealen vaikutusvaltaisessa *The Development of Logic* -teoksessa käsitellä kysymystä kategorioista oikeastaan missään muualla kuin Aristoteleen *Organonin* esittelyn yhteydessä.
- ⁵⁹⁸ DM, 182-192.
- ⁵⁹⁹ DM 172.
- ⁶⁰⁰ Kuhn 1995, 34-55; Verronen 1986, 62-86.
- ⁶⁰¹ Verronen 1986, 40-52.
- ⁶⁰² Ei ainakaan, jos loogisella johtamisella tarkoitetaan todistamista.
- ⁶⁰³ Descartes 2001, erit. 49-54, jossa esitetään ajatus tieteestä universaalimatematiikkana.
- ⁶⁰⁴ Althusser 1984, 126-137.
- ⁶⁰⁵ Althusser 1972, 52-54.
- ⁶⁰⁶ Althusser toteaa itsekin, kuinka ideologia voi riistää tai hyväksikäyttää tiedettä. Marxilaisen filosofian keskeinen tehtävä olisikin ”luokkataistelu teorian alueella”, eli pyrkiä eliminoimaan tieteen ideologinen hyväksikäyttö. (Althusser 1990, 120-131)
- ⁶⁰⁷ Harms 1989, 136.
- ⁶⁰⁸ Wittgenstein 1981, 204-204 (§ 426)
- ⁶⁰⁹ Marx 1974, 25.
- ⁶¹⁰ Harms 1989, 135.
- ⁶¹¹ *KFS(4)*:ssä todetaan, ”Lyhyen oppikurssin” ilmestymisen jälkeen ”kaikenlaisten puolueen historiaa koskevien valheellisten ja harhaanjohtavien sepustusten tekeminen ja levittäminen tuli mahdottomaksi”. (*KFS(4)*, *Istoriija...*)
- ⁶¹² *KFS(4)* ”Materializm i empiriokrititsizm”; Mitin 1967, 261
- ⁶¹³ LO 117.
- ⁶¹⁴ LO 117.
- ⁶¹⁵ *KFS(2)* – *KFS(4)*, *BSE(2)* *Dialektitseskij materializm*, Mitin 1941,3 . Stalinin kauden jälkeen palattiin taas vanhempaan käytäntöön ja marxismi-leninismistä tuli ”työväenluokan maailmankatsomus”. Tästä käytännöstä poiketen Tuure Lehén antoi vuonna 1951 ilmestyneelle dialektisen materialismin suomenkieliselle perusoppikirjalleen nimeksi Työväenluokan maailmankatsomus. Mahdollisesti tässä oli pieni protestin siemen.
- ⁶¹⁶ LO 118-124.
- ⁶¹⁷ DHMS 119.
- ⁶¹⁸ Seppo Raiski on väitöskirjassaan *Laboratorio*, teoria ja parempi elämä tarkastellut tuota uuden ajan tieteen – ja myös ”uusien realiteettien luomisen” tyysijaa. (Raiski 1990, erit. 16-32)
- ⁶¹⁹ *KFS(4)*, *Vseobštšaja svjaz’ javlenij, Neobhodimost’ i slutšainos’*
- ⁶²⁰ *KFS(4)*, *Vejsmanizm-morganizm ja Mitšurinskoe utšenie*
- ⁶²¹ Ernst Blochin teoksen *Das Prinzip Hoffnung* eräs hyvin keskeinen ajatus on, ettei Marxin filosofia ollut ”perimmäisen” (*Ultimum*) vaan ”uuden” (*Novum*) filosofiaa. Jokainen saavutettu totaliteetti (”valmis totuus”) oli vain oman horisonttiviivansa ympäröimä, jonka takana jo häämötti toistaiseksi kätkeytynyt *Novumin* valtakunta, jota saattoi rajoittaa ”ennakoivalle tietoisuudelle” (*Das antipizierende Bewusstsein*). Toivon periaate perustui siihen, ettei viimeistä sanaa ollut vielä kukaan lausunut. Ilman ”ennakoivaa tietoisuutta” ja toivon periaatetta maailma ”kaventuu”, ”ohentuu” ja esineellistyy. (Bloch 1980 I, erit. 227–242)
- ⁶²² DMA 215-220; *KFS(4)* *Antagonitšeskije in neantagonitšeskije protivoretšija, ja Bor’ba protivopoloznoste*
- ⁶²³ DMA 226-227, Clark 1981, 207-208, Lilja 1980, 93-110. Lilja osoittaa Viron kirjallisuuden historiaa koskevasa tutkielmassaan, että konfliktittomuuden teorian tai estetiikan arvostelu alkoi Neuvostoliitossa jo Stalinin valtakauden lopulla – eikä vasta esimerkiksi vuoden 1956 jälkeen.
- ⁶²⁴ LT 38, 311.
- ⁶²⁵ DHMS 119.
- ⁶²⁶ Marcuse 1969, 90.
- ⁶²⁷ Kolakowski 1966, 188-196.
- ⁶²⁸ Jakobson 1999, 312.

- ⁶²⁹ Bolševismien tai stalinismin platonismista puhuneet Karl Popper sekä myös Bertrand Russell, jonka *Practice and Theory of Bolshevism* (ilm. 1920).
- ⁶³⁰ Ks. Clark edellä. Kolakowski kirjoittaa nuoruuden esseessään Platonismi, empirismi ja julkinen mielipide oivaltavasti ja pirullisesti: ”Platonin häijy henki, jonka me marxilaiset olemme niin usein tuominneet ja julistaneet pannaan, on kostonnut julmasti vastustajilleen: platonismi on tunkeutunut marxilaiseen ajatteluun ja suorittaa siellä tihtutyötään. Platonisoivasta ajattelutavasta on tullut uhkaava vaara, sisäinen vihollinen, jota vastaan taistelemineen on osoittautunut huomattavasti välttämättömämmäksi kuin taistelu historiallista, filosofian oppirjoista tuntemaamme Platonia vastaan.”(Kolakowski 1966, 188)
- ⁶³¹ Kolakowski 1966, 190.
- ⁶³² Berdjajev 1971, 43.
- ⁶³³ Kolakowski 1966, 195.
- ⁶³⁴ Myös Marcuse 1968, 24-26.
- ⁶³⁵ Itse asiassa Kolakowski kertoo Ihminen ilman vaihtoehtoa -kirjassaan tapauksesta, joka erinomaisen selvästi osoittaa, ettei stalinistisessa filosofiassa ollut kyse mistään ”olemustiedosta” tuon sanan totunnaisessa merkityksessä: Kun Stalin oli kesällä 1950 julkaissut Pravdassa joukon ertikkeleita, joissa hän kaikkien yllätykseksi hyökkäsi ankarasti muuatta N.J. Marrin vastaan, vaikka tämän käsitykset kielestä oli vain paria vuotta aikaisemmin julistettu ainoiksi oikeiksi. Kolakowski oli pian näiden tapahtumien jälkeen osallistunut erääseen tieteelliseen konferenssiin, jossa Marrin käsitykset tuomittiin kovin sanoin. ”Tällöin”, kertoo Kolakowski ”eräs osanottaja sattui lausumaan melkoisen tahdittomuuden. Hän otti käteensä pienen kirjan, joka oli erään paikalla olevan kielimiehen käsialaa ja joka oli ilmestynyt joitakin viikkoja aikaisemmin, ja luki siitä katkelman, jonka sisältö oli suurin piirtein seuraava: Marrin teoria on epäilemättä johdonmukainen marxilais-leniniläinen kieliteoria. Vain se on täydellisesti sopusoinnussa marxismi-leninin kanssa – siinä määrin, että sitä voidaan käyttää marxilais-leniniläisen kielentutkimuksen luotettavana työvälineenä. Sen jälkeen kiihtynyt puhuja otti esille sanomalehden viimeisen numeron ja luki siitä pienen artikkelin, jonka mainitun kirjan tekijä oli kirjoittanut ja jonka sisältö oli suunnilleen seuraava: On ilmeistä, ettei Marrin teoriolla ole mitään yhteistä marxilais-leniniläisyyden kanssa. Se on itse asiassa sen vulgarisointia, ja näin ollen marxilais-leniniläisen kielentutkimuksen on vastustettava Marrin teoriaa, jne. ‘Mitä tämä oikein merkitsee!’ huusi puhuja kiihtyneenä. ‘Mistä moinen mielipiteiden vaihtuminen muutamassa viikossa? Kameleontti!’ Artikkelin kirjoittaja hämmäntyi ja pysyi hiljaa muiden läsnäolijoiden nauraessa ja ollessa huvittuneita tapauksesta, kunnes eräs puoluevirkaileija otti puheenvuoron ja sanoi, ettei tilanteessa ole mitään aihetta nauruun, sillä ihmisen täytyykin vaihtaa mielipiteitään ollakseen vahingoittamatta ketään.” Kolakowski kertoo aikoinaan pitäneensä tuota onnetonta kielitieteilijää periaatteetomana kameleonttina, mutta iän myötä hän kertoo ruvenneensa ajattelemaan toisin: kyseinen ”kameleontti” oli juuri kameleonttimaisuutensa ansiosta kaikkein johdonmukaisin marxisti-leninisti. (Kolakowski 1966, 7-8; Kolakowski 1978 III, 1-5.)
- ⁶³⁶ Horkheimer & Adorno 1987, 52-53.
- ⁶³⁷ Stalin 1950, 421-422.
- ⁶³⁸ DMA 152-158.
- ⁶³⁹ DMA 169.
- ⁶⁴⁰ DMA 172-175.
- ⁶⁴¹ DMA 176-178. Kirjassa todetaan selvin sanoin, että ”sosialismin ja kommunismin oloissa siirtyminen vanhasta laadusta uuteen ei tapahdu koskaan purkausten tai yhteiskunnallisten vallankumousten tietä”. Tämä ei kuitenkaan merkitse sitä, että ”kehityksen tempo” olisi hidas.
- ⁶⁴² Istorija, V, 276-279
- ⁶⁴³ KFS(4), Otritsanie otritsanija. Tämä ajatuskulku on peräisin Leninin Kansan ystävät-teoksesta, missä kirjoittaja aivan asianmukaisesti kritikoii Mihailovskin väitettä, että Marx olisi perustellut kapitalismin häviötä ja sosialismin välttämättömyyttä Hegelin triadin avulla. (LVT I, 40-52)
- ⁶⁴⁴ BSE(2), Otritsanie otritsanija
- ⁶⁴⁵ KFS(4), Otritsanie otritsanija
- ⁶⁴⁶ Aleksandrovin johdolla toimitetussa oppikirjassa kieltämisen kieltämisen laista löytyy vain muutama niukka maininta – ja ne ovat oireellisesti luvussa, jonka otsikkona on ”Kehityksen etenevä luonne”. Hegel rinnastetaan kyseisessä luvussa Oswald Spengleriin ja molempia pidetään samassa merkityksessä syklisen historiankäsityksen edustajina. Kieltämisen kieltäminen on kirjan mukaan spengleriläisen historiankäsityksen metodinen periaate. (DMA 178-184)
- ⁶⁴⁷ DHMS 123.
- ⁶⁴⁸ Tämän vuoksi myös historia tuli aina ratkaisevien käännteiden jälkeen kirjoittaa uudelleen. Molotov-Ribbentrop-sopimuksen jälkeen ”historia osoitti”, että Ranskan ja Englannin imperialismi olivat aina olleet taantumuksen pääpilarit.
- ⁶⁴⁹ Marx 1974, 25-26, DM 118.
- ⁶⁵⁰ BSE(1)-BSE(2), Gegel
- ⁶⁵¹ KFS(4), Gegel’. Popper ei ehkä tiennyt, miten lähellä hänen ja stalinistien Hegel -tulkinnat olivat toisiaan.

- ⁶⁵² Zdhanov 1952.
- ⁶⁵³ Medvedev 1989, 502-503.
- ⁶⁵⁴ DMA 41-49. Ks. myös KFS(4), Dobroljubov, Herzen, Tšenyševski.
- ⁶⁵⁵ DMA 246-267.
- ⁶⁵⁶ Ks. KFS(4) kyseiset hakusanat.
- ⁶⁵⁷ Deutscher 1979, 109.
- ⁶⁵⁸ Bochenski 1975, 30-34. Lindfors 1978, 232-233; Susiluoto 1982, 151-153.
- ⁶⁵⁹ Kolman, 1980, 60-66. Sillä, että hanke oli ollut vireillä jo ennen Saksan ja Neuvostoliiton sotaa, on mitä ilmeisimmin merkitystä. Kielteinen suhtautuminen muodolliseen logiikkaan oli (vaikkakin virheellisellä tavalla) kytköksissä Hegelin 1930-luvulla nauttimaan arvovaltaan. Jos muodollisen logiikan arvon palauttamiseen oli ryhdytty jo ennen sotaa ja vieläpä tilanteessa, missä Saksa ja Neuvostoliitto olivat jonkinlaisia liittolaisia, niin tapahtumaa ei voida ainakaan kokonaisuudessaan selittää sillä saksalaisvastaisella ilmapiirillä, joka sodan oloissa syntyi. Toki silloinkin oli vaikutusta siihen, miten saksalaiseen filosofiaan marxilaisuuden yhtenä ”lähteenä ja perusosana” suhtauduttiin.
- ⁶⁶⁰ LS-S, Logika myös BSE/2, Logika v skole; Istorija V, 716.
- ⁶⁶¹ Sovetskaja Pedagogika -lehdessä (9/1948) julkaistun muodollisen logiikan oppikirjojen ja niitä tukevan kirjallisuuden bibliografiasta käy esiin se, että käänne suhteessa muodolliseen logiikkaan on tapahtunut joskus vuoden 1940 tienoilla, mahdollisesti jopa hieman aikaisemmin. Vuosilta 1928-1937 mainitussa bibliografiassa on vain kaksi nimekettä, joista toinen ehkä enemmän matematiikkaa ja sen opetusta käsittelevä artikkeli. Toinen oli P. Dosevin artikkeli Materialistitšeskaja dialektika i formalnaja logika, joka oli ilmestynyt Front nauka -lehdessä vuonna 1934. Ajan trendistä poiketen kirjoittaja ei tuominut muodollista logiikkaa metafysisiksi, formalistiseksi ja idealistiseksi vaan piti sitä yhtenä olennaisena tiedostuksen momenttina. Ensimmäinen esitys, jossa hieman perinpohjaisemmin esiteltiin myöteiseen sävyyn muodollista logiikkaa tai jotain sen osaa oli. G.F. Aleksandrovin (sic!) laajahko artikkeli Logika Aristotelja, joka ilmestyi Pod Znanemem Marksizma -lehdessä syksyllä 1938. Seuraavana vuotena Sovetskaja Pedagogika -lehdessä ilmestyi koko joukko artikkeleita, joiden aihepiiristä käy ilmi, että muodollista logiikkaa tai ainakin joitakin sen peruskäsitteitä oltiin jo tuomassa kouluihin. Se oppiaine, jonka piirissä tätä ensin alkoi tapahtua, näyttää olleen äidinkieli. (Primakovski 1948)
- ⁶⁶² Vinogradovin teoksen ensimmäinen painos on ilmestynyt vuonna 1914. Tšelpanovin teoksen ensimmäinen painos oli vuodelta 1906 ja vuoteen 1915 mennessä siitä oli otettu jo kaksitoista painosta. Tšelpanovin teoksen alaotsikkona on dlja gimnazij i samoobrazovanija eli lukioita ja itseopiskelua varten. Batykin & Debjatko 1998, 172-173, Kondakov 1954, BSE/2, Logika v skole; Istorija V, 716; LS-S, ”Logika” -hakusanat
- ⁶⁶³ Rein 1920,5.
- ⁶⁶⁴ Primakovski 1948, Sternin 1948.
- ⁶⁶⁵ Rein 1920, 16. LS-S, ”Logika”, Ponjatje
- ⁶⁶⁶ Kondakov 1954, 487.
- ⁶⁶⁷ Hautamäki 1982, 14-17.
- ⁶⁶⁸ Kondakov 1954, 165-186, LS-S, Suždenie ja Rein 1920, 32-57
- ⁶⁶⁹ LS-S Umozakljutšenie ja Rein 1920, 57-81.
- ⁶⁷⁰ Bochenski 1956, 297-299, Rein 1920, 80 -130. Port-Royalin logiikan neljäs, metodia käsittelevä osa, keskittyy kokonaan sellaisiin päättelyyn tai todistamisen menetelmiin, jotka ovat loogisesti täysin sitovia – eli induktiota tai analogiapäättely eivät kuulu lainkaan niiden piiriin. (Arnauld & Nicole 1965)
- ⁶⁷¹ Kondakov 1954, 47 ja 68.
- ⁶⁷² Kondakov 1954, 45-47.
- ⁶⁷³ Kondakov 1954, 61-66.
- ⁶⁷⁴ Kondakov 1954, 103-106.
- ⁶⁷⁵ Bochenski 1961.
- ⁶⁷⁶ Koch 1957.
- ⁶⁷⁷ Rein 1920, 10-11.
- ⁶⁷⁸ Kondakov 1954, 22. KFS:n mukaan logiikka oli ”tiede ajattelun muodoista ja laeista”. (KFS, Logika.) Samoin se määriteltiin Suuren tietosanakirjan toisessa painoksessa. (BSE(2), Logika.)
- ⁶⁷⁹ Kondakov 1954, 23.
- ⁶⁸⁰ Stalin 1950, 407.
- ⁶⁸¹ Stalin 1950, 419.
- ⁶⁸² Geller & Nekrich 1986, 539-542.
- ⁶⁸³ Primakovski 1948. Kondakovin pitäytyminen lähes yksinomaan venäläisessä aineistossa on ymmärrettävää tietenkin myös siksi, että kirjan kirjoittamisen aikoihin oli meneillään myös ankara kamppailu ”juuretonta kosmopolitismia” ja ”länsimaiden nöyristelyä” vastaan.
- ⁶⁸⁴ KFS, Logistika.
- ⁶⁸⁵ KFS, Logika, Logistika, Formal'naja logika, Kondakov 1954, 37-41.

- ⁶⁸⁶ KFS(4), Logistika
- ⁶⁸⁷ BSE(3), Logistika.
- ⁶⁸⁸ BSE(2) Matematitšeskaja logika.
- ⁶⁸⁹ Istorija V, 714-718; Küng, 1961, LS-S, Matematitšeskaja logika. Sanottu ei tarkoita sitä, että matemaatikot olisivat saaneet olla kokonaan rauhassa. Kesällä 1936 Pravda esitti joukon räikeitä syytöksiä maan ehkä merkittävintä matemaatikkoa, akateemikko N.N. Luzinia ja hänen nuorempia kollegoitaan (A.N. Kolmogorov, M.V. Keldysh, S.L. Sobolev) vastaan. Hyökkäys ei kuitenkaan johtanut vakavampiin sortotoimiin. (Medvedev 1989, 440-441)
- ⁶⁹⁰ Myös hänen isänsä, niin ikään A.A. Markov. (1852-1922), oli tunnettu matemaatikko ja tiedeakatemian jäsen.
- ⁶⁹¹ Bochenski, 1961, Comey 1966, BSE/3, Logika.
- ⁶⁹² Tunnetuista loogikoista ainakin Kondakov ja K.S. Bakradze totesivat, että on vain yhdenlaatuista logiikkaa, formaalia. (Ballestrem 1965)
- ⁶⁹³ DMA, 39-40.
- ⁶⁹⁴ Klaus 1972, 136-137, 205-214. Ekstensionaalisessa logiikassa voidaan jokin kompleksisen ilmauksen osa korvata toisella, totuusarvoltaan ekvivalentilla ilmauksella. Niinpä konjunktion ”suolahappo on yhdiste” ja ”aurinko on tähti” totuusarvo ei muutu, vaikka lause ”suolahappo on yhdiste” korvattaisiin lauseella ”vesi on yhdiste”. Sen sijaan lauseen ”Matti uskoo, että ”suolahappo on yhdiste”” totuusarvo voi muuttua, jos siinä tehtäisiin vastaava muutos.
- ⁶⁹⁵ Klaus 1972, 136-137, 205-214, Lefebvre 1969, 48-57.
- ⁶⁹⁶ Kedrov 1951.
- ⁶⁹⁷ Tuon kehityksen huipentumana voitaneen pitää Evald Iljenkovin (1929-1979) tuotantoa, esimerkiksi teosta *Dialektika abstraknogo i konkretnogo v ”Kapitale”* Marksa (Abstraktin ja konkreettisen dialektiikka Marxin Pääomassa.), joka ilmestyi venäjäksi muutamien vuosien viivytelyn jälkeen vuonna 1960.
- ⁶⁹⁸ Kondakov 1954, 30-31.
- ⁶⁹⁹ Kondakov 1954, 37-38.
- ⁷⁰⁰ BSE/1, Marr Nikolai Jakovlevitsh; Ivic 1966, 109-112; Kiparsky 1957.
- ⁷⁰¹ Alpatov 1991, 20-21.
- ⁷⁰² Itkonen 1966, 34-37.
- ⁷⁰³ BSE(1), Jafetitšeskie jazyki. Aluksi Marr ymmärsi jaafetilaiset kielet omaksi erityiseksi kieliryhmäkseen indo-eurooppalaisten, seemiläisten tai suomalais-ugrialaisten kielten ohella. Mutta myöhemmin hän tuli käsitykseen, että kyseessä olisikin kielen kehityksen varhaisempi kerrostuma.
- ⁷⁰⁴ Itkonen 1966, 332-334.
- ⁷⁰⁵ Alpatov 1991, 63-78.
- ⁷⁰⁶ Lindfors 1978, 232.
- ⁷⁰⁷ Venäjällä oli 1900-luvun alussa monia etevä yleisten kielitieteen tutkijoita, joista voidaan mainita esimerkiksi Badouin de Courtenayn ”Kazanin-Pietarin koulukunta” tai F.F. Fortunatovin ympärille muodostunut Moskovan koulukunta, johon esimerkiksi myöhemmin länteen siirtynyt Roman Jakobson nuoruudessaan kuului. Marrilla oli todella syytä pelätä sivureiteille jäämistä.
- ⁷⁰⁸ Alpatov 1991, 32-48.
- ⁷⁰⁹ Alpatov 1991, 113-118.
- ⁷¹⁰ Alpatov 1991, 53-60.
- ⁷¹¹ Alpatov 1991, 147.
- ⁷¹² Vinogradov oli ollut Tiedeakatemian täysjäsen vuodesta 1946. Serebrennikov nimitettiin vuonna 1953 kirjeenvaihtajajäseneksi (täysjäseneksi vuonna 1984). Tšikobavasta tuli jäsen vain Georgian tiedeakatemiaan.
- ⁷¹³ Solzhenitsyn 1972 I, 100-115.
- ⁷¹⁴ Stalin 1950, 411, 417
- ⁷¹⁵ Stalin 1950, 418.
- ⁷¹⁶ Stalin 1950, 409.
- ⁷¹⁷ Dunham 1976, 26-35. Fitzpatrick 1974.
- ⁷¹⁸ Erityisen vahvan kontribuution tähän keskusteluun ovat tuoneet venäläinen/neuvostoliittolainen kulttuurin, kielen ja kirjallisuuden tutkija Mihail Bahtin ja hänen lähipiiriinsä kuuluneet henkilöt, esimerkiksi kielitieteilijä Valentin Vološinov. Heidän teoksistaan näkyy, etteivät Marrin ajatukset olleet heille täysin vieraita ja että he pitivät niitä ainakin jossain määrin arvossa. Bahtinin 1930-luvun lopulla kirjoittamassa teoksessa François Rabelais: keskiajan ja renessanssin nauru eräs keskeinen käsitteellinen vastakohtapari virallinen vs. epävirallinen kieli, tai katedraalin vs. torin kieli.
- ⁷¹⁹ Aleksandrov 1951, 15; Stalin 1950, 417.
- ⁷²⁰ Stalin 1950, 422.
- ⁷²¹ Fedor Abramov kuvaa romaanissaan Teitä ja risteyksiä hienosti pohjois-venäläisen maaseudun eläjien ihmettelystä, kun he lukivat sanomalehdistään, että jotkut akateemikot olivat yrittäneet ”tuhota venäjän kielen”.
- ⁷²² KFS(4), BSE(2), Semantitšeskaja filosofija.

⁷²³ de Saussure 1962, 97-103; 155-169. Ferdinand de Saussure oli varsin tunnettu venäläisten kielitieteilijöiden piirissä. Hänen teoksensa *Cours de linguistique generale* oli käännetty venäjäksi jo vuonna 1933 – aikaisemmin tuo vuonna 1916 ilmestynyt teos oli käännetty vain saksan kielelle. Monissa kielitieteen historian esityksissä mainitaan tavallisesti venäläiset Baudoin de Courtenau (1845-1929) ja Filipp Fortunatov (1848-1914) tutkijoiksi, jotka esittivät hyvin saman tyyppisiä ajatuksia kielen luonteesta kuin de Saussure.

⁷²⁴ Mikhail Heller toteaaakin teoksessaan *Gogs in the Soviet Wheel*, että semiootikkojen käsitys kielestä oli Stalinille vastenmielinen samasta syystä kuin abstrakti taidekin. Molemmissa jätettiin arveluttavan paljon tilaa katsojan, kuulijan tai lukijan omalle ajattelulle. Molemmat pyrkivät myös purkamaan tai problematisoimaan itsestään selvinä pidettyjä konventioita. (Heller 1988, 281-284)

⁷²⁵ Stalin 1952, 616. Stalin väittää tosiaankin myös alkutekstissä, että lait olisivat ”hallitusten säätämiä” (izdajutsja pravitelstvami). Kukaan ei ole ilmeisesti tohtinut mennä korjaamaan tuota ilmiselvää asiavirhettä.

⁷²⁶ BSE(3), Voznesenski, N.A. Voznesenski oli myös puoleen keskuskomitean ja vuodesta 1947 myös sen poliittisen toimikunnan (politbyro) ehdokasjäsen.

⁷²⁷ Jotkut tutkijat ovat jopa kuvitelleet, että Jarostsenko olisi Voznesenskin pseudonyymi. Kuitenkin esimerkiksi Hruštšev mainitsee hänet muistelmissaan todellisena henkilönä. (Sutela 1984, 72)

⁷²⁸ Stalin 1952, 650.

⁷²⁹ Stalin 1945, esimerkiksi 264-274.

⁷³⁰ Stalin 1952, 621.

⁷³¹ Ks. Sutela 1973.

⁷³² Ks. esim Stalin 1946, 275-280, 500-503, Susiluoto 1982, 154-157.

⁷³³ Heikki Kuusinen toteaa artikkelissaan Länsi-Siperian ja Turanin luonto sekä suunnitelmat sen muuttamiseksi kuinka Ob-joen patoamisen jälkeen paikalle syntyisi uusi järvi, jonka pinta-ala olisi 3/4 Suomen pinta-alasta ja että koko suunnitelman vaikutusalue käsittäisi kymmenen kertaa maamme kokoisen alueen. Lisäksi hän toteaa: ”Tärkeintä kaikensta ovat kuitenkin etelän lämpimien seutujen, Turanin alangon kastelutyöt. Pääasiassa niiden ansios-ta tulee uusia viljelysmaita ja karjalaitumia kaikkiaan n. 100 milj. ha – ala, joka vastaa jokseenkin kolmea Suomen pinta-alaa. Sen avulla on laskettu saatavan erilaisia elintarvikkeita niin suuressa määrin, että niillä tulisi toimeen ker-rassaan 200 miljoonaa ihmistä, so. koko nykyinen Neuvostoliiton asujamisto.” (Kuusinen 1953)

⁷³⁴ BSE(3) Kantorovitš, Nemtšinov; Katsenelinboigen 1978, 50-3 erit. alaviitteet; Sutela 1984, 67-70.

⁷³⁵ Ostrovitjanov nimitettiin tiedeakatemiaan varsinaiseksi jäseneksi samana päivänä (23.10.1953) kuin Shepilov sen kirjeenvaihtajajäseneksi. Kolmea päivää akateemikoksi nimittämisenä jälkeen Ostrovitjanov nimitettiin Tiedeakatemiaan varapresidentiksi, missä toimessa hän oli 26.6. 1962 saakka. Hänen seuraajakseen valittiin filosofi P.N. Fedosejev. Tiedeakatemiaan presidenttinä toimi perinteisesti sellainen akateemikko, jonka tieteelliset ansiot olivat yleisesti tunnustettuja, varapresidenttinä taas joku ideologisesti luotettava.

⁷³⁶ Susiluoto 1982, 154.

⁷³⁷ Stalin 1952, 635.

⁷³⁸ Stalin 1952, 635-636. Käännöstä korjattu .

⁷³⁹ Cohn 1970, 41-44.

⁷⁴⁰ Ostrovitjanov et al. 1956, 390-403.

⁷⁴¹ Kelsen 1967, Scheinin 1988.

⁷⁴² Kara-Murza Gl 4, 17-21, Scheinin 1988.

⁷⁴³ Pašukanis teki teokseensa *Yleinen oikeusteoria ja marxismi* (ilm.1924) joukon ”korjauksia” artikkelissaan *Neuvostovaltio ja oikeudellinen vallankumous* (*Sovetskoe Gosudarstvo I Revolyutsija Prava*, ilm. 1930). Hän väitti nyt, että yhteiskunnalliset suhteet olivat kokeneet sellaisia muutoksia, että NEP-politiikan aikainen oikeusajattelu oli muuttunut porvarilliseksi ”lakifetisismiksi”. (Pašukanis, 1951)

⁷⁴⁴ Kivinen 1998, 56-59.

⁷⁴⁵ Yudin 1951, Golunskii & Strogovich, 1951.

⁷⁴⁶ Kivinen 1998, 59-60.

⁷⁴⁷ DHMS, 124 – 126.

⁷⁴⁸ DMA 282-295, KFS(4), esim. ”Fizitšetskij” idealizma⁷⁴⁹ Monodin teos ilmestyi vuonna 1970, Althusserin vuonna 1976 (Kyse oli teoksen toisesta, jonkin verran muutetusta painoksesta) ja Lecourtin 1976.

⁷⁵⁰ Monod 1973, 30-33.

⁷⁵¹ Monod 1973 44 – 48.

⁷⁵² Monod 1973, 54.

⁷⁵³ Engels 1971, 47; Engels 1951, 79-82. Neuvostoliitossa ilmestyi esimerkiksi vielä 1974 suomenkielillä Igor Adabasevin teos *Maailman arvoitukset tänään*, jossa väitettiin ”maailmankaikkeuden lämpökuoleman teoriaa” taantumukselliseksi ja idealistiseksi (Adabasev 1974).

⁷⁵⁴ Vadim Safonovin monille kielille käännettyssä ”populaaritieteellisessä” teoksessa *Zemlā v cvetu* (Kukkiva maa) Lysenko kuvataan tyyppillisenä neuvostosankarina, joka lapsesta saakka oli ollut palavasti kiinnostunut tieteessä, mutta jonka näkemyksiä tai toimia taantumukselliset voimat olivat kaikin keinoin vaikeuttaneet. Mutta Neuvos-

toliiton kaltaisessa sosialistisessa valtiossa tällaiset ihmiset pääsevät kuitenkin vääjäämättä esiin, saavat tarpeelliset resurssit tutkimuksiaan varten ja voivat näin toteuttaa nerokkaita ideoitaan ”koko kansan onneksi”. Tässä Safonov oli jopa oikeassa! (Safonov, 1951)

⁷⁵⁵ Medvedev 1969, 9-17. BSE(3), Lysenko Trofim D,

⁷⁵⁶ Medvedev 1969, 3-6; Medvedev 1978, 26-28. Idätys (engl. *vernalisation*, ven. *jarovisatsija*) on ollut todennäköisesti kaikkialla maailmassa tunnettu menetelmä erityisesti puutarhureitten piirissä. Suomalaiset ovat harrastaneet eniten perunan idättämistä.

⁷⁵⁷ Hänen varhaisempia kirjoituksiaan on koottu kokoelmaan *Agrobiologija*, joka on julkaistu useilla kielillä, esimerkiksi saksaksi, viroksi ja ranskaksi. Kirjoituksista käy ilmi, ettei esimerkiksi klassisen kokeen idea ollut Lysenkolle kovin selvä. Niinpä hänen ei kokeiluissaan ei puhuta erikseen koe- ja kontrollialoista ja usein jää epäselväksi, minkä muuttujien vaikutusta toisiinsa tarkkaan ottaen tutkittiin. (Lysenko 1951)

⁷⁵⁸ Medvedev 1969, 15-16.

⁷⁵⁹ Lecourt 1976, 73-100, Medvedev 1969, 20-37. Lysenkon osalta tämä voidaan sanoa melkoisella varmuudella. Mutta lysenkolaisuuden, ”mitšurinilaisen biologian” tai ”luovan darwinismin” teoria ei ollut yksin hänen aikaansaannoksensa. Lysenkon avustajana tai aisaparina toimi vuodesta 1930 saakka maineeltaan hieman epämääräinen filosofi I.I. Prezent. Hän oli suorittanut lainopillisen tutkinnon Pietarin/Leningradin yliopistossa jo ennen vallankumousta. Kaksikymmenluvulla hän kuului IKP:n opettajakuntaan, missä toimessaan hän kiinnostui luonnontieteiden metodologisista ja filosofisista ongelmista. Kaksikymmenluvun lopulla pitämässään luonnoissa ja artikkeleissaan hän koetti todistella, että nimenomaan Mendelin, Morganin ja Weismannin käsitykset perinnöllisyydestä olivat sopuisuudessa dialektisen materialismin kanssa. Hän siis kannatti tuossa vaiheessa näkemyksiä, joita myöhemmin demagogiseen sävyyn vastusti. Mistä tämä käänne johtui? Todennäköisin selitys on se, että hän kuului kaksikymmenluvun lopulla Deborinin kannattajiin, joiden piirissä oltiin genetiikasta yleensä juuri tätä mieltä. Kun Deborin sitten syöstiin vallasta, Prezent joutui hetkeksi tyhjän päälle. Mutta juuri tässä vaiheessa alkoi hänen yhteistyönsä Lysenkon kanssa, minkä seurauksena myös hänen uransa kääntyi uuteen nousuun. (Graham 1966, 209, Joravsky 1961, 246-249)

⁷⁶⁰ Esim. Safonov 1951, 22-38.

⁷⁶¹ Medvedev 1969, 43-44.

⁷⁶² Medvedev osoittaaakin, että Lysenkon uran huimimmat nousukaudet sattuvat aina niihin aikoihin, jolloin Neuvostoliitolla oli poikkeuksellisen suuria ongelmia maataloutensa kanssa. Kollektivisoinnin aika teki maatalousteknikko Lysenkosta akateemikon. Toista maailmansotaa seuranneina vuosina, jolloin laajoilla alueilla vallitsi nälänhätä, nosti hänet koko Neuvostoliiton mallitiedemieheksi. Kun Hruštšovin maatalouspolitiikka ajautui hyvien alkuvuosien jälkeen vaikeuksiin, hän uskotteli ratkaisun avaimien löytyvän Lysenkon ajatuksista, jotka olivat olleet monien vuosien ajan hieman syrjässä julkisuudesta. Lysenkolaisuus oli nimittäin kokenut pahan takaiskun aivan Stalinin valtakauden viimeisinä vuosina. Silloin lysenkolaisien ideoima suunnitelma muuttaa Kaspian meren itäpuolisten aro- ja autiomaa-alueiden luontoa valtaisilla metsitysprojekteilla osoittautui fiaskoksi. (Medvedev 1969)

⁷⁶³ Lysenko 1949, 7 – 13.

⁷⁶⁴ Lysenko 1949, 9 – 10.

⁷⁶⁵ DMA, 322-323.

⁷⁶⁶ Lysenko 1949, 19.

⁷⁶⁷ KFE(4), Mitšurin. Tämä lause on myös kaiverrettu Moskovan Kansantalouden saavutusten näyttelyn pääsisäänkäynnin edustalla olevan Mitšurin patsaan jalustaan. ⁷⁶⁸ Safonovin ”populaaritieteellisessä” teoksessa toistellaan jatkuvasti väitteitä, jonka mukaan ”mendelist-morganistien” puhe ”salaperäisestä perinnöllisyysaineesta” olisi sukua alkemistien puheelle ”okkulteisteista kvaliteeteista” tai viisasten kivistä. Sitä, että skolastikot ja alkemistit kuuluivat keskiajalla usein vastakkaisiin aatteellisiin leireihin, eivät lysenkolaiset tai neuvostomarxistit ilmeisesti tienneet. (Safonov 1951, 36-39, 123-128)

⁷⁶⁹ DMA 322.

⁷⁷⁰ Troshin, lainaus Medvedev 1969, 121.

⁷⁷¹ Medvedev 1969, 123-131; Medvedev 1978, 42-57.

⁷⁷² Lilja 1980, 67-78. Tämä sama jäljittelevä kritiikki kosketti aikoinaan hieman myös suomalaista filosofiaa. Tuure Lehén julkaisi vuonna 1950 teoksen *Työväenluokan maailmankatsomus: Luentoja dialektisesta materialismista*. Sen monet jaksot jaksot on kirjoitettu Leninin Materialismia ja empiriokritisismiä jäljitellen. Machin ja Bogdanovin tilalle on vain nostettu Eino Kaila. Lehenin teoksesta otettiin useita painoksia, viimeisin (6.) niistä on vuodelta 1971.

⁷⁷³ Sonin 1990 3:97-98; Zdanov 1947, 43.

⁷⁷⁴ Graham 1971, 115-117; Maximov, 1948.

⁷⁷⁵ Nevanlinna 1963,

⁷⁷⁶ Einstein & Infeldt 1962, 222-223.

⁷⁷⁷ Sitä, onko asia todellakin näin, käytiin Suomessakin takavuosina vilkasta keskustelua. Esimerkiksi K.V. Laurikainen uskoi, että ajatus havaitsijasta riippumattomasta todellisuudesta todellakin oli käynyt modernissa fysiikassa

mahdottomaksi.

⁷⁷⁸ Sonin 1990, Holloway 1994.

⁷⁷⁹ Joravsky 1989, 301-307.

⁷⁸⁰ Joravsky 1984, 419-414.

⁷⁸¹ Kozulin 1984, 102-120.

⁷⁸² Joravsky 1989, 370-377.

⁷⁸³ KFS(4), Psikologija

⁷⁸⁴ von Wrightin käsittein ilmaistuna tapahtumat (events) olivat kausaalisia ja periaatteessa yleisten lakien mukaan selitettävissä. Teot (acts) suoritti taas enemmän tai vähemmän kaltaisempi agentti.

⁷⁸⁵ Ainakin suomalainen kommunisti Mauri Ryömä, joka yrittää selostaa Pavlovin ajatuksia vuonna 1954 ilmestyneessä artikkelissaan Filosofinen puheenvuoro psykologiasta ja fysiologiasta, rinnastaa toisiinsa Pavlovin ja Lysenkon. Hän toteaa myös, että ehdolliset refleksit voivat muuttua periytyviksi, jolloin niitä kutsutaan ehdottomiksi reflekseiksi. Hankitut psyykkiset ominaisuudet muuttuvat siis periytyviksi. Ryömän mukaan tämä avasi valtaisan näköalat ”ihmissielun insinöörien” työlle. (Ryömä 1954)

⁷⁸⁶ Joravsky 1984, 454-463; Kozulin 1984, 117-120.

⁷⁸⁷ Solzhenitsyn 1972, 113-114.

⁷⁸⁸ Heidegger 1975, 53.

⁷⁸⁹ Heidegger 1975, 57.

⁷⁹⁰ Kojève 1975, 62-63.

⁷⁹¹ HW III, 150-155. Kojève 1975, 52-56.

⁷⁹² Saint-Exupéry 1996, 3.

⁷⁹³ HW III, 153.

⁷⁹⁴ Kojève 1975, 67-71.

⁷⁹⁵ Maagisia menoja voidaan pitää tällaisten kuvitelmien tuottamisen tai vahvistamisen tekniikoina. Kun Woodoo -rituaalissa pistellään jotakin henkilöä esittävään nukkeen neuloja, niin se voimistaa ja keskittää seremoniaan osallistuvien pahan tahdon juuri oikeaan henkilöön. (Vrt. Freud 1989, 33-38)

⁷⁹⁶ Makarenko 1958 I, 173.

⁷⁹⁷ Erofejev 1990, 9.

⁷⁹⁸ Se mitä tämä projekti merkitsi Kiinalle, Vietnamille jne. ei kuulunut tämän tarkastelun piiriin.

⁷⁹⁹ Wittgenstein 1982, erit. § 82-109.

Lähdekirjallisuus

- Adabasev Igor. Maailman arvoitukset tänään. Moskova: Progress 1974
- Adorno Theodor W. Gesammelte Schriften. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1973.
- Ahlberg, René. "Dialektische Philosophie" und Gesellschaft in der Sowjetunion 1960. Berlin : Osteuropa-Institut an der Freien Universität Berlin, 1960.
- Aleksandrov G.F. Trud I. V. Stalina "Marksizm i voprosy jazykoznanija" - velikij obrazet tvortšeskogo marksizma. Moskva : Izd-vo "Pravda", 1951.
- Alpatov, Vladimir Mihajlovic. Istorija odnogo mifa : Marr i marrizm. Moskva : Nauka, 1991.
- Althusser, Louis & Balibar, Étienne. Att läsa kapitalet I-II. Stocholm: Bo Cavefors Förlag, 1970.
- Althusser, Louis. Essays in Self-Criticism. London: New Left Books, 1973.
- Althusser, Louis. Lénine & la philosophie suivi de Marx & Lénine devant Hegel. Paris: François Maspero, 1972.
- Althusser, Louis. Ideologiset valtiokoneistot. Helsinki: Kansankulttuuri, 1984.
- Althusser, Louis. Philosophy and the spontaneous philosophy of the scientists & other essays. London : Verso, 1990.
- Anhava, Tuomas. Esipuhe. Teoksessa Majakovski, Vladimir. Valitut runot. Kuinka säkeitä valmistetaan. Helsinki: Tammi 1984.
- Annala, Pauli. Lopun ajat ja köyhyys. Joakim Fiorelaisen apokapypsi ja sen fransiskaalainen tulkinta 1200-luvulla. Teoksessa Lopun ajat eilen ja tänään (toim. Saarinen, Risto & Uro, Risto) Tampere : Kirkon tutkimuskeskus, 1988.
- Annala, Pauli. Antiikin teologinen perintö : kristillisen platonismin viisi vuosisataa Helsinki : Yliopistopaino, 2001.
- Arendt, Hannah. On revolution. London : Penguin, 1990.
- Arendt, Hannah. The origins of totalitarianism. London : Allen & Unwin, 1958. London : Allen & Unwin, cop. 1958.
- Arendt, Hannah. Vita activa : ihmisenä olemisen ehdot. Tampere : Vastapaino, 2002.
- Aristoteles. Teokset. Helsinki: Gaudeamus 1989 -
- Arnauld, Antoine & Nicole, Pierre. La logique ou l'art de penser. Paris : Presses Universitaires de France, 1965.
- Arthur, C. J. Dialectics of labour : Marx and his relation to Hegel. Oxford : Blackwell, 1986.
- Ashby, W. Ross. An introduction to cybernetics . London : Chapman & Hall, 1971.
- Bacon, Francis. Uusi Atlantis. Teoksessa Matkoja utopiaan. (Toim. Mikko Lahtinen). Vastapaino: Tampere, 2002.
- Bacon, Francis. Novum Organum. (<http://history.hanover.edu/texts/bacon/novorg.htm>)
- Bailes, Kendall E. Technology and society under Lenin and Stalin : origins of the Soviet technical intelligentsia. Princeton (N.J.): Princeton University Press, 1978.
- Ballestrem, K.G. Dialectical Logic. Studies in Soviet Thought vol. V/3. (September 1965)
- Barber, John. Working-Class and Political Culture in the 1930s. Teoksessa The culture of the Stalin period. (toim. Günther, Hans) Basingstoke : Macmillan, 1990.
- Batygin, G.S. & Debjatko, I.F. Delo akademika G.F. Aleksandrova: epizody 40-h godov. Teoksessa Filosofija ne kontšaetsja: iz istorii otetšestvennoj filosofii XX vek. tom. I (toim. V.A. Lehtorski). Moskva: ROSSPEN, 1998. (Batygin & Debjatko 1998a)
- Batygin, G.S. & Debjatko, I.F. Delo professora Z.Ja. Zeletškogo. Teoksessa Filosofija ne kontšaetsja: iz istorii otetšestvennoj filosofii XX vek. tom. I (toim. V.A. Lehtorski). Moskva: ROSSPEN, 1998. (Batygin & Debjatko 1998b)
- Bellamy, Edward. Vuonna 2000. Helsinki : Desura, 1999 (Jyväskylä : Gummerus) 1999.
- Benjamin, Walter. Messiaanisen sirpaleita : kirjoituksia kielestä, historiasta ja pelastuksesta. Helsinki : Tutkijaliitto, 1989.
- Berdjaev, Nikolaj Aleksandrovic. Filosofija neravenstva : pis'ma k nedrugam' po sotšial'noj filosofij. Paris: YMCA, 1971.
- Berdjaev, Nikolaj Aleksandrovic. Istoki i smysl ruskogo kommunizma. Moskva : Nauka, 1990.
- Bloch, Ernst. Das Prinzip Hoffnung I-III. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1979.
- Blom, Raimo. Yhteiskuntateoria ja valtio. Tampere: Vastapaino, 1982.
- Boche'nski, I. M. Formale Logik Freiburg : Alber, 1956.

Vastakohdat vai kaksoiset

- Boche'nski, Joseph M. Marxismus-Leninismus : Wissenschaft oder Glaube. München : Olzog, 1975.
- Boche'nski, Joseph M. Soviet Logic. Teoksessa Studies in Soviet thought I. (toim. J. M. Bochenski and T. J. Blakeley). Dordrecht : Reidel, 1961
- Boukharine, Nikolai. Avant-propos. Teoksessa Boukharine, Nikolai. La théorie du matérialisme historique : Manuel populaire de sociologie marxiste. Paris: Anthropos, 1971
- Brockhaus, Richard R. Realism and Psychologism in 19th Century Logic. Philosophy and Phenomenological Research Vol. LI, No. 3, September 1991.
- Broué, Pierre. Parti bolchevique 1971. Paris: Les Éditions de Minuit, 1971.
- BSE (1) Bol'saja sovetskaja entšiklopedija . Moskva : Bol'saja sovetskaja entšiklopedija, 1929-1948.
- BSE (2) Bol'saja sovetskaja entšiklopedija . Moskva : Bol'saja sovetskaja entšiklopedija, 1949-1958.
- BSE (3) Bol'saja sovetskaja entšiklopedija . Moskva : Sovetskaja entšiklopedija, 1970-1978.
- Bucharin, N. & Preobraschenskij, E. Kommunismen aapinen. Kuopio : Savon kansan kirjapaino, 1921.
- Buci-Glucksmann, Christine. Gramsci et l'État : pour une théorie matérialiste de la philosophie. Paris : Fayard, 1975.
- Buharin, Nikolaj. Historical Materialism : a system of sociology. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1969.
- Buharin, Nikolaj. Selected writings on the state and the transition to socialism. Armonk, N.Y. : Sharpe, 1982.
- Bukharin, N. Theory and Practice from the Standpoint of Dialectical Materialism. Teoksessa Science at the cross roads : Papers Presented to the International Congress of the History of Science and Technology, held in London from June 29. to July 3., 1931. London : Cass, 1971
- Bunyan, John. Kristityn vaellus. Helsinki : Kirjaneliö, 1986.
Campbell 1959 II.
- Campanella Tommaso Aurinkokaupunki. Teoksessa Matkoja utopiaan. (Toim. Mikko Lahtinen). Vastapaino: Tampere, 2002.
- Clark, Katerina. The Soviet novel : history as ritual. Chicago : The University of Chicago Press, 1981.
- Cohen, J. Class and Civil Society. The Limits of Marxian Critical Theory. New York: Oxford University Press, 1982..
- Cohen, Stephen F. Bukharin and the Bolshevik revolution : a political biography 1888-1938. New York : Knopf, 1973
- Cohen, Stephen F. Rethinking the Soviet experience : politics and history since 1917. New York : Oxford University Press, 1985.
- Cohn, Stanley. Economic development in the Soviet Union. Lexington (Mass.) : Lexington, 1970.
- Colletti, Lucio. Marxism and Hegel. London: New Left Books. 1973.
- Colletti, Lucio. Marxism och dialektik. Stockholm: Zenit - Rabén & Sjögren, 1979
- Conquest, Robert. The harvest of sorrow : Soviet collectivization and the terror-famine. London : Hutchinson, 1987
- Courtois et al. Le livre noir du communisme : crimes, terreur et répression. Paris : R. Laffont, 1997.
- Deborin, Abram Moiseevic. Filosofija i politika. Moskva : AN SSSR, 1961.
- Deborin, Abram Moiseevic. Materialistische Dialektik und Naturwissenschaft. Teoksessa Nikolai Bucharin/ Abram Deborin: Kontroversen über dialektischen und mechanistischen Materialismen. (toim. Negt, Oskar). Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1974.
- Deborin, Abram Moiseevic. Vvedenie v filosofiju dialektičeskago materializma. Petrograd : Zizn' i znanie, 1916.
- Descartes, René. Teoksia ja kirjeitä. Porvoo : WSOY, 1994.
- Deutscher, Isaac. Stalin: poliittinen elämäkerta. Porvoo Helsinki Juva : WSOY, 1978.
- DM. Aleksandrov et al. Dialektičeskij materializm (pod obščej redakščiej G. F. Aleksandrova). Moskva: Gospolitizdat, 1953
- Du Bois-Reymond, Emil. Vorträge über Philosophie und Gesellschaft. Berlin: Akademie-Verlag, 1974.
- Dumitriu, Anton. History of Logic I-IV. Tunbridge Wells : Abacus Press, 1977.
- Eco, Umberto. Ruusun nimi. Porvoo Hki Juva : WSOY, 1983.
- Einstein, Albert & Infeldt, Leopold. Fysiikan kehitys Newtonista kvanttiteoriaan. Helsinki : Otava, 1962.
- Eliade, Mircea. Myth and Reality. New York: Harper & Row, 1963.
- Elleinstein, Jean et al. Histoire mondiale des socialismes I-VI. Paris : Colin, 1984.
- Engels, Friedrich. Luonnon dialektiikka. Edistys: Moskova, 1971.
- Engels, Friedrich. Anti-Dühring : herra Eugen Dühring tieteen mullistajana. Helsinki : Kansankulttuuri, 1951.
- Erofejev, Venedikt. Moskova-Petuški (romani). Jyväskylä, Helsinki: Gummerus, 1990.
- Esakov V.D. & Levina E.S. Akademik N.I. Buharin. Teoksessa Buharin: (toim. A.N. Solopov) Tšelovek, politik, utšenyj. Moskva: Političeskoj literatury, 1990.

- Fehér, Ferenc & Heller, Agnes & Markus, György. Dictatorship over Needs. Oxford: Blackwell, 1983.
- Feuerbach, Ludwig. Anthropologischer Materialismus : Ausgewählte Schriften I-II. Frankfurt am Main : Europäische Verlagsanstalt, 1967.
- Fitzpatrick, Sheila. Cultural Revolution as Class War. Teoksessa Cultural revolution in Russia 1928-1931 (toim. Sheila Fitzpatrick) Bloomington, IN : Indiana University Press, 1978.
- Fitzpatrick, Sheila. Education and social mobility in the Soviet Union, 1921-1934. Cambridge : Cambridge University Press, 1979.
- Fitzpatrick, Sheila. Everyday Stalinism : ordinary life in extraordinary times : Soviet Russia in the 1930s. New York : Oxford University Press, 1999
- Fitzpatrick, Sheila. Stalin & the Making of a New Elite 1928-1929. Slavic Review. 3/1974.
- Fleischer, H. On Categories in Soviet Philosophy: a Survey. Teoksessa Studies in Soviet Thought I. (toim. J. M. Bochenski & T. J. Blakeley). Dordrecht : Reidel, 1961.
- Franklin, Benjamin. Autobiography of Benjamin Franklin. New York: Dover Thrift Publications, 1996,
- Freud, Sigmund. Ahdistava kulttuurimme. Jyväskylä : Gummerus, 1982.
- Freud, Sigmund. Johdatus narsismiin ja muita esseitä. Helsinki: Love kirjat, 1993.
- Freud, Sigmund. Toteemi ja tabu : eräitä yhtäläisyyksiä villien ja neuroottisten sielunelämässä. Helsinki: Love kirjat, 1989.
- Fromm, Erich. Vaarallinen vapaus. Helsinki : Kirjayhtymä, 1962.
- Furmanov, Dmitri. Tsapajev (romaani). Moskova : Edistys, 1979.
- Garin, Eugenio. Astrology in the Renaissance. The Zodiac of life. London : Routledge & Kegan Paul, 1983.
- Gaukroger, Stephen. Descartes' Project for Mathematical Physics. Teoksessa The Cambridge companion to Descartes (toim. John Cottingham) Cambridge : Cambridge University Press, 1993.
- Geller Mikhail & Nekrich, Aleksandr. Utopija u vlasti : istorija Sovetskogo Sojuza s 1917 goda do nasih dnei. London : Overseas Publications Interchange, 1986.
- Geras, Norman. The legacy of Rosa Luxemburg. London : NLB, 1976.
- Geschichte der marxistischen Dialektik: Die Leninsche Etappe. (Verantwortlicher Redaktor G.A. Kursanow) . Berlin: Diez Verlag, 1976.
- Glucksmann, André. La cuisinière et le mangeur d'hommes : essai sur les rapports entre l'État, le marxisme et les camps de concentration. Paris : Éditions du Seuil, 1975.
- Gluckstein, Donny. The tragedy of Bukharin. London : Pluto Press, 1994.
- Golunskii, S.A. & Strogovich, M.S. The Theory of State and Law. Teoksessa Soviet Legal Philosophy. (toim. Babb, Hugh W. & Hazard John N.). Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1951
- Graham, Loren R. Science and philosophy in the Soviet Union. London : Lane, 1971.
- Graham, Loren R. Between science and values. New York : Columbia University Press, 1981.
- Gramsci, Antonio. Vankilavihkot: Valikoima. Helsinki: Kansankulttuuri, 1979.
- Gramsci, Antonio. Vankilavihkot: Valikoima [2]. Helsinki: Kansankulttuuri, 1982.
- Gregory, Frederick. Scientific materialism in nineteenth century Germany. Dordrecht : Reidel, 1977.
- Gronow, Jukka. Länsimainen rationalisoitumisprosessi ja modernin länsimaisen kulttuurin irrationaalisuus. Teoksessa Aiheita Weberistä : Max Weber modernista rationaalisuudesta, uskonnosta, oikeudesta ja yhteiskuntaluokista. Tapani Hietaniemi (toim). Helsinki: Tutkijaliitto, 1987
- Gronow, Jukka. On the formation of Marxism : Karl Kautsky's theory of capitalism, the Marxism of the second international and Karl Marx's critique of political economy. (Commentationes scientiarum socialium ; 33) Hki : Societas scientiarum Fennica, 1986.
- Gronow, Jukka. Yhteiskuntateoria ja emansipaatio : tekstejä vuosilta 1975-1983. Hki : Tutkijaliitto, 1984.
- Groys, Boris. Soviet Ideological Practice. Studies in Soviet Thought vol. XXXIII/3.
- Groys, Boris. The total Art of Stalinism : avant-garde, aesthetic dictatorship, and beyond. Princeton (N.J.) : Princeton University Press, 1992.
- Guthrie, W. K. C. A history of Greek philosophy I-IV. Cambridge : Cambridge University Press 1965 – 1978.
- Haaparanta, Leila. Moderni logiikka. Teoksessa Filosofian historian kehityslinjoja (toim. Petter Korkman & Mikko Yrjönsuuri). Helsinki: Gaudeamus, 1998.
- Haaparanta, Leila. Frege's doctrine of being. (Acta philosophica Fennica ; 39) Hki : Philosophical Society of Finland, 1985
- Haavio, Martti. Kansanrunojen maailmanselitys. Helsinki, Porvoo : WSOY, 1955.
- Haavio, Martti. Tyrannisoiva myytti. Teoksessa Haavio, Martti. Puheita ja kirjoitelmia vv. 1960-1973. Helsinki : WSOY, 1974.
- Habermas, Jürgen. Järki ja kommunikaatio. Tekstejä 1981-1989. (Toim. Jussi Kotkavirta). Helsinki: Gaudeamus, 1994.
- Habermas, Jürgen. Theorie des kommunikativen Handelns. I-II. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1987.

Vastakohdat vai kaksoiset

- Habermas, Jürgen. Nuolella suoraan nykyisyyden ytimeen. Merkintöjä Foucault'n luentoonten Kantin tekstistä Mitä on valistus. Teoksessa Mitä on valistus (toim. Juha Koivisto, Markku Mäki ja Timo Uusitupa). Tampere: Vastapaino 1995.
- Haldane, J.B.S. Preface to Engels' Dialectics of Nature. A library of Marxists Writers Archive. (<http://www.marxists.org/archive/marx/works/1883/don/preface.htm>)
- Hamann, Brigitte. Hitlers Wien : Lehrjahre eines Diktators. München : Piper, 1997.
- Harmaja, Laura. Robert Owen : yhteiskunnallisen uudistuksen tienraivaaja. Helsingissä : Kansanvalistus-seura, 1906
- Harms, Daniil. Sattumia. Helsinki: WSOY, 1988.
- Hautamäki, Antti. Ristiriidan käsitteet Marxilla. Helsinki: Tutkijaliitto, 1982
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich. Oikeusfilosofian pääpiirteet, eli, Luonnonoikeuden ja valtiotieteen perusteet. Oulu : Pohjoinen, 1994.
- Heidegger, Martin. Die Frage nach dem Ding : zu Kants Lehre von den transzendenten Grundsätzen. Tübingen : Niemeyer, 1975.
- Heller, Mihail. Cogs in the Soviet Wheel: the formation of Soviet man. London: Collins Harwill, 1988.
- Hietaniemi, Tapani. Uskonto maailmanhistoriallisen rationalisointiprosessin kätilönä: Weberin uskonnonhistorian ajankohtaisuudesta. Teoksessa Aiheita Weberistä : Max Weber modernista rationaalisuudesta, uskonnosta, oikeudesta ja yhteiskuntaluokista. Tapani Hietaniemi (toim). Helsinki : Tutkijaliitto, 1987.
- Hietaniemi, Tapani. Max Weber ja Euroopan erityistie : vertailevia sivilisaatiohistoriallisia tutkielmia. Helsinki : Tutkijaliitto, 1998.
- Hilferding, Rudolf. Das Finanzkapital I-II. Europäische Verlaganstalt: Frankfurt am Main, 1968.
- Hilpinen, Risto. Runsauden periaate ja Jumalan mahdollisuudet. Ajatus 31. Suomen filosofinen yhdistys: Helsinki, 1969.
- Hintikka, Jaakko. Semanttisen informaation teoriasta. Teoksessa Ajatus ja analyysi (toim. Tauno Nyberg). Porvoo: WSOY 1977.
- Hintikka, Jaakko. Olevaisen suuren ketjun aukot. Ajatus 40. Suomen filosofinen yhdistys: Helsinki, 1983.
- Hintikka, Jaakko. Päämäärä, sattuma ja välttämättömyys. Ajatus 26. Suomen filosofinen yhdistys: Helsinki, 1964.
- Hintikka, Jaakko. Tieto on valtaa ja muita aatehistoriallisia esseitä. Porvoo : WSOY, 1969.
- Hitler, Adolf. Taisteluni I-II. Porvoo : WSOY, 1941.
- Hobbes, Thomas. Leviathan, eli, Kirkollisen ja valtiollisen yhteiskunnan aines, muoto ja valta. Tampere: Vastapaino, 1999.
- Holloway, David. How the Bomb Saved Soviet Physics. Bulletin of Atomic Scientist. Vol. 50 (1994) No. 6
- Holmberg, Uno. Elämänpuu: uskontotieteellisiä tutkielmia. Helsinki : Otava, 1920
- Horkheimer Max. Gesammelte Schriften. Frankfurt am Main : Fischer Taschenbuch Verlag, 1987.
- Horkheimer, Max & Adorno, Theodor. Dialektik der Aufklärung. Teoksessa. Horkheimer, Max. Gesammelte Schriften Bd 5. Frankfurt am Main : Fischer Taschenbuch Verlag, 1987.
- Horkheimer, Max & Adorno, Theodor. Valistuksen käsite. Teoksessa Järjen kritiikki (toim. Jussi Kotkavirta) Tampere : Vastapaino, 1991
- Horkheimer, Max. Eclipse of reason. New York: Continuum, 1992.
- Horkheimer, Max. Kritische Theorie : eine Dokumentation (Einbändige Studienausgabe). Frankfurt am Main : Fischer, 1977.
- Hubbard, Ron L. Dianetiikka. New Era Publications: Kööpenhamina, 1981.
- HW Hegel, Georg Wilhelm Friedrich. Werke in zwanzig Bänden. Frankfurt am Main: Suhrkamp 1971-1975.
- Iljenkov, Evald. Opi ajattelemaan oikein. Helsinki: Tutkijaliitto, 1984.
- Immonen, Kari. Ryssästä saa puhua... : Neuvostoliitto suomalaisessa julkisuudessa ja kirjat julkisuuden muotona. Helsingissä : Otava, 1987.
- Istorija Filosofii v SSSR IV – V. (Toim kollektiivin johtaja V.E.Evgrafov, Akademiya nauk/Institut filosofii) . Moskva: Nauka 1974 ja 1985.
- Istorija Rossii 20. Vek. (Toim. Kollektiivin johtaja V.P.Dmitrenko, Institut rossijkoj istorii RAN). Moskva: AST, 1997.
- Istorija SSSR s drevnejsih vremen do nasih dnei tom 8. Moskva : Nauka, 1977.
- Itkonen, Erkki. Kieli ja sen tutkimus. Porvoo, Helsinki: WSOY, 1966.
- Ivic, Milka. Kielitiede ennen ja nyt. Helsinki : Suomalaisen kirjallisuuden seura, 1966.
- Jaeger, Werner. Paideia : die Formung des Griechischen Menschen. de Gruyter: Berlin, 1973.
- Jahot, Yeshua. New York : Podavlenie filosofii v SSSR (20-30 gody) New York: Chalidze Publications, 1981.
- Jakobson, Max. Väkiavallan vuosisata I. Helsinki: WSOY, 1999.

- Jeu, Bernard. La philosophie soviétique et l'Occident : essai sur les tendances et sur la signification de la philosophie soviétique contemporaine (1959-1969). Paris: Mercure de France, 1969.
- Johansson, Kurt. Aleksej Gastev : proletarian bard of the machine age. Stockholm : Almqvist & Wiksell International, 1983.
- Jonsson, Kjell. Vid vetandens gräns : om skiljelinjen mellan naturvetenskap och metafysik i svensk kulturdebatt 1870-1920. Lund: Arkiv, 1987.
- Joravsky, David. Soviet Marxism and natural science 1917-1932. Routledge and Kegan Paul: London, 1961.
- Joutsamo, Kari & Mikkeli, Heikki. Renessanssin tiede. Helsinki: SKS, 2000.
- Kagarlitsky, Boris. The thinking reed : intellectuals and the Soviet State 1917 to the present. London : Verso, 1988.
- Kaila, Eino. Ihmiseläimen taistelu ihmishenkeä vastaan. Turun sanomat (alakerta) 8.4.1930.
- Kaila, Eino. Sielunelänä biologisena ilmiönä. Helsingissä: Otava, 1921.
- Kanerva, Jukka. Matkaan! : tutkimus Francis Baconin poliittisesta ajattelusta. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto/Valtio-opin laitos; no 49), 1985.
- Kara-Murza, S.G. Istoriija sovetzkogo gosudarstva i prava. <http://www.karamurz.inc.ru/pravo.html>.
- Kasymzanov, Agyn. Johdatus Leninin filosofian vihkoihin. Edistys : Moskova, 1977.
- Katsenelinboigen, Aron. Soviet economic thought and political power in the USSR. New York : Pergamon Press, 1980.
- Kautsky, Karl. Erfurtin ohjelma. Helsinki : Tammi, 1974.
- Kautsky, Karl. Lisääntyminen ja kehitys luonnossa sekä yhteiskunnassa. Kotka : Kymnlaakson työväen sanomalehti- ja kirjapaino-osuuskunta, 1911.
- Kautsky, Karl. Terrorismi ja kommunismi : vallankumouksen luonnonhistorian selvittelyä. Helsinki : Kansanvalta, 1920.
- Kedrov, B. M. Johdatus Leninin teokseen "Materialismi ja empiriokritisismi" Helsinki : Kansankultturi, 1976.
- Kedrov, B. M. O metode izlozenija dialektiki : tri velikih zamysl. Nauka: Moskva, 1983.
- Kedrov, B.M. Ob otnošenii logiki k marksizmu. Voprossii Filosofija 4/1951. 1951.
- Kedrov, Bonifatii. Engelsin Luonnon dialektiikasta. Moskova : Edistys, 1978.
- Kedrov, Bonifatij Mihajlovic. Klassifizierung der Wissenschaften I-II. Progress: Moskau, 1975.
- Kelsen, Hans. Sozialismus und Staat : Eine Untersuchung der politischen Theorie des Marxismus. 1967
- KFS (1) Kratkij filosofskij slovar' (toim. M. Rozentel' & P. Judin). Moskva: Polizdat 1938.
- KFS (3) Kratkij filosofskij slovar' (toim. M. Rozentel' & P. Judin). Moskva: Polizdat 1952.
- KFS(4) Kratkij filosofskij slovar' (toim. M. Rozentel' & P. Judin). Moskva: Polizdat 1955.
- Kiparsky, Valentin. Die Umwälzungen in der sowjetische Sprachwissenschaft. Osteuropa 2/1957.
- Kirjavainen, Heikki. Uskon ja tiedon samanaikaisuus : totuus-, perustelu- ja varmuusehdon esiintymisiä uskonnollisen uskon määrittelyssä antiikista korkeaskolastiikkaan. Suomalainen teologinen kirjallisuusseura, Helsinki, 1983.
- Kivinen, Markku. Sociologia ja Venäjä. Helsinki : Tammi, 1998.
- Klaus, Klaus. Moderne Logik : Abriss der formalen Logik. Berlin : Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1972.
- Knuuttila, Simo. Augustinuksen käsitys luomisesta ja ajasta. Ajatus 56. Suomen filosofinen yhdistys: Helsinki, 1999.(Knuuttila 1999a)
- Knuuttila, Simo. Johdannot ja selitykset Aristoteleen Koottujen teosten suomalaisessa laitoksessa ilmestyneisiin teoksiin Nikomakhoksen etiikka, Poliittikka sekä Ensimmäinen ja toinen analytiikka.
- Knuuttila, Simo. Jumalan rakastamisesta skolastiikassa. Teoksessa Rakkauten filosofia (toim. Esa Saari-nen, Lilli Alanen, Ilkka Niiniluoto). Porvoo : WSOY, 1984.
- Knuuttila, Simo. Järjen ja tunteen kerrostumat. Helsinki : Suomalainen teologinen kirjallisuusseura, 1998. (1998a)
- Knuuttila, Simo. Tiede, luonto ja ihminen keskiajalla. Teoksessa Ihminen ja luonto (toim. Auvo Kostiainen) Historian perintö 9. Turku: Turin yliopiston historian laitos, 1983.
- Knuuttila, Simo. Aristoteles. Teoksessa Filosofian historian kehityslinjoja toim. Petter Korkman & Mikko Yrjönsuuri. Helsinki: Gaudeamus, 1998.(1998b)
- Knuuttila, Simo. Eurooppa, kirkko ja aatteet. Teoksessa Rahan teologia ja Euroopan kirkot (toim. Jaana Hal-lamaa). Jyväskylä: Arena, Kustannus Oy, 1999. (Knuuttila 1999b)
- Knuuttila, Simo. Johdannot ja selitykset Platonin koottujen teosten suomalaisessa laitoksessa ilmestyneisiin teoksiin.
- Koch, Hans. Sowjetideologie als Weltanschauung und Wissenschaft. Osteuropa 1/1957.
- Kožève, Aleksandre. Kommentar zur Phänomenologie des Geistes. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1975.

Vastakohdat vai kaksoiset

- Kolakowski, Leszek. Ihminen ilman vaihtoehtoa. Helsinki: Kirjayhtymä, 1966.
- Kolakowski, Leszek. Main Currents of Marxism : its origins, growth and dissolution I-III. Oxford : Oxford University Press , 1978
- Kolman, 1980,
- Koloskov, V.N. Otšerk istorii marksistsko-leninskoj filosofii v SSSR (30-e gody). Moskva : Nauka, 1978.
- Kondakov, N.I. Logika. Moskva : AN SSSR, 1954.
- Kortunov, Vadim. Ideologia ja politiikka. Moskova: Edistys, 1978.
- Kosik, Karel. Dialectics of the Concrete: a Study on Problems of Man and World. Dordrecht: Reidel, 1976.
- Krasnov, Vladislav. Solzhenitsyn and Dostoevsky : a study in the polyphonic novel. Athens : University of Georgia Press, 1980.
- Krohn, Sven. Ihminen, kuonto ja logos. Jyväskylä : Jyväskylän yliopisto, 1991.
- Krämer, Sybille. Symbolische Maschinen : die Idee der Formalisierung in geschichtlichem Abriss. Darmstadt : Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1988.
- Kuhn, Thomas, S. Tieteellisten vallankumousten rakenne. Helsinki: Art House Oy, 1994.
- Kuisma, Oiva. Platon, Aristoteles ja Plotinos taiteellisesta mimesiksestä. Helsinki : Helsingin yliopisto, 1991.
- Kumar, Krishan. Prophecy and progress : the sociology of industrial and post-industrial society London : Penguin, 1986.
- Kumar, Krishan. Utopia and anti-utopia in modern times. Oxford : Blackwell, 1987.
- Kusch, Martin & Hintikka, Jaakko. Kieli ja maailma. Oulu : Pohjoinen, 1988.
- Kuusinen, Heikki. Länsi-Siperian ja Turanin luonto sekä suunnitelmat sen muuttamiseksi. Neuvostoliittoinstituutin vuosikirja III. Helsinki : Neuvostoliittoinstituutti, 1953
- Küng, G. Mathematical Logic in the Soviet Union (1917-1947 and 1947-1957). Teoksessa Studies in Soviet thought I. (toim. J. M. Bochenski and T. J. Blakeley). Dordrecht : Reidel, 1961
- Labica, Georges. Karl Marx, Thesen über Feuerbach Hamburg : Argument, 1998.
- Lange, Oskar. Political economy I (General problems) Oxford : Pergamon 1963.
- Lapin, Nikolai. Nuori Marx. Moskova : Edistys, 1977.
- Lasch, Christopher. The culture of narcissism : American life in an age of diminishing expectations, London : Abacus, 1980.
- Lasch, Christopher. The minimal self : psychic survival in troubled times. New York : Norton, 1984.
- Laurikainen, K.V. Atomistiikan aatemaailma ja sen heijastumia aikamme ideologiassa. Porvoo Helsinki : WSOY, 1973
- Laurikainen, K.V. Kantista kvanttiin: filosofiaa fyysikon silmin. Helsinki : Yliopistopaino, 1994.
- Lecourt, Dominique. Lyssenko. Histoire réelle d'une "science prolétarienne". Paris: Françoise Maspero, 1976.
- Lefebvre, Henri. Logique formelle, logique dialectique. Paris: Editions sociales, 1969.
- Lefort, Claude. Un homme en trop : réflexions sur "l'Archipel du Goulag" . Paris : Seuil, 1976
- Lehén, Tuure. Työväenluokan maailmankatsomus : luentoja dialektisesta materialismista. Helsinki : Kansankulttuuri, 1962.
- Levine, Norman. Dialogue within the dialectic London : Allen & Unwin, 1984.
- Levine, Norman. The Tragic Deception: Marx Contra Engels. Oxford : Clio Books, 1975.
- Lewis, John. Philosophy in Soviet Russia. The Philosopher vol. XXIII. (<http://atschool.eduweb.co.uk/cite/staff/philosopher/russia.htm>)
- Lévy, Bernard-Henri. La barbarie à visage humain. Paris: Grasset, 1977.
- Liedman, Sven-Eric. I skuggan av framtiden : modernitetens idéhistoria. Stockholm : Bonnier Alba, 1997.
- Liedman, Sven-Eric. Motsatsernas spel : Friedrich Engels' filosofi och 1800-talets vetenskaper I-II. Stafanstorp : Cavefors, 1977.
- Liedman, Sven-Erik. Marx, Engels, and the Laws of Dialectics. Ajatus 37. Suomen filosofinen yhdistys: Helsinki, 1978.
- Lilja, Pekka. Positiivisen sankarin tulo neuvostovirolaiseen romaaniin : tausta ja toteutus. Jyväskylä : Jyväskylän yliopisto, (Jyväskylä studies in the arts), 1980.
- Lindfors, Pertti. Marxilaisuus ja tiede : tutkielma tieteellisestä sosialismista. Helsinki: Kirjamaailma, 1967.
- Lindfors, Pertti. Der dialektische Materialismus und der logische Empirismus : eine kritische und vergleichende Untersuchung. Jyväskylä : Universität Jyväskylä, 1978.
- Lindfors, Pertti. Georg Klaus – tieteellis-teknisen vallankumouksen filosofi. Teoksessa (toim. Ilkka Niiniluoto & Heikki J. Koskinen) Wienin piiri. Helsinki: Gaudeamos, 2002.
- Lobkowitz, Nicholas. The Concept of Matter in Soviet Philosophy. Teoksessa (toim. MaMullin, Ernan) The concept of matter in modern philosophy. Notre Dame : University of Notre Dame Press, 1963.
- Lotman, Juri. Merkkien maailma : kirjoitelmia semiotiikasta /Helsinki : SN-kirjat, 1989.

- Lotman, Juri. Semiosfera. Iskustvo-SPT: Sankt-Peterburg, 2000.
- Loyola, Ignatius de. Hengellisiä harjoituksia. Helsinki: Suomalainen teologinen kirjallisuusseura, 1981.
- LT. Lenin V.I. Teokset. I-XLIV. Petroskoi : Karjalais-suomalaisen SNT:n valtion kustannusliike, 1953 - Moskova : Edistys 1970.
- Luostarinen, Heikki. Perivihollinen : Suomen oikeistolehdistön Neuvostoliittoa koskeva viholliskuva sodassa 1941-44: tausta ja sisältö. Tampere : Vastapaino, 1986.
- LW. Lukács, Georg. Werke. Neuwied, Luchterhand, 1962-1989.
- LVT. Lenin, V.I. Valitut teokset I-X. Moskova : Edistys 1977.
- Lysenko, T. D. Tilanteesta biologisessa tieteessä : selostus V. I. Leninille nimetyn Maataloustieteiden akademian sessiassa heinäkuun 31 p:nä 1948. Petroskoi : Karjalais-suomalaisen SNT:n valtion kustannusliike, 1949.
- Lyssenko 1951)
- Majakovski, Vladimir. Valitut runot. Kuinka säkeitä valmistetaan. Helsinki: Tammi 1984.
- Makarenko, Anton. Liput torneissa : romaani. I-III. Helsinki: Kansankulttuuri, 1958.
- Manninen, Juha. Dialektiikan ydin . Oulu : Pohjoinen, 1987
- Manuel, Frank E. & Manuel, Fritzie P. Utopian Thought in the Western World. Oxford : Blackwell, 1979.
- Marcuse, Herbert. Schriften I-VIII. Frankfurt am Main : Suhrkamp, 1979.
- Marcuse, Herbert. Eros and civilization : a philosophical inquiry into Freud. Boston : Beacon Press, 1966.
- Marcuse, Herbert. One-dimensional man : studies in the ideology of advanced industrial society. London: Routledge & Kegan Paul Ltd., 1968.
- Marcuse, Herbert. Reason and revolution : Hegel and the rise of social theory. London : Routledge & Kegan Paul, 1977.
- Marcuse, Herbert. Soviet Marxism : a critical analysis. London : Routledge & Kegan Paul, 1969.
- Markovic, Mihailo. Dialectics today. Teoksessa Praxis: Yugoslav Essays in the Philosophy and Methodology of the Social Sciences. (Toim. Mihailo Marcovic & Gajo Petrovic) D. Reidel Publishing Company: Dordrecht, 1979.
- Marx, Karl & Engels Friedrich. Kommunismine manifesti. Tampere : Vastapaino, 1998.
- Marx, Karl. Pääoma I. Moskova: Edistys, 1974.
- Marx, Karl. Vuosien 1857-1858 taloudelliset käsikirjoitukset : ("Grundrisse"). Moskova : Progress, 1986.
- Mathewson, Rufus W. The positive hero in Russian literature. Stanford : Stanford University Press, 1975.
- Maximov, A.A. On odnom filosofskom kentavre. Literaturnaja Gazeta, April 10, 19 48.
- McGinn, Bernard. The Calabrian abbot: Joachim of Fiore in the history of Western thought. New York : Macmillan, 1985.
- Medvedev, Roy A. Let history judge : the origins and consequences of Stalinism. Oxford : Oxford University Press, 1989.
- Medvedev, Zhores A. Soviet science. New York : Norton, 1978.
- Medvedev, Zhores A. The rise and fall of T. D. Lysenko. New York : Columbia University Press, 1969.
- MEGA. Marx, Karl & Engels, Friedrich. Gesamtausgabe. Berlin: Diez 1975 -
- MEW. Marx, Karl & Engels, Friedrich. Werke. I-XXXVIII. Berlin : Dietz, 1959-1968.
- MEVT Marx, Karl & Engels, Friedrich. Valitut teokset kuudessa osassa. Moskova: Edistys, 1978.
- Mihailov N.N. Kotimaamme kartan ääressä. Petroskoi: Karjalais-suomalaisen SNT:n valtion kustannusliike, 1950.
- Mikkeli, Heikki. An Aristotelian response to renaissance humanism : Jacobo Zabarella on the nature of arts and sciences 1992. Helsinki : Suomen historiallinen seura, 1992.
- Milton, John. Kadotettu paratiisi : runoelma. Porvoo : WSOY, 1933.
- Minin O. Kommunizma I filosofija. Pod Znamenem maksizma 11-12 /1922.
- Minin. O. Filosofija za bort. Pod Znamenem maksizma 5-6 /1922
- Mitin, M. & Raltsevitš, V. & Judin, P. O novyh zadatšah marksitsko-leninskoj filosofii. Pravda 7.6. 1930.
- Mitin, Mark Borisovič Über die Ergebnisse der Philosophischen Diskussion. Teoksessa Nikolai Bucharin/Abraham Deborin: Kontroversen über dialektischen und mechanistischen Materialismus. (toim. Negt, Oskar). Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1974.
- Mitin, Mark Borisovič. Dialekticeskij materializm - mirovozzrenie marksistko-leninskoj partii : obrabotannaja stenogramma lektšii, protšitannoj v Vysszej partijnoj skole pri CK VKP(b). Moskva, 1941.
- Monod, Jacques. Sattuma ja välttämättömyys. Sattuma ja välttämättömyys : tutkielma modernin biologian luonnonfilosofiasta. Porvoo, Helsinki: WSOY, 1973.
- More, Thomas. Utopia. Porvoo, Helsinki: WSOY, 1971.
- Mäkinen, Virpi. Viimeisten aikojen (valhe)profeetat – Fransiskaanit ja heidän syyttäjensä 1200- ja 1300 – lukujen eskatologisissa tulkinnissa. /Historiallisen Yhdistyksen julkaisusarjat, Agricola-historia-verkko. Historiallisia Papereita 15. (<http://www.helsinki.fi/hum/hist/yhd/julk/loppu012002>.)

Vastakohdat vai kaksoiset

- Neumann, Sigmund. Permanent revolution : totalitarianism in the age of international civil war. London : Pall Mall Press, 1965.
- Niiniluoto, Ilkka. Tieteellinen päättely ja selittäminen. Helsingissä: Otava 1983.
- Nove, Alec. An economic history of the U.S.S.R. London : Allen Lane, 1969.
- Oksanen, Markku. Johdanto lukuun Länsimaisten ympäristöasenteiden historiaa. Teoksessa Ympäristöfilosofia (Toim. Markku Oksanen & Marjo Rauhala-Hayes). Helsinki: Gaudeamus, 1997.
- Ostrovitjanov et al. Kansantaloustiede : oppikirja. Petroskoi : Karjalais-suomalaisen SNT:n valtion kustannusliike, 1956.
- Palmgren, Raoul. Toivon ja pelon utopiat. Helsinki: Kansankulttuuri, 1963.
- Pašukanis, Jevgeni. Valittuja teoksia yleisen oikeus- ja valtioteorian alalta. Moskova: Progress, 1985.
- Platon. Teokset I-VII. Helsingissä: Otava, 1999,
- Plehanov, Georgi. Marxilaisuuden peruskysymyksiä. Moskova : Edistys, 1978.
- Plehanov, Georgi. Monistisen historiankäsitteksen kehityksestä. Moskova : Edistys, 1972
- Polevoi, Boris. Kertomus oikeasta miesten miehestä. Petroskoi : Karjalais-suomalaisen SNT:n valtion kustannusliike, 1949
- Popper, Karl R. Poverty of Historicism. London : ARK, 1986.
- Popper, Karl R. Logik der Forschung. Tübingen : Mohr, 1971.
- Popper, Karl R. Ausgangspunkte : meine intellektuelle Entwicklung Hamburg : Hoffmann und Campe, 1979
- Popper, Karl R. Avoin yhteiskunta ja sen viholliset. Helsingissä : Otava, 1974.
- Pratt, Vernon. Thinking Machines: the evolution of artificial intelligence. Oxford : Blackwell, 1987.
- Primakovskij, A.P. K istorii prepädavaniija logiki v Rossii i SSSR. Sovetskaja pedagogika 6/ 1948.
- Projekt programmu po kursu dialektičeskogo i istoričeskogo materializma dja sotsialno-ekonomičeskoi i pedagogičeskoih vvsših utšebnyh zavedenij. Pod Znamenem Marksizma 6/1937.
- Raiski, Seppo. Laboratorio, teoria ja parempi elämä : "modernin" sosiologiaa episteemisen historian edellytyksiltä. (ACTA Acta Universitatis Tamperensis. Ser. A ; 292) Tampere : Tampereen yliopisto, 1990.
- Rauschnig, Hermann. Nihilismens revolution : kuliss och verklighet i tredje riket. Stockholm : Natur och Kultur, 1939.
- Rautio, Veli-Matti. Die Bernstein -Debatte : die politisch-ideologischen Strömungen und die Parteiideologie in der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands 1898-1903. Helsinki : Suomen historiallinen seura, 1994.
- Rein, Thiodolf. Muodollisen logiikan oppikirja. Helsingissä : Holger Schildt, 1920.
- Renessanssin tiede. (toim. Timo Joutsivuon ja Heikki Mikkeli) Helsinki : Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2000.
- Richta, Radovan. Civilization at the crossroads. White Plains, N.Y. : International Arts and Sciences Press, 1969.
- Rogovin, B.Z. Problema gumanizma. Teoksessa Dorogoi pravdy, dorogoj gumanizma (toim. A. Mihajlov). Moskva: Hudoz. Lit. 1978.
- Russell, Bertrand. Bolsjevismen i teori och praktik. Stockholm: Norstedts 1921.
- Russell, Bertrand. Länsimaisen filosofian historia poliittisten ja sosiaalisten olosuhteiden yhteydessä varhaisimmista ajoista nykyaikaan asti I-II. Porvoo. Helsinki: WSOY, 1967.
- Russell, Bertrand. Mysticism and Logic and other essays. Harmondsworth : Penguin Books, 1956.
- Ryömä, Mauri. Filosofinen puheenvuoro fysiologiasta ja psykologiasta. Kiilan albumi IV. Helsinki: Kiila, 1954.
- Saarinen, Esa & Kirsti Lonka. Muodonmuutos : avauksia henkiseen kasvuun. Helsinki : WSOY, 2000
- Safonov, Vadim. Land in Bloom. Moscow: Progress, 1951.
- Saharov, Andrej. Muistelmat. Porvoo : WSOY, 1991.
- Saint-Exupery, Antoine de. Siipien sankarit & Yöleno. Helsinki: Tammi, 1996.
- Salvadori, Massimo. Karl Kautsky and the socialist revolution 1880-1938. London : NLB, 1979.
- Sarje, Kimmo. Touhun lähteillä: Andersin ja Wanhan Richardtin Neuvot. Tiede ja edistys 1/1982.
- Saussure, Ferdinand de. Cours de linguistique générale. Paris: Maspero, 1962.
- Scanlan, James P. Marxism in the USSR : a critical survey of current Soviet thought. Ithaca : Cornell University Press, 1985.
- Schapiro, Leonard The communist party of the Soviet Union. London: Methuen & Co, 1970.
- Schapiro, Leonard. Russian studies. London : Collins Harvill, 1986.
- Scheinin, Martin. Oikeus ja vallankumous : tutkielma marxilaisen oikeusteorian eräiden peruskysymysten käsittelystä 1920-luvulla Neuvosta-Venäjäjällä ja Neuvostoliitossa käydyssä oikeustetoreettisessa keskustelussa. Pro gradu -tutkielma, Turun yliopisto, 1988.
- Schluchter, Wolfgang. Die Entwicklung des okzidentalen Rationalismus : eine Analyse von Max Webers Gesellschaftsgeschichte. Tübingen : Mohr, 1979.

- Schmidt, Alfred. Der Begriff der Natur in der Lehre von Marx Schmidt 1971. Frankfurt am Main : Europäische Verlagsanstalt, 1971.
- Scholz, Heinrich. Abriss der Geschichte der Logik. Freiburg : Alber, 1959.
- Scholz, Heinrich. Mathesis universalis : Abhandlungen zur Philosophie als strenger Wissenschaft. Basel : Benno Schwabe, 1961.
- Service, Robert. Lenin : elämäkerta. Helsinki : WSOY, 2001
- Siegelbaum, Lewis H. Stakhanovism and the politics of productivity in the USSR, 1935-1941 Cambridge : Cambridge University Press, 1988.
- Siirala, Martti. Pahuudesta. Ajatus 41. Suomen filosofinen yhdistys: Helsinki, 1984.
- Sinjavskij, Andrej. Soviet civilization : a cultural history. New York : Arcade, 1990.
- Snellman, J.W. Teokset I-III. Gummerus: Jyväskylä, 1982.
- Šolohov, Mihail. Aron raivaajat I-II. Hki : Kansankulttuuri, 1977.
- Solzenitsyn, Aleksandr. Ensimmäinen piiri I-II. Helsinki : Suuri suomalainen kirjakerho, 1972.
- Solzenitsyn, Aleksandr. Vankileirien saaristo (Arhipelag GULAG) 1918-1956 : taiteellisen tutkimuksen kokeilu. III-IV. Tukholma : Wahlström & Widstrand, 1974.
- Solzenitsyn, Aleksandr. Vankileirien saaristo 1918-1956 (Arhipelag GULAG) 1918-1956 : taiteellisen tutkimuksen kokeilu III-IV. Tampere : Kustannuspiste, 1976.
- Sonin, A.S. Soveštšanie, kotoroe ne sostojalos. Priroda, 1990, no. 3. – 5.
- Sormunen, Eino. Dogmihistoria: kristillisten oppien ja uskontotuuksien vaiheet. Helsinki: Kirjapaja, 1952.
- Sostakovits, Dmitri. Dmitri Sostakovitsin muistelmat. (koonnut Solomon Volkov) Helsingissä : Otava, 1980.
- Stalin J.V. Marxilaisuus ja kielitieteen kysymykset. Kommunisti, 1950.
- Stalin J.V. Sosialismin taloudellisia ongelmia Neuvostoliitossa. Kommunisti 6/1952
- Stalin, J.V. Leninismin kysymyksiä. Petroskoi : Karjalais-suomalaisen SNT:n valtion kustannusliike, 1946.
- Sternin, A.O. O nekotyrnyh itogah prepodavanija logiki v srednej škole. Sovetskaja pedagogika 9/1948.
- Stites, Richard Revolutionary dreams : utopian vision and experimental life in the Russian Revolution. New York : Oxford University Press, 1989.
- Susiluoto, Ilmari. Aasialaisesta tuotantotavasta sosialismiin : byrokratia, vallankumousstrategia ja hallinnon rationalisointi Marxista ensimmäiseen viisivuotissuunnitelmaan. Helsingin: Helsingin yliopisto, 1979.
- Susiluoto, Ilmari. Aasialaisesta tuotantotavasta sosialismiin: byrokratia, vallankumousstrategia ja hallinnon rationalisointi Marxista ensimmäiseen viisivuotissuunnitelmaan. Helsinki: Helsingin yliopisto, 1977 (Susiluoto 1977b)
- Susiluoto, Ilmari. The origins and development of systems thinking in the Soviet Union : political and philosophical controversies from Bogdanov and Bukharin to present-day re-evaluations. Helsinki : Suomalainen tiedeakatemia, 1982.
- Susiluoto, Ilmari. Yhteiskunnan ohjaus ja hallinto : teoreettinen ja terminologinen selvitys venäjän kielen ohjausta ja hallintoa tarkoittavasta "upravlenije" termistä. Helsinki : Helsingin yliopisto, 1977 (Susiluoto 1977a)
- Sutela, Pekka. Arvolaki ja sosialismi. Johdatus keskusteluun ja sen arviointi. Sosiologia 5/1973.
- Sutela, Pekka. Helsinki Socialism, planning and optimality : a study in Soviet economic thought. Societas scientiarum Fennica, 1984
- Tatarkiewicz, Wladyslaw. A history of six ideas : an essay in aesthetics. The Hague : Nijhoff, 1980.
- Taylor, Charles. Hegel. Cambridge : Cambridge University Press, 1975.
- Taylor, Charles. Sources of the self : the making of the modern identity. Cambridge, Mass. : Harvard University Press, cop. 1989
- Taylor, Frederick Winslow. Tieteellisen liikkeenhoidon periaatteet. Hämeenlinna: Karisto, 1914.
- The great cultural revolution in China. (toim. The Asia Research Centre) Rutland (Vt.) : Tuttle, 1968.
- Theweleit, Klaus. Männerphantasien I-II. Reinbek bei Hamburg : Rowohlt, 1980 (1982).
- Toiviainen, Seppo. Nuori Lukács : kriittinen esitys Georg Lukácsin varhaisesta ajattelusta ja toiminnasta (1906-1929). Helsinki : Kansankulttuuri, 1977
- Tolonen, Hannu. Luonto ja legitimaatio : normatiivisten asiantilojen johtaminen aristotelisen luonnonoikeustradition mukaan. Helsinki: Suomalainen lakimiesyhdistys, 1984.
- Tšernyh, Alla Ivanovna. Stanovlenie Rossii sovetsknoj : 20-e gody v zerkale sotšologii. Moskva : Pamjatniki istoričeskoj mysli, 1998.
- Tšernyševski, Nikolai. Mitä on tehtävä? : kertomus uusista ihmisistä (romaani). Moskova : Progress, 1982.
- Tsipko, Aleksandr. Stalinismin alkulahteet. Sosialismin teoria ja käytäntö 22 – 25/1989.
- Tucker, Robert C. Stalin as revolutionary 1879-1929 : a study in history and personality. New York : Norton, 1973.

Heikki Mäki-Kulmala

- Yates, Frances A. Giordano Bruno and the Hermetic tradition London : Routledge & Kegan Paul, 1966.
- Yrjönsuuri, Mikko. Esipuhe teokseen Locke, John. Tutkielma hallitusvallasta : tutkimus poliittisen vallan oikeasta alkuperästä, laajuudesta ja tarkoituksesta. Helsinki: Gaudeamus, 1995.
- Yudin, P. Socialism and Law. Teoksessa Soviet Legal Philosophy. (toim. Babb, Hugh W & Hazard John N.). Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1951
- Zdanov, A. A. Soviet Litterature: the Richest in Ideas, the most advanced Litterature. Teoksessa (toim H.G.Scott) Problems of Soviet literature : reports and speeches at the First Soviet Writers' Congress. Westport (Conn.) : Greenwood Press, 1979.
- Zdhanov, A. A. Vystuplenie na diskussii po knige G. F. Aleksandrova "Istorija zapadnoevropejskoj filosofii" 24 ijunja 1947 g. Moskva : Gospolitizdat, 1952.
- Zelený, Jindrich. Die Wissenschaftslogik bei Marx und "Das Kapital". Frankfurt : Europäische Verlagsanstalt, 1973.
- Zezina et al. Istorija ruskog kul'tury. Moskva : Vyssaja skola, 1990.

English summary

ANTIPODES OR TWINS:

Soviet marxism and modern western rationality

1.

This study deals with the relationship between Soviet Marxism and modernity, or modern western rationality. Modernity is defined as the process of modernisation, which has three important aspects:

- a) Moving from the objective to the subjective – e.g. Platonic ideas to Cartesian *regula* or Kantian *regulative Ideen*.
- b) Moving from the substantive to the formal – e.g. from Platonic ideas to formal systems of modern logic or general methodical rules of the “scientific method”.
- c) Moving from the imitative to the creative – it (modernity) constantly creates new theories, new products, new social institutions etc.

This process promises to create a more enlightened and humane world where man can live without unnecessary fears, restrictions or imperatives set by nature and society. But this very process is ambivalent in character and so we may end up in a new kind of barbarism, where all the age-old institutions and ideals are seen as mere prejudices which have lost their improving and protective functions. This “enlightened”, “scientific” or modern barbarism was expressed in the euthanasia-programmes of Nazi Germany.

The revolutionary dream of the Bolsheviks and the Stalinists was to transform the whole country into one huge workhouse or factory, which would be directed in a completely scientific-technological manner. In this utopia, politics were replaced with “scientific management” and practical reason (*phronesis*) was seen as a branch of modern technology, also as merely an application of general scientific laws. Such utopias were not Bolshevik in origin, but they were very common in utopia literature – both in socialist and non-socialist literature (such as Comte or Bellamy). Many men of practice like Benjamin Franklin, Henry Ford and Frederick W. Taylor were also interested in the idea of rationalising life in its entirety, not just the work or labour aspect of life.

2.

The system of war-communism in post-revolutionary Russia was not intended to be merely a provisional arrangement for the exceptional times of civil war. It was a period of transition to communism, during which people basically lived in the same way, only without external coercion. But this experiment led the country to the edge of total catastrophe, the Bolsheviks were forced to take their famous one step backwards and so began the period of New Economic Policy (NEP). Nevertheless, the utopia remained the same in its very essence – future society was to be a workhouse led by scientific-technical reason. Only the schedule underwent profound change - during the NEP-period the Bolsheviks began to think that the period of transition would last tens of years and that Russia was approaching socialism at a snail's pace. Lenin was the strategist of revolution, but when his health deteriorated, Nikolai Bukharin took over the position of chief theoretician, both for the time of war-communism and during the NEP period.

The October Revolution caused a profound break in Russian academic traditions, and most Non-Marxist thinkers and “schools” were soon prohibited from having or exercising their own philosophy, sociology, history, economics and legal science. Theology was, of course, banned *in toto* in the academic world. The Bolsheviks attempted to create a new scientific establishment in these areas. In philosophy the main leaders were Abram Deborin and Ljubov Axelrod-Ortodoks. Both were former Mensheviks and keen students of Georgi Plehanov, who was often called the father of Russian Marxism.

There was some pluralism and freedom of thought during the twenties (within certain limits, for criticism of Marxism and the authority of the state were forbidden), but towards the end of the decade the situation began to deteriorate. The main current or camp in Soviet Marxism of the twenties was called dialectics, and it rose up around Abram Deborin. The main aim of Deborinists was to create a special Marxist or dialectical methodology, a general key to all problems of science concerning investigation, teaching and practical applications. Deborinists thought that the main ideas of Method already existed, scattered in the books of Hegel, Engels, Plehanov and Lenin. The task of the Marxist philosophers was to dig them out.

The other important task of Marxist philosophy (after finding The Method) was to guide all other sciences.

Not all Russian Marxists thought in this way. Some found this idea too ambitious, others thought that the current methods of the natural sciences were completely sufficient and that science didn't need anything else. The opposition of Deborinism, known as Mechanism, was far from being homogenous.

3.

At the very end of the twenties, Deborin succeeded in crushing the opposition, and the Mechanists were labelled right-wing revisionists in official fora. But soon after that, Debo-

rin discovered that Stalin was not content with him and his philosophy. His philosophy was, as young Stalinists said, too scholastic and alienated from revolutionary practice, from current tasks of building socialism. Deborin was wiped out and many of his closest friends and pupils were sentenced to death. A group of young men including M.P. Mitin, P.F. Judin and P.N. Fedosejev, all of whom had been Deborin's personal pupils, rose to the most influential positions of Soviet philosophy.

The first years of Stalinist autocracy were a time of revolutionary voluntarism, subjectivism and "proletarian anti-intellectualism", in philosophy as well as in broader society. Everything was possible if you were working in the right Stalinist mood! But like a decade earlier, the revolutionary haze was leading to a collapse, in particular in agriculture, but in science and technology too. Philosophy lost almost all its autonomy and intellectual content, and it was turned into slogans and vows of fidelity to the party and to Stalin.

During 1931 Stalin began to criticise "ultra-leftist giddiness" among some party officials, and he started demanding new, slightly milder attitudes towards peasants and towards scientific or technical specialists. The second five-year plan was more realistic in many other respects.

Perhaps the most significant figure of that time was the miner Aleksei Stakhanov. Many other Stakhanovists were also significant. Stakhanovism was a synthesis of the two opposing tenets of Stalinism and the Stalinist system. The first was total movement or mobilisation, the burning need to transgress all limits and records. On the other hand the system also had to be stable and subject to discipline. Stakhanovites followed this plan, but also went beyond it.

In addition to this, Soviet philosophy had changed into Stakhanovism: it had reacquired a little bit of intellectual content and autonomy, but not enough to enable a collision with the ever-changing directives of party. The main enemy today is social democracy, but tomorrow the party may call social democrats to unite as a front against fascism. Both slogans were reduced from "the basic principles of Marxism".

The first general expositions of new soviet philosophy appeared during 1932-1937. The main idea was that dialectics or the dialectical method was a coherent theory made up of the following points.

- a) Two basic principles:
 - a1) the principle of "unity of all things and processes"
 - a2) the principle of "general progress"
- b) Three basic laws:
 - b1) the law of unity and the conflict of contradictions
 - b2) the law of transformation of quantity into quality and *vice versa*
 - b3) the law of negation
- c) The group of categories (essence vs. appearance, chance vs. necessity, content vs. form etc.).

Dialectics was seen as the diametrical opposite to metaphysics and to formal logic.

Principles, laws and categories were “the most common laws of nature, society and human thought”. For that reason, they were also the most common methodological rules in science, technology and all other fields of human action.

When examined closer, the new discipline of dialectics revealed a mere resemblance to philosophy, science and the scientific method. They only seem to say something special, and they only seem to give Ariadne’s thread to scientific researchers and to men and women of practice. In actual fact they only legitimated the power of the party and its leaders.

4.

In the year 1938, Stalin’s “genial study” *On Dialectical and Historical Materialism* appeared. It was not an original work, but rather a summary of the general expositions of (Soviet) Marxism that had appeared from 1932-1937. But Stalin made some important “corrections” to these. Rather than dealing with principles and basic laws, he starts by writing about the five traits of dialectics.

- a) Nature is connected and determined.
- b) Nature is in a state of continuous motion and change.
- c) Quantitative change leads to qualitative change – and *vice versa*.
- d) Contradictions are inherent in nature.

Engels and older Soviet Marxists regarded dialectics as a science of general interconnections, but Stalin emphasised that reality as a whole is strictly determined and that nothing is, or happens, accidentally. Stalin also saw “contradictions inherent in nature” that were essentially contradictions between the old and the new, between being born and dying. The third new trait was that the law of negation was completely omitted from the list. Stalin did not like the idea of the old never completely disappearing, of the past in its entirety always being present in some sense. We know that Stalin had good reason to hope for some old things to disappear completely!

During the last years of Stalin’s power, Soviet Marxism crystallised into its “classical” form. It had many of the outer traits of science, or that which Stalinists believed to be developed natural science. Important episodes during that time were the rehabilitation of traditional formal logic and comparative linguistics, the partial rehabilitation of the principle of rule of law and the discussions of the objectivity of the laws of economics. Many scholars have seen these processes as the beginning of de-Stalinization, or as a return to normal life in science, philosophy and culture. This is difficult to believe, for almost simultaneously notorious campaigns against genetics, quantum mechanics, the theory of relativity and most areas of modern psychology were started. One must also remember that during the rehabilitation of traditional formal logic, there was an ardent campaign against modern symbolic logic, and that during the rehabilitation of old comparative linguistics there was a campaign

against modern structural linguistics and semiotics. The main message of discussions concerning economics was that economic laws are objective under the conditions of developed socialism – and that the party knows them best, or better than experts of economical planning.

During the time of late Stalinism, revolutionary fury consolidated itself in huge machinery steered by the pseudo-science known as Marxism-Leninism, or dialectical materialism.

5.

Was Soviet Marxism the antipodes or the twin brother of modern rationality? If we look at its third aspect, the transformation of reason from the imitative to the creative, Soviet Marxism looks extremely modern. But what about when we examine the first and second traits of modernity?

In this respect, Soviet Marxism may seem to be very traditional, even quasi-platonic in philosophy. It considers the human mind and human knowledge as merely a reflection of objective reality etc. But when we take a closer look at it, we find many extremely subjective or subjectivist traits. Stalin stresses, for example, the view that Bolsheviks can conquer all fortresses, or that “really real” is only that which is new and nascent. So in the last instance, the resolutions or will of the party and the state were the only real things.

The same things also made Soviet Marxism formal. It lost all sensitivity or respect towards the object and saw nature and matter only as a substratum of administration.

There is, however, a significant difference between modernity and modernity. The “good” modern, from philosophers ranging from Descartes, Kant and Marx to Carnap, Sartre and Habermas, knows (and confesses) its subjective, formal and creative essence. It has solved the riddle of Oedipus, and has had courage to say: I was that man, I am responsible.

The “bad” modern or “pathologically modern” tells mythical stories about objective historical necessities, objective laws of economy and blind market forces, etc. Only in the first case can modernity and modern reason be self-conscious or reflective – in the second case it sinks deeper and deeper into its own raw mythology.